

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені М. П. ДРАГОМАНОВА
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ імені А. В. НЕЖДАНОВОЇ
ЛИТОВСЬКИЙ ЕДУКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ м. ВІЛЬНІУС

*Пізнавальний та
перетворювальний
потенціал історичної психології
як науки*

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

**III Міжнародної науково-практичної
інтернет-конференції**

1 лютого - 1 березня 2016 року

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА МУЛЬТИКУЛЬТУРНІСТЬ

ОДЕСА
ОНУ
2016

УДК 316.6.000.9:130.2(063)

ББК 88.51

I 904

Рекомендовано до друку Вченою радою

Навчально-науковий інститут інформації та соціальних технологій

Протокол № 2 від 20.10. 2016 року.

Міжнародна редакційна колегія:

Л. М. Дунаєва – д.полит.н., проф., директор ННІтаСТ ОНУ імені І. І. Мечникова;

О. В. Яремчук – д.психол.н., проф., ННІтаСТ ОНУ імені І. І. Мечникова;

С. Д. Максименко – д.психол.н., проф., дійсний член НАПН України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

М. М. Слюсаревський – к.психол.н., член-кор., член-кор. НАПН України, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України;

Мардоса Йонас – д.гум.н., проф., Литовський едукологічний університет;

І. В. Данилюк – д.психол.н., проф., декан факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка;

Н. В. Хамітов – д.філос.н., проф., провідний науковий співробітник Інституту філософії НАН України;

Л. С. Смокова – к.психол.н., доц., ННІтаСТ ОНУ імені І. І. Мечникова;

О. С. Данілова – к.психол.н., доц., ННІтаСТ ОНУ імені І. І. Мечникова.

I 904 **Історична психологія та мультикультурність.** Збірник статей III міжнародної наук.-практ.інтернет-конф. «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки», м. Одеса, ОНУ, 1 лютого – 1 березня 2016 р. / Редкол.: Л. М. Дунаєва, О. В. Яремчук, С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський, Мардоса Йонас, І. В. Данилюк, Н. В. Хамітов, Л. С. Смокова, О. С. Данілова. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. – 352 с.

ISBN 978-617-689-193-2

Специфіка збірника полягає у висвітленні пізнавального та перетворювального потенціалу історичної психології як самостійної галузі досліджень на стику багатьох гуманітарних наук, окресленні сучасного стану теоретичних та емпіричних розробок в історичній психології, що дозволило відстежити динаміку її предмета та методів в умовах зміни методологічних настанов гуманітарного знання. Важливою особливістю колективної праці є акцентування на мультикультурності як цивілізаційному феномені, що стає все більш актуальним в умовах сучасної України та світу.

Збірник може бути використаний у підготовці студентів, магістрів та аспірантів гуманітарних спеціальностей. Матеріали збірника зацікавлять також науковців і практиків, що досліджують соціальні процеси.

Присвячується 25 річниці заснування наукової школи історичної психології в ОНУ імені І. І. Мечникова

УДК 316.6.000.9:130.2(063)
ББК 88.51

ISBN 978-617-689-193-2

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ. СУБ'ЄКТИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

<i>Балл Г. О.</i> Теоретичні положення психології як засоби аналізу історичного процесу.....	7
<i>Карпенко З. С.</i> Історична психологія у фокусі синергетики.....	16
<i>Хамітов Н. В., Крилова С. А.</i> Філософська освіта і наука в Україні: відповіді на нові виклики глобалізації ХХІ століття.....	21
<i>Яремчук О. В.</i> Спільний учинок етнокультурної міфотворчості українців у природному формуальному соціально-психологічному експерименті	37

РОЗДІЛ 2

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПСИХО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ТА ЕТНІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Genkova P.</i> Equivalence in cultural comparison studies: methodical problems	56
<i>Горностай П. П.</i> Сучасна Україна в світлі історичних травм	69
<i>Губенко А. В.</i> Личность в условиях нормативного кризиса в истории	79
<i>Завгородня О. В.</i> Формування ціннісних орієнтацій людини: історико-культурні чинники.....	87
<i>Кременчуцька М. К.</i> Пізнавальні концепції психологічної науки	96
<i>Ларін Д. І., Данилюк І. В.</i> Психологічні особливості періоду „відкритої кризи” в контексті психологічної науки	100

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ: АРХЕТИПИ, МЕНТАЛЬНІСТЬ, МІФИ, КАРТИНА СВІТУ ОСОБИСТОСТІ ТА СПІЛЬНОТИ В ЖИТТІ І МИСТЕЦТВІ

<i>Коробанова О. Л.</i> Міфи і реальність у політичній свідомості сучасної молоді.....	109
<i>Наконечна М. М.</i> Особистісна активність як базовий концепт історичної психології.....	118
<i>Раковская Н. М.</i> Этноментальная парадигма А. П. Григорьева.....	124
<i>Сагайдак А. Н., Кудюкина Е. И.</i> Архетип Ужасного Младенца и его манифестация в некоторых видах пограничных состояний личности	130
<i>Тепляков Н. Н.</i> Этические и эстетические нарративы классической литературы в пространстве исторических эпох.....	135
<i>Фокина С. А.</i> Архетипические и авторские коннотации в кортасаровском мифе о Луи Армстронге	142

РОЗДІЛ 4

САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У КУЛЬТУРНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ

<i>Данилова Е. С.</i> Психолого-богословский аспект украинской иконописи в историческом пространстве.....	151
<i>Копилов С. О.</i> Культурно-історичні джерела поняття автентичності у сучасній психології	161
<i>Коропецька О. М. Коропецька Н. Б.</i> Психологічні особливості самореалізації людини у період середньої дорослості.....	170
<i>Лефтеров В. А.</i> Феномен агрессивной конгруэнтности в контексте самоосуществления личности	171
<i>Литвин-Кіндратюк С.</i> Соціальне конструювання діалогізму ритуально-побутової поведінки особистості у просторі карнавалу	181
<i>Мардоса Й.</i> Место этнической культуры литовцев в системе школьного обучения Литвы: поиски реализации проблемы.....	187

Онищук В. М. Етнічне самовизначення в контексті ідентифікаційних процесів	193
Петриковская Е. С. Человек в поликультурном пространстве. Дискусии вокруг мультикультурализма	201
Попов А., Десятский В., Коваленко О. П. Николай Константинович Лысенков – выдающийся ученый, педагог, гуманист	210
Юрченко З. В. Діалог як умова літературно-творчої самореалізації підлітків та юнацтва	219

РОЗДІЛ 5

МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ЄВРОПИ, УРАЇНИ ТА СВІТУ

Гладченко С. В. Що таке ісламський фемінізм	225
Граціотова В. І. Политическая практика мультикультурализма во Франции.....	231
Саустян К. Ю. Загальне і специфічне у функціонуванні зв'язків з громадськістю в східних і західних цивілізаціях	247
Стенура Є. В. Трансгресивні цінності як джерела політичних рішень.....	258
Яровий Д. О. Громадянське протистояння в соціальних медіа в контексті глобалізаційних процесів	263
Smokova L. S. Migration, tolerance and globalization in the modern society: social and psychological aspects	269

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА ДОПОМОГА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Бастун Н. А. Вплив історичної генези наукових понять на психолого-педагогічну практику	276
Вернодубов М. П. Шляхи самостійного виходу з прецедентного стану	282

Губская В. В. Использование современных арт-терапевтических методик в медико-социальной работе с участниками боевых действий.....	285
Калита Н. И. Социально-психологическая адаптация детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью (СДВГ).....	288
Коробіцина М. Б., Варнава У. В., Лаврова М. Г. Психологічні особливості взаємодії соціального працівника з клієнтом (прикладний аспект).....	291
Лазоренко Б. П. Технології оптимізації формування просоціальних практик в реабілітації проблемної молоді.....	295
Ржевский М. Ю. Современные подходы к психологической подготовке курсантов морских специальностей.....	314
Тепляков Н. Н. Шефер В. С. Овладение ребенком свойствами предметного мира и методологические парадигмы исторической психологии.....	303
Червинська-Якимюк Е. Жизненные перспективы, социальная дезадаптация и структура агрессивности в группе старшеклассников.....	317
Шевченко Е. Е., Иванова Л. Методики психологического диагностирования личности через призму социального аспекта (эмпирические исследования).....	328
Наші автори.....	347

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ. СУБ'ЄКТИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 159.9. 01: 001.8

Г. О. Балл

ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК ЗАСОБИ АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

За одним з авторитетних джерел, історична психологія визначається як «вивчення психологічного устрою окремих історичних епох, а також змін психіки й особистості людини у спеціальному культурному макрочасі, який називають історією» [14, с. 15]. Дещо спрощуючи, можна сказати, що історична психологія вивчає вплив історичного процесу на психіку людини. Це, поза сумнівом, вельми важлива й відповідальна функція. Проте, чи не стає за такого визначення предмет історичної психології штучно звуженим? У тому самому джерелі історична психологія, у широкому значенні, характеризується як «підхід, що вміщує психіку й особистість у зв'язок часів» [там само]. «Зв'язок часів», ясна річ, є метафорою: йдеться, мабуть, про зв'язок явищ, які мають місце на різних відрізках історичного часу. При цьому дослідження зв'язку будь-яких двох явищ (або двох сукупностей /множин/ явищ) не варто обмежувати одним напрямком впливу (у даному разі, як сказано вище, – історичного процесу на психіку людини). Не меншою мірою заслуговує на розгляд і зворотний вплив – психіки людини на історичний процес. Підставою такого розгляду є наявність «психологічної складової у будь-якому соціальному законі чи соціальному відношенні» [11, с. 8] (можна висловитися й так: наявність психологічних механізмів у будь-якому соціальному явищі). Попри те, що така наявність є очевидною, радянська ідеологія, базована на вкрай спрощеному догматичному квазімарксизмі, відкидала спроби розвідок у цьому напрямі, вбачаючи у них зайвий «психологізм». І не випадково: психологізм (без лапок), органічно вбудований у структуру суспільствознавства (включно з історичною наукою), протистояв би вказаному спрощенню, коли жива людина, з її різноманітними потребами й почуттями, зводилася до представника певного суспільного класу.

Та, хоч часи панування квазімарксистської ідеології давно минули, окреслений напрям досліджень досі не розгорнутий належним чином. Звичайно ж, тема впливу людської психіки (зокрема, особистісних

властивостей людей) на історичні події аж ніяк не обділена суспільною увагою. Але розкривається ця тема, як правило, або із прив'язкою до конкретних подій, здебільшого на рівні історичних (чи квазіісторичних – історико-міфологічних, історико-белетристичних тощо) оповідей (у кращому випадку – із ситуативним аналізом), або в узагальнювальному контексті філософії історії (типовий приклад тут становлять дискусії, що тривають упродовж століть, стосовно ролі особистості в історії). За всієї поваги до окреслених напрямів студій, не менш потрібним є проміжний напрям – не надто конкретний, але й не надто абстрактний. Цей напрям є, однак, набагато менш опрацьованим – не в останню чергу через брак чітких дисциплінарних рамок. На мою думку, широко трактована історична психологія є тут найбільш придатною рамкою.

Розкриваючи вплив психіки людей на суспільне буття, а отже й на історичний процес, варто скористатися теоретичними положеннями психології, отриманими у межах різних методологічних парадигм. Серед них заслуговує на увагу, зокрема, діяльнісний підхід. Нині є неприйнятною, звичайно, його колишня абсолютизація (зумовлена особливостями «епохи модерну», коли він сформувався – див. [7], – а також суто ідеологічними чинниками радянського періоду). Та попри це потрібно, на мою думку, повною мірою скористатися його здобутками, які знайшли вияв у психологічній теорії діяльності, – тим паче, що ці здобутки мають не лише психологічний, а й системологічний зміст, придатний для використання в аналізі функціонування різноманітних активних систем, – див. [2].

Звернусь до одного з базових положень теорії діяльності (найбільш чіткого в О. М. Леонтьєва) – розрізнення дій і операцій. Найчастіше операції (трактовані згідно зі вказаною теорією) відповідають дрібнішим від дій фрагментам діяльності. Але суть відмінності між обговорюваними поняттями інша. Дія спрямовується на досягнення певної мети і є успішною лише за умови, що ця мета досягається. Операція ж розглядається безвідносно до мети і полягає просто у застосуванні якоїсь здатності суб'єкта до того чи іншого об'єкта (детальніше див. [4]).

Зверну увагу на те, що істотним є розрізнення понять, а вживання тих чи тих термінів – справа домовленості. Скажімо, у військовій справі розподіл значень між термінами «дія» та «операція» є, порівняно із психологічною теорією, зворотним: операція призначається для досягнення певної мети і реалізується через систему дій.

Проте повернусь до психології.

Операція (або, частіше, певна система операцій), за допомогою якої дія може бути успішно здійснена (тобто досягнута її мета), становить спосіб дії. Але результати успішної дії у загальному випадку не вичерпуються досягненням мети. Крім прямого (відповідного меті) результату дії, операції, що утворюють її спосіб, спричиняють, як

правило, і інші (побічні) результати. Як відомо, цією закономірністю скористався Я.О. Пономарьов, розкриваючи психологічні механізми творчого мислення. Тут зосередимо увагу на іншому її прояві. Побічні результати успішної (у сенсі досягнення безпосередньої мети) дії, особливо якщо вони не прогножуються суб'єктом – ініціатором дії, можуть завдати йому (та іншим значущим для нього суб'єктам) шкоди, яка набагато перевищить користь від безпосереднього успіху.

Ця колізія помічалася спостережливими людьми задовго до появи теорії діяльності (але це не знецінює її, як і будь-яку теорію, що впорядковує людські знання). Про те, що дії людей раз у раз мають спочатку результати, яких люди прагнуть, але згодом – неочікувані (і часто вельми шкідливі), писав, зокрема, Ф. Енгельс, ілюструючи свою думку руйнуванням екосистем (за сучасною термінологією), а відтак – катастрофічними економічними й політичними наслідками згодовування стародавніми греками своїм вівцям рослинності на схилах пагорбів Еллади. На жаль, революційно налаштованим ідеологам бракує подібної розсудливості у міркуваннях, що стосуються предмета їхніх прагнень, хоча за успішності насильницьких революцій (у сенсі досягнення найближчої мети, наприклад скинення тирана) катастрофічні наслідки, спричинені руйнуванням при цьому соціальних систем (нехай неефективних і дуже несправедливих, але таких, що хоч якось функціонували, хоч і потребували реформування), настають зазвичай набагато швидше, ніж у випадку з давньогрецькими вівцями. Про жертви та інші втрати, неминучі при безуспішності революційних дій, я вже не кажу.

Взагалі, потребує психологічного пояснення характерне для діячів, про яких ідеться (у тому числі добре освічених та інтелектуально розвинених), систематичне нехтування перспективним плануванням дій – своїх та керованих ними організацій. Звичайно, знаходилися люди, які звертали на це увагу, та до них не прислухалися. Так, на початку ХХ століття філософ і психолог Мойсей Рубінштейн, підтримуючи критику капіталізму тодішніми російськими соціалістами, дивувався тому, як мало уваги приділяли вони конкретному прогнозуванню характеристик того суспільства, яке виникне у разі перемоги соціалістичної революції, – див. [13]. Кажуть, як у воду дивився!

Вище було порушено питання про психологічне пояснення незрозумілої, на перший погляд, поведінки діячів (зокрема, революційно налаштованих). Ясно, що у її детермінації бере участь багато чинників, у тому числі специфічних для конкретної суспільної ситуації та конкретних осіб. Водночас, здійснюючи потрібне пояснення, у будь-якому разі бажано скористатися категоріями значення і смислу. Вони, як відомо, є загальногуманітарними, найбільш задіяними у лінгвістиці та семіотиці і водночас вельми

важливими для психології. У зв'язку з цим хотілося б відзначити той внесок у розробку категорії смислу і, водночас, у збагачення поняттєвого апарату психології, що його здійснив О. М. Леонтьєв, увівши до теорії діяльності поняття про особистісний смисл.

Іноді висловлюють сумніви у доцільності розрізнення категорій «значення» і «смисл», аргументуючи це тим, що англійською мовою вони обидві зазвичай позначаються словом *meaning* і психологів, зокрема, це, як правило, задовольняє. Я таких сумнівів не поділяю. Якщо у вивченні якоїсь сфери буття виявилось корисним певне поняттєве розрізнення, причому можливості нашої рідної мови допомогли його здійснити, то будьмо їй вдячні за це та докладімо зусиль, щоб адекватно виразити його і в інших мовах, передусім в англійській – мові міжнародного наукового спілкування.

Зазначивши це, продовжу свої міркування по суті обговорюваної теми. На мою думку, навіть двох понять (значення і смисл) замало (принаймні для психології та епістемології), а потрібні три: об'єктивне значення, суб'єктивне значення і смисл (останній вважаємо при цьому завжди суб'єктивним). Детально моє трактування цих понять, яке розвиває концепцію значень і смислів у теорії діяльності О. М. Леонтьєва, описано в [1], а тут я подам спрощений виклад цього трактування. Проте навіть для такого викладу є потрібним розрізняти об'єкт пізнання, який існує (або існував, або може виникнути) у реальному світі, та предмет, який репрезентує цей об'єкт у свідомості того чи того суб'єкта пізнання (обмежуюсь тут розглядом індивідуальних суб'єктів, хоча через уявлення про «соціетальну психіку» – див. [8] – поняття, що вводяться, можуть бути поширені й на суб'єктів колективних). З урахуванням цього: об'єктивне значення об'єкта A – це сукупність властивостей предмета, який найадекватніше і найповніше представляв би цей об'єкт. Об'єктивне значення є абстракцією, на яку, проте, варто орієнтуватися (пор. використовувані у фізиці «ідеальні об'єкти», як-от «матеріальна точка»). Володарем об'єктивних значень є ідеалізований, абсолютно досконалий суб'єкт пізнання, або, у філософській термінології, трансцендентальний суб'єкт; суб'єктивне значення об'єкта A для реального суб'єкта S – це сукупність властивостей предмета, який представляє цей об'єкт у свідомості цього суб'єкта. Ідеал вченого-дослідника передбачає якнайкраще наближення отримуваних ним суб'єктивних значень досліджуваних об'єктів до їхніх об'єктивних значень (детальніше див. [1]); смисл об'єкта A для суб'єкта S – це утворення у його психіці, яке фіксує відношення між репрезентацією об'єкта A в цій психіці (на свідомому рівні таку репрезентацію характеризує щойно згадане суб'єктивне значення об'єкта A для суб'єкта S) і потребами згаданого суб'єкта. Маються на увазі представлені в його психіці, тобто суб'єктивні, потреби, котрі, як відомо, не завжди адекватно відображають об'єктивні

потреби суб'єкта. До суб'єктивних потреб належать, зокрема, метапотреби, за А. Маслоу; вони виходять за рамки забезпечення задовільного поточного функціонування суб'єкта і репрезентують у його психіці й поведінці присутні у культурі духовні цінності. Мотивація активності людини стосовно тих або інших об'єктів визначається саме їхніми смислами для цієї людини (у суб'єктивному переживанні вони репрезентуються насамперед через емоції). Наприклад, саме завдяки своєму смислу для реципієнта тексту ті або інші текстові одиниці здатні вплинути на нього. Не тільки смисли об'єктів формуються на основі їх суб'єктивних значень, але також і суб'єктивні значення на основі смислів (проявом чого служить «ефект ореолу» у соціальній перцепції й атрибуції). Взагалі, «у живому знанні злиті значення й укорінений у бутті особистісний, афективно забарвлений смисл» [10, с. 33]. У світлі сказаного ясно, що є недоцільним ототожнювати, як пропонують іноді, смисли із суб'єктивними значеннями (не кажучи вже про відзначену вище хибність нерозрізнення смислів і значень взагалі). Одна річ – коли суб'єктивне значення якогось об'єкта для певної людини відрізняється від його об'єктивного значення через некомпетентність цієї людини або через те, що суспільні знання про об'єкти даного тину дуже обмежені або хибні. Зовсім інша – коли ця розбіжність спричинена почуттями й прагненнями людини щодо вказаного об'єкта; коротко кажучи – його смислом для неї. А тепер спробую дати найзагальніше пояснення діям (з раціонального погляду, неадекватним) революційно налаштованого діяча (у разі, коли він прагне щастя своєму народові та діє відповідно до своїх переконань). Об'єкти «майбутня революція» і «майбутнє післяреволюційне життя» (яке передбачається щасливим, в усякому разі набагато кращим від дореволюційного) мають для нього дуже високу цінність і, відповідно, виразний позитивний смисл. Відтак суб'єктивні значення цих об'єктів постають для нього істотно деформованими; на заваді залученню до формування цих значень результатів неупередженого раціонального аналізу діє потужний психологічний бар'єр.

Здійснений вище аналіз потребує істотного доповнення. У фокусі уваги істориків здебільшого перебувають формальні й неформальні лідери різноманітних спільнот – від малих груп, як-от гурток студентів чи офіцерів, опозиційно налаштованих до влади, до держав та їхніх коаліцій. Успішність діяльності лідерів безпосередньо залежить, зокрема, від того, якою мірою вдається їм привернути на свій бік учасників цих спільнот, транслювати їм смисли, які б спонукали їх до пропагованої лідером діяльності. А для цього щонайперше їм має подобатись, тобто мати для них позитивний смисл, те, що робить і каже лідер (за звичним слововживанням: його дії та слова, але в термінах теорії діяльності – див. п. 2 – його операції, зокрема вербальні, бо саме їх видно й чути іззовні). Такий спосіб поведінки лідерів (особливо – політиків) називають, як

відомо, популістичним, і звинувачення у популізмі є одним із найчастіших на їхню адресу. Проте визнаймо: політик, щоб досягти успіху, не може не бути якоюсь мірою популістом. Вся сіль, як кажуть, тут у слові міра: популізм не повинен бути надмірним. Кількісно вказати цю міру, звичайно, неможливо (хіба що у математичній моделі, яку цікаво було б побудувати). Але якісну вимогу сформулювати можна і треба. Політик (взагалі – лідер) у своїй діяльності, включно з пропагандистською, повинен орієнтуватися не лише на смисли, а й на значення компонентів наявної чи прогнозованої суспільної ситуації (в тому числі операцій, здійснюваних її учасниками, зокрема самим лідером), причому ці значення мають бути якнайближчі до об'єктивних, і тут має стати у пригоді раціональний (там, де є можливість, – науковий) аналіз, розрахований на якнайретельніше співвіднесення – з урахуванням конкретних суспільних умов – цих операцій з цілями, що їх мається на увазі досягти. Мають шанс увійти до історії, ставши гідними зразками для наслідування, ті діячі, які ретельно аналізували складні ситуації та приймали найкращі для своєї країни рішення, відсуваючи популізм на задній план. Прикладами такої поведінки слугують вчинки М. І. Кутузова, який у 1812 р. тимчасово залишив Москву, і Ш. де Голля, який у 1958 р. відмовився, від імені Франції, від володіння Алжиром (детальніше див. [6, § 4.4]). Щоправда, при цьому вони могли спиратися на заслужену ними бездоганну репутацію патріотів. «Політик (чи лідер) повинен...» – було сказано вище. Ясно, що реальність дуже далека від окресленої норми. Суб'єктивні значення, якими оперують діячі, приймаючи рішення, відрізняються від об'єктивних значень компонентів суспільної ситуації з двох вказаних у п. 3 причин: і через істотні труднощі на шляху раціонального аналізу складних багатозначних ситуацій, і через упередженість, зумовлену смислами, що їх мають для цих діячів зазначені компоненти. Тепер ще одне уточнення. Суспільна ситуація містить у собі не лише матеріальні компоненти. Компоненти ідеальні, зокрема ті самі смисли (втілені, наприклад, коли йдеться про ситуацію війни, у моральному дусі війська) теж входять до її складу і мають, звичайно, враховуватись при аналізі ситуації та прийнятті рішень, але враховуватись системно, у взаємозв'язку з іншими чинниками. (Розрізнення, здійснене у [9], онтологічних і семіотичних аспектів історичної події є слушним за задумом. Проте, як на мене, термін «онтологічний», цебто «буттєвий», є тут неадекватним. Семіотичні, тобто ідеальні у філософському сенсі, компоненти суспільних ситуацій та їхніх наслідків, представлені в індивідуальній та суспільній свідомості, є присутніми у бутті, як і компоненти матеріальні – економічні, екологічні, демографічні тощо, і мають братися до уваги у системному взаємозв'язку з ними. Разом із тим, для наукового аналізу є недоречною їх романтична гіперболізація). Звертаючись до подій Другої світової війни, деформуючий вплив хибних

смислів на суб'єктивні значення компонентів воєнної ситуації можна углядіти у рішеннях радянського командування при плануванні Київської (1943 року) наступальної операції. Щонайменше десятки тисяч життів радянських воїнів були додатково принесені в жертву заради другорядного, зі стратегічного погляду, семіотичного чинника – звільнення столиці УРСР до річниці Жовтневої революції. Притаманні організаторам операції деформовані смисли (заниження цінності людського життя й завищення цінності ідеологічних символів) деформували й суб'єктивні значення компонентів воєнної ситуації, а відтак – призвели до рішення, далекого від оптимальності. Утім, прийняття діячем такого рішення через деформацію суб'єктивних значень, якими він оперує, під впливом притаманних йому смислів – це ще, так би мовити, не найгірший випадок. На жаль, рішення, що визначають долю народів, іноді приймають діячі, чия психіка перебуває на межі патології й керується «надцінними» для цього діяча ідеями, що потужно впливають на смисли й суб'єктивні значення, притаманні такій людині. Досі дивуються непередбачливості Н. Чемберлена, який, повернувшись до Лондона із Мюнхенської конференції 1938 року, із трапу літака вітав сповнений ентузіазму натовп словами: «Я привіз вам мир!». Думаю, Чемберлен не лукавив. Мабуть, він проектував на Гітлера свій власний образ нехай «через необхідність» цинічного й підступного, але раціонально мислячого політика. Такий політик, зіставивши безперечні успіхи, досягнуті Німеччиною на той час, та перспективи, які вони відкривали, із колосальними ризиками для неї великої війни (з огляду на співвідношення ресурсів із імовірними противниками), остерігся б її розв'язувати (і був би правий, про що можна судити з подальшого ходу історії). На жаль, ірраціональна мотивація Гітлера зіграла свою фатальну роль. Взагалі, раціональному мисленню часто надають невинувато високу вагу в детермінації історичного процесу, що найнаочніше проявляється у широко побутуючих конспірологічних міфах. Їхнім прихильникам я поставив би просте запитання: якщо зловмисні змовники, котрі раз у раз провокують негаразди у світі, є такими вже досконалыми у передбаченні й програмуванні суспільно значущих подій, то як же вони досі не второпали, що розгортання цих негараздів загрожує загибеллю і їм – і чим далі, тим настійніше?! Чи, може, вони вже забезпечили себе і своїх нащадків затишним притулком на іншій планеті? Якщо ж всерйоз замислюватись над проблемою виживання людства, то ясно, що не обійтись без істотного підвищення питомої ваги раціонального мислення у плануванні та здійсненні суспільно значущих рішень. Один з варіантів системи принципів, якими варто при цьому керуватися, подано у [3].

Семіотичні наслідки подій знаходять вияв не лише в наділенні смислами (або в зміні смислів) тих чи тих об'єктів, але й в утвердженні (чи посиленні або послабленні) ідей, здатних слугувати джерелами

смислів для багатьох об'єктів, а також систем таких ідей – ідеологій. Закріплюючись у культурі, останні справляють вельми потужні впливи на подальші події.

Маючи це на увазі, знову звернімося до болісної теми Другої світової війни та завданих нею людських втрат. Те, що масова загибель людей, включно з мирними мешканцями, спричинювалась усіма її основними учасниками, не становлять таємниці. Щодо нацистської Німеччини та Японії підтвердження, мабуть не потрібні. Власне, й щодо Радянського Союзу – із тим уточненням, що жертвами тут часто ставали власні громадяни – як цивільні, так і одягнені у військову форму, чого я торкнувся вище. Але й так звані західні демократії проявили себе аж ніяк не найкращим чином. Чого варті ядерні бомбардування Хіросіми й Нагасакі, а також бомбардування Дрездена навесні 1945 року, із іще набагато більшою кількістю вбитих цивільних!

Що ж виходить? Вважати, що «усі були мерзотники», і, не обтяжуючи себе аналізом того кривавого часу («однаково не прийдемо до згоди»), уникати слова «перемога», а 8 травня відзначати «День пам'яті та примирення», як це здебільшого прийнято нині в Європі? Я гадаю, що безсумнівною перемогою, досягнутою ціною величезних жертв, стало принаймні розвінчання ідеї величчя нації, згуртованої навколо вождя, як основи державної політики – підстави для зовнішньої агресії та для переслідування меншин (що виділяються за різними ознаками) всередині країни. Ця перемога є, на мою думку, тим головним результатом Другої світової війни, перегляду якого людство не повинно допустити.

Сказане жодною мірою не означає заперечення патріотизму. Для ілюстрації цієї думки наведу історичний факт. У травні 1933 р. рейхсканцлера Німеччини А. Гітлера (вибачаюсь, що знову згадую цю одіозну фігуру) відвідав президент Наукового товариства кайзера Вільгельма знаменитий фізик Макс Планк. Він просив канцлера дати можливість працювати у Німеччині визначному хіміку – єврею Ф. Габеру, оскільки його праця потрібна для німецької науки. Гітлер, ясна річ, не став навіть слухати про це. Минуло багато років. Після страхіть нацизму Німеччина досягла великих успіхів в економічній та соціальній сфері, розбудові демократії тощо. Але світова першість німецької науки залишилася хіба що у спогадах. Питається, хто був кращим німецьким патріотом: Гітлер чи Планк? Цитую М. Рубінштейна: «Справжня єдність може утворитися тільки..., коли всі народи в ідеалі поєднуються не в однорідність і повний збіг, що робить цінним лише один екземпляр, а в єдності своєрідного, в якому зберігається особливий характер кожного і відкривається можливість живої взаємодії та солідарності» [12, с. 184]. Вважаю, що нам, науковцям, варто додержувати цієї світоглядної настанови і у своїй професійній діяльності. Тож посилаючись на сказане у п. 3 з приводу термінів *смысл*, *значення* і *meaning*, хочу висловити думку,

що необхідна робота з універсалізації представлення знань (див. [5]) має використовувати здобутки, отримані завдяки специфіці національних мов (до речі, як і наукових галузей).

Список використаної літератури

1. Балл Г. А. Нормативный профессиональный идеал учёного // Психологич. Журнал. - С. 26. – № 3. – Т. 32. -2011.
2. Балл Г. А. Проблемы взаимодействия психологии с формализованными научными дисциплинами // Психологич. журнал. – 1989. – Т. 10. – № 6. – С. 34–39.
3. Балл Г. А. Рациогуманизм как форма современного гуманизма и его значение для методологии познания человека // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208–223.
4. Балл Г. А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
5. Балл Г. А., Мединцев В. А. Стратегии универсализации представления человековедческих знаний // Россия: Тенденции и перспективы развития. Вып. 7. Ч. II. – М.: ИНИОН РАН, 2012. – С. 668–673.
6. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. 2-е, доповнене. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. – 232 с.
7. Бастун Н. А. Культурно-історичний вимір психологічної теорії і практики // Культуротвірна функція психологічної науки: Монографія / за ред. Г. О. Балла. – К.; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – С. 41–81.
8. Донченко Е. А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994.
9. Ерёмченко А. М. История как событийность: В 2-х т. Т. II. – Луганск: РИО ЛАВД, 2005. – 496 с.
10. Зинченко В. П. Перспектива ближайшего развития развивающего образования // Психологич. наука и образование. – 2000. – № 2. – С. 18–44.
11. Назаретян А. П. Психология в системе наук: о роли теории в фундаментальной 8. □ С. 6 □ № 2. □ 1988. □ дисциплине // Вопр. психологии.
12. Рубинштейн М. М. О смысле жизни. Ч. 2. Философия человека. – М.: Издание автора, 1927. – 271 с.
13. Рубинштейн М. М. Социализм и индивидуализм. (Идея личности как основа мировоззрения). – М., 1909. – 124 с.
14. Шкуратов В. А. Историческая психология: 2-е, перераб. изд. – М.: Смысл, 1997. – 505 с.

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ У ФОКУСІ СИНЕРГЕТИКИ

Серія грандіозних відкриттів у сучасному природознавстві (останнє з яких – реєстрація сигналу гравітаційних хвиль, які розповсюджуються з немислимою досі швидкістю, вищою за швидкість світла у вакуумі); бурхливі соціально-політичні процеси, що призвели до інспірування гібридних війн у багатьох регіонах земної кулі, та їх наслідків – масових людських жертв, економічного зубожіння, новітнього «переселення народів» внаслідок утечі від жахів зон підвищеної геополітичної турбулентності; зростання плюралістичного релятивізму в оцінці культурних артефактів; не безпроблемне розповсюдження демократичної моделі розвитку суспільства як безальтернативного тренду соціально-історичного розвитку людства, зрештою, визнання рівноцінності різних суб'єктів і наративів з небувалою гостротою ставлять питання адекватності наукової картини світу в її класичному баченні; валідності цієї картини світу в некласичній постановці питання як ступеня репрезентативності наших знань з урахуванням численних поправок на неодмінні сторонні змінні гносеологічної ситуації чи питання головної релевантності наших уявлень про Всесвіт та місце людини в ньому – питання, що не вперше артикулюється, але вперше дістає змогу опертися на достеменні епістемологічні підстави на постнекласичному (за В. Стьопіним [6]) етапі розвитку наукової раціональності.

Як видається, відповідь на останнє зі сформульованих запитань можна отримати, помістивши досліджуваний феномен у фокус синергетичних студій. При цьому відкривається можливість «перевідкриття часу» – часу не в сенсі феноменологічного факту, а часу як первинної онтологічної засади існування суцього; висловлюючись метафорично, у синергетиці Час є Деміургом поставання впорядкованих структур (систем) із хаосу неврівноважених станів елементарних часток з їх безкінечними флуктуаціями та не прогнозованими траєкторіями руху.

Засновники синергетики [5; 8] переконливо доводять, що лінійний, причинно-наслідковий зв'язок, так званий каузальний детермінізм пояснює процеси в закритих, стаціонарних системах, а здобуті експериментальним шляхом істини – безперечні, єдині та вічні, тобто справджуються повсюдно і завжди. У статичній картині світу немає місця часу й еволюції. Здобуті досвідним шляхом істини регулярно відтворюються у визначених умовах і є позаісторичними.

Натомість у відкритих системах, які лиш у локальних своїх сегментах містять відносно закриті підсистеми зі зрівноваженими процесами, природні процеси спонтанні, що є наслідком дисипації

(розсіювання) структур у напрямі межі ентропійного бар'єру. Саме цей бар'єр слугує атрактором для процесів наступної макроскопічної саморганізації, що «приборкує» процеси спрощення, розпаду й омертвіння.

Даний факт знаменує прикметну особливість: з'являється онтична структурна відмінність послідовних моментів – дисипації енергії мікросистеми до ентропійного бар'єру і наступне породження нового порядку внаслідок взаємодії атрактора з негентропійними впливами більшої за дану системи (макросистеми). Так з'являється час – у переході від тяжіння до розсіювання, спрощення, а відтак до розпаду з одного боку межі даної дисипативної структури (фракталу) до нового біфуркаційного горизонту, за яким – перемагання смертельних тенденцій емерджентною подією самоорганізації на вищому рівні існування суцього. Ну будь міжрівневих переходів, утворення ієрархій та включених імплікацій різних структурних порядків, не існувала б «стріла часу» як атрибут незворотності змін і символ еволюції природи.

Відтак холістичний підхід до тлумачення природних і соціокультурних явищ має брати до уваги процеси породження порядку з первісного хаосу, становлення організованих сукупностей (структур, систем) з вічного потоку на загал сильно неврівноваженої праматерії, що продукує із себе темпоральні ритми, з якими корелюють ті чи інші структурні рівні, а в їх межах відносно замкнуті природні цикли, хронотопи тощо.

Контрапунктом синергетичного тлумачення процесів, що відбуваються у «видимій» і «невидимій» реальності, в її так званих об'єктивному й суб'єктивному спектрах, є механізм біфуркації, у спосіб якого здійснюється трансформація енергії з одного виду в інший (наприклад, механічної в теплову), що супроводжується структурним перекомбінуванням початкових умов довільно взятої системи. Зауважмо, що можливість такої трансформації (структурної перебудови) з'являється тоді, коли випадкові зовнішні впливи починають «резонувати» з не менш випадковими внутрішніми носіями флуктуацій у системі. Причому цей резонанс як установлення когерентних зв'язків між різнопорядковими чинниками меншої («внутрішньої») і більшої («зовнішньої») систем тим сильніший, чим ближчим є перебування перших до критичної точки переходу мікросистеми у нову якість, тобто до точки біфуркації. З'ясовується, що в такій ситуації окремі макроскопічні фактори зовнішнього середовища «викликають до життя», каталізують (якщо говорити про хімічні процеси) чи фасилітують (якщо йдеться про соціальні явища) еволюційні зміни, сприяють установленню нового порядку, «обираючи» для цього «слухний момент».

Ця обставина спонукає до перегляду ролі «сліпого випадку» в процесах розвитку систем, обговорення проблем причинності,

детермінізму-індетермінізму, ієрархічності-ризомоморфності (мережесті), зворотності просторових переміщень та незворотності часового плину і багатьох похідних від цих методологічних проблем, у тому числі і в проекції на предмет історичної психології. Остання ж, за словами І. Білявського, тримає у своєму фокусі людину історії, або людину культури [1, с. 6]. Предметна своєрідність історичної психології добре підмічена ним у спільних з В. Шкуратовим тезах, зокрема тій, що асоціюється з синергетичним баченням історико-психологічної проблематики: «Реальна психологія вивчає зараз людину в ситуаціях, де індивідуально-психологічні особливості не можуть справити вплив на хід історичного процесу. Масштаби макроскопічних процесів такі, що характеристики мікрочасток до них не застосовні. Якщо і виникає потреба визначити зв'язок між «макро» і «мікросферами» людського буття, то вони повинні починатися зі з'ясування того, в яких межах індивідуальні характеристики впливають на хід історії та як можна розглядати це явище» [1, с. 27].

Помітна спроба прикладання синергетики до предметної царини загальної психології в Україні презентована колективною монографією М.-Л. Чепи [4], проте проблематика історичної психології залишилася у ній незаторкнутою. Не претендуючи на широке трактування історичних процесів з погляду «синергетичної психології», для чого потрібне окреме монографічне дослідження, окреслимо тут низку актуальних у вітчизняному контексті суспільних проблем, подамо їх синергетичне тлумачення та сформулюємо деякі зауваги щодо їх імовірнісного прогнозування.

У цьому контексті найбільш дошкульною є, безумовно, проблема сепаратизму на Донбасі та Криму, підігріта російською військовою агресією, яка коштувала Україні втрати деяких територій, численних людських жертв і економічних збитків. Кожен громадянин нашої багатостраждальної країни задається простими, але такими інфернальними у своїй потаємній суті питаннями: скільки іще залишилося терпіти; коли ж схаменеться північно-східний сусід; чи скоро розвіються його імперіалістичні ілюзії; чому «не відкриваються в нього очі» на загарбницьку політику корумпованої кремлівської верхівки тощо?

Попри наївно-прямолинійну стилістику цих настирливих запитань відповіді на них не можуть бути настільки ж прозорими й однозначними, оскільки не можна будувати логічно стрункі пояснювальні моделі й обґрунтовані сценарії майбутнього, засновуючись на вихідних (наявних) умовах і фактичних подіях [7]. Незважаючи на відмінності політичного режиму (автократичний з елементами демократичних симулякрів у Росії та демократичний із сильною кланово-олігархічною складовою в Україні), ці соціуми – постмодерні, принципово відкриті, включені в мережу світових фінансових, торгово-економічних, політичних, етнокультурних,

духовно-ідеологічних зв'язків. Відтак точний прогноз і бездоганно розроблений футуристичний сценарій – речі неможливі. Також ненадійними є історичні аналогії з більш чи менш віддаленого минулого даних чи інших держав, позаяк час пливе односпрямовано, як відомо, в силу того факту, що на перебіг подій у відкритих системах впливають не лише певні вихідні (початкові) умови; його порушують різноманітні випадкові «збої» – дефіцити, кон'юнктура на ринку сировини, товарів і послуг, мода, споживацькі настрої, чутки й упередження, традиції, колективні уявлення, пропаганда тощо. Причому неочевидно, котрий із факторів зіграє роль тригерного механізму, що збурить усю систему і приведе її до біфуркаційного роздоріжжя, – обвал ціни на нафту, збитки від економічних санкцій, вбивство харизматичного опозиційного лідера, військові втрати, підвищення комунальних тарифів, зростання впливу релігійного фундаменталізму й ідеології імперіалістичного реваншизму...

Необхідна тонка гра зовнішніх геополітичних акторів, які посилили б роль саморуйнівних тенденцій в укладі сучасної Росії як суб'єкти глобальної загрози, з одного боку, та зміцнили надію сил спротиву в середині цієї країни, з другого боку.

Ціна помилки вочевидь дуже висока. З недавньої історії знаємо, до яких неоднозначних наслідків привела «арабська весна» в різних країнах Північної Африки – від розпалювання кланово-племінного громадянського конфлікту в Лівії до демократичного вибору й поступального економічного розвитку в Тунісі. Як бачимо, жорстке педалювання одних тенденцій суспільного розвитку держави з боку іноземних інституцій та неврахування чутливості системи до інших чинників (релігійно-конфесійних суперечностей, зайнятості населення, рівня освіченості тощо) може призвести до неочікуваних, парадоксальних (у тому числі й катастрофічних) результатів. Розрахунок на рефлексивність як «вищу психічну функцію», невід'ємну від самоусвідомлення і самовизначення, часто-густо не справджується, оскільки маніпулятивні можливості мас-медіа воістину безмежні, та й архетипи колективного несвідомого у складних, екстремальних ситуаціях «оживають» не завжди доречно й алопластично. Плюралістичність і семантична неоднорідність Інтернет-середовища не може повною мірою компенсувати тенденційність офіційної пропаганди. Відтак важко спрогнозувати, коли настане пік сильної неврівноваженості системи, які лідери (цілі, ідеали, цінності) виявляться найбільш затребуваними для еволюційного (як варіант – революційного) переходу через точку біфуркації та вибору подальшої траєкторії суспільного розвитку. Може статися так, що погіршення рівня життя громадян не розбудить критичне мислення, а пробудить сценарні послання усталених соціальних міфологем, і замість переходу суспільства на якісно новий рівень

цивілізаційного розвитку ми отримаємо інволюцію до архаїчних патернів соціальної поведінки і зовнішньої політики [2].

Від так для прискорення незворотних соціальних змін необхідна відповідальна позиція як правлячої політичної верхівки, бізнес-еліти, професійних спільнот, так різних неформальних об'єднань, пересічних громадян, здатних до синергії зусиль, яка запустить процес автокаталізу (хімічне поняття) чи фасилітації (його психологічний еквівалент), що в кінцевому рахунку забезпечить незворотність еволюційних змін. При цьому слід брати до уваги історичну тяглість інерції, чіпляння за деструктивні матриці етнічного самовизначення і державотворення, що у випадку України може актуалізувати віктимні соціальні установки й раз по раз викликати кризу довіри до чинних інститутів влади і самоуправління [3, с. 142-148].

Синергетика не дає рецептів, як діяти в конкретних суспільно-історичних ситуаціях, але вона озброює експертне середовище, яке зобов'язане чинити тиск через своє інституційне представництво в структурах громадянського суспільства, релевантним методологічним інструментарієм для генерування множинних сценаріїв розвитку подій, побудови стохастичних моделей історичного поступу, підсилення слабких і формування потужних атракторів і т. ін. задля незворотно-поступальної трансформації світового порядку в напрямі досягнення універсальних людських цінностей.

Список використаної літератури

1. Белявский И. Г. Лекции по исторической психологии / И. Г. Белявский. – Одесса : Астропринт, 2004. – 448 с.
2. Карпенко З. С. психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіатехнологіям / З. С. Карпенко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 361-370.
3. Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки мета дисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – 2-ге вид., допов. – К. : Т-во «Знання» України, 2013. – 471 с.
4. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті: колективна монографія / [Чепа М.-Л. А., Мащенко В. Ф., Мащенко Ж. М., Бугайова Н. М. та ін.] ; за редакцією Чепи М.-Л. А. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 220 с.
5. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; [под. ред. В. И. Аршинова,

Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Скачкова ; пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

6. Степин В. С. История и философия науки. Учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / В. С. Степин. – М. : Академический проект; Триеста, 2011. – 423 с. – (Gaudeamus).

7. Тоффлер Е. Третья волна / Е. Тоффлер. – М. : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.

8. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу / Г. Хакен, М. Хакен-Кроль. – М. : Институт компьютерных исследований, 2002. – 272 с.

Н. В. Хамітов, С. А. Крилова

ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА І НАУКА В УКРАЇНІ: ВІДПОВІДІ НА НОВІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ

«Початкове філософське питання щодо «правильного життя» сьогодні оновлюється у своїй антропологічній загальності. Нові технології змушують нас вести публічний дискурс про правильне розуміння культурної форми життя як такого».

Юрген Габермас
«Майбутнє людської природи».

1. НОВІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: НЕОТОТАЛІТАРИЗМ, ГЕНДЕРНІ ІННОВАЦІЇ, ТРАНСГУМАНІЗМ

Якою повинна бути філософська освіта і наука в сучасній Україні? Чи виконує вона свої завдання? Якими повинні бути ці завдання? Які сценарії її майбутнього є найбільш вірогідними?

Відповіді на ці питання можливі лише в контексті усвідомлення тих викликів людському буттю, які маємо в сучасному глобалізованому світі. Цих викликів доволі багато, вони є різноманітними й динамічними. При цьому не всі з цих викликів є тривожними чи деструктивними. Глобалізація – це складний і неоднозначний процес. При цьому вона є глибоко закономірним процесом, що з необхідністю змінює буття сучасної людини. Не можна не погодитися з В. П. Андрущенко, який пише: «Глобалізація формує нову еру взаємодії між націями, економічними і політичними системами та між людьми. Вона змінює поняття «національних меж», значно розширює культурно-інформаційні контакти між народами і державами... [3, с. 8]».

На початку ХХІ ст. сформувалися три нових виклики глобалізації, які змінюють не лише взаємодію між людьми, а й саму людську природу. Ці виклики пов'язані зі світоглядною цариною людини, а отже, постають такими, що можуть як впливати на філософську освіту, так і бути детермінованими нею. Які це виклики?

По-перше, це виклик неототалітаризму або неототалітарний виклик. Цей виклик спричинюється передусім новітнім міжнародним тероризмом і, відповідно, означає появу новітнього тоталітаризму або неототалітаризму. Важливо усвідомити, що даний виклик породжується терористичними загрозами і, одночасно, породжує їх. На початку ХХІ ст. маємо виражену проблему відновлення тоталітарних тенденцій у суспільному житті, які приховані за зовнішніми ознаками демократії. Це зумовлено як екологічними небезпеками, так і небезпеками світового тероризму, який є результатом зіткнення культур і цивілізацій в умовах економічної й політичної глобалізації. Неототалітаризм значною мірою породжується і конкуренцією різних проектів глобалізації, представлених, наприклад США, Росією, Китаєм тощо.

Неототалітаризм – це тоталітаризм епохи екранної культури і екранного способу життя. Це тоталітаризм епохи соціальних мереж та інформаційних війн. На відміну від посттоталітаризму, неототалітаризм здатний задіяти ресурси інформаційного суспільства, особливо екранної культури – телебачення та Інтернету, де відбуваються різноманітні дискусії, які належним чином модеруються. Неототалітаризм – це тоталітаризм, в якому пряма пропаганда доповнюється технологіями ідеологічно заангажованих модерацій стихійних або спровокованих дискусій – передусім у соціальних мережах Інтернету. Саме такими є неототалітарні тенденції у формуванні суспільної свідомості, колективного позасвідомого й громадської думки. Згадуючи відоме дослідження авторитарної особистості, здійснене Т. Адорно [2], слід припустити, що модератори, які маніпулюють свідомістю через приєднання до вільних дискусій в Інтернеті, є вже неототалітарними особистостями і їх буття потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Не слід забувати, що неототалітарні тенденції значною мірою зумовлені й екологічною кризою, яка поєднується з кризою нестачі ресурсів, і не лише енергоносіїв, а й питної води, що посилює конкуренцію потужних геополітичних гравців.

По-друге, новим викликом глобалізації є гендерний виклик або виклик гендерних інновацій. Це виклик гендерною рівністю та свободою вибору гендерної й сексуальної ідентичності. Практика гендерної рівності для багатьох країн, що століттями перебували у патріархальному бутті, стає приховано деструктивною – аж до гальмування народжуваності та демографічної кризи. З іншого боку, маємо низку інновацій у організації сексуального життя. В західному світі, передусім у світі протестантської

цивілізації, все більш звичними стають одностатеві шлюби і навіть виховання дітей у таких шлюбах, що робить їх одностатевими сім'ями. Різноманітні статеві переверзії, які століттями вважалися аморальними, починають сприйматися лише як девіації, що є результатом особистого вибору і не мають відношення до суспільної моралі.

По-третє, це виклик трансгуманізму. Цей виклик пов'язаний з бажанням сучасної людини трансформувати свою тілесність за допомогою біо- та нано-технологій аж до подолання видовової межі тривалості життя. Глибокі екзистенціальні й соціокультурні колізії, що супроводжують та будуть супроводжувати це, цікаво осмислили Ф. Фукуяма [16] та Ю. Габермас [17]. Виклик трансгуманізму є найменш відчутний в сьогоднішній Україні, але він у своїх філософсько-ідеологічних формах сигналізує про важливу проблему – бажання еволюціонувати не в морально-духовній, а у фізично-тілесній площині, безкінечно продовжуючи та підсилюючи буденний вимір людського буття.

Закономірним є припущення, що відповіді на ці виклики породжують актуальні завдання філософської освіти і науки в світі загалом і в Україні зокрема.

2. ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА І НАУКА В СУЧАСНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИК НЕОТОТАЛІТАРИЗМУ

Сучасна Україна знаходиться в геополітичному оточенні, в якому маємо виражені авторитарні та неототалітарні тенденції. Дані тенденції не можуть не впливати на суспільну свідомість і колективне позасвідоме нашої країни. Результатом є позасвідоме (а інколи усвідомлене) бажання деяких представників політикуму замінити філософію як вільну та критичну думку ідеологією, що може виражатися, зокрема, у витісненні філософії з університетів як нормативної дисципліни.

В такій ситуації слід чітко усвідомлювати, що тоталітаризм починається з наступу на філософію. Завдання всіх гідних інтелектуалів сьогодні – зберегти кількість годин філософії в університетах – як для філософів, так і для нефілософів. Не слід забувати й ту обставину, що згідно з освітніми інноваціями вчений ступінь в галузі будь-яких наук в Україні має називатися «доктор філософії» – той, хто на шляху наукової креативності дійшов до філософських проблем своєї галузі знання, .

При цьому слід усвідомити, що викладати філософію потрібно по-новому. Досить переказувати підручники і навіть оригінальні тексти, студенти самі повинні прочитати їх. Для викладачів філософії настав час вступити в діалог зі студентами, демонструючи свою екзистенціальну і громадянську позицію. Бо головне завдання викладання філософії в університеті – актуалізація філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого і внутрішньо цілісного – світогляду вільної людини, яка здатна приймати відповідальність за свою свободу і поважати свободу

Ближнього. Навіть якщо у Ближнього інші світоглядні цінності і принципи.

Але чому дискусія про необхідність філософії в університеті як обов'язкової дисципліни виникає саме сьогодні? У нинішньому світі, в якому, наче віруси, поширюються неототалітарні моделі мислення і дії, в будь-якій постреволюційній країні (як на Заході, так і на Сході) новим політичним лідерам потрібна досить велика маса людей з буденним світоглядом – несамостійним, некритичним, нетворчим, – глибинно протилежним філософському. Ця маса потрібна політикам як середовище їх ідеологем і міфологем (під час виборів з такої маси формується «свідомий» або «ядерний» електорат), а їх покровителям – як середовище споживання.

Філософія завжди протистоїть цьому. Вона не дає перетворити людей у натовп, який заганяють на демонстрації, мітинги, в табори, на війни, в нескінченне очікування щасливого майбутнього.

Сьогодні всі ми повинні розуміти надзвичайну актуальність філософії та філософської освіти. Адже заміна філософії ідеологією означає загибель демократії. Ідеологія замість філософії – доля тоталітарних суспільств. Але чим ідеологія відрізняється від філософії? Ідеологія дає прості відповіді на складні питання. Філософія теж може давати прості відповіді на складні питання, але вона завжди завершується новими питаннями. Вона спонукає людину мислити і шукати істину самостійно.

Нове запитання: якщо філософія в університеті є лише факультативною дисципліною, чи може це сприяти інтелектуальному і духовному розвитку студентів? На перший погляд, так. Однак в умовах посттоталітарної університетської системи у ректорів і деканів є велика спокуса вибудувати ситуацію так, щоб замість філософії та філософських дисциплін запропонувати власні спецкурси. Коли філософія в університеті демократичної країни стає факультативною, ця країна робить крок до тоталітаризму. Або до неототалітаризму.

І науковці, і політики повинні визнати, що обмеження філософії в університеті обмежує саму ідею університету, що веде до стагнації університетського життя. Філософія в університеті не може бути факультативною, як не можуть бути факультативними етика, естетика, культурологія, психологія, політологія, соціологія, іноземні мови.

Немає нічого гіршого за випускника університету, компетентного і навіть розумного в певних межах, але позбавленого мудрості, внутрішньої свободи і критичності світогляду, в результаті чого він перетворюється на маріонетку політтехнологів і пропагандистів.

Філософія – це культура мислення. Якщо філософія не буде обов'язковим предметом в університетах України, вже через рік можемо очікувати зниження інтелектуального рівня студентів.

А це означає, що студенти втратять здатність освоювати сучасний рівень спеціальних дисциплін. Ми вже не кажемо про філософію як джерело смислів і моральної культури студентів.

Взагалі думка про ненормативність філософії (і філософських дисциплін) в університеті викликає образ студента з ненормативною лексикою і вельми нормативними думками, вкладеними рекламою і пропагандою.

Але може, дійсно, філософію, як дисципліну свободи та критичності думки, треба зробити такою, що обирається вільно й критично? Давайте уявимо, що в якійсь студентській групі є п'ять талановитих студентів (нефілософів), які хочуть вивчати філософію, а більшість байдужі до неї. Невже ці п'ятеро повинні бути позбавлені філософії через вибір більшості? Ті п'ятеро, які згодом можуть стати справжніми вченими, режисерами, політиками і змінити на краще життя країни?..

Ми повинні усвідомити, що філософія як культура мислення дає імпульс до розвитку не просто ерудиції та навичок, а інтелекту. Адже тільки філософія актуалізує фахівця-інтелектуала, який буде додумувати все до кінця і усвідомлювати як матеріальні, так і моральні наслідки своїх вчинків, в тому числі і актів корупції.

Будь-яке згортання університетської філософської освіти і науки у будь-якій країні й особливо в умовах України початку ХХІ ст. – це справжній гуманітарний геноцид. І не просто викладачів філософії, а й всієї нації. Адже філософія – це мистецтво примирення у суспільстві світоглядного протистояння. В умовах, коли ідеологи і пропагандисти по різні боки кордонів намагаються максимально посилити світоглядне протистояння, філософія закликає до світоглядного діалогу, без якого мир неможливий.

Філософія формує вільно і гуманістично мислячих людей, і це найкраща протидія війні як способу вирішення конфліктів, який складає саму суть антидемократичного мислення і дії. При цьому слід розуміти, що вільнодумні гуманісти, яких розвиває філософія – і в університетах, і за їх межами – повинні бути в достатній кількості і не повинні бути маргіналами. Це можливо тільки в тому випадку, якщо філософська освіта має певний рівень і якості, і кількості – якщо філософія є обов'язковою дисципліною в університеті. Політики повинні зрозуміти, що зворотне обернеться духовною катастрофою, яка вийде за межі освіти і матиме глибинні економічні, політичні та гуманітарні наслідки.

В умовах гібридних воєн, фундаментальною складовою яких є інформаційні війни, що розхитують держави зсередини, породжуючи атмосферу страху, ненависті й пошуку «ворогів народу», філософська освіта – найкраща пігулка від ксенофобії, епідемію якої ми спостерігаємо в багатьох країнах світу. Приймати цю пігулку особливо корисно в студентському віці.

Особливо слід звернути увагу на важливість філософської освіти в Україні для здійснення справжньої перемоги в інформаційній війні. Такою перемогою є не лише актуалізація критично й гуманістично мислячих людей, а й набуття світоглядної цілісності країни. У ХХІ столітті така цілісність вже не може бути результатом домінанти однієї ідеології. Це – світоглядний діалог, який ініціюють люди з філософським світоглядом. А такі люди формуються в університетах, обов'язково вивчаючи крім спеціальних дисциплін й філософію, яку можна визначити і як мистецтво світоглядного діалогу.

Філософія як мистецтво світоглядного діалогу є неможливою без краси відносин Учителя і Учня в процесі філософської освіти і науки. Краса відносин Учителя та Учня у філософії, з одного боку, означає повагу до Вчителя, а з іншого – здатність вийти за межі його ідей. Такий підхід дозволяє виокремити декілька принципів спілкування Вчителя та Учня. Перший – неплідний, коли Учень повторює ідеї Вчителя, не доповнюючи своїми креативними знахідками. Другий принцип постає протилежністю першого, проте також є неплідним, – коли Учень повністю відкидає підхід Вчителя, забуваючи про його ідеї та особистість. Третій підхід піднімається над обмеженістю двох перших – Учень розвиває ідеї Вчителя, доповнюючи новими ідеями та концептами. Саме такий підхід породжує можливість «нового світанку» [5] для філософської освіти ХХІ ст. – як в загальноєвропейському, так і в українському контекстах.

Для західної культури еталонними щодо краси відносин Вчителя та Учня стали відносини Платона і Сократа. «Платон приймає ідеї свого Вчителя, робить Сократа головним персонажем своїх діалогів і розвиває його вчення [12, с. 278]».

Лише по-справжньому діалогові й співтворчі відносини філософів і їх послідовників здатні бути відповіддю на виклик неототалітаризму, який непомітно руйнує і партнерство, і співтворчість. Це означає, що будь-яка філософська освіта у демократичному суспільстві є, одночасно, і наука – викладання та освоєння філософських знань з необхідністю доповнюється дослідницькою роботою, філософською творчістю.

3. ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ГЕНДЕРНИХ ІННОВАЦІЙ І ТРАНСГУМАНІЗМУ: КОНЦЕПТИ ГЕНДЕРНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА АНДРОГІНІЗМУ

Звернемося тепер до гендерного контексту філософської освіти, який останнім часом стає все важливішим, що по-перше, зумовлено присутністю в сучасному освітньому процесі чоловіків і жінок, як на рівні викладачів, так і на рівні студентів або учнів, тобто практикою гендерної рівності в освіті, а, по-друге, окресленим вище викликом гендерних інновацій, який має нині глобальне звучання.

Гендерний аспект проблеми філософської освіти стає надзвичайно актуальним передусім у зв'язку з виходом у простір культури та цивілізації жінки, яка прагне реалізуватися у всіх проявах соціального життя. Це викликає фундаментальні смисложиттєві питання студентів, на які викладач повинен обґрунтовано відповідати. Чому так багато соціально успішних чоловіків та жінок є внутрішньо самотніми? Чи повинна сім'я та народження дітей бути головною цінністю в життєвому світі жінки? Як бути чоловікові у ситуації, коли його дружина реалізується в більшій мірі і відповідно більше заробляє? Як бути жінці, якщо чоловік заважає її професійній реалізації, вимагаючи бути домогосподаркою, «матір'ю його дітей»? Разом із тим останнім часом постають нові питання: наскільки припустимим є прагнення до стосунків з власною статтю – аж до створення шлюбу? Що в сучасній культурі є нормою, а що патологією у відносинах між статями?

Найбільшою мірою ці питання стосуються такої філософської дисципліни як філософська антропологія, яка вивчає людську природу, її еволюцію та її межі. Відповідаючи на ці питання, філософська антропологія стає мета-антропологією як філософією статі – виходить за межі патріархального підходу до людини; при цьому, однак, вона виходить і за межі феміністичного підходу, рухаючись від концепту гендерної рівності до концепту гендерного партнерства. Спробуємо проаналізувати це докладніше.

Низка дослідників у галузі філософської антропології вважають, що досягнення гендерної рівності гальмується гендерними стереотипами, які стримують реалізацію особистості. Не можна не погодитися, що передусім це стосується жінок. Наприклад, є стереотипи про те, що жінки не можуть служити в армії, займатися політичною діяльністю, бути вченими, художниками тощо. Якщо вдається перебороти гендерні стереотипи, жінка може реалізувати найтаємніші мрії про професійну реалізацію. Це – позитивний бік ідеї і практики гендерної рівності. Негативним є маскулінізація жінок, що втрачають жіночність – здатність до любові і співчуття. Результатом занадто завзятого подолання гендерних стереотипів стає самотність. Звичайно, гендерні стереотипи можуть гальмувати і розвиток особистості чоловіка, призводячи до виконання чужих для себе ролей і руйнуванню відносин з близькою людиною, однак в умовах патріархальної цивілізації від них більше страждають жінки.

Дуже важливо зрозуміти, за якою межею мова йде вже не про стереотипи, а про архетипи чоловічого і жіночого – основи, на яких будується людське буття і «подолання» яких руйнує людську природу. На біологічному рівні архетипи чоловічого і жіночого розкривають себе в чоловічій і жіночій сексуальності і своєрідності проявів волі до продовження роду, що визначають образи батька і матері, на екзистенціальному рівні, вони виявляються як духовність і душевність –

глибинні прояви чоловічості і жіночності. Душевність означає здатність до любові і співчуття, переживання самоцінності сьогодення. Духовність співвідноситься із глибинними проявами чоловічого начала – спрямованістю в майбутнє, бажанням свободи, нехай навіть усупереч любові.

Вищий сенс гендерної рівності полягає в тому, що кожна особистість повинна стати цілісною, гармонійно з'єднавши в собі духовність і душевність. Таку особистість можна назвати андрогінною. Андрогінна особистість прагне до рівності чоловіка і жінки не заради самої рівності, а заради єдності свободи і любові. Рівність для неї виступає не метою, а засобом. При цьому андрогінна особистість не заперечує свою біологічну стать, навпаки, підсилює її плідні прояви.

При цьому ми можемо припустити, що для безлічі жінок конструктивніше рухатися від жіночності-душевності до чоловічості як духовності, для більшості чоловіків, напевно, більш природним є шлях від духовності до душевності. Щоб не платити самотністю за успіх у професії, і чоловікові, і жінці потрібно рухатися від гендерної рівності до гендерного партнерства і в цьому бачити красу відносин.

Гендерне партнерство – це така стратегія життя чоловіка і жінки, коли відносини з протилежною статтю будуються на розумінні і толерантності. У просторі гендерного партнерства людина здатна чути і слухати, бачити в Іншому особистість, готова до співробітництва і співтворчості. Гендерне партнерство звільняє особистість від нескінченної боротьби за владу, реваншизму і помсти стосовно протилежної статі, відкриваючи плідній взаємодії.

Але для досягнення гендерного партнерства необхідно пройти дуже непростий шлях подолання егоцентризму, жалості до себе і безжалісності до Іншого.

Можна констатувати, що відносини між чоловіком та жінкою з необхідністю повинні бути доведені до партнерства, адже всі плідні тенденції у сучасному світі характеризуються спрямованістю людства до комунікативної відкритості, діалогічності, толерантності як найважливіших людських цінностей, що долають відчуження та екзистенціальну самотність. Вирішити проблему партнерської взаємодії статей можна лише тоді, коли з'ясуємо питання про специфіку партнерської взаємодії чоловіка та жінки, яке є конкретизацією питання про глибинний, онтологічний сенс статі. Не можна не погодитися з М. Бердяєвим, який справедливо зазначає, що «чоловік тільки стать, половина, він є продукт світової розірваності... І жінка – стать, половина [7, с. 25]», а отже, сенс статі у створенні нової цілісності. Подолання статевої розірваності М. Бердяєв вбачає в подоланні статі через ствердження нової цілісної індивідуальності, а після цього – з'єднання з іншою цілісною індивідуальністю через любов-андрогінізм, що долає

статеву роз-половиненість. На основі такого підходу М. Бердяєва логічно припустити, що гендерне партнерство у вищих своїх формах є співтворчістю чоловіка та жінки, яка розкриває та підсилює самореалізацію кожного з них.

Принципово іншу позицію зустрічаємо у О. Вейнінгера. Продуктивне з'єднання статей для нього не є необхідним, більше того, воно не є можливим. У роботі «Стать та характер» [9] він приписує чоловічому все позитивне та цінне, жіноче ж є лише відображенням і тінню чоловічого. О. Вейнінгер є одним з філософів, які свідомо постулюють позицію зневаги до жіночого начала, що унеможливорює гендерне партнерство. Якщо ця зневага у більшості мислителів патріархальної доби існує на підсвідомому та контекстуальному рівні (наприклад, у З. Фрейда та його школи), то у текстах О. Вейнінгера вона виривається на поверхню. Цей автор послідовно постулює те, що інші патріархальні мислителі мали на рівні передчуття – жіноче є вторинним по відношенню до чоловічого. Дана позиція ґрунтується на тому, що «в західній культурі з моменту утвердження патріархату жіноче та чоловіче стали порівнювати як матерію та дух [18, с. 47]».

Відповіддю патріархальним поглядам на стать стають феміністичні. В феміністичних теоріях відбувається спроба підняти жінку з колін і надати їй рівні права з чоловіком. Деякі авторки займаються цим достатньо невротично, але певна категорія дослідниць проводить виважений та коректний аналіз стану жінки в суспільстві. Так, цікаві роздуми про стать та різницю в психологічному розвитку чоловіка та жінки ми бачимо в роботі американського антрополога та психолога К. Гілліган «Іншим голосом. Психологічна теорія та розвиток жінок [10, с. 352–371]». Авторка переконана, що у чоловіків формується особлива мораль справедливості, тоді як у жінок – мораль любові та турботи, що зумовлює специфіку буття у суспільстві і чоловіка, і жінки.

Поруч із патріархальним та феміністичним підходами до проблеми статі існує підхід андрогін-аналізу [14, с. 12–13], який, розвиваючи окреслені вище підходи М. Бердяєва, пропонує концепцію статі, що виходить за межі як патріархальних, так і феміністичних настанов. «Сутність андрогін-аналітичного підходу – у визнанні не лише рівноправності чоловічого та жіночого, а й у постуляції необхідності їх партнерської взаємодії на психологічному, соціальному та екзистенціальному рівнях [12, с. 255]».

В андрогін-аналізі ключовим є концепт екзистенціального андрогінізму [14, с. 431–432], який описує динамічну цілісність людської особистості та відносин між особистостями завдяки гармонійному зростанню як чоловічого, так і жіночого начал людського буття. Важливо зазначити, що андрогінізм, на відміну від гендерного партнерства, означає взаємодію чоловіка та жінки на основі любові, а не лише – дружби й

толерантності. Проте шлях до андрогінізму в сучасному світі можливий саме через гендерне партнерство, яке долає негативні психологічні, соціальні та екзистенціальні наслідки гендерної рівності.

Для усвідомлення багаторівневої взаємодії в гендерному партнерстві, доцільно звернутися до виділених в межах метаантропології як філософської основи андрогін-аналізу буденного, граничного та метаграничного вимірів буття чоловічого та жіночого. Таке звернення дозволить нам конкретизувати дані стратегії, а тому і більш конкретно побачити багатоплановість і колізійність шляхів набуття гендерного партнерства.

Буденне буття, де людиною керують воля до самозбереження та воля до продовження роду [14, с. 68–69], відношення статей будуються за моделлю «Я – Воно» або «Я – Об'єкт». Тому буденне буття з необхідністю породжує маніпуляцію однієї статі іншою. Екзистенціально кожна людина відчуває в буденності свою розірваність і розполовиненість, статеve відчуження. В цьому вимірі жінка відчуває те, що вона жінка, а не особистість, а чоловік зосереджується на своїй маскулінній ролі. Актуалізуються фізично-тілесні та соціальні якості людини, а не особистісні, культивуються інтереси роду, а не персони.

У просторі граничного буття людини [14, с. 69–70] воля до влади зумовлює граничне посилення маніпуляції однієї статі іншою. Саме на шляху волі до влади екзистенціальна ворожнеча між чоловіком та жінкою стає найбільш болючою. Альтернативна ж волі до влади – воля до культуротворення – в граничному бутті спрямовує особистість до продукування артефактів. Але створені ними артефакти культури, наче стіна, розділяють їх; при цьому позитивним в усамотненні є той факт, що відбувається глибинна актуалізація особистісного буття людини.

У метаграничному бутті [14, с. 67–68], де людина спрямована волею до любові, свободи і толерантності, відбувається дійсно екзистенціальне, а не інстинктивне чи формальне об'єднання чоловічої та жіночої статей у любові. Жінка та чоловік як біологічні істоти, розвиваючи психологічний та екзистенціальні виміри статі, набувають цілісності особистості і складають андрогінне ціле, яке не є симбіотичним зв'язком, а творчо-особистісним об'єднанням двох цілісних особистостей. В цьому і полягає сутність стратегії екзистенціального андрогінізму або стратегії актуалізованої статі, яка «передбачає два його виміри – особистісний андрогінізм, який означає внутрішню цілісність, цілісність духовності та душевності в людині та комунікативний андрогінізм – не лише внутрішню цілісність кожної особистості, а й цілісність краси відносин чоловіка та жінки у люблячій цілісній парі [12, с. 274]».

Стратегії гендерного партнерства та андрогінізму дозволяють актуалізувати негативні наслідки як гендерної рівності, так і

трансформації гендерної ідентичності, а тому є сьогодні найважливішими предметами філософської антропології.

Вельми важливим предметом сучасної філософської антропології є й гендерні стратегії освіти, які здатні як гуманізувати, так і дегуманізувати освіту взагалі й філософську освіту зокрема.

Архетиповою в сучасній українській освіті є маскулінна або патріархальна стратегія особистості викладача, який в навчальному процесі застосовує субординацію, що складає основу стосунків у чоловічому світі. Отже, таку стратегію доцільно назвати маскулінно-субординативною [12, с. 281]. Подібна стратегія має свої позитивні та негативні риси. Дійсно, субординація, в освіті є необхідною умовою ефективного навчання, але, по-перше, недостатньою, а по-друге, виходячи за певну межу, вона призводить до відношення до Іншого як до об'єкту.

Останнім часом все більше поширюється координативна освітня стратегія, яку в контексті нашого дослідження можна було б назвати фемінно-координативною [12, с. 281]. Дана стратегія особистості викладача теж має свої позитивні (гнучкість, терпимість) та негативні (відсутність стратегічності, твердості) риси і є також необхідною, але недостатньою умовою ефективного навчання.

Чи може бути знайдена синтеза маскулінно-субординативної та фемінно-координативної стратегій освіти, яка поєднала б всі їх позитивні риси? В контексті сказаного, її можна визначити як андрогінну (андрогінно-цілісну) або гуманістичну [12, с. 281]. Така стратегія передбачає вихід за межі монологічності навчального процесу у співтворчий діалог зі студентами й аспірантами.

Отже, ми говоримо про андрогінну особистість в освітньому процесі, яка передусім є цілісною особистістю, в якій гармонійно поєднані духовне та душевне начала – глибинна чоловічість та жіночність. Цілісність андрогінної особистості зумовлює її творчий характер. Андрогінна особистість – це творча особистість. Але це особистість, яка спрямована не на будь-яку творчість, а на андрогінну творчість – творення цілісності в людському бутті як краси відносин та вчинків [12], творення єдності духовного та душевного начал.

Андрогінна особистість, яка спрямована на духовний і душевний розвиток, є альтернативою постлюдини – головного концепту й образу трансгуманізму, істоти, що долає людину шляхом тілесних метаморфоз, які йдуть не з середини, а ззовні. Це може глибинно автоматизувати й технологізувати не лише тілесність людини, а й її свідомість, викликаючи відчуження свідомості від душевності і духовності. Натомість андрогінна особистість є результатом іманентного розвитку як самоактуалізації, що доводиться до актуалізації краси відносин Іншим – до співтворчості з Іншим. Фундаментальним результатом вивчення філософської антропології

в університеті є формування такої андрогінної особистості у різноманітні краси вчинків і краси відносин зі світом.

4. АКТУАЛЬНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ І НАУКИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІСТЬ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Звернемося тепер до філософської освіти в цілому і поставимо важливе запитання: в чому принципове значення філософії та філософських дисциплін для студентів-нефілософів? Є, принаймні, три відповіді на це питання.

1. Філософська освіта формує культуру мислення будь-якого спеціаліста.

Якщо філософія не буде обов'язковим предметом в університетах України, вже за рік можемо очікувати зниження інтелектуального рівня студентів. А це означає, що студенти втратять здатність по-справжньому засвоювати сучасний рівень спеціальних дисциплін.

Важливим виявом культури мислення є критичність мислення, що в умовах перманентної інформаційної війни, є вкрай актуальним. Без критичного мислення випускник університету стане маріонеткою вітчизняних політиків-популістів і іноземної пропагандистської машини.

2. Філософська освіта актуалізує креативність – здатність вирішувати проблемні питання, діючи гнучко і нестандартно.

Без актуалізованої філософією креативності випускник буде лише повторювати засвоєні алгоритми та навички, буде нездатний до інноваційних рішень, без яких неможливо уявити фахівця у сучасному мінливому світі з дуже високим рівнем конкуренції.

3. Філософська освіта формує моральну культуру.

Філософія та філософські дисципліни є джерело становлення духовних цінностей та моральної свідомості студентів. Це означає, що в процесі філософської освіти студенти-нефілософи усвідомлюють глибину відповідальності за свої дії в професії та за її межами, набувають духовний досвід гуманізму, який надалі стає практичним досвідом.

Яке значення має кандидатський іспит з філософії для аспірантів, які будуть захищати дисертації не з філософських наук? Очевидно, що культура мислення, креативність, моральна культура в науковому пізнанні є вкрай важливими. При цьому перехід на науковий ступінь доктора філософії для будь-якого спеціаліста спричинює особливе значення філософії для аспірантів.

Проте чи здатна сучасна філософія в університеті розвивати інтелектуала, який має не лише професійну компетентність і креативність, а й моральну відповідальність за свої дії? Так, якщо врахувати, що на протязі становлення філософії в незалежній Україні сформувалася низка шкіл та напрямків, які мають не лише загальнонаціональний, а й міжнародний резонанс. Це, наприклад, школи

і напрямки філософії освіти В. П. Андрущенка, екзистенціальної антропології та філософської антропології як метаантропології, до розвитку яких причетні автори даного дослідження, – ті школи й напрямки, що продовжують найкращі тенденції Київської світоглядно-антропологічної школи, яка ще з 60-х років минулого століття дала інтелектуальну відповідь тоталітаризму – спочатку приховану, а потім – відверту.

За будь-яких обставин сучасна українська філософія продовжить цю відповідь, актуалізуючи особистість випускника університету відкритого суспільства. Особистість, яка має філософський світогляд – самостійний, критичний, творчий, гуманістичний і внутрішньо цілісний. У формуванні такого світогляду – головне і вічне завдання філософії в університеті.

Звернемося тепер до студентів-філософів, прояснюючи значення результатів філософської освіти як для них, так і для суспільства. Така постановка проблеми є вкрай важливою для сучасної України, в якій знову і знову постають питання: що філософи можуть конкретно робити для зміни ситуації у кризовому суспільстві? В якій практичній формі філософія може допомогти своїй країні в період граничних випробувань?

Спробуємо пошукати відповіді.

По-перше, у якості викладачів університетів філософи можуть розвивати у студентів і аспірантів культуру мислення і діалогу, пробуджувати критичність і толерантність, креативність і гуманізм.

По-друге, філософи можуть і повинні перетворюватися на практичних психоаналітиків, щоб актуалізувати всі ці духовні та душевні якості у «дорослих» бізнесменів і політиків, даруючи їм філософський світогляд. Слово «дорослих» написано в лапках, тому що багато сильних цього світу є досить інфантильними на екзистенціально-психологічному та світоглядному рівнях і робота з філософськими психоаналітиками виключно важлива не тільки (і не стільки) для них, а й для всього суспільства. Прикладом такого філософського психоаналізу в Україні може бути андрогін-аналіз, теорія і практика якого зараз активно розвивається авторами цієї статті та їх учнями [14, с. 5].

По-третє, філософи можуть бути публіцистами, блогерами, теле- і радіоведучими, вносячи в суспільство імпульси гуманізму і філософського діалогу в його найбільш практичних і зримих формах – креативного формування спільних цінностей в ім'я миру. Автори цього дослідження мають практичний досвід ведення авторських філософських теле- і радіопрограм й усвідомлюють їх значення для актуалізації громадянського суспільства в Україні.

По-четверте, філософи здатні бути філософськими романістами й есеїстами, (а часом сценаристами, режисерами і художниками), породжуючи своїм філософським мистецтвом прояснення свідомості і моральне очищення у досить широких верствах населення і тих, хто вважає,

що має право правити народом і вести його. Саме філософське мистецтво [19, с. 111-118] може сприяти реальному, а не ілюзорному єднанню нації.

І, нарешті, сучасні філософи здатні від філософії політики перейти до філософії в політиці, ставши філософами-політиками, практично діючими в структурах конкретних політичних проектів. В умовах кризового суспільства це не тільки можливість, а й необхідність, що потребує дійсності.

При цьому потрібно чітко розуміти: якщо філософ не є політиком, це створює проблеми для нього одного. Якщо ж політик не є філософом, це може створити проблеми для всього людства.

Світові потрібен політик-філософ у єдності з учителем-Філософом, адже тільки філософія породжує справжню ефективність і гуманність політика в нинішніх нелюдських умовах. Дистанція між політиками і філософами породжує страждання і кров, а в кризових суспільствах – ще й у масових масштабах.

Давайте скажемо відверто: політика без філософії – це зброя масового враження. Варто задуматися, чому політики, впадаючи в крайнощі, знову і знову роблять наше життя нестерпним? Чи не час примусити їх прислухатися до філософів? Чи не час філософам хоч іноді виходити з кабінетів і аудиторій? Виходити до суспільства за допомогою публіцистики, есеїстики і мистецтва?

Зрозуміло, що філософія потрібна не тільки політику, а й художнику, і лікарю, і педагогу. Приєднуючись до будь-якої професії, філософія робить її більш гармонійною і повноцінною.

Наостанок окреслимо можливі сценарії розвитку філософської освіти і науки в Україні початку XXI століття.

Сценарій 1. Філософія національної меншовартості або філософія «молодшого брата». Подібна філософія займається виключно перекладами і коментарями зарубіжних авторів. Вона перетворюється в Історію філософії і тому вислизає від історії Філософії. Така собі «філософія освічених тубільців». Вона відмовляється від свободи творчої думки і самобутності в ім'я благ цивілізації і розчищає дорогу транснаціональним корпораціям, що поєднується сьогодні в Глобальну Матрицю для всіх самотніх і бажаючих інтенсивності споживання в кредит.

Сценарій 2. Філософія національної надцінності. Така філософія свідомо чи несвідомо зациклюється а) на вивченні лише вітчизняних авторів; б) на дослідженні величі національного духу (ідеї) як найдавнішого, глибокого і значного для глобалізованого світу; б) на винахід «велосипедів»-схем, що остаточно пояснюють всю світобудову. Це філософія чистого національного розуму. Така філософія несе в собі зародки тоталітаризму, як, втім, і «філософія освічених тубільців».

Сценарій 3. Філософія гідності або справжня Філософія. Це авторська філософія особистостей, відкритих діалогу – з класиками і

сучасниками, прихильниками та опонентами. Це філософія, що пробуджує свободу думки і креативність. Це філософія авторів, які мають мужність зайняти позицію і прийняти повну відповідальність за свої ідеї і вчинки. Це філософія, що ставить питання, які реально хвилюють сучасників, і дає на них ясні (хай і не завжди прості) відповіді. А потім ставить нові питання. Це філософія, що знаходить золоту середину між крайнощами тільки пізнання і тільки творчості. Це філософія, яка позбулася снобізму ритуальної академічності і прийняла есе, вірш, роман, казку і фільм як свої дійсні прояви. Це філософія, яка контролює політичні ідеології – і за допомогою іронії, і за допомогою пафосу. Це філософія, що пом'якшує фанатичні прояви релігії.

Це філософія подолання війни у відносинах між особистостями і народами. Це філософія, що усвідомлює національну ідею як логіку виходу національної культури на світовий рівень, а тому шукає основне протиріччя всього свого часу, прагне духовно розв'язати його і вийти до глибинних суперечностей людського буття, що пронизують всі часи і країни.

Очевидно, що лише розвиваючись шляхом третього сценарію, філософія в Україні може бути цікавою світові і стати ключем для гідного майбутнього своєї країни.

Майбутнього, в якому Україна буде дійсним суб'єктом світової історії.

Список використаної літератури

1. Аббаньяно И. Экзистенция как свобода / И. Аббаньяно // Вопросы философии, 1992. – № 8. – С. 145–156.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
3. Андрущенко В. П. Майбутнє університетів у контексті протиріч ХХІ століття: академічний прогноз / В.П. Андрущенко // Філософія освіти: науковий часопис. – 2009. – № 1–2. – С. 7–12.
4. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : “МП Леся”, 2010. – 368 с.
5. Андрущенко В. П. Світанок Європи: проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття. 3-тє видання / В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2015. – 1099 с.
6. Андрущенко Т. І. Духовні цінності студентської молоді: сутність, структура, пріоритети / Т. І. Андрущенко // Гілея: історія. Політологія. Філософія: зб. наук. праць. Вип. 11. – К., 2008. – С. 271–280.
7. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
8. Бердяев Н.А. Эрос и личность. Философия пола и любви / Н. А. Бердяев. – М.: Прометей, 1989. – 159 с.

9. Вейнингер О. Пол и характер / О. Вейнингер. – М. 1992. – С. 289.
10. Гиллиган К. Иным голосом. Психологическая теория и развитие женщин / К. Гиллиган // Этическая мысль '1991. – М., 1992. – С. 352–371.
11. Історія філософії: проблема людини. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під ред. Н. Хамітова. – К.: КНТ, 2015. – 396 с.
12. Крылова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) / С. Крылова. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. – 344 с.
13. Малахов В. Етика спілкування. Моральні передумови спілкування: повага, співчуття, любов / В. Малахов // Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 290 с.
14. Философская антропология: словарь. Издание 2-е. / Под ред. Н. Хамитова. – К.: КНТ, 2014.– 472 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Олимп, АСТ, 1998. – С. 176–396.
16. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, Люкс, 2004. – 352 с.
17. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы / Ю. Хабермас. – М.: Весь мир, 2002. – 144 с.
18. Хамітов Н. Філософія статі: прояснення предмета / Н. Хамітов // Філософська думка, № 6. – 2000. – С. 4 –55.
19. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир / Н. Хамитов. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.
20. Хамитов Н., Крылова С., Минева С. Этика и эстетика: словарь ключевых терминов / Н. Хамитов, С. Крылова, С. Минева. – К.: КНТ, 2009. – 336 с.
21. Habermas J. Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2001. – 115 S.
22. Herzfeld M. Meta-Anthropology: Semiotics in and out of Culture / M. Herzfeld // Semiotics and International Scholarship: Towards a Language of Theory. – Springer Netherlands, Indiana University, USA, 1986, PP. 209-221.
23. Khamitov N., Krylova S. Metaanthropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world / N. Khamitov, S. Krylova. – Jinju, 2011. – P. 30–31.

СПІЛЬНИЙ УЧИНОК ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ УКРАЇНЦІВ У ПРИРОДНОМУ ФОРМУВАЛЬНОМУ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОМУ ЕКСПЕРИМЕНТІ

Постановка проблеми. У соціальній психології, де предметне поле включає феномени, що розкривають зв'язок макро-і мікросоціального середовища і психіки, зростає значення природного експерименту. Однак, його застосування гальмується низьким контролем за факторами внутрішньої валідності. Значний крок у зміні ситуації на користь підвищення достовірності результатів природних соціально-психологічних експериментів був зроблений Д. Кемпбеллом, в результаті чого в логіці сучасних соціально-психологічних досліджень, що використовують природний експеримент, з'явилася аргументація висновків, підкріплювана аналізом ступеня реалізованості планів і способів збору даних, застосуванням гіпотетичних конструктів і т. ін. [12]. Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У зв'язку з неможливістю уникнення суб'єктивного фактору в експериментальному соціально-психологічному дослідженні, Б.Ф.Ломов вбачав у формувальному експерименті більші можливості, ніж в експерименті, що просто фіксує стани, які ніби то протікають незалежно від нього[13,42]. Перспективи методу експерименту в системному підході він розглядав в контексті дослідження соціально-психологічних явищ не за окремими показниками, а в їхньому взаємозв'язку. Висловлюючись на користь формувального експерименту Б.Ф.Ломов зазначав, що у дослідника, який прагне до об'єктивності своїх висновків, є два шляхи— нескінченно нівелювати всі детермінанти, що погіршують прогноз, або проводити формувальні експерименти. Щодо специфіки «формувального експерименту» існує загальноприйнята думка, згідно з якою він характеризується цілеспрямованістю, активністю дій експериментатора, орієнтованих на створення, перетворення, зміну психічних функцій і властивостей особистості, характеристик групи та індивідів, в неї включених.

«Соціальний формувальний експеримент» у працях Є. О. Климова визначається тим, що «свідомо орієнтований на досягнення бажаного практичного ефекту, а саме: перетворення досліджуваного соціального об'єкта в бажаному напрямку(звучить це частіше як мета оптимізації, поліпшення, навчання)» [11,58]. Такий тип експерименту близький до формувального експерименту в педагогічній психології, де активність дослідника, полягає не тільки в тому, що він формує власне експеримент, але також формує і розвиває суб'єкта, зануреного в даний експеримент.

Зазвичай, в предметному полі соціальної психології за допомогою даного методу вивчаються: умови та соціально-психологічні технології впливу на професійну, моральну та інші види самосвідомості особистості; деякі аспекти формування соціального інтелекту, організаторських та комунікативних здібностей, лідерства, допомагальної поведінки. Також, формувальний експеримент охоплює соціально-психологічну динаміку (ціннісних орієнтацій, установок, відносин, уявлень) особистості у трудовій, навчальній та ігровій діяльності – загалом вони виступають в якості залежних змінних. Незалежними змінними в такому типі експерименту зазвичай є різноманітні види соціального впливу, здійснювані в різних формах: навчання, виховання, трудової діяльності, дозвілля, спілкування, ігор, тренінгів, дискусій і т. ін.

Виділення невирішених раніше частин проблеми формувального експерименту. Обираючи природний формувальний соціально-психологічний експеримент для свого дослідження етнокультурної міфотворчості українців, ми зробили вибір, в першу чергу, на користь високої зовнішньої валідності і реалізму результатів. В цьому експерименті було виділено різні групи змінних за ознакою контрольованості: повністю контрольовані(стать, вік, національність респондентів іт.п.), частково контрольовані(соціальні впливи, супутні незалежній змінній – спеціально організованій навчальній діяльності), умовно контрольовані(контроль існує лише по 2-3позиціях джерел невалідності), неконтрольовані(ті, контроль за якими бажаний для «чистоти» дослідження, але практично неможливий з різних причин). Останній вид змінних ми враховували в дослідженні на стадії інтерпретації отриманих даних.

Особливістю проведеного нами природного формувального експерименту «Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуючого національного міфу» є його зв'язок з навчанням майбутніх психологів, політологів, соціологів, культурологів, філософів. Динаміка їх національної самосвідомості простежувалась за активного впливу експериментатора. Формувальний експеримент одночасно виконував дві функції: дослідження психологічних особливостей і механізмів етнокультурної міфотворчості його учасників та досягнення певних виховних та освітніх цілей: фасилітація патріотичних почуттів на основі цілісного бачення української історії та культури.

Пропонований нами формувальний експеримент близький до тих експериментів, які присвячені формуванню ціннісних орієнтацій особистості умовах спеціально організованого навчання, що визначається як вплив мікросоціального середовища [24].

Формулювання цілі статті

Особливо ефективною для проведення даного експерименту виявилася ідея спільного вчинку етнокультурної міфотворчості. Дійсно, формування ціннісно-сміслового простору спільноти узгоджується зі спільновчинковою активністю, сутністю якої і виступає творення індивідуально і соціально значущих цінностей та смислів. Тому метою даної статті є запровадження спільного вчинку етнокультурної міфотворчості в ході формувального експерименту «Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуючого національного міфу». Виклад основного матеріалу дослідження. Вибір спільновчинкового алгоритму обумовлений такими його характеристиками.

1. У спільному вчинку етнокультурної міфотворчості якнайкраще виявляються власне самі ознаки вчинковості: суб'єктність, творення цінностей та смислів, соціальна спрямованість, відповідальність, самостійність, спонтанність, свобода волі, цілеспрямованість та ін. А отже, в ньому як взаємоспрямованому творчому акті проявляється специфіка ставлення до етнокультурної традиції людини як духовно-душевно-тілесної істоти, здійснюється модифікація цієї традиції в умовах творення нових конфігурацій етнонаціонального буття.

2. Психологічна сутність спільного вчинку етнокультурної міфотворчості полягає в тому, що кожен його суб'єкт пропонує іншому свій індивідуальний авторський міф стосовно етнокультурної спільноти, і учасники вчинкової взаємодії спільно творять нові цінності та смисли на основі цих міфів. Взаємоспрямований духовний вплив у спільному вчинку етнокультурної міфотворчості поширюється на дві взаємопов'язані між собою сфери людської активності – пізнання і перетворення етнокультурної реальності і самих себе. У спільному вчинку етнокультурної міфотворчості кожен його учасник свідомо робить зусилля для консолідації етнокультурної спільноти. Тут гармонійно поєднуються суб'єктно-духовні, особистісно-душевні, індивідуально-психічні, а також унікально-неповторні інтенції та потенції включених у взаємодію різних

3. Спільний вчинок етнокультурної міфотворчості конструктивно розв'язує суперечності індивідуального авторського міфотворення і суспільного бачення минулого, сьогодення та майбутнього етнокультурної спільноти. В ході цього спільного вчинку досягається розвивальний ефект стосовно всіх учасників формувального експерименту і це надає унікальні можливості для успішної реалізації як спільних, так і індивідуальних цінностей і смислів. При цьому, вищою цінністю визнається автентичність індивідуального буття, а суспільне розглядається як його необхідна умова.

4. Спільний вчинок етнокультурної міфотворчості стверджує можливість унікальної цілісності просторово-часових відносин

особистості тетнокультурної спільноти. У процесі спільного вчинку трансформуються самосприйняття та сприйняття інших як представників етносу і культури, коли «Я» своїм актом самопізнання «довизначає» етнокультурну реальність.

5. У спільному вчинку етнокультурної міфотворчості кожний з учасників вмотивований до самоперевершення, що здійснюється на граничному рівні творчих можливостей і відкриває екзистенціальні цінності і смисли буття в українській культурі. Таким чином, душевно-духовний рівень суб'єкт-суб'єктної взаємодії у цьому вчинку стимулює до гармонізації індивідуального з соціальним, етнокультурним.

6. Характерними для спільного вчинку етнокультурної міфотворчості є право на власний вибір певних елементів етнокультурної традиції, проектування суб'єктивних стратегій життя в ній, результативність яких постає у післядії в екзистенціальному проекті особистості.

7. У спільному вчинку, на відміну від спільної діяльності, головною є спонтанність вияву творчих інтенцій особистості, тому надається перевага «внутрішньому» ефекту перед «зовнішнім». Спільний вчинок зорієнтований не стільки на прагматичний результат, скільки на розвиток та актуалізацію духовно-душевних сил людини.

8. У спільному вчинку етнокультурної міфотворчості відбувається включення «Я» в систему суспільної необхідності і пробудження, заснованих на цьому, гідності і відповідальності.

9. Суб'єктом спільного вчинку етнокультурної міфотворчості постає спільність «Я – Ми», тобто колективний суб'єкт.

Зауважимо, що спільний вчинок є своєрідною «системною оделлю» механізмів актуалізації етнокультурної міфотворчості особистості. Він інтегрує такі механізми, як: психо-історична реконструкція архетипового підґрунтя колективного світогляду, психорезонанс, катарсис, сповідальність, символотворчість та смислоутворення, екзистенціальне проектування і, таким чином, посилює їхню дію. Прикметою спільного вчинку етнокультурної міфотворчості є те, що він об'єднує в діалозі інтенції і потенції близьких за духовним складом особистостей. А в процесі дії механізму екзистенціального проектування особистостей, включених у нього, здатен консолідувати суспільство, що складається з різних етнокультурних спільнот на основі певної культурно-історичної традиції, відображеної в індивідуальних авторських міфах. Вчування в ці індивідуальні авторські міфи увиразнює ознаки спільного вчинку етнокультурної міфотворчості не тільки з сучасниками, але й з суб'єктами культуротворчості минулих поколінь відповідно через резонанс з їх індивідуальними авторськими міфами. Особистість та етнокультурна спільнота розуміються в цьому випадку як унікальні й самобутні, відкриті, нелінійні соціально-психологічні системи зі

своєрідною структурою та еволюцією взаємодії зі світом. Причому ця взаємодія постає не тільки у символах та знаках, але й у особистому досвіді й переживаннях (особистих міфах), ще не переведених у знакову форму. У процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості фасилітується «Я» – потенційне і «Ми» – потенційне. У спільному вчинку етнокультурної міфотворчості важливе усвідомлення його учасниками спільного творення нових цінностей та смислів етнокультурної спільноти, що передбачає співприсутність і причетність до життя Іншого, до соціального життя та культурно-історичної традиції різних спільнот. Алгоритм спільного вчинку етнокультурної міфотворчості передбачає: по-перше, те, що його учасники спільно створюють міфологічний простір – відкритий текст-твір, який потенційно вміщує культуротворчі ідеї й форми їх реалізації; по-друге, в групі відбувається трансцендентування «Я» окремих особистостей в поле колективного суб'єкта. Цей процес сприяє встановленню більш тісного зв'язку особистості з вмістами несвідомого (особистого й колективного), мотивуючи її до індивідуального авторського міфотворення. Спільний вихід за межі буденності у простір міфотворчості, а також також ексистенційні переживання етнокультурної спільноти підсилюють причетність особистості й групи до цілей й перспектив спільноти. По-третє, створюються цінності та смисли консолідуючого національного міфу, завдяки чому посилюється почуття «ми», відчуття спільної історичної долі і т. ін.

Спільний вчинок етнокультурної міфотворчості постає в синтезі, ситуації, мотивації, дії та післядії. Ця структура лягла в основу процедури формульованого експерименту «Етнокультурна міфотворчість українців у процесі створення консолідуючого національного міфу», про яку йтиметься у

наступному підрозділі. Етапи спільного вчинку етнокультурної міфотворчості учасників формульованого експерименту мали наступне змістове наповнення. Ситуація спільного вчинку етнокультурної міфотворчості створювалася експериментатором завдяки акцентуванню індивідуальної значущості спільних соціокультурних завдань (зокрема, консолідації українського суспільства, створення образу майбутнього, іміджу країни); підкресленню взаємодії об'єктивних суспільних умов та суб'єктивних обставин її учасників. По суті експериментатор організовував ситуацію спільної діяльності по створенню міфологічного простору наративів, який потенційно вміщує культуротворчі ідеї й форми їх реалізації.

Мотивація спільного вчинку етнокультурної міфотворчості створювалася експериментатором на основі усвідомлення спільного невдоволення існуючим рівнем взаємодії з етнокультурною традицією та фасилітації прагнення до національної ідентифікації особистості. Таким

чином, суб'єкт етнокультурної міфотворчості стимулювався до дії. Дія полягала у груповій роботі зі встановлення зв'язку з вмістами несвідомого: особистого й колективного (етнокультурного). Результатом організації цієї дії було постання індивідуальних авторських міфів стосовно консолідації українського суспільства, а також об'єктивація індивідуально і соціально значущих цінностей та смислів цієї консолідації. Ця дія уможлилювалася за рахунок того, що група, як відкрита система «розсувала» власні межі в культурно-історичному просторі, водночас «скануючи» його у пошуках ідентифікаційних матриць (подій і постатей української історії) для постання консолідуючого національного міфу. Спочатку спостерігалось наростання дисоціативних процесів, оскільки залучені суперечливі зразки ідентифікації, що включали архетипові образи від Героя до Зловмисника і відповідні історичні події, дестабілізували звичну етнічну ідентичність. В ході опрацювання цього протиріччя за допомогою психодраматичних технік та розстановок стала можливою медіація оприявлених бінарних опозицій у нарративах «Я в українському минулому, сьогодні та майбутньому». «Спресовування», конденсація цих нарративів у єдиний текст супроводжувалися розподілом відповідальності суб'єктів спільного вчинку етнокультурної міфотворчості за трансляцію та трансформацію цінностей та смислів національної консолідації. Завдяки цьому «Ми-образ» поступово набирав рис колективного суб'єкта. Група як колективний суб'єкт завдяки роботі з несвідомим входила в резонанс з цілісною соціо-культурною матрицею (соціетальною структурою української нації) і спільно генерувала метафори, в яких об'єктивувались нові цінності та смисли, що можуть бути задіяні у створенні консолідуючого національного міфу. Про це свідчили зокрема символічні конфігурації, що проявилися в ході розстановок (за Б. Хелінгером) на другому етапі формувального експерименту.

Післядія спільного вчинку етнокультурної міфотворчості відобразилась у екзистенційному переживанні етнокультурної спільності, відчутті причетності особистості до цілей й перспектив етнокультурної спільноти, самопроектуванні в соціальне життя, самоконструюванні «Я» в культурно-історичному просторі. Інтеграція у повсякденне життя наслідків спільного вчинку етнокультурної міфотворчості тісно пов'язана з усвідомленням та освоєнням тих особистісних та групових новоутворень (насамперед, цінностей та смислів національної консолідації), які виникли в результаті етнокультурної міфотворчості. Подальша спільновчинкова активність, може продовжуватись й за відсутності безпосереднього спілкування з партнерами, бо діалог суб'єктів спільного вчинку по суті не завершується, а переноситься в індивідуально відповідальну трансляцію здобутих цінностей і смислів в простір української культури завдяки індивідуальному авторському міфотворенню. Теретико-методологічне

обґрунтування та методичне забезпечення формувального експерименту «Етнокультурна міфотворчість у процесі створення консолідуючого національного міфу».

Постнекласична методологія, на відміну від класичної і некласичної, найбільш насичена суб'єктністю і вчинковістю [21]. Згідно її принципів, можливість адекватного пізнання етнокультурної міфотворчості особистості пов'язується з тим, що і дослідник, і досліджувані включаються у пізнавальний процес не як сторонні спостерігачі чи байдужі виконавці, а як зацікавлені співавтори і відповідальні співвиконавці одного проекту, в даному разі проекту «Національний міф». При цьому головним стимулом і основним критерієм успішності такої їх спільної діяльності є відкриття нового бачення основ національної консолідації, отримання унікального знання про етнокультурні спільноти та національну ідентифікацію, яке дозволяє конкретизувати теоретичні положення соціальної, етнічної та історичної психології стосовно особистості та нації в дієвій соціально-психологічній технології створення консолідуючого національного міфу. А це в свою чергу розкриває нові можливості вдосконалення та розвитку української національної ідеї в глобалізованому світі. У змістовому відношенні це – спільний вчинок самопізнання та національної ідентифікації особистості як суб'єкта української культури й консолідації українського суспільства на цій основі [14]. Учасники формувального експерименту як рівноправні партнери його автора (співавтори) включаються у пізнавальний діалог на межі своїх суб'єктних і вчинкових можливостей, будучи фасилітованими створюваною дослідником можливістю встановити зв'язок з етнокультурною традицією і розв'язати таким чином проблему власної етнічної та національної ідентифікації, відсутність ясності щодо якої заважає їм автентично існувати. Важливо зазначити, що в ході такого пізнавального діалогу дослідник і досліджувані не тільки обмінюються значеннями і смислами, але й генерують їх, збагачуючи ними один одного, що і виступає внутрішнім психоенергетичним джерелом процесу самопізнання та самоідентифікації, надає йому необхідної спонтанійності. Поступово пізнавальний діалог, таким чином, набуває ознак перетворювального, наповненого співпереживанням і спільним створенням етнокультурних цінностей, смислів і значень для синтезування консолідуючого національного міфу. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія – як основна ідея комунікації в ході пропонованого формувального експерименту – ґрунтується на взаємоповазі, довірі, готовності підтримати всіх учасників в прагненні до самопізнання та розвитку. Вона виявляється на різних ціннісно-сміслових рівнях, але має своєю кінцевою метою спільний вчинок етнокультурної міфотворчості як вищий рівень, коли особисте, індивідуальне постає в гармонії із етнічним та національним. Навички такої діалогічної взаємодії можуть бути задіяні в сфері

політичної активності молоді, що надасть їй можливість консолідовано впливати на хід подій в країні, вирішувати життєво важливі політичні питання. Мета формувального експерименту: у процесі формування у студентської молоді здатності до етнокультурної міфотворчості визначити її ціннісно-сміслові, предметно-дієві складові, а також механізми здійснення.

Гіпотеза: ціннісно-сміслові та предметно-дієві складові етнокультурної міфотворчості студентів, а також механізми її здійснення можливо виявити в ситуації спільного вчинку творення консолідуючого національного міфу. Предметом формувального експерименту виступила етнокультурна міфотворчість українців та її семіотичні прояви (символи, міфологеми, індивідуальні авторські міфи, образ майбутнього України).

Методологічні засади організації формувального експерименту. Упровадження принципу інтеракційно-феноменологічного бачення джерел колективної суб'єктності (В. О. Васютинський) стимулювало колективну суб'єктність як продукт інтерсуб'єктної взаємодії, у процесі якої відбувалася взаємна суб'єктна актуалізація її учасників і залучення їхніх індивідуальних суб'єктностей до акту створення колективного суб'єкта по відношенню до соціетальної структури української нації. Механізмом, який це уможлиблював було обопільне суб'єктне зумовлення, проникнення у внутрішній світ один одного шляхом психорезонансу з енергіями зазначеної соціетальної структури у собі та в інших учасниках, які її актуалізували. Таким чином, комунікація в ході формувального експерименту виявилась як спільновчинкове перебування у світі, що підтвердило доцільність застосування ідеї спільного вчинку етнокультурної міфотворчості в єдності його індивідуального і соціального вимірів. Методологія організації формувального експерименту включала також принцип символічного опосередкування та трансформації етнічної реальності, яка для кожного окремого суб'єкта постає в індивідуалізованому варіанті світобачення (М. Степико). З одного боку, людина взаємодіє зі світом як автономний суб'єкт, а з іншого – її відношення зі світом мають інтерсуб'єктне, соціальне підґрунтя, що базується на колективному досвіді етнокультурної спільноти. Отже, безпосередність світовідношення людини, що проявляється в індивідуальному досвіді, виконувала, таким чином, етнознакову функцію. Покладання індивідуального досвіду суб'єкта в основу етнонаціональних консолідаційних процесів у формувальному експерименті сприяло співіснуванню різних світоглядних позицій учасників експерименту та уможливило спільний вчинок етнокультурної міфотворчості. Ідея спільного вчинку (В.О. Татенко) як особливої системи взаємодії людини з людиною, що передбачає спільне творення його учасниками унікальних, а також індивідуально і соціально значущих смислів і цінностей, які визначають рух до вищих рівнів автентичності

людського буття, у змістовому плані реалізувалася успільному вчинку самопізнання та національної ідентифікації особистостей як суб'єктів української культури, що творять її ціннісно-смысловий простір з метою консолідації українського суспільства. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія в ході формуваньного експерименту виявлялася на різних ціннісно-смыслових рівнях, але мала своєю кінцевою метою спільний учинок етнокультурної міфотворчості як вищий рівень, коли особисте, індивідуальне постає в гармонії з етнічним та національним. Інтерпретування результатів формуваньного експерименту ґрунтувалося на ідеї формування психіки під впливом знакових систем (Л. С. Виготський). Враховуючи, те що базовими механізмами актуалізації етнокультурної міфотворчості у формуваньному експерименті були символотворчість та смислоутворення, процес творення нового ціннісно-смысового простору української спільноти аналізувався на основі індивідуалізації культурно-історичних знаків (історичних подій та видатних особистостей) та переводу їх у значення, що породжували індивідуальні метафори, які зрештою трансформувалися в символи й синтезувалися в індивідуальні авторські міфи учасниками експерименту. Експеримент проводився в три етапи впродовж 2009-2012 років. Перший етап – «Культурно-історичного потенціалу молоді з різних регіонів України (південь, центр, захід)». Комплексне соціально-психологічне дослідження констатувально-формуваньного типу. Другий етап – «Етнокультурна міфотворчість українців як умова створення консолідуєчого національного міфу». Формувальний експеримент на основі екологічної фасилітації. Третій етап – «Практики національного міфотворення в мультикультурних регіонах».

Соціально-психологічний тренінг. Серед учасників були студенти гуманітарних спеціальностей 2 – 5 курсів класичних університетів (n=625) (Одеса, Київ, Івано-Франківськ, Львів, Луцьк). Ця кількість склалася з трьох досліджуваних груп по 200 учасників з південного, західного та центрального регіонів України, експериментальної (n=25) та контрольної груп (n=25). Залучення такої численної вибірки на констатувально-формуваньному етапі експеримента зумовлено його специфікою, а саме врахуванням при роботі з експериментальною групою широкого контексту культурно-історичного потенціалу молоді з різних регіонів. Саме на основі рефлексії експериментальною групою продуктів етнокультурної міфотворчості представників різних регіонів уможлиблювалася післядія спільного вчинку етнокультурної міфотворчості учасників цієї групи. На другому етапі експерименту, коли здійснювалося формування здатності до етнокультурної міфотворчості в учасників експериментальної групи, був залучений досвід восьми пілотажних груп, що склалися з частини учасників попереднього етапу з різних регіонів, а саме південь – 3 групи (n=90), захід – 3 групи (n=90), центр – 2 групи (n=60). Теоретико-методологічною основою

формуального експерименту виступила теорія конструктивізму (К. Джерджен, Р. Харре, Г. Матуран, Р. Баумастер) [1; 9; 8; 22; 23; 26]. Знання про етнокультурну реальність розглядалося не як відображення зовнішнього соціального середовища, а як перетворення, трансформація досвіду в мовленнєву реальність (нарратив) [2; 7; 15]. Етнічне середовище й етнічна особистість тлумачилися в термінах конструктивізму. Мова розглядалася як своєрідна соціальна дія, що утворює сфери розрізнення (перехідні форми, межі), тому об'єктивне знання етнокультурної реальності породжувалось лінгвістичною формою взаємодії групи [27]. Екзистенційний статус дискурсу у формуальному експерименті полягав у тому, що дискурсивна практика розглядалася як специфічна форма використання мовлення, через посередництво якого відбувалася зміна концепта (моделі) етнічної реальності, трансформація системи особистісних смислів суб'єкта.

Дискурс розглядався як спосіб мовного конституювання суб'єкта, повний і всеосяжний репрезентант його внутрішнього досвіду. З іншого боку, той самий дискурс розглядався як об'єкт, що містить сліди суб'єкта мовлення, які свідчать про присвоєння ним цього мовлення. Основні принципи формуального експерименту:

- Суб'єктність. Висловлювання розглядається як акт особистісного вибору і як вчинок. Важливі семантико-синтаксичні відносини: «Хто говорить?», «Чому?» і «Навіщо?». Точна атрибуція висловлювання суб'єктові, який може не збігатися зі свідомим «Я» (Его), тобто може відбуватися «подвоєння» учасників діалогу. Присутність Іншого – складова частина мовлення суб'єкта, звідси впливає розщеплення, що має конституююче (для суб'єкта) та структуруюче (для дискурса) значення. У лінійному мовленнєвому ланцюжку присутня спонтанна поліфонія, через яку можна виявити сліди несвідомого. Суб'єкт «не знає» змісту висловлювання і не усвідомлює цілком коннотативну семантику вимовленого. У мовленні постійно присутній «надлишок змісту» порівняно з тим, що хотілося висловити («відлуння вимовленого»).

- Ідеологічність. У мовленні присутні приховані ідеї, вплив яких обумовлює смисл висловлювань, утворюючих дискурс. Ідеї як вторинні означувальні дискурса визначають прихований зміст мовлення, що здатний замінити і витіснити наявний у будь-який момент.

- Іntenціональність. Враховуються інтенції висловлювань та інтенції значущих переживань, які їх супроводжують. Феноменологічний аналіз дозволяє розрізнити зазначені типи інтенцій. Навіть невеликі за обсягом фрагменти дискурса можуть містити різні, часто протилежно спрямовані і взаємовиключні наміри і прагнення. Включення інтерпретації у комунікативний контекст перетворює діалог на засіб прояснення особистісних смислів і значень партнерів комунікації. Неусвідомлювані інтерпретаційні схеми учасників взаємодії стають предметом аналізу,

рефлексії, обговорення. Це потребує від співрозмовників усвідомлення і роз'яснення не лише висловлювань іншого, а й власних контекстів та тих інтерпретаційних схем, у які ці контексти були включені. В цьому випадку інтерпретація перетворюється у витлумачування, яке передбачає не тільки розгорнуту рефлексію повідомлення, що сприймається, а й рефлексію власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення іншому [25]. Алгоритм експерименту та його методичне забезпечення були розроблені на основі виконаних нами теоретичних та емпіричних досліджень етнокультурної міфотворчості. В організації формуального експерименту застосовано принцип актуалізації етнокультурної міфотворчості особистості, сутність якого розкривають наступні положення. Розвиток етнокультурного міфотворчого потенціалу особистості відбувається у процесі встановлення особистістю глибинного зв'язку з колективним несвідомим етнокультурної спільноти через символи та міфологи. Вихідним рівнем етнокультурної міфотворчості є індивідуально-психологічний рівень, що дозволяє звернутися до семіотичних утворень, зокрема індивідуального авторського міфу особистості. Методики, задіяні у формуальному експерименті відтворюють процес психологічного впливу у спільному вчинку етнокультурної міфотворчості. Прийоми психологічної взаємодії дослідника з особистістю та групою передбачають здійснення як діагностичних, так і розвивальних процедур. Окрім зазначених теоретико-методологічних основ формуального експерименту, необхідно звернутися до теоретичних положень стосовно пояснення та інтерпретування його результатів. Серед них, культурно-історична концепція психічної організації людини Л. С. Виготського: формування психіки під впливом знакових систем [5], принцип інтеракційно-феноменологічного бачення джерел колективної суб'єктності [4, 3], положення про безпосередність світовідношення людини, що постає в індивідуальному досвіді і виконує етнознакові функції [18]. Алгоритм семіотичної реконструкції [16] узгоджувався з положенням Л. С. Виготського про те, що вищі психічні функції базуються на способах використання знаків, тому семіотичні організми і психіка формуються одночасно, що дало змогу розглядати дійсність психіки крізь призму дійсності семіотичного організму [10] – індивідуального авторського міфу. В розробці процедури формуального експерименту «Етнокультурна міфотворчість українців у процесі створення консолідуючого національного міфу» ми виходили з того, що учасники експерименту включені в організовану експериментатором ситуацію професійної підготовки, спеціально орієнтованої на формування в них суб'єктивно та соціально значущих цінностей та смислів консолідації українського суспільства в національному міфі. Процес смислоутворення відбувався на основі індивідуалізації учасниками експерименту

культурно-історичних знаків (історичних подій та постатей) та подальшого переведення їх у суб'єктивні значення, в результаті чого виникали індивідуальні метафори, що трансформувалися в символи консолідації в ході написання індивідуальних авторських міфів та спільного синтезування міфологічного нарративу «Книга буття України» у спільному вчинку етнокультурної міфотворчості. Цьому сприяла реалізація трьох соціально-психологічних умов.

1) Еколого-фасилітативний супровід актуалізації етнокультурної міфотворчості особистості та групи. Основою фасилітації стали елементи інсайту як події (за П. В. Лушиним), що включала підготовку, визрівання унесвідомому, осяяння та розробку ціннісно-сислового ресурсу етнокультурної міфотворчості.

2) Доповнення навчальної інформації соціально-психологічною технологією створення консолідуючого національного міфу.

3) Моделювання ситуацій рефлексивної самоорганізації студентів щодо створення консолідуючого національного міфу.

Формувальний експеримент охоплював теоретичний і практичний аспекти професійної підготовки майбутніх фахівців – психологів, культурологів, політологів, філософів, соціологів з різних регіонів (n=625). З метою доведення експериментального ефекту були виділені одна експериментальна (n=25) та одна контрольна група (n=25) – студенти-психологи четвертого курсу відділення психології ОНУ імені І. І. Мечникова. На масиві експериментальної і контрольної груп реалізовувались різні моделі організації професійної підготовки при збереженні стандартного блоку дисциплін навчального плану.

Формування здатності учасників експериментальної групи до етнокультурної міфотворчості у спільному вчинку спиралося на змістове тлумачення вчинкових етапів В. А. Роменцем [17] та теоретичну модель спільного вчинку В. О. Татенка [20]. На думку В. А. Роменця, ситуація становить дуже рухоме утворення, що складається з постійно змінних сил дії; серед основних її соціально-психологічних характеристик він називає динамізм середовища і людських пристрастей та їх конфліктність, тому ситуація виступає як основа дії, яку ще треба вміти і мати сили перетворити [17]. Відтак, на етапі ситуації значущим фактором організації та здійснення формувального впливу стало самовиявлення і взаємовиявлення учасниками взаємодії власних проблем самореалізації в українській культурі, а також потреб, цінностей, особистісних смислів, досвіду вчинкування та здатності взяти на себе відповідальність за події в житті країни. Завдяки такій формі взаємного орієнтування в ситуації спільного вчинку вирішувалася низка завдань: 1) формування у студентів у просторі дискурсивних практик навичок спільно виявляти і розв'язувати конфліктні ситуації життя етнонаціональної спільноти та перетворювати їх за допомогою міфотворчості; 2) розвиток групової динаміки учасників

взаємовпливу; 3) спільне визначення та взаємоузгодженення у просторі дискурсивних практик засобів вирішення обставинного моменту ситуації (як інтелектуальної, так і моральної його сторін). Отже, на першому етапі експерименту організувалися ситуація та мотивація спільного вчинку. Відбувалося самовизначення учасників експериментальної групи в ситуації необхідності актуалізації етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти для створення позитивного міфологічного образу майбутнього, що уможливить гармонійну самореалізацію молоді в українській культурі; а також були сформовані навички взаємного орієнтування в ситуації та усвідомлена потреба більшості учасників експериментальної групи у спільній моральній творчості на основі етнокультурної традиції.

На етапі мотивації спільного вчинку етнокультурної міфотворчості, вироблені вчинкові смисложиттєві самонастановлення були актуалізовані, сформульовані і доведені до усвідомлюваного рівня як відповідні мотиви. Мотиваційний етап послідовно розгортався в ході першого етапу формульованого експерименту. Основним способом суб'єктно-вчинкового впливу на учасників експериментальної групи у даному випадку стало взаємопереконавання бути суб'єктом етнокультурної міфотворчості, який готовий до спільного опрацювання несвідомих міфологічних змістів образу майбутнього України шляхом співвіднесення індивідуального досвіду всіх учасників з суб'єктивним досвідом етноса. Тим самим були створені соціально-психологічні основи для подальшої продуктивної експериментальної роботи, зокрема, досягнута відповідність цілей експериментатора та учасників.

Взаємопереконавання як спосіб взаємовпливу ставило у рівні умови студентів і експериментатора, дозволяло залучити до процесу формування мотивації спільного вчинку етнокультурної міфотворчості весь їх особистісний ресурс. У виборі подальшої стратегії ми спиралися на положення В. А. Роменця стосовно того, що у вчинковій мотивації поряд з емоційним моментом завжди присутні ідеї, образи, думки, тобто момент когнітивний, пізнавальний [17]. Тому творчі завдання, що пропонувалися студентам мали пізнавальне навантаження і вимагали від учасників експерименту значних зусиль щодо осмислення української історії та культури, історії державотворення українців, відповідальності людини як патріота своєї країни. Ці творчі завдання були спрямовані на розвиток внутрішньої мотиваційної цілісності особистості кожного учасника експерименту і в цьому сенсі на розвиток його суб'єктності, вчинкової активності як потенційного автора індивідуального міфу.

Логіка та форми проведення занять на першому етапі формульованого експерименту мали на меті розгортання процесу взаємного переконавання студентів в необхідності обрання, як провідних, мотивів морально-творчої взаємодії з етнокультурною традицією. Отже, в ході першого етапу

експерименту, учасники експериментальної групи продемонстрували високий рівень взаємної довіри і очікування взаємопідтримки, а також внутрішню готовність до визначення значущої для всіх і кожного мети та її реалізації у спільному вчинку. Важливим фактором актуалізації індивідуальної та групової вчинкової мотивації стало проведення експериментатором спільно з учасниками експериментальної групи обговорення створених ними наративів (як результату виконання пропонуваніх творчих завдань). Це обговорення передбачало переконувальний вплив тому, що ґрунтувалося, з одного боку, на віднайденні студентами аргументів, які підтверджували б істинність і значущість їх позиції щодо етнокультурних здобутків України, з іншого боку – на самостійному, свідомому, критичному ставленні до того, що їм пропонували прийняти інші учасники обговорення.

Етап мотивації до спільного вчинку допоміг учасникам експерименту розвинути здатність самостійно відтворювати логіку аргументування, а також проявити внутрішню готовність та спроможність обстоювати і активно поширювати серед інших віднайдені емоційно значущі аргументи, які наділялися метафоричним змістом [19].

В умовах актуалізації у студентів учинкової мотивації відкритість експериментатора до різних точок зору, його здатність стати на позицію співучасника діалогу – при цьому залишаючись наставником – стимулювали суб'єктно-вчинкову активність студентів. Рівноправна участь експериментатора в обговоренні наративів «Я в українському минулому, сьогодні і майбутньому» була особливо значущою.

Таким чином, було підготовлено соціально-психологічні мотиваційні передумови переходу до другого етапу експерименту, що передбачав формування образу майбутнього України в ході спільновчинкової дії етнокультурної міфотворчості і відбувався на основі екологічної фасилітації усвідомлення цінностей та смислів консолідуючого національного міфу.

Отже, II етап формувального експерименту полягав у спільновчинковій дії етнокультурної міфотворчості. Процес формування образу майбутнього України шляхом етнокультурної міфотворчості мав спільновчинкову основу, яка розгорталася в груповій роботі з несвідомим, присвяченій синтезуванню цінностей та смислів консолідуючого національного міфу. В цій конкретній спільно учинковій дії, порівнюючи себе з іншими, допомагаючи одне одному, учасники експерименту з'ясовували рівень власних духовно-перетворювальних інтенцій та потенцій відносно культурно-історичної традиції України, освоювали роль автора індивідуального міфу щодо майбутнього України.

Основним методичним засобом на цьому етапі було опрацювання групового несвідомого за допомогою елементів психодрами, міфодрами, символдрами та елементів методу розстановок (за Б. Хелінгером). Це

опрацювання спільно рефлексувалося у дискурсивних практиках, в ході яких було синтезовано міфологічний наратив «Книга буття України».

Зважаючи на те, що за вчинковою методологією, іманентною ознакою будь-якої вчинкової ситуації є конфлікт (з собою, з оточуючими людьми, самими обставинами), ми звернули увагу на конфлікт між існуючими в учасників експерименту уявленнями про етнічну реальність та новим баченням власного «Я» як суб'єкта української культури, що може перетворювати цю реальність у спільному вчинку етнокультурної міфотворчості. В ході спільновчинкової дії спостерігалось спільне розв'язання цього конфлікту та подолання усталених стереотипів щодо образів минулого та майбутнього України, осягнення нових цінностей та смислів етнокультурної міфотворчості. Це дало підстави для конструювання ситуації подальшого спільного вчинку по створенню консолідуючого національного міфу, що відбувалося на третьому етапі експерименту у післядії спільного вчинку етнокультурної міфотворчості.

В організації третього етапу формувального експерименту ми виходили з того, що для післядії (рефлексії), як зауважує В. А. Роменець, «характерний інтенсивний анамнез, підсумовування здійсненого, закручення нової вчинкової спіралі на цьому ґрунті», оскільки «психологічно постає відтворення здійсненого вчинку в його новій моделі, яку треба здійснити реально» [6, с. 599]. Тож, основне завдання післядійового етапу формувального впливу полягало в тому, щоб обрати такі психологічні форми взаємовпливу, які б сприяли встановленню учасниками зворотнього зв'язку, стимулювали рефлексивно-вольовий процес само-, самооцінювання та взаємообміну здобутками духовного плану.

Насамперед такою психологічною формою духовного взаємовпливу і в той же час післядійової самооцінки стала художньо-творча вчинкова рефлексія післявчинкових переживань, здійснена учасниками експериментальної групи у вигляді моделювання ситуацій рефлексивної самоорганізації щодо створення консолідуючого національного міфу. Це відбувалося у соціально-психологічному тренінгу «Практики національного міфотворення в мультикультурних регіонах».

Внутрішня потреба висловити викликані участю в експерименті моменти катарсису в учасників експерименту з'явилася ще на другому етапі формувального експерименту, але самодослідження і самопізнання студентів повною мірою розгорнулося на третьому етапі. Було спільно обрано метафоричну форму висловлення переживань, оскільки вона підсилювала напруження душевно-духовних сил і призводила до екзистенціального проектування.

На третьому етапі експерименту його учасники відчули нагальну потребу показати свої творчі напрацювання іншим і отримати зворотній зв'язок. Зазначене стало засобом непрямого впливу на інших учасників

експериментальної групи. Малюнки студентів експериментальної групи виступили образними метафорами саморозвитку та самоздійснення в умовах спільного вчинку етнокультурної міфотворчості, в яких відображені викликані формувальним експериментом глибинні переживання щодо культурно-історичної традиції України.

На цьому етапі експерименту його учасники спільно обрали нарративізацію як основну психологічну форму структурування та вербалізації спільного вчинкового досвіду та рефлексію його. Можливості соціального конструктивізму як методології фіксації принципово нефіксованих станів, феноменів були використані у дискурсивному аналізі створених студентами текстів.

Міфологічний нарратив виконував на даному етапі формувального експерименту функцію актуалізації свободи суб'єктного самовизначення особистості і групи у їх вчинках. Образна нарративізація, зокрема, проєктивні малюнки, зважаючи на те, що образ є поєднанням досвіду і мрії – того, що вже відбулось, і того, що принагідно має відбутися за умови активізації духовно-вольових зусиль особистості та спільноти, була моделюванням образу майбутнього України та участі молоді в житті етнонаціональної спільноти.

Висновки

В результаті формувального експерименту були емпірично обґрунтовані та верифіковані основні теоретичні положення соціально-психологічної концепції етнокультурної міфотворчості особистості. Етнокультурна міфотворчість – це синтетичне і багаторівневе явище, що відображує здатність людини розпізнавати архетипово-символічні змісти і, взаємодіючи з ними, розкривати свій культурно-історичний і соціально-психологічний потенціал. Етнокультурна міфотворчість виступає важливою формою пізнання, самоактуалізації, саморозвитку та самоздійснення особистості, особливо в умовах культурної глобалізації. У процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості створюються ціннісно-сміслові та предметно-дієві передумови консолідації етнонаціональної спільноти. Етнокультурна міфотворчість ґрунтується на індивідуальному авторському міфотворенні, яке узгоджує етнокультурну картину світу та індивідуальний образ світу суб'єкта і лежить в основі формування та розвитку національного міфу, оскільки відображає взаємозв'язок ментальності особистості як суб'єкта й етносу як колективного суб'єкта.

У процесі формування у студентської молоді здатності до етнокультурної міфотворчості у спільному вчинку визначено її ціннісно-сміслові та предметно-дієві складові, а також механізми здійснення.

Інтегральним соціально-психологічним механізмом є спільний вчинок, який систематизує дію решти механізмів актуалізації етнокультурної міфотворчості, а саме: психо-історичної реконструкції,

психорезонансу, катарсису, сповідальності, символотворчості та смислоутворення, екзистенціального проектування. Етапами спільного вчинку етнокультурної міфотворчості були наступні.

- Самовизначення в ситуації необхідності актуалізації етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти для створення позитивного міфологічного образу майбутнього, що уможливить гармонійну самореалізацію молоді в українській культурі. Обговорення індивідуальних та групових проблем і суперечностей, що визначають специфіку ситуації спільного невдоволення існуючим рівнем взаємодії з етнокультурною традицією, формування та оформлення спільної думки щодо посилення ідентифікації з українською культурою, яке сприятиме гармонійній самореалізації молодої людини.

- Взаємопереконавання в мотивації бути суб'єктом етнокультурної міфотворчості, який готовий до спільного опрацювання несвідомих міфологічних змістів образу майбутнього України шляхом співвіднесення індивідуального досвіду всіх учасників з суб'єктивним досвідом етноса. Актуалізація та узгодження мотивів індивідуальної та спільної діяльності, спільна участь учасників взаємодії у боротьбі мотивів, визначення та узгоджене прийняття мотиву, що переміг.

- Взаємозабов'язування у спільному визначенні мети – синтезування ціннісно-смыслових та предметно-дієвих передумов створення консолідуючого національного міфу. Спільний вибір відповідних засобів, спільне прийняття рішення щодо досягнення мети та його виконання.

- Взаєморефлексія в післядії стосовно здатності виокремлювати цінності і смисли національної консолідації, що стоять за продуктами етнокультурної міфотворчості представників мультикультурних регіонів. Спільна рефлексивна оцінка вчиненого, настанова на конструювання нової ситуації та новий спільний учинок по створенню консолідуючого національного міфу.

У ході проведення формувального експерименту були отримані ідентифікаційні матриці видатних особистостей та ключових історичних подій, що є основою для ситуації наступного спільного вчинку – створення консолідуючого національного міфу, а також синтезовані наративи «Книга буття України» з точки зору центрального, південного та західного регіонів України, в яких присутні символи та міфологеми консолідації українського суспільства, що задають образ майбутнього України. Виявлено спільні міфологічні мотиви, цінності та смисли, які уможливили синтезування вищезазначених наративів, а також візуальні прообрази майбутнього консолідуючого національного міфу.

Основні концептуальні елементи соціально-психологічної технології створення консолідуючого національного міфу: етнічні константи як архетипна вісь культури, культурна тема етносу, ідентифікаційна матриця

історичних подій і видатних особистостей етнокультурної спільноти та імідж-легенда нації. Загалом, всі ці концептуальні елементи пов'язані з символотворчістю.

Список використаної літератури

1. Барр В. Социальный конструкционизм и психология / В. Барр // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 29–44.
2. Барский Ф. И. Представления об идентичности в рамках нарративного подхода / Ф. И. Барский, Д. А. Кутузова // Мир психологии. – 2004. – № 2 (38). – С. 67–77.
3. Бахтин М. М. Проблема автора / М. М. Бахтин // Работы 20-х годов. – К.: Next, 1994. – с. 238–256.
4. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади: Монографія / В. О. Васютинський. – К.: [б. и.], 2005. – 491 с.
5. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов / Л. С. Выготский. – М.: Акад. пед. наук. – 1960. – 500 с.
6. Гусельцева М. С. Типы методологических установок в психологии / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – с. 98–103.
7. Деррида Ж. Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук / Ж. Деррида; пер. с фр. Г. К. Косикова // Вестник Московского университета. – 1995. – № 5. – с. 170–189. – (Серия: Филология).
8. Джерджен К. Дж. Движение социального конструкционизма в социальной психологии / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности / ред. сост. В. Е. Якимова. – М.: ИНИОН РАН, 1995. – с. 51–73.
9. Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика / К. Дж. Джерджен; пер с англ. А. М. Корбута. – Мн.: БГУ, 2003. – 232 с.
10. Засєкіна Л. В. Феномен особистості у психо-семіотичному дискурсі / Л. В. Засєкіна // Вісник Прикарпатського ун-ту. філос. і психол. науки. Спеціальний випуск. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2008. – с. 6–11.
11. Климов Е. А. «Естественный» и «социальный» эксперименты в психологическом исследовании / Е. А. Климов // Методы исследования в психологии: квазиэксперимент / Под ред. Т. В. Корниловой. М.: Издат. группа «Форум» – «Инфра-М», 1998, с. 54–75.
12. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. СПб.: Социально-психологический центр, 1996. 392 с.
13. Ломов Б. М. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. М. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 448 с.

14. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
15. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр; пер. с фр. и вступит. ст. И. Вдовиной. – М.: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 2002. – 624 с.
16. Розин В. Семиотические исследования / В. Розин. – М.: ПЕР СЕ., СПб: Университетская книга, 2001. – 256 с.
17. Роменець В. А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття / В. А. Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – С. 400-594.
18. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: дис. докт. філос.н.: 09.00.03 «соц. філософія та філософія історії» / М. Т. Степико. – К., 1998. – 405 с.
19. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу: Монографія / В. О. Татенко. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.
20. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма освіти: філософсько-психологічне обґрунтування / В. О. Татенко // Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. ХІІ. Част. 5. – К., 2010. – С. 310-313.
21. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми / В. О. Татенко. – К.: НАУ-друк, 2009. – 288 с.
22. Улановский А. М. Качественная методология и конструктивистская ориентация в психологии / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – с. 27–37.
23. Улановский А. М. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – с. 35–45.
24. Цокур О. С. Основи гендерного виховання // Гендерний розвиток у суспільстві : – 2-е вид. – К. : ПЦ „Фоліант”, 2005. – 351 с., с. 183-223.
25. Чепелева Н. В. Проблеми психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
26. Harre R. Personalbeing. – Oxford: Blackwell, 1983. – 299 p.
27. Ten H. P. Understanding qualitative research and ethnology / H. P. Ten. – London: Sage, 2004. – 224 p.

РОЗДІЛ 2

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПСИХО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ТА ЕТНІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Genkova Petia

EQUIVALENCE IN CULTURAL COMPARISON STUDIES: METHODOLOGICAL PROBLEMS

Abstract: The following article deals with equivalence as a specific quality criterion concerning Cross Cultural Research in Psychology and provides an overview for this topic. The comparability of constructs as well as of data is analyzed. For this, the different levels of equivalence are regarded, e.g. translation equivalence and others. Classical as well as modern methods for the testing and guarantee of equivalence are analyzed. Critical approaches and methodological problems of Cross Cultural Research are described.

Keywords: Cross Cultural Psychology, Equivalence, methodological problems, quality criteria of Cross Cultural Research.

Equivalence in cultural comparison studies: methodological problems.

Cross-cultural research has become very important in our world where many people have been made vulnerable by others in more powerful positions (Liamputtong, 2010). Therefore it is of great importance to protect cultural comparison studies methodologically. In the present article specific problems of cultural comparison psychology are to be considered. The objective of this article is to briefly display the complexity of problems to demonstrate several possible solutions in empirical studies. Therefore the demonstration is only schematic and not complete as methods such as experiments or tests were used in this paper.

A methodological difficulty in cultural comparison research is the fact that research lacks in fundamental papers that show how to empirically ensure and check comparability. These cultural comparison psychology specific questions are also objects of the present article.

To what extent are patterns of response consistent? Is comparability ensured? Is actually the same phenomenon studied? How can negative connotations be avoided? Can these problems be solved statistically? Also an attempt is made to give precise recommendations how to deal with different methods in cultural comparison.

It is often emphasized that most of psychological questions are defined by their content and theories. In contrast cultural comparison psychology is

defined by its methods (Berry, 1980; Berry et al., 2002; Brislin et al., 1973; Triandis & Brislin, 1984; Lonner & Berry, 1986;). Comparative methods consequently form the central focuses of this discipline.

The cultural comparison psychology attempts to compare and to search systematic covariance how cultural and behavioral variables are connected. All this is predestined to ascertain and to understand how two systems work, at the level of group analyses and individual analyses as well as in matters of the relation between both levels (Berry, 1980).

Consequently we come upon an important problem, namely the equivalence. We can compare phenomena if we identify a dimension, determine an equivalence and see universal relations. To this also belongs the great spectrum of phenomenon variations. The difficulty with this behavior lies in the level of analyses. At one level structures and functions are detected and on the other level phenomena are examined which hold a great variation of characteristics.

There are two ways of determining dimensional equivalence – by adaption of universals from the biology, linguistic, and anthropology respectively sociology or by empirical demonstration of the data's equivalence that are collected in both samples (Berry, 1980; Berry et al., 2002; Segall et al., 1999; Shiraev & Levi, 2000).

To the universals that are involved do not only belong the biological universals (biological needs) but also the universal phenomena from the anthropology (language, myths, etc.). Furthermore, phenomena from the sociology are included (a set of functional attributes of the social life, as differentiation of roles and normative regulation of behavior and socialization) (Berry, 1980).

As the cultural comparison psychology concerns population and individual it is related to several disciplines that are affected by characterizing and analyzing of human groups. At the individual level the cultural comparison psychology includes all fields of scientific resource, concerning development, personality, cognition, perception and social behavior (Segall et al., 1999). Some disciplines at the population-level rather tend to naturalistic observation (e.g. ethnographical anthropology) or to questionnaires and scales, as they are favored by the psychology for empirical research. Anthropology is most closely related to the cultural comparison psychology (Segall et al., 1999; Greenfield, 1997; Poortinga, 1997). Theories and concepts of society are not always applicable to another one. The fundamental paradox and dilemma of cultural comparison research is measuring and observation of behavior in different cultures sometimes without knowing what is actually observed and measured. To solve this especially non-western researchers go the way of the indigenous psychology (Segall et al., 1999; Berry et al., 2002).

But still the basic problems of the empirical psychological research, concerning the quality criteria objectivity, reliability and validity, come along.

Equivalence and comparability

The difficulty with equivalence is one of the most important points of methodical problems in cultural comparison psychology. As the cultural context is often considered as manipulative variable (Smith & Bond, 1998), standardization of procedure within the subjects is very difficult (Bond, 1988). Usually response-sets are developed for this (z.B. Hui & Triandis, 1989) and serve as generalized conventions or moderation tendencies. Indeed this creates an interaction with the context, but the interaction is not comparable between the cultures.

By elimination of the scale's mean ranks the tendency to use scales in different ways in different cultures can be reduced. Culture's individual research traditions relating to dealing with anonymity are of equal importance. No valid data will be received if there are fears relating to the handling of the collected data.

Berry and Dasen (1974, Berry et al., 2002; Warwick & Osheron, 1973) suggest three kinds of equivalence that need to be considered in the cultural comparison psychology: functional, conceptual and metrical equivalence.

The functional (also called operational) equivalence exists if two or more behaviors (in two or more cultural systems) are connected with common functional problems. The question here is whether the collected data are indicators for the same underlying processes or attributes. Is the functional equivalence possible? Beside the demographical differences, also different linguistic connotations and conceptions play a role. Moreover (Jahoda, 1979; Smith & Bond, 1998), cultural differences actually belong to the subjects of social psychology (Van de Vijver & Leung, 1997; Smith & Bond, 1998; Berry et al., 2002; Segall et al., 1999) and theories that were especially developed for the cultural comparison psychology are missing.

The conceptual equivalence applies to that the meaning of research materials (stimuli, concepts, etc.) or behavior are equivalent, even before a comparison is possible (Sears, 1961). The basic question asked here: Are "content" and the meaning of the researched construct identic? In this context the researcher is looking for the local cognitive conceptions and concepts concerning a specific phenomenon. If common conceptions are found, a comparison is legitimate. In contrast to the functional equivalence the conceptual equivalence is a requirement for this comparison. The conceptual equivalence is characterized by its universality and specific (Warwick & Osherson, 1973). Additionally, comparability and identification, as important problems of cultural comparisons, are related to it. Although some concepts are universal for some cultures, they are specific for other cultures. The definition of variables with common connotations is very difficult. Even the definition of categories such as socio-economic status, abnormality, etc. is difficult in different cultures (Pareek & Rao, 1980). Przeworski and Teune (1970) suggest a way how to solve the problem of equivalence in culture comparisons: (1)

indicators of similar variables are represented in different ways in different populations and (2) the influence of a third, intervening variable can be included in cultural comparison's analysis.

Linguistic equivalence is understood to mean the translation problems (Deutscher, 1973; Anderson, 1973). The linguistic equivalence will be discussed and clarified in contrast to the functional and conceptual equivalence.

Several methods tried to involve and transfer these aspects. One of these is the direct retranslation of words, sentences and items into the original language. This technic is used to demonstrate the translation equivalence (Brislin, 1986) and involves a bilingual person that executes the translation in one direction. The retranslation into the original will be executed by someone else. Discrepancies between both variations often represent an indicator for lacking conceptual equivalence. Variations of this technic were developed by Brislin, Lonner & Thorndike (1973)

Another approach for the conceptual equivalence represents the semantic differential (Osgood, 1964).

It should further be kept in mind that the ethnologic and cognitive tradition of anthropology prove that phenomena or experiences are classified in different ways and into different cultural groups. This kind of analysis pursues the objective to determine by the analysis of linguistic structures and object-classifications how the environment in cognitive structures of humans are organized. There will be no conceptual equivalence if the structures of concepts are different.

Metric equivalence is deemed to occur if the metric attributes of two (or more) data sets of two (or more) cultural groups possess the same factual coherence in structures. This also includes the scale-equivalence and the ascertainment-equivalence (do every individuals have equal chances to get to similar answers and solutions?).

Measuring-equivalence is understood to mean the testability, comparability of contexts, comparability of answers and comparability of reliability and validity.

The problem of measuring-equivalence is particularly discussed in developmental psychology and cultural comparison psychology (Eckensberger, 1973; Rokkan, 1968; Van de Vijver & Poortinga, 1997). The question here is whether instruments that were constructed for different age groups and to measure the same psychological variables fulfil their purpose or not. Concepts of test-fairness and culture-fairness are closely related to concepts of measuring-equivalence (Jensen, 1980). A test is classified as unfair if in different cultures it is not equal in difficulty, selectivity and validity due to diagnostically irrelevant factors (e.g. familiarity with test tasks) and test-based diagnostic decisions (e.g. university degree) lead to disadvantages of certain groups (Wottawa & Amelang, 1980; Schmitt et al., 2001). Frequently, tests are also applied to the same language since even the fluent usage of a foreign

language is ethnocentrically referred to as a lack of linguistic abilities due to accent or minor mistakes.

The equivalence question may prove difficult in particular since it demands knowledge that is generated by instruments of questionable equivalence. Also the culture-fairness of a measuring instrument can only be assessed once the real cultural difference is known. However, the cultural difference can only be empirically determined by those instruments with substantiated culture-fairness.

Finally, the question whether an apparent gap in performance between groups represents a fairness problem can only be answered when knowledge of the true performance capability is available, which determination requires fair tests. Also the availability of a validation criterion (e.g. professional success as criterion of aptitude tests) does not principally solve the problem since the criterion itself may be unfair (Darlington, 1971; Schmitt et al., 2001). Due to the limited amount of space available, metric equivalence is not mentioned any further.

In the following, the problem of translation equivalence is discussed as a possible solution approach.

Equivalence in the translation

As translation is important in quantitative empiric analyses, it will be considered in more detail. Smith and Bond (1998) name comparability and linguistic differences as main problems of cultural comparison research (Segall et al., 1999; Berry et al., 2002; Berry et al., 1997; Triandis et al., 1980).

A scientific consideration of a phenomenon must always consider the cultural context as well. This also applies to comparison of two groups and the translation equivalence.

Irvine (1968) emphasizes the great importance of translation for the cultural comparison research: „To collect valid data the psychologist needs adequate and sympathetic training in understanding a society system that is alien, complex, and conceptually different. Participant observer research will acquire greater scientific status, it seems, as a result.”

Brislin et al. (1973) are concerned with the translation issue. In this context their research activities are one of the most cited works. The language plays an important role in intercultural communication. This issue was questioned and improved in most concepts for intercultural trainings (Beatty, 2001). In the 1980s a boom of intercultural trainings emerged that gave the impetus for the empirical cultural comparison research.

Brislin (1980) considers all important aspects of this process. Irrespective of what method we use, we must deal with the translation equivalence. He lists the following aspects that must be considered in doing so: codification, reliability, validity; translation (context and redundancy); previous ethnological studies – under it folklore and ethnological descriptions – which findings should be considered; the way how one construct is differently defined in

cultures (e.g. In-/Outgroup are differently defined in the USA/Greece; Triandis et al., 1968); Etic-Emic-approach, to what extent items are suitable or not suitable for comparison.

To reach the translation equivalence the content analysis is used. By the content analysis sources (e.g. of verbal, written, visual and communicative kind, physical movements) in different cultures are systematically studied to make important generalizations about human behavior. The content analysis features objectivity, that is to say the categories are formed by the content and are descriptive and not characterized by formalized hypotheses and generation of theoretical relevance.

In this context it points out four important aspects: 1. Collecting of materials; 2. Development of criteria respectively categories and encoding of materials, also by interval scales disagree (1) - agree (7); 3. Reliability of the encoding procedure and 4. Determination of the validity for the results. These aspects are thoroughly interpreted. The content analysis' strengths are simultaneously its weaknesses. To increase reliability an experts evaluation is included, e.g. split-half reliability when decoding in two-by-two designs.

The correlation between A-C and B-D represents the interrater-correlation and the correlation between A-B and C-D represents the split-half-reliability. Three procedures are conducted to ensure the content analysis' validity.

Validity is achieved by comparison with independent criteria, application of multiple methods and construct validity (Cronbach, 1975).

The content analysis is of great importance for the cultural comparison psychology, as it gives good ideas for theoretical conceptualization and generation of hypotheses and includes the Antezendent-Konsequent-method (Triandis, 1972) and modes of narration (Brislin, 1980).

Furthermore, the formal methods are included in the content analysis. Therefore, in case of the ethnology, fasset-analyses and general-class analyses are used.

By translation of material in different languages we face great difficulties. In the following different kinds of translations are differentiated: pragmatic translation, aesthetic-poetic translation, ethnographic translation and linguistic translation.

For translation, e.g. of a questionnaire, the importance of context and redundancy is to be emphasized. Redundancy helps to construct materials; by them we assure that information is perceived correctly (Brislin, 1980). On the one hand, unfortunately, test subjects often give negative feedback when redundancy is strong. On the other hand, when test subjects perceive it in this way, it implies that the meaning is not missed. Additionally, the context is important since every word is part of a sentence and sentences are combined to paragraphs (Brislin, 1980). Three rules for translation are suggested (Chapanis, 1965): Firstly, the use of vocabulary that is as simple as possible and comprehensible for all included people. Second rule is the mainly use of

familiar words (Chapanis, 1965). For this it is proposed to use the word collection by Thorndike-Lorge (1944) as source of English, which is still in use today. Third rule is the inclusion of as many single words as possible in the context. It is advisable to include complicated words always in sentences and to explain how these words are to be understood.

In the cultural comparison psychology the following translation methods have established themselves to assure reliability, validity and equivalence. It is to emphasize that these methods were developed by Brislin during his research work and he is deemed to be the most important author in this subject, which is why he is cited and why his methods are used in the most works of the cultural comparison psychology. The translation method by Brislin (here 1980) are: Back Translation, bilingual technic (this technic is also known as split-half-reliability), committee-approach (a group of bilingual persons translate the questionnaire into the target language) and Pretest-Procedures (after the translation all methods are to be tested in the field (Frey, 1970; Brislin et al., 1973; Pareek & Rao, 1980)).

In the analyses of equivalence also the stimulus' context should be analyzed. First stage of the equivalence analyses is to pay attention to the content of stimuli or items in an instrument. (Berry et al, 2002). The expert evaluation method and methods for translation equivalence are used for this. In the expert evaluation method experts are asked to give their opinions about the content of stimuli. This method is often practiced in the USA. However, it is difficult to always find suitable experts.

The word-to-word-equivalence is very dangerous if the ramming aspects (see above) are ignored. Therefore Triandis (1972; 1976) introduces an approach in which a group of researchers forms a set of Proposed Etics and constructs Emic-Items in their culture for the Etic-concept (or cooperate with a group of colleagues that create these). The Emic-Items are written by people who are familiar with the foreign culture. This method was specifically developed by Triandis to gain valid culture-comparative data. Furthermore, Osgood (1964) suggests to check in the evaluation work, what the basic dimension of connotations are and whether these are intercultural invariant. This shall be done by consideration of evaluation, potency and activity. The E-P-A-approach is analyzed in detail relating to the subjective culture.

The DIF-method – Differential item functioning – is often proposed to prevent translation errors (Smith & Bond, 1998). The techniques of item response theory (Hambleton et al., 1991) are used to reduce such errors: loglinear models (Van der Flier et al., 1984), Mantel-Haenszel-procedure – for analyzing in dichotomous items (e.g. Yes – No; Right – Wrong) (Holland & Wainer, 1993) and Item Score as dependent variable and the instrument's and culture's Level Score as independent variable (Van de Vijver & Leung, 1997).

Van de Vijver and Poortinga (1991) provide a good overview of this procedure's methodical specifics. It is important to identify the connection of

the items within the instrument (structural aspects) (Van de Vijver & Leung, 1997).

Tilov et al (2012) found that in general the cross-cultural adaptation process does not always lead to the best target version and suggests it would be useful to develop new scales specific to each culture and to think about the trans-cultural adaptation.

Based on the research of Cheung (2012) in cross-cultural personality assessment, the author described the inadequacies of sole reliance on either the etic or the emic approach and points out the advantages of a combined emic–etic approach in bridging global and local human experiences in psychological science and practice. She said that there are parallel needs of acknowledging universals and specifics when mainstreaming culture in psychology.

Abstract and critical approaches in cultural comparison psychology

To present a well elaborated study in cultural comparison, not only ethic problems of data collection it should be considered but also specific cases of self-ethnocentric or ego-centric perception and patterns of thinking should be prevented. In this connection, one speaks of critical approaches in cultural comparison psychology (Shirayev & Levy, 2000).

In the specialist literature there is no consensus about the question whether an Etic- or Emic-analysis or both should be used. Though, for quite some time, the inclusion of descriptions of researched culture models and a culture-specific analysis is not only noticed as pleasant for the reader but also as very useful. However, this is strongly criticized by empiricists when it is not based on empirical data. Often the reader also has no detailed idea of the displayed concepts and then such short descriptions of cultural models concerning the studied phenomenon play the role of an “Informant” about the presented results. In addition, it makes certain results more comprehensible and provides explanations. However, data or public reports shall rather be used as sources, if possible. The explicit and exact differentiation between subjective experience, individual cases and determined pattern is to be conducted. Psychology is an empirical science and in its cultural-comparative approach is strongly criticized by humanities as ethnology, anthropology, etc. and also by natural sciences due to simplification and shallowness. Such additional declarations will not endanger the empirical approach since only empirically detected results are crucial for the analysis. The last-mentioned are often ignored, even though the changes and current status, respectively the phenomenon’s characteristic in context of an empirical science should be emphasized and stated. Also non-significant results should be considered, as they also have informative value – just as in the natural sciences. Replication of constant, non-significant results in the cultural comparison psychology shall be noted to work against subjective theories and to facilitate intercultural communication as a practice-relevant aspect. Despite personal doubts of the scientist, particular attention should be paid to the contra-intuitive results, since

those can be used as good predictors. Examples are cognitive dissonance (e.g. importance of participation in the experiment under poor payment in comparison to unimportance under good payment) and the fact that realistic persons tend to depressive moods.

By this differentiation of studies and the analysis of methodical difficulties, Van de Vijver and Leung (1997) formulated the following issues of the cultural comparison psychology that should serve as guideline for cultural comparisons: Value differences in social and behavioral measurements between cultures can be interpreted differently. Therefore, in cultural comparison studies a suitable access to each group is necessary. Several methods should be used to increase the validity of cultural comparison and the transformation of the culture into a context variable is a methodically good solution to include interpretations of cultural differences and to reduce the number of alternative interpretations. The equivalence can not only be supposed but determined, even though higher levels of equivalence are more difficult to set. The interpretability of intercultural studies is to be optimized by combination of essential, methodical and statistical considerations. However, the cultural comparison research is indispensable to determine the generalizability of theory and empirical results.

Finally, it shall be given an answer to the question why cultural comparison science is necessary: it increases the validity's variance of variables, helps to obtain completely different variables and makes them accessible, helps to reduce disturbance variables and to analyze the context in that the behavior is shown. The maximization of differences in persons' attributes is considered. To implement this methodically and ethnically correctly, in the cultural comparison research shall be still made a preferably theory-based selection of comparison-cultures. The translation of test materials should be carried out by "forward-backward-translation"-procedure. Parallelization of test persons according to relevant influence variables shall be conducted. Ensuring of functional similarity of experimental manipulations in both cultures is absolutely necessary, just as well as adaption of test format to the experience background of the participants. It is also important to ensure the elimination or comparability of disturbance variables. In matters of researches by questionnaire, answer formats, e.g. "Say-Yes-tendencies" are to be considered and controlled. Ensuring of same, internal structures of data in all comparison cultures shall be considered. At last the political conditions of the context should not be disregarded.

It can be largely discussed about the dependence of cultural comparison research from political orientation.

Warwick (1980) emphasizes the problem that researchers try to present themselves distanced from the social reality. To what extent is it problematic that a social science is predestined to influence everyday life and to what extent can a social science be misused for political objectives (e.g. fanatical ideology,

communist ideology or totalitarian ideology)? Moreover, ethnology and cultural anthropology are emerged from the influence of colonial powers aiming to better control the “indigenous people”. Often, topical and consequently also controversial subjects are considered. This is not only useless for the scientific progress and the carrier, but sometimes even dangerous when some results do not turn out to be politically correct for the respective regime. Another problems is that some findings have no scientific value since they concern concrete, specific situations and no cross-cultural or universal messages or sore points. Research sponsorship brings up a further problem. Sponsors favor specific questions and science has to fulfil the objectives.

Furthermore, a problematic question is the ethnocentrism, the desire to behave oneself judgmentally when presenting the results. Transparency and access to groups, organizations and information (e.g. in comparisons that were commissioned by the EU or UNO) are also often problematic. Frequently, compromises concerning the design, execution and conceptualization are made to ensure comparability. Beyond that it is difficult to illustrate the interpretation in a scientifically correct way without touching problematic subjects.

It should not be forgotten that every research implicates a direct or indirect consequence for several members of a society and further research projects. This applies particularly to the cultural comparison psychology in times of integration and globalization, this is frequently accused of enforcing limited or not widely spread patterns of the western world. Integration without harming the own identity or cultural specifics should be the task of cultural comparison psychology.

References

1. Allik, Jüri; Massoudi, Koorosh; Realo, Anu; Rossier, Jérôme (2012): Personality and Culture. Cross-Cultural Psychology at the Next Crossroads. In: Swiss Journal of Psychology 71 (1), S. 5–12.
2. Anderson, R.B.W. (1973) On the comparability of meaningful stimuli in cross-cultural research. In: D.P.Warwick, & S.Osherson (Eds.) Comparative research methods. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 149-162.
3. Beatty, J. (2001) Language and Communication. In: L.L. Adler & U.P. Gielen (Eds.) Cross-Cultural Topics in Psychology. Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 47-62.
4. Berry, J. W., & Dasen, P. R. (Eds.). (1974). Culture and cognition: Readings in cross-cultural psychology. London: Methuen.
5. Berry, J. W. (1980) Ecological Analyses for cross-cultural Psychology. In: N. Warren (Ed.) Studies in Cross-cultural Psychology (Vol. 2). London: Academic Press.
6. Berry, J. W. (1980) Introduction in Methodology. In: H. C. Triandis & J.W. Berry (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology. Methodology (Vol. 2). Boston: Allyn and Bacon, 1-28

7. Berry, J. W., Poortinga, Y.H. & Pandey, J. (Eds.) (1997) Handbook of Cross-Cultural Psychology (Vol. 1). Theory and Method. Boston: Allyn and Bacon.
8. Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., Dasen, P. R. (2002). Cross-Cultural Psychology: Research and Applications. Cambridge: Cambridge University Press
9. Bond, M. H. (Ed.) (1988b) The Cross-Cultural Challenge to Social Psychology. Newbury Park: Sage Publications
10. Brislin, R. W., Lonner, W. and Thorndike, R. M. (1973) Cross-Cultural Research Methods. New York: John Wiley & Sons
11. Brislin, R. H. (1980) Translation and Content Analysis of Oral and Written Material. In: H.C. Triandis & J.W. Berry (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology. Methodology (Vol. 2). Boston: Allyn and Bacon
12. Brislin, R. W. (1986) The Wording and Translation of Research Instruments. In: W .J. Lonner & J. W. Berry (Eds.) Field Methods in Cross-Cultural Research. Beverly Hills: Sage Publications, 137-164.
13. Chapanis, A. (1965) Man-machine engineering. Belmont, Calif.: Wadsworth.
14. Cheung, Fanny M. (2012): Mainstreaming culture in psychology. In: American Psychologist 67 №8, S. 721–730.
15. Cronbach, L. (1975) Beyond the two disciplines of scientific psychology, American Psychologist, 30, 116-127.
16. Darlington, R. B. (1971). Another look at "cultural fairness". Journal of Educational Measurement, 8, 71-82.
17. Deutscher, I. (1973) Asking questions cross-culturally: some problems of linguistic comparability. In: D.P. Warwick & S. Osherson (Eds.) Comparative research methods. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 163-203.
18. Eckensberger, L. H. (1973). Methodological issues of cross-cultural research in developmental psychology. In J.R. Nesselroade & H.W. Reese (Eds.), Life-span developmental psychology: Methodological issues (pp. 43-64). New York: Academic Press.
19. Frey, F. (1970) Cross-cultural survey research in political science. In: R. Holt & J. Turner (Eds.) The methodology of comparative research. New York: Free Press, 173-264.
20. Greenfield, P.M. (1997) Culture as Process: Empirical Methods for Cultural Psychology. In: J.W. Berry, Y.H. Poortinga & J. Pandey (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology (Vol. 1), Theory and Method. Boston
21. Hambleton, R. K., Swaminathan, H. & Rogers, H. J. (1991) Fundamentals of item response theory. Newbury Park, CA: Sage.
22. Holland, P. W. & Wainer, H. (Eds.) (1993) Differential item functioning. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

23. Hui, C. H. & Triandis, H. C. (1989) Effects of culture and response format on extreme response style, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 296-309.
24. Irvine, S. H. (1968) Human behavior in Africa: some research problems noted while compiling source materials. Paper presented to the East Africa Institute of Social Research Workshop in Social Psychology in Africa. New York City.
25. Jahoda, G. (1979) A cross-cultural perspective on experimental social psychology, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 142-148.
26. Jensen, S. R. (1980). *Bias in mental testing*. London: Methuen.
27. Liamputtong, Pranee (2010): Cross-Cultural Research and Qualitative Inquiry. In: *Turkish Online Journal of Quality Inquiry* 1 (1), S. 16–29. Online verfügbar unter www.tojqi.net/articles/TOJQI_1_1/TOJQI_1_1_Article_2.pdf.
28. Lonner, W. J. & Berry, J. W. (Eds.) (1986) *Field Methods in Cross-Cultural Research*. Beverly Hills: Sage Publications.
29. Mylonas, Kostas (2009): Statistical analysis techniques based on cross-cultural research methods: Cross-cultural paradigms and intra-country comparison. In: *The Journal of the Hellenic Psychological Society* 16 (2), S. 185–204.
30. Osgood, C. E. (1964) Semantic differential technique in the comparative study of cultures, *American Anthropologist*, 66, 171-200.
31. Pareek, Udai and Rao, T. Venkateswara: *Cross-cultural Surveys and Interviewing*. In Triandis H.C. and Berry (1980): *Handbook of Cross-cultural psychology*, vol. 2 Methodology (pp. 127- 179). Allyn, and Bacon, Inc., Boston, London, Sydney, Toronto.
32. Poortinga, Y. H. (1997) Towards Convergence? In: J.W. Berry, Y. H. Poortinga & J. Pandey (Eds.) *Handbook of Cross-Cultural Psychology* (Vol. 1), Theory and Method. Boston: Allyn and Bacon, 347-388.
33. Przeworski, A. & Teune, H. (1970) *The logic of comparative social inquiry*. New York: Wiley-Interscience.
34. Rokkan, S. 1968. 'The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies. A Developmental Typology', in *Comparative Studies in Society and History*, X, no. 2, 1968.
35. Schmitt, M., Maes, J. & Seiler, U. (2001). Zur Meßäquivalenz und strukturellen Invarianz von Indikatoren der seelischen Gesundheit bei Ost- und Westdeutschen. *Zeitschrift für Differentielle und Diagnostische Psychologie*, 21, 87-99.
36. Sears, R. R. (1961) Transcultural variables and conceptual equivalence. Pp. 445-455 in B.
37. Kaplan (Ed.) *Studying Personality Cross-Culturally*. Evanston, IL: Row, Peterson

38. and Co.
39. Segall, M. H., Dasen, P. R., Berry, J. W. & Poortinga, Y. H. (1999) *Human behavior in global perspective: an introduction to cross-cultural psychology*. Boston: Allyn & Bacon.
40. Shiraev, E. B. & Levy, D.A. (2000) *Introduction to cross-cultural psychology*. Boston: Pearson.
41. Smith, P. B., & Bond, M. H. (1993). *Social Psychology Across Cultures: Analysis and Perspectives*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
42. Smith, P. B. & Bond, M. H. (1998) *Social psychology across cultures* (2nd ed.) Hemel Hempstead: Harvester/Wheatsheaf.
43. Thorndike, E. L. and Lorge, I. (1944). *The Teacher's Word Book of 30,000 Words*. New York: Teachers College, Columbia University.
44. Tilov, Boris; Dimitrova, Donka; Stoykova, Maria; Tornjova, Bianka; Foreva, Gergana; Stoyanov, Drozdtoj (2012): Cross-cultural validation of the revised temperament and character inventory in the Bulgarian language. In: *J Eval Clin Pract* 18 (6), S. 1180–1185.
45. Triandis, H. C., Vassiliou, V., & Nassiakou, M. (1968). Three cross-cultural studies of
46. subjective culture. *Journal of Personality and Social Psychology Monograph*
47. Supplement, 8,1-42.
48. Triandis, H. C. (1972) *The analysis of subjective culture*. New York: John Wiley.
49. Triandis H. C. Approaches toward minimizing translation. In: Breslin R, editor. *Translation: Applications and research*. Wiley/Halstead; New York: 1976. pp. 229–243.
50. Triandis, H. C. (1980) Introduction to *Handbook of Cross-Cultural Psychology*. In: H. C. Triandis & W. W. Lambert (Eds.) *Handbook of Cross-Cultural Psychology – Perspectives* (Vol.1). Boston: Allyn and Bacon.
51. Triandis, H. C., & Brislin, R. W. (1984). Cross-cultural psychology. *American Psychologist*, 39(9), 1006-1016.
52. Van Der Flier, H., Mellenbergh, G. J., Adèr, H. J. & Wijn, M. (1984). An iterative item bias detection method. *Journal of Educational Measurement*, 21, 131-145
53. Van de Vijver, F.J.R. & Leung, K. (1997b) *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Newbury Park, CA: Sage.
54. Van de Vijver, F.J.R. & Poortinga, Y.H. (1997). Towards an integrated analysis of bias in cross-cultural assessment. *European Journal of Psychological Assessment*, 13, 29-37.
55. Warwick, D. P. (1980) *The Politics and Ethics of Cross-Cultural Research*. In: H.C. Triandis & W.W. Lambert (Eds.) *Handbook of Cross-Cultural Psychology – Perspectives* (Vol.1). Boston: Allyn and Bacon.

56. Wottawa, H. & Amelang, M. (1980). Einige Probleme der "Testfairness" und ihre Implikationen für Hochschulzulassungsverfahren. *DIAGNOSTICA*, 26(3), 199-221.

П. П. Горностай

СУЧАСНА УКРАЇНА В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ТРАВМ

Соціальні процеси ніколи не відбуваються на порожньому місці, вони завжди мають історичні передумови. В даній статті я не збираюся досліджувати економічні, політичні або соціальні детермінанти – це повинні робити економісти, політологи або соціологи. Як соціальний психолог я спробую поглянути на цю проблему в контексті історичної психології.

Чи замислювалися ви коли-небудь про те, як формується національний характер? Наприклад, чому однією з головних рис українців прийнято вважати толерантність, і яке це має значення для сучасності? Я думаю, у цього є історико-психологічні причини, і пов'язані вони з різними факторами, серед яких важливу роль відіграють історичні травми українців.

Трохи теорії: Що таке історичні або колективні травми? Як вони виникають, як протікають, як від них виліковуються? Ми непогано знаємо, що таке індивідуальні травми. Їх умовно ділять на фізичні і психічні. Але фізична травма рідко буває самостійно, вона, як правило, супроводжується психічної травматизацією. Травми розрізняються по силі, характеру, масштабу і тяжкості наслідків. Ця тема стала актуальною в зв'язку з війною в Донбасі, і запитом на допомогу, в тому числі і психотерапевтичну. Однак не всі замислюються над тим, що психотерапевтичної допомоги часто потребує і суспільство в цілому. Травми великої кількості людей зазвичай називають колективними. Але відмінною рисою колективної травми є не число травмованих, а те, що крім безпосередніх учасників вона зачіпає людей, що прямо не причетні до травмуючих подій, іноді охоплюючи все суспільство. Іншими словами – колективна травма не обмежена в просторі. Ще одна її особливість – розтягнутість у часі, коли травма немовби відривається від безпосередньої події, закріплюючись в історичній пам'яті, часто проходячи через декілька поколінь. Жертвами колективної травми стають не окремі люди, навіть не багато людей, а соціальні групи в цілому. Саме вони вважаються об'єктами травматизації і суб'єктами переживання колективної травми. Що є причиною історичних травм? Найчастіше вони викликаються наступними подіями:

1. Війни (будь-які, в тому числі й інформаційні);

2. Геноцид в самих різних формах;
3. Катастрофи (техногенні та гуманітарні);
4. Стихійні лиха (екологічні катастрофи);
5. Соціальні революції та перевороти (державні та військові);
6. Депортація або вигнання великих груп людей (наприклад, за етнічною чи релігійною ознакою);
7. Обмеження свободи великих груп людей (концтабори, рабство);
8. Політичні, релігійні та інші репресії;
9. Терористичні акти, що викликали суспільний резонанс;
10. Вбивство або трагічна загибель суспільних лідерів або кумирів.

Через що відбувається травматизація соціальної групи? Можна виділити наступні фактори, що визначають тяжкість наслідків колективної травми:

1) Перший фактор найбільш зрозумілий, це – величина трагедії, сила травматизації: кількість загиблих, масштаб події, значимість загиблої особи (якщо йдеться про загибель суспільного кумира);

2) Другий фактор стосується психологічних умов, в яких протікає травмуюча подія, перш за все – рівня переживання несправедливості (або порушеної справедливості), ступінь невинності загиблих. Велике значення має факт, хто є агресором – «свій» або явний ворог (від «свого» набагато болючіше);

3) Третій фактор пов'язаний з неможливістю (або нездатністю) протистояти травмуючій силі або суб'єкту, це – пасивність жертви, часто вимушена. Чим менша здатність чинити опір, тим більша травма від дій агресора (загибель на полі бою менш травматична для суспільства, ніж насильницька смерть у концтаборі);

4) Четвертий фактор стосується віддалених наслідків і пов'язаний з неможливістю (або нездатністю) емоційного відреагування постраждалими, що залишилися в живих, та їхніми нащадками – якщо вони не можуть відкрито висловлювати почуття з приводу трагічних подій, оплакувати загиблих, сумувати, позбавлені (через заборону або замовчування) можливості опосередкованого зцілення.

Як виліковуються від колективних травм? Колективні травми були в історії всіх народів і цивілізацій. Груповий розум суспільства виробив багато способів їх подолання. Якби не вони, людство не могло б успішно рухатися шляхом морального прогресу. Одним із шляхів подолання колективних травм, відомим ще в давнину, було створення героїчного епосу та інших творів літератури. Ці літературні пам'ятники допомагали сучасникам і нащадкам пережити трагедію, оплакуючи загиблих героїв, оспівуючи подвиги, даючи простір для вираження скорботи. Неспроста окремими жанровими формами епосу є «пісні» та «плачі». З тією ж метою ставлять пам'ятники (скульптурні та архітектурні) та пишуть музичні твори на тему колективної травми. Фольклор, анекдоти, політична карикатура теж є формою емоційного відреагування травми, але тут ми

маємо приклад комічної трансформації, яка не менш важлива, ніж переживання скорботи, особливо на етапі одужання. Недарма кажуть: «Суспільство розлучається зі своїм минулим, сміючись». Велику роль відіграють суспільні традиції: дні пам'яті, річниці, меморіали. Дуже важливі політичні та суспільні заходи, покликані відновити справедливість, реально або символічно: наприклад, створення ООН, проведення Нюрнберзького трибуналу.

В той же час існують деструктивні форми «подолання» наслідків колективних травм: агресія, теракти, вендета, вороже відреагування і багато інших. На жаль, історія людства переповнена прикладами конфліктів між державами та цивілізаціями, що живляться образою, ненавистю і почуттям помсти за заповідні колись (іноді століття тому) колективні страждання.

Які наслідки неопрацьованих історичних травм?

Якщо суспільству не вдається впоратися з колективною травмою, відбувається її так звана трансгенераційна (міжпоколінна) передача. Травма делегується нащадкам, які переживають її як свою, з усіма наслідками, що впливають. Нове покоління набуває потребу щось з цим зробити, наприклад – горювати і сумувати за своїми предками, чи мститися за них, відновлюючи потоптану справедливість. Про ці феномени писали багато дослідників: Вамік Волкан [7], Пітер Келлерманн [6], Анн Анселін Шутценбергер [5] та інші. Якщо травма не піддається описаним ритуалам зцілення, то після завершення значного часу її сила все рівно буде слабшати. Як і людина, суспільство не може нескінченно перебувати в стані гострого болю, відбувається поступове полегшення страждань. Але незавершена травма все рівно буде даватися знаки, наприклад, її наслідки можуть закріплюватися в особливостях національного характеру. Голодомор: подвійний геноцид Історія українського народу знає величезну кількість колективних травм, рідко яке суспільство виносило стільки випробувань, скільки випало нам у багатовіковому відстоюванні власної державності. Мабуть, найстрашнішою з них був Голодомор 1932-33 років. Травма геноциду сама по собі – одна з найважчих серед всіх видів колективних травм, що найгірше піддається лікуванню. Тут людям відмовляють в самому праві на існування тільки за приналежність до соціальної групи, членом якої людина є (часто за фактом свого народження), з чим практично неможливо примиритися. Український Голодомор за всіма ознаками був геноцидом, у всякому разі, таким він визнавався польським юристом Рафалем Лемкіним [4], автором цього терміну, введеного в 1943 році. За визначенням з Вікіпедії, геноцид – це «цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами» [1]. Серед способів такого знищення розглядають «навмисне

створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи» [1], що повністю підпадає під дію організаторів Голодомору. Концепція геноциду щодо Голодомору (як винищення українського селянства) підтверджується тим, що тоді використовувалися найрепресивніші форми відбору зерна (включаючи насіннєве) і всіх продовольчих запасів, і це практикувалося тільки на території України і деяких областей Кубані, де жили етнічні українці. Мало того, радянська влада не лише не робила ніяких спроб врятувати людей від голоду (наприклад, прийняти гуманітарну допомогу з-за кордону), а й робила все можливе, щоб позбавити вмираючих найменших шансів на порятунок. Як інакше пояснити антилюдську практику використання озброєних загороджувальних загонів, що силою не випускали людей з територій, де лютував голод? Подібної політики комуністичного режиму, що штучно прирікав людей на голодну смерть, не було в інші роки і в інших регіонах СРСР, які постраждали від голоду в період 20-40-х років ХХ століття. Спробуємо обґрунтувати, чому травма Голодомору є найтяжчою з усіх травм в історії України. Якщо зіставити її за викладеними вище факторами травматизації з іншими відомими трагедіями геноциду, то за масштабами (перший фактор) вона виявиться однією з найзначніших, порівнянної, наприклад, з Голокостом, який вбив 6 мільйонів євреїв. Під час Голодомору померло за різними оцінками від 3,5 до 5 мільйонів чоловік (приблизно 15% населення України в цілому, а в деяких регіонах вимирали цілі села). Але тут був короткий відрізок часу (менше року), так що кількість померлих за одиницю часу було більшою. У порівнянні з іншими трагедіями масового голоду в історії, Голодомор теж є одним з найважчих. У ХХ столітті найзначнішим вважається голод у Китаї в 1959-61 роках, що забрав життя від 15 до 35 мільйонів чоловік. Але для України, чиє населення на початку 30-х років було в двадцять разів меншим за населення Китаю в кінці 50-х, ця травма була набагато чутливішою. Якщо розглянути другий фактор травматизації, Голодомор в Україні різко відрізняється (в гірший бік) від переважної більшості подібних трагедій. По-перше, як я вже зазначав, це був штучно створений голод, а не результат неврожаю, поганих кліматичних умов або стихійного лиха, що характерно для інших прикладів масового голоду в історії людства. На думку істориків, український Голодомор – це перший випадок використання масового голоду як засобу політичного терору, покликаною приборкати, придушити селянські хвилювання і опір насильницькій колективізації, що масово відбувалися в Україні в 1928-31 роках. По-друге, ця трагедія є «кричущою несправедливістю», що забрала життя ні в чому не винних людей (серед них – величезна кількість дітей). Але в той же самий час, істина була «перевернута» з ніг на голову «інформаційною війною» того часу. Вмираючі від голоду були дискредитовані і оголошені владою «шкідниками», «саботажниками». Їм,

фактично приреченим до смерті сталінським режимом, було відмовлено навіть у моральному праві на життя. По-третє, ці злочини творили не іноземні завойовники, а влада, яка вважала себе «своєю», що робило цю травму набагато важчою морально. Не менш жахливо виглядає аналіз третього фактору травмування. Голодомор відбувався при майже повній відсутності опору. Для мене тут багато незрозумілого, перш за все – як вдалося таку кількість людей зробити пасивними жертвами. Мабуть, після декількох невдалих спроб силового «упокорення» непокірного українського селянства в попередні роки, були «вдало» обрано час і спосіб політичного терору. Удар був занадто нищівним, що не давало можливості і часу для організованої протидії. За рідкісними винятками, практично не було «голодних бунтів», повстань, люди пасивно дозволили себе умертвити. Ця виглядала як тотальна пригніченість, соціальна депресія, параліч суспільства, від якого воно не могло оговтатися кілька десятиліть. Що стосується четвертого фактору травмування, то тут картина найбільш жахлива. По-перше, дуже довго не проводилося ніякої роботи по соціальному зціленню від цієї травми, практично не було спроб вираження «колективної скорботи». В цьому плані ситуація різко відрізняється, наприклад, від травми війни, де суспільство мало можливість в повній мірі «оплакати» жертви за допомогою безлічі фільмів, пам'ятників, відзначення річниць і в значній мірі зцілитися.

По-друге (і це – головне!), ця тема взагалі десятиліттями була забороненою. Офіційна пропаганда заперечувала навіть сам факт Голодомору. Ця заборона сама стала повторною травматизацією, фактично – це був психологічний геноцид, спрямований на знищення історичної пам'яті народу, який тривав, на відміну від короткого періоду Голодомору, кілька десятиліть. Знецінення теми Голодомору мало не менше важкі психологічні наслідки для суспільства, ніж сам геноцид, хоча вони і не такі помітні, як смерть мільйонів людей. Тому є всі підстави вважати трагедію Голодомору подвійним геноцидом – фізичним і психологічним. Важко уявити всю тяжкість удару, нанесеного колективній психіці нації, що довго перебувала в «розщепленому» стані, коли потреба оплакати найбільшу з національних трагедій наштовхувалася на тотальну заборону, аж до загрози фізичних репресій. Наслідки травми геноциду для України з тих пір ситуація змінилася не так суттєво, хоча тема Голодомору і перестала бути забороненою. Дії, здійснені в останні роки по вшануванню його пам'яті, які могли б сприяти соціальному зціленню, незрівнянно малі в порівнянні з величиною цієї трагедії. Та й сучасне суспільство не дуже охоче повертається до подій більш ніж 80-річної давнини. Це і зрозуміло – травма Голодомору, яка зазнала тотального витіснення із суспільної свідомості, знаходиться на найглибшому рівні соціального несвідомого. Витягати звідти болісну інформацію – означає знову переживати давно забуті біль і страх, а це

буває майже нестерпно важко. Ще гірші справи з поінформованістю про Голодомор за межами України. Український геноцид посилено заперечувався радянською і зараз заперечується російською пропагандою. Голодомор цинічно називають «міфом з яскраво вираженим русофобським забарвленням» [2]. Але це лише підтверджує причетність політичної влади Росії (яка оголосила себе наступницею комуністичного режиму СРСР) до цього геноциду, як заперечення сучасної Туреччиною геноциду вірмен, який стався сто років тому, видає її явний політичний інтерес. В результаті – сучасний світ дуже мало знає про Голодомор, чого не можна сказати про інші приклади геноциду, наприклад про Голокост, про який обурено говорив весь світ, і який мав набагато більше можливостей для соціального зцілення.

Які наслідки мав Голодомор для українського суспільства? Один з найзначніших – це знищення традиційного укладу життя українського селянства, який формувався століттями. Що це означає для переважно аграрної країни, де більшість населення становило працююче і хазяйновите селянство, пояснювати не треба. Багато проблем на селі, в тому числі і демографічних, існують і донині, хоча тоді вони «вирішувалися» досить своєрідно – переселенням сотень тисяч людей з російської глибинки в спорожнілі після голодної смерті українські села. Це не вирішило проблему, проте створило багато нових, які ми розплутуємо і зараз, особливо в період російської агресії і штучно роздутих протиріч з так званим «російськомовним населенням».

Ще одним серйозним наслідком є переривання наступності історії боротьби за незалежність України, яка була характерною в попередні періоди, в тому числі і руйнівний удар по козацькими традиціями України. Сталінському режимові вдалося на довгі роки зупинити опір і придушити волю до незалежності. У наступні десятиліття національно-визвольний рух зберігався тільки в західних областях, які не знали трагедії Голодомору, хоча до цього він був поширений на всій території України. Колективна травма та її наслідки стали причиною надламаності психології цілого покоління, а це не могло не позначитися на формуванні специфічних рис національного характеру. Вони проявляються не лише в особливому ставленні до їжі та в проблемах переїдання, надмірної ваги (особливо у представників старшого покоління). Українцям притаманні (принаймні, до недавньої пори) політична пасивність і політичний нігілізм, високий рівень недовіри до влади у всіх її формах. З цим пов'язаний відомий український індивідуалізм, відкидання колективних форм устрою життя. Для багатьох характерна зневіра в свої сили, низька самооцінка, психологія жертви. А деякі дослідники навіть пишуть про почуття національної меншовартості, комплекс «молодшого брата» (маючи на увазі позиціювання по відношенню до Росії). В основі всього цього напевне лежить глибоко витіснений страх (майже на генетичному

рівні), що має витoki в період, коли існував реальний страх страшної голодної смерті. Характерною рисою українців вважається толерантність, яка іноді переходить навіть розумні рамки. Так, коли треба швидко реагувати на агресію, українці довго терплять, іноді на шкоду собі, як це було, наприклад, на початку весни 2014 року під час кримських подій. Наскільки толерантність була притаманною нашій нації в минулі часи і наскільки вона посилилась колективними травмами ХХ століття, сказати важко. Але, принаймні, пригнічена агресивність, як властивість, що пов'язана з високим рівнем терпимості, напевне має витoki в описуваних історичних травмах. Зробимо деякі узагальнення. Група виробляє типові форми подолання травми, що закріплюються в національному характері. Можна класифікувати типи такого реагування на травмуючий досвід, використовуючи два параметри: активність–пасивність і миролюбність–агресивність (рис. 1). На жаль, Голодомор – не єдина колективна травма, пережита Україною за останнє сторіччя. Були ще «червоний терор», розстріляне «українське відродження», репресії, дві війни (громадянська і світова), боротьба з націоналізмом, ліквідація УПА, Чорнобильська катастрофа та багато інших. Все це в сукупності стало причиною переважання в українському менталітеті депресивних форм. Принаймні, це справедливо до подій на Майдані 2013-14 років. Росія і Україна: динаміка відносин агресора і жертви. Зараз українське суспільство переживає нову колективну травму, викликану агресією Росії, анексією Криму, війною на сході країни. З Росією, на жаль, пов'язано багато історичних травм українців, причому перші з них були отримані задовго до Переяславської Ради 1654 року, названої радянською історіографією «возз'єднанням України з Росією». Я не хочу перераховувати всі травми, отримані за більш ніж 800-річну історію взаємин України і Росії, щоб не бути звинуваченим у русофобії. Але останні події не можна обійти увагою, оскільки вони дуже тісно пов'язані з викладеними вище закономірностями. Досі ми говорили про соціальну групу, яка стає жертвою колективної травми, і про зміни, які відбуваються в її психології. Але що діється з психологією групи-агресора? Які там виникають зміни, і як вони впливають на історичні події? При очікуваній відмінності в психології агресора і жертви між ними є багато спільних рис. Одна з них – почуття неповноцінності, яке є у обох, але справляються вони з ним по-різному. Агресор компенсує свою неповноцінність почуттям нарцистичної величі. Для цього можна створити ідеологію, наприклад – нацистську чи комуністичну, що проповідують ідею переваги (національної або класової). Підходить також ідеологія релігійного фундаменталізму (мусульманського або православного), що також містить ідею переваги. Власні недоліки заперечуються і приписуються іншим, до них можна відчувати всі негативні почуття, аж до ненависті, і проти них можна здійснювати насильство. Для психології агресора характерні почуття

провини і сорому, а також страх. Але вони не допускаються до свідомості за допомогою таких механізмів психологічного захисту, як заперечення і проєктивна ідентифікація. Жертва або придушує своє почуття неповноцінності, йдучи в стан соціальної депресії, або прагне відновити справедливість, відкрито захищаючи своє право на самовизначення. Але при цьому, плекаючи почуття помсти, вона сама може стати агресором. Для психології жертви характерними є страх, біль, образа, розчарування, а механізмом психологічного захисту найчастіше виступає витіснення.

Якщо «приміряти» менталітет України, Росії та інших країн до наведеної вище типології, то ми отримуємо такі приклади різних типів національних характерів. Росія і Україна займають тут антагоністичні позиції. Прогресивний тип представляють сучасні Західна Європа і США. У антагоністичній позиції до них знаходяться країни-ізгої, найяскравішим представником яких є Північна Корея.

Українцям, дійсно, властива низька агресивність, а це одночасно і перевага, і недолік. На підтвердження цих фактів можна навести дані соціологічних опитувань [3], які досліджують ставлення українців до Росії і росіян до України (рис. 3). Вони регулярно проводяться з 2008 року Київським міжнародним інститутом соціології (Україна) і Левада-центром (Росія). За даними цих опитувань виходить вражаюча картина: ставлення українців до Росії завжди (!) виявлялося кращим, ніж росіян до України, і лише у вересні 2015 року. Навіть початок війни Росії проти України не змінило цього співвідношення, хоча по будь-якій мислимій логіці воно повинно бути зворотним, об'єктивно в українців (як жертв) більше підстав не любити Росію (як агресора).

Особливо вражають результати опитувань лютого–травня 2009 року, коли відмінності в ставленнях було найбільшим (рис. 4). Цифри, наведені в цій таблиці (рядки, виділені рожевим), показують, що кількість українців, що позитивно ставилися до Росії, є більшим, ніж у 3 рази більше, за росіян, що позитивно ставилися до України. А число росіян, що негативно ставилися до України, майже в 15 (!) разів перевищувала кількість українців, що негативно ставилися до Росії. І при цьому росіяни часто кажуть нам: «За що ви, хохли, так нас ненавидите?». Це яскравий приклад такого виду психологічного захисту, як «проєктивна ідентифікація».

Дата опитувань Ставлення українців до Росії Ставлення росіян до України позитивне негативне позитивне негативне

Квітень 2008 р.	88 %	7 %	55 %	33 %
Вересень 2008 р.	88 %	9 %	38 %	53 %
Лютий 2009 р.	91 %	5 %	29 %	62 %
Травень 2009 р.	93 %	4 %	33 %	56 %
Жовтень 2009 р.	92 %	6 %	46 %	44 %
Березень 2010 р.	90 %	6 %	59 %	29 %

Але завдання не в тому, щоб почати ненавидіти, а в тому, щоб подолати наслідки колективної травми і вийти з тривалого стану соціальної депресії.

Шляхи до зцілення: агресія vs депресія? Суспільна стагнація, в основі якої була соціальна депресія, викликана травмою геноциду, тривала більше 80-ти років. Це життя трьох поколінь, час достатній для послаблення наслідків історичної травми і виходу з депресивного піке. Тільки зараз в суспільстві з'явилися нові ресурси для соціального розвитку, і ми починаємо повертатися з того пекла, в який були повергнені травмою Голодомору. Саме зараз стали можливими події, які багато хто називає другим народженням української нації. Суспільство почало долати страх, який жив в ньому декілька десятиліть, що яскраво проявилось під час подій на Майдані в лютому 2014 року. Але остаточної перемоги над травмою ще не досягнуто. Процес одужання наштовхнувся на нові випробування, нову колективну травму, яку ми переживаємо зараз, і наслідки якої будуть позначатися ще дуже довго. Події останніх місяців є спробами вийти з депресивної ями в активні форми суспільного життя, але це не було поступальним рухом, а скоріше ривками з відкочуваннями назад і поверненням до первісної пасивності. Колективна травма, яку зараз переживає Україна, мала кілька етапів, які можна символічно зобразити на схемі. Перший етап починався з «Революції гідності», а її кульмінацією був розстріл мітингувальників на Майдані Незалежності в Києві («Небесної сотні»). На той момент це було найбільшою колективною травмою за всю історію незалежної України (ми тоді ще не знали, яку ціну ми заплатимо за незалежність протягом наступних місяців). Суспільство пережило великий шок, почало оплакувати своїх героїв, в державі розпочалася зміна влади. Це було активною фазою, яка наштовхнулася на нову травму, пов'язану з російською агресією.

Другим етапом стала анексія Криму, яка відбулася майже блискавично, коли суспільство ще не встигло оговтатися від першого етапу. Це було найбільш пасивною фазою колективної травми, стан суспільства і держави в цей період було близьке до паралічу. Тут ми знову опинилися в соціальній депресії, фактично повернулися в період травми геноциду.

Третій етап травми пов'язаний з розвитком «сепаратистського руху» на сході країни і початком активної фази «антитерористичної операції». Це стало найбільш активним періодом переживання травми, який фактично показав, що нація готова вийти з соціальної депресії і запропонувати новий спосіб суспільного розвитку. Можна було спостерігати небачений раніше підйом активності громадянського суспільства, який проявився, насамперед, в добровольчому та волонтерському рухах. Вони фактично врятували країну від поразки, і не просто вирівняли становище, а переламали його на користь України.

Тероризм в Донбасі почав терпіти нищівну поразку. Ми були вже в передчутті перемоги, але тут сталося те, чого ми не очікували, точніше, ми добре знали, що це може статися, але чомусь не допускали це до своєї свідомості. Це витіснення саме по собі є цікавим феноменом, що ілюструє неповне позбавлення України історичних травм минулого. Вторгнення регулярних російських військ та Іловайська трагедія були не менш сильною травмою, ніж розстріл «Небесної сотні». Наступний за цим період тристоронніх переговорів став четвертим етапом переживання травми, який можна охарактеризувати одним словом «перемир'я». Це нова пасивна фаза, хоча і не з такою глибокою депресією, як під час анексії Криму, але більш тривала. Ми вже півтора року перебуваємо в цій фазі, розуміючи, що це – скоріше нестійка рівновага, ніж стабільність. Вона не може тривати дуже довго і має змінитися наступним етапом. За логікою речей, це знову може бути активною фазою, в усякому разі, суспільство готове до такого розвитку подій. Але треба розуміти, що у нас на шляху не тільки зовнішній, а й внутрішній ворог: стара корумпована олігархічна система, яка буде чинити опір суспільному прогресу і фактично воювати на боці агресора. Залишається покладати надію на громадянське суспільство, яке, хочеться сподіватися, ще не розкрило весь свій потенціал, здатний і тут взяти ситуацію в свої руки. Ми зараз переживаємо переломний момент нашої історії. Фактично ми стоїмо на роздоріжжі – або повернутися в стан соціальної депресії (що рівносильне новому періоду суспільної стагнації), або перейти в активну фазу суспільного розвитку. За великим рахунком – це і є наш шлях до демократичної Європи. Але зробити це безпосередньо, тобто мирним шляхом (суцільна стрілка на рис. 6), як пропонує це офіційна українська влада, тепер навряд чи вдасться. Цьому заважає нам російська агресія, і вона не залишить нас у спокої. Мабуть, нам не уникнути іншого, більш важкого шляху – пройти весь цикл виходу з травми (4–3–2–1), використовуючи агресивні ресурси, щоб по-справжньому «розсердившись» на агресора, завоювати незалежність не найшвидшим, але найбільш надійним способом. Хочеться бути оптимістом. Якщо вдасться пройти всі випробування, впоратися із зовнішніми і внутрішніми ворогами, то можна з упевненістю стверджувати, що ми остаточно позбулися наслідків найтяжчої в нашій історії колективної травми. В цьому випадку побудова вільної, незалежної, демократичної держави стане найкращим пам'ятником мільйонам наших співвітчизників, померлих від голоду, загинувших на полях боїв, розстріляних, замучених у катівнях спецслужб і в концтаборах, на важкому і тривалому шляху нашої країни до незалежності.

Список використаної літератури та джерел

1. Геноцид // Вікіпедія – вільна енциклопедія [електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD...BE%D1%86%D0%B8%D0%B4
2. Голодомор – это национализированный миф нескрываемо русофобской окраской (интервью с Сергеем Киселевым) [електронний ресурс]. Режим доступу: www.zaistinu.ru/articles/?aid=1051&comment=7549#c7549
3. Динаміка позитивного ставлення населення України до Росії і населення Росії до України // Київський міжнародний інститут соціології. [електронний ресурс]. – Режим доступу: kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=550&page=4
4. Рафал Лемкін // Вікіпедія – вільна енциклопедія [електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%84...BC%D0%BA%D1%96%D0%BD
5. Шутценбергер, А. А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценбергер ; пер с франц. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2005. – 240 с.
6. Kellermann, N. P. F. (2000). Transmission of Holocaust Trauma / [Електронний ресурс] : N. P. F. Kellermann // National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation / Режим доступу : peterfelix.tripod.com/home/trans.htm
7. Volkan, V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism / V. Volkan. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

А. В. Губенко

ЛИЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ НОРМАТИВНОГО КРИЗИСА В ИСТОРИИ

Актуальность проблемы. Кризис, в котором пребывает современное общество, одним из своих измерений имеет кризис нормативной культуры, то есть той институционально-нормативной базы (правовых и этических писаных и неписаных норм и правил), которая регулирует экономические, юридические, социальные и межличностные отношения в обществе. Нормативный кризис проявляется в разорванности и внутренней противоречивости норм и правил, в частности, в противоречии между официальными и неофициальными нормами, регулируемыми многие аспекты общественных отношений. Кроме того,

он связан с конфликтом между формальными нормами и правилами, официально регулирующими государственную жизнь (в частности, экономическими и социально-политическими) и субъективными интересами индивидов, которые иногда существенно не совпадают между собой. Таким образом, определенные общественно-исторические обстоятельства формируют человека, характеризующегося поведенческими реакциями, которые находятся в конфликте с нормой, и который ищет свободу не в исполнении закона, а в его нарушении. Задача исследования состоит в том, чтобы проанализировать типы девиантного поведения личности, которые прослеживаются в истории в периоды кризиса нормативной системы общества. В такие периоды возникает несколько социально-психологических типов личности с девиантными, находящимися в конфликте с нормой, типологическими поведенческими проявлениями. Анализ последних достижений и публикаций. Одну из классификаций таких девиантных социальных реакций предложил Роберт Мертон [10], положив в ее основу понятие аномии. Это понятие имеет большое значение в современной социологии и социальной психологии. В переводе с древнегреческого языка «аномос» означает «беззаконный», «такой, что вне нормы», «неуправляемый». В общественные науки этот термин ввел французский социолог Эмиль Дюркгейм (1858-1917) [5]. По Дюркгейму, аномия — это состояние общества, при котором наступают разложение, дезинтеграция и распад системы ценностей и норм, гарантирующих общественный порядок. Необходимое условие возникновения аномии в обществе — расхождение между потребностями и интересами части его членов с одной стороны и возможностями их удовлетворения с другой. Согласно Дюркгейму, рост преступности, самоубийств и других форм девиантного поведения (разводов, алкоголизма) в следствие разрушения религиозных, семейных, народных традиций и ценностей, то есть следствие аномии. Поведение индивида, таким образом, во многом зависит от сплоченности и прочности общества. Дюркгейм считал, что для современного ему капиталистического общества аномия — это постоянное явление.

По определению российских исследователей, аномия — «отсутствие четкой системы социальных норм, разрушение единства культуры, вследствие чего жизненный опыт людей перестаёт соответствовать идеальным общественным нормам» [4. С.531]. Аномия описывает нарушения социально-культурной интеграции по причине отсутствия твердо установленных и однозначно трактуемых социальных и культурных норм. Социальная интеграция имеет место при условии, что члены общества придают важное значение его нормам и руководствуются ими в своей жизни. Аномия возникает, когда индивиды больше не желают следовать общим нормам. В этом общественном состоянии значительная часть граждан, зная о существовании моральных и социальных норм

и законов, относится к ним равнодушно или негативно. Взгляды французского социолога существенно развил американец Роберт Мертон. Если для Дюркгейма аномия была состоянием безнормности, то Мертон рассматривал ее как следствие конфликта между официально провозглашенными целями общества и законными, доступными средствами их достижения. Аномия возникает тогда, когда люди не могут достичь законным путем целей, которые провозглашены обществом. В капиталистическом обществе такими целями являются материальный успех и индивидуальное благополучие. Если населению законные средства их достижения недоступны, то ему остаются лишь незаконные. Таких форм поведения, которые являются девиантной реакцией на конфликт социальных норм, Мертон насчитывает пять [10]:

1. Конформизм (согласие с целями общества и средствами их достижения). Например, молодой человек, – конформист, ставя перед собой цель – финансовый успех, достигает ее законными путями: получает хорошее образование, находит престижную работу и успешно продвигается по карьерной лестнице.

2. Инновация. Она предусматривает согласие с общественно одобряемыми целями, но отвергает социально одобряемые средства их достижения. «Инноватор» использует новые, но незаконные средства получения богатства – он занимается рэкетом, шантажом или осуществляет так называемые «преступления белых воротничков» – растрчивает чужие деньги и т.д.

3. Ритуализм. Предусматривает отрицание целей данной культуры, но использование (иногда доведенное до абсурда) социально одобренных средств. Бюрократ, фанатично преданный своему делу, настаивает, чтобы каждый бланк был приобщен к делу в четырех экземплярах. В конце концов, он превращается в жертву бюрократической системы и становится алкоголиком от отчаяния. Это именно потому, что забывается цель деятельности – для чего все это делается.

4. Ретреатизм (бегство от действительности). Наблюдается в случае, когда человек одновременно отвергает и цели, и социально одобряемые средства их достижения. Ярким проявлением ретреатизма становятся маргиналы: бродяги, алкоголики, душевнобольные, наркоманы и т. п.

5. Бунт. Он также отвергает и культурные цели, и социально одобряемые средства достижения, но осуществляет замену старых целей и средств новыми: создается новая идеология (она может быть революционной). Например, система капиталистической собственности заменяется социалистической, которую революционер считает более легитимной, чем существующая.

Аномические реакции по Мертону схематически представлены в таблице 1, где «+» – принятие, «-» – отрицание, «±» – отказ и замена новыми нормами.

Табл. 1

	Одобряемые социальные цели	Одобряемые в обществе средства
1. Конформизм	+	+
2. Инновация	+	-
3. Ритуализм	-	+
4. Ретреатизм (бегство от действительности)	-	-
5. Бунт	±	±

Основные материалы и результаты исследования. Типология аномического поведения, предложенная американским ученым, ценна тем, что позволяет проследить влияние на социальное поведение внутренних противоречий нормативной системы. Но она, как и любая типология, не может быть исчерпывающей. В частности, в ней, по нашему мнению, не нашли достаточного выражения противоречия, заложенные в средства достижения целей, в частности, такое важнейшее, как противоречие между формальными и неформальными нормами социального поведения, а также некоторые другие аспекты. Например, недостаточно полно проанализированы типы поведения, которые возникают вследствие деформаций в процессе идентификации человека с социальными правилами в условиях, когда эти правила вступают в противоречие с образом «Я» личности. Речь идет о мере идентификации личности с нормой и со своим «Я». Поэтому по сравнению с классификацией поведенческих аномических реакций Мертона, в основу которой были положены отношения человека к общественно приемлемым целям и средствам их достижения, мы предлагаем еще ряд дополнительных оснований для классификации типичных аномических реакций. Одним из этих оснований, как было уже отмечено, является отношение к формальным и неформальным нормам как средствам социального поведения. По этому признаку, по нашему мнению, можно выделить следующие обобщенные типичные аномические поведенческие реакции (в случаях, когда эти поведенческие социальные реакции становятся доминантными в социальном поведении человека, можно говорить о социально-психологическом типе личности).

1. "Подпольный человек". Это тип личности, которая в социальном поведении руководствуется неформальными нормами и правилами и отвергает формальные нормы и законы. Она живет в «теновом мире», который регулируется неофициальными правилами и

законами, часто противоположными официальным и общепринятым. Погружаясь в этот «теневого мир», человек находит в нем средства преодоления законов официального мира, а также защиту от них. К таким «неофициальным» контркультурам, которые являются питательной средой для подпольного человека, могут принадлежать сообщества разного, иногда даже противоположного направления, как просоциальные, так и антисоциальные. Например, революционные и политические конспиративные организации, преступный мир и мафиозные структуры, теневые экономические структуры, молодежные субкультуры и т.д.

2. «Стоик». Он отвергает неформальные, теневые нормы и правила, противоречащие его нравственным убеждениям, и придерживается правил морально-этического кодекса, состоящих из усвоенных высоких социально-этических принципов надлежащего социального поведения. Придерживается, не считаясь с реальностью, в которой неформальные правила являются господствующими или, по крайней мере, влиятельными. Он имеет и сходства, и отличия с ритуалистом-бюрократом, поведение которого анализируется в классификации Мертона. В обоих случаях имеем дело с людьми, которые фанатично преданы своему делу. Это у них общее. А отличие состоит в том, что бюрократ отдан бюрократической норме, а "стоик" – норме социально-этической. Он является этическим ритуалистом, отстаивающим моральные ценности и высокую социальную ответственность в неморальном мире, иногда в ущерб собственным интересам. Художественным примером такой личности может быть полицейский инспектор Катанья из известного итальянского телесериала «Спрут», повествующего о борьбе полицейского-одиночки с заговором финансово-политической мафии, которая пустила глубокие корни в официальном обществе.

3. «Лицемер». Он живет по неформальным законами, но для того чтобы понравиться, чтобы хорошо выглядеть в глазах других (например, избирателей, если идет речь о лицемере-политике), он делает вид, что придерживается социально приемлемых формальных правил. Социальная маска «порядочного» гражданина призвана скрывать его «истинное лицо» и помочь в выполнении взятой на себя социальной роли «добропорядочного» функционера. В литературе этот типаж олицетворен в образе Иудушки Головлева. В политике иногда наблюдается накануне выборов среди кандидатов на выборную должность.

4. «Трюкач (плут)». Ловко играет на противоречиях между формальными и неформальными нормами для того, чтобы вводить в заблуждение и обманывать ради удовлетворения собственных меркантильных интересов. При этом не останавливается перед нарушением любых правил и проявляет большую гибкость и изобретательность в изобретении средств обмана. Если для «подпольного

человека» какие-то незыблемые правила и нормы существуют, в основном неформальные (например, «вор в законе» живет «по понятиям», теневые дельцы не подписывают соглашений, но выполняют устные договоренности), то для трюкача нет никаких правил, ни формальных, ни неформальных, которые бы он не нарушил ради собственной выгоды.

Итак, мы проанализировали четыре типа аномических поведенческих реакций, связанных с противоречием между формальными и неформальными нормами социального поведения. Схематически они приведены в таблице 2, где «+» – принятие норм, «-» – их отрицание, « » – ситуативное отношение (использование или отбрасывание в зависимости от ситуации).

Табл. 2

Тип личности	Нормы	
	Формальные	Неформальные
1. Подпольный человек	–	+
2. Стоик	+	–
3. Лицемер	±	+
4. Трюкач	–	–

Еще одним признаком для классификации типичных аномических реакций может быть, как представляется, такой важный аспект, как мера идентичности человека с образом своего «Я» и с нормой. Как известно, усвоение личностью нормы в процессе социализации человека играет важную роль в процессах становления идентичности. Поэтому мы предлагаем проанализировать эту сторону проблемы и исследовать возможные последствия для личностного и социально-психологического развития той противоречивой институционально-нормативной ситуации, когда человек предстает перед определенной дилеммой, возникающей в аномическом обществе. А именно, дилеммой выбора между нормой, противоречащей ее личностным диспозициям, с одной стороны, и собственным Я с другой стороны, Я, которое при соприкосновении с деформированной нормой наталкивается на опасность дезинтеграции и деформации. По нашему мнению, в зависимости от меры идентификации человека с образом «Я» и нормой, могут быть выделены два социально-психологические типа.

1. «Протей». Этот тип личности фактически отказывается от устойчивого образа своего «Я» и идентифицирует себя с любыми, иногда противоположными правилами и нормами, которые на данный момент и в данной ситуации господствуют в социуме или контактной социальной среде. У «протей» существуют большие проблемы с собственной идентичностью, которая у него диффузна, аморфна и неустойчива.

Крепкое ядро, стержень личности отсутствуют. Он не имеет устоявшегося духовного облика, и меняет его в зависимости от обстоятельств, влияния окружения, собственной выгоды быть тем или другим. Способствуют становлению указанных черт условия нормативного хаоса, несогласованности и амбивалентности институциональных норм. Механизм протейизма имеет некоторые общие черты с феноменом автоматического конформизма, открытым Эрихом Фроммом. Согласно Эриху Фромму, автоматический конформизм – это одна из форм «бегства от свободы», такого психологического защитного механизма, который связан с добровольным отказом человека от своей свободной воли. Автоматический конформизм означает подсознательный отказ человека от собственной личности и приспособление, подлаживание своего морально-психологического облика под требования и ожидания авторитарного общества. Общее у него с протейизмом то, что в обоих случаях кардинальные трансформации личности под влиянием ситуативных изменений происходят неосознанно. На глубинном уровне автоматический конформизм вызывается страхом быть не таким, как все, и обеспечивает чувство психологической безопасности. Автоматический конформизм тесно связан с целенаправленным давлением государства и общества на человека, которое носит системно-интегрированный характер. Протейизм, наоборот (и в этом, пожалуй, его главное отличие от фроммовского механизма) является аномической реакцией скорее на противоречивый, дезинтегрированный характер социального влияния на личность.

2. «Своевольная личность». Это личность, которая ставит собственное "Я" – свои желания, прихоти, эгоистичные интересы, – выше любых норм и законов, и живет по принципу своеволия и произвола. В этом принципе заложены авторитарность и неуправляемая импульсивность. Своевольный человек отвергает сдерживающие нормы, любые ограничения и самоограничения. Его воля, которая не сдерживается регулятивной нормой, приводит к столкновению с волей других людей. А поскольку он исключает ограничения, налагаемые законом, он пытается навязать свою волю другим, воспринимая чужую индивидуальность как препятствие своему "Я". Отношения между своевольными людьми неизбежно превращаются в соревнование всех против всех, без законов и правил, где побеждает самый сильный и самый жестокий. Общество своевольных людей становится царством авторитарности. Пример своевольного человека в политике – диктатор, в экономической сфере – олигарх. Итак, протей, как было уже проанализировано, отличается от своевольной личности тем, что «растворяется» в норме, отвергая собственное «Я». В отличие от протейя, своевольная личность, наоборот, отвергает нормы и гипертрофирует собственное «Я». Наконец, возможен третий тип личности, у которой

устойчивый образ Я сочетается с поддержкой господствующих социальных норм, назовем этот тип просоциальным. Но развитие такого социально-психологического типа возможно по преимуществу в неаномическом обществе, которому не присущи острые противоречия в его нормативной структуре. Выводы Приведенные выше рассуждения относительно аномических социально-психологических реакций касаются общечеловеческих проявлений институционально-нормативных нарушений. Но, по нашему мнению, существует и определенная отечественная специфика проявления аномического поведения. В частности, нам кажется, что особенно актуальным для постсоветских обществ, в том числе, для Украины, является изучение того отпечатка, который накладывают на социально-психологические и социально-экономические процессы такие психотипы, как «подпольный человек», «трюкач» и «своевольная личность».

Список використаної літератури

1. Бандурка, А. В Украине есть оффшорные зоны / А. Бандурка // Газета «День» от 24.06.2007г.
2. Васильев, Л. С. Феномен власти-собственности в азиатских обществах / Л. С. Васильев // Типы общественных отношений на востоке в средние века. – М.: Наука, 1982, с. 60-100.
3. Головаха, Е. И.; Панина, Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
4. Громов, И. А.; Мацкевич, И. А.; Семёнов В. А. Западная социология / И. А. Громов, И. А. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб.: ООО «Издательство ДНК», 2003. – 567 с.
5. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. - М.: Наука, 1990. – 575 с.
6. Косалс, Л. Я.; Рывкина, Р. В. Социология перехода к рынку в России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М., 1998.
7. Лебон, Гюстав. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – Санкт-Петербург, 1995. – 311с.
8. Мельник, П. В. Развитие налоговой системы в переходной экономике / П. В. Мельник. – Ирпень, 2001. – 355с.
9. Основы экономической теории. Политэкономический аспект / Под ред. Г. Н. Климко, В. П. Несторенко – К.: Вища школа, 1999. – 569.
10. Мертон, Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории. Перевод с франц. - Москва: Прогресс 1966. – 313с.

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЛЮДИНИ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ

Одним із аспектів проблеми особистісних цінностей є питання їх етнокультурної та історичної детермінації. З кінця XIX століття учені активно виявляють інтерес до цього питання. В 1872 році К.Д. Кавелін відзначає важливість вивчення культурно-історичних чинників для психології, зокрема, матеріалом для неї мають бути «історії вірувань, мови, політичних вчень та установ, мистецтв, наук, філософії, культури» [3, с.24]. М.М. Троїцький у своїй праці «Наука про дух» (1882) акцентує важливість вивчення розвитку особистості як процесу психологічних перетворень на тлі історичних та соціальних змін [8]. Проблема етнокультурних чинників психології людини, впливу історичних подій на формування її особистісних якостей та світогляду досліджується багатьма вченими I половини XX ст. (В. М. Бехтерев, В. Вундт, Л. С. Виготський, П. Жане, О. Ф. Лазурський, Л. Леві-Брюль, О. Р. Лурія, Б. Рут, Г. Шпет, К. Ясперс та ін.). В подальшому виокремлюються наукові дисципліни, що вивчають взаємодію історичного, етнічного і психічного, культури, релігії й особистості, зокрема етнопсихологія, психоісторія, культурна і історична психологія, крос-культурний, індигенний, культурно-сензитивний та інші підходи [2, 5, 11, 12 та ін.]. Щодо етнокультурних чинників психології людини на сьогодні є актуальною дискусія між послідовниками універсалістського та індигенного підходів [13, 18]. Також дослідники вважають неможливим розуміння психології людини поза історичними чинниками.

Кожна епоха характеризується тими чи іншими мотиваційно-ціннісними пріоритетами (наприклад, переважанням цінностей безпеки, стабільності або змін, творчості). Обґрунтовується зв'язок історії, світоглядних орієнтацій, трактування взірцевого життєвого шляху та належної поведінки людини. Історична психологія розглядається як напрямок психології, що вивчає взаємозв'язок психологічних та історичних феноменів, досліджує окремих людей та соціальні групи як об'єкти та суб'єкти історичного процесу, аналізує психологічні риси особи в залежності від характеристик історичної епохи. Згідно з концепцією історичного персоногенезу І. Майєрсона [17], уявлення кожної епохи про особистість залежать від ідеології, що визначає світогляд цієї епохи. Історична епоха – категорія історичного аналізу, що відображає стадію в розвитку суспільства, при цьому акцентується його динаміка, процесуальність, тривалість. Для кожного історичного періоду характерні свої специфічні особистісні профілі, специфічні психологічні проблеми та домінування тих чи інших систем цінностей. Психологи для

вивчення взаємозв'язку історичних подій із формуванням особистості, її світогляду та поведінки ввели низку понять [11]. Історичний персоногенез – формування особистості під впливом історично специфічних зовнішніх та внутрішніх чинників в ту чи іншу епоху. Історична ідентичність – почуття належності до певного покоління, усвідомлення себе як об'єкта та суб'єкта історичного процесу. Історична ситуація – стан соціальної – стеми, часові межі якого визначені зміною соціальних параметрів, що мають психологічну значимість для членів суспільства з погляду їхньої самореалізації. Статичні характеристики історичної ситуації (соціально-економічні, політичні, культурні інститути і відносини) розглядаються як умови існування людини в суспільстві з погляду їхньої значимості для її життєдіяльності. Динамічні характеристики історичної ситуації (соціокультурні, економічні, політичні й ін. зміни) оцінюються щодо їхнього психологічного ефекту. Властиві періодам стрімких соціально-історичних змін глибокі емоційні потрясіння, аномія, економічні труднощі, пережиті популяцією в цілому, впливають на людей інакше, ніж потрясіння чисто особистого характеру. Історична своєрідність особистості — комплекс психологічних властивостей, що сформувався під впливом конкретно-історичних умов соціалізації, характеризує особистість як певний історичний тип та накладає відбиток на індивідуальність. Ступінь впливу історичних подій на розвиток людини визначається також її історичною чутливістю. Історична чутливість – це специфічна чутливість особи до змін певних характеристик історичної ситуації. Представники різних поколінь і соціальних груп, люди з різними індивідуально-типологічними характеристиками мають різну історичну чутливість. У результаті історичної соціалізації в групах ризику можуть спостерігатися деформації мотиваційної сфери, особистісного розвитку, деструктивні світоглядні тенденції. Несприятлива історична ситуація – така, що перешкоджає самореалізації особи, ситуація, у якій соціальний конформізм може призводити до руйнівних змін особистості.

Тривалий вплив стресогенних чинників у несприятливій історичній ситуації спричинює порушення цілісності особистості, її деформацію і/або руйнування – історичний невроз. Історичний невроз – психічний стан особи, зумовлений патогенним впливом несприятливої історичної ситуації, що виходить за межі звичного життєвого досвіду (війни, революції, техногенні катастрофи тощо), характеризується подібністю змістовних характеристик психічного стану багатьох людей та зовнішніх проявів їх поведінки. Поширюється в суспільстві шляхом соціально-психологічного зараження. Для особи з невротичним компонентом властивими є дефіцит самоствійності, ініціативи, наслідувальний характер поведінки, сугестивність, схильність до групування, підпорядкування групоцентричним цінностям і часто неконструктивним ідеям, що є своєрідним психологічним захистом від тривоги [1]. В аксіології існують

поняття абсолютних та відносних цінностей, позитивних та негативних, часткових та універсальних, цінності-мети та цінностей-засобів та ін. З психологічної точки зору важливим є питання про ступінь розвитку цінності (цінність як лише "знаний" мотив, цінність як реально діючий мотив), ступінь її усвідомленості, спрямованість цінності, її обмеженість, частковість або універсальність, екзистенційне значення для конкретної людини. В емпіричних дослідженнях ціннісно-світоглядних орієнтацій індивіда використовують опитувальники (наприклад методики Олпорта-Вернона-Ліндсея, М. Рокича та ін.), бесіду, проєктивний та психосемантичний методи, зокрема незавершені речення, твори, вільне висловлювання на запропоновану тему, відповіді на відкриті питання, інтерв'ю. Дослідження Ч. Морісона було спрямовано на визначення цінностей студентів різних країн – Індії, Китаю, Японії, США, Канади, Норвегії. В результаті було охарактеризовано провідні ціннісні виміри, які, на думку Морісона, схожі на ноти; а кожна культура створює свою ціннісну мелодію [7]. Дж. Гофстид, вивчаючи етнокультуральні особливості різних спільнот у другій половині 80-х років ХХ сторіччя, прийшов до висновку, що для них характерний різний тип мотивацій та цінностей (лідерство, раціоналізм, фінансовий успіх, досягнення, якість життя, стабільність, традиції та ін.). Подальші дослідження дозволили виявити переважання маскулінності або фемінності в ментальності різних спільнот. Такий гендерний аспект ментальності має, незалежно від соціально-економічного розвитку суспільства, безпосередній вплив на індивідуальне самовизначення людини як юного, так і зрілого віку в системі життєвих цінностей та смислів буття. Провідним критерієм самовизначення (незалежно від статевої належності) в рамках маскулінних орієнтацій суспільства виявилися цінності заробітку, кар'єри, матеріальних благ, професійних досягнень тощо (так званих его-цінностей), в фемінних – спілкування, пізнання, взаємозамінності статевих ролей в сім'ї, комфорту, та якості життя. Маскулінними, тобто орієнтованими на традиційно чоловічі цінності, виявилися такі країни як Японія, Німеччина, США, Великобританія, Мексика, Італія, Філіппіни та деякі інші. Висока фемінність у процесах соціалізації притаманна Швеції, Данії, Норвегії, Франції, Коста Ріці, Таїланду та деяким іншим. Якщо для учнівської молоді з маскулінних країн підґрунтям ієрархії ідеального Я є наполегливість, публічне визнання успіхів, стрімка кар'єра тощо, то у фемінних – взаємини, якість життя, комфортне соціальне оточення [15]. Р. Бенедікт [12] розглядала сором і провину як основні регулятори людської поведінки і за цими параметрами виокремлювала культури провини і сорому. Д. Фонтен досліджував залежність між ціннісними орієнтаціями та домінуванням в культурі почуттів провини (Бельгія) або сорому (Індонезія). Виявилось, що в першому випадку в структурі цінностей людей переважають моральнісні, релігійні та екзистенційні

цінності, а в другому – внутрішньогрупові та соціальні правила та норми [14]. Типовою культурою сорому є культура Японії, де сором – головний регулятор поведінки; належність до певної групи значить більше, ніж збереження власної індивідуальності; всі вчинки співвідносяться з моральними оцінками оточуючих. Почуття сорому перед членами своєї групи виховується з дитинства, несхвальні вчинки обговорюються в групі і «винуватець» піддається громадському осуду [16]. Як культуру провини Р. Бенедикт розглядає культуру США і західних країн. Дослідниця оцінює внутрішнє почуття провини як регулятор поведінки вище, ніж сором. Слід відзначити, що в оцінках рівня розвитку "західної людини", порівняно зі "східною", часом спрацьовують цінності, зумовлені власною культурною належністю дослідника. В цьому контексті становить інтерес позиція Н. Пезешкіана. Дослідник, аналізуючи ментальність представників східної і західної культур, виокремлює 4 сфери (тіло/відчуття, діяльність/робота, контакти, фантазії/майбутнє), в яких зосереджені особистісні цінності. На основі культивування цих цінностей у популяції формуються пріоритети, прагнення до яких стає сенсом життя, а їхня втрата спричинює особистісну кризу. Цінності кожної зі сфер передаються з покоління в покоління, закріплюються в процесі виховання, зберігаються колективним несвідомим. Людина західної культури орієнтована на цінності, зосереджені в перших двох сферах: здоров'я, молодість, спортивність, сексуальна привабливість, успіх у бізнесі, кар'єра, орієнтація на престиж та успіх. Для людини східної культури пріоритетні: емоційні контакти, пошук сенсу життя, релігія, інтуїція. Наслідування традицій, що виростили з досвіду багатьох поколінь, є однією з головних цінностей східної культури, що пом'якшує конфлікт поколінь [6]. Потреба у світогляді та системі цінностей є невід'ємною, глибинною частиною людського існування. Е. Фромм подає перелік поширених ціннісних систем (теоцентричні, релятивістичні, соціоцентричні, біологічно іманентні, гуманістичні) та їх короткі характеристики. Виокремлюючи систему цінностей, засновану на тому, що А. Швейцер назвав "благоговінням перед життям" (цінним та благим вважається усе, що сприяє більш повному розгортанню специфічно людських здібностей та що підтримує життя), Фромм відзначає, що бажання реалізуватися "опріч сфери виживання" – творіння історичної людини. Усі норми великих гуманістичних релігій (буддизму, юдаїзму, християнства, ісламу) та великих філософів-гуманістів, починаючи з досократиків і закінчуючи сучасними мислителями, становлять специфічну розробку цього загального принципу. Подолання власної пожадливості, любов до ближнього, пошук істини (на відміну від некритичного знання фактів) – цілі, спільні в усіх гуманістичних філософських та релігійних системах Заходу та Сходу. Ці цілі та цінності є альтернативою відчаю та безсиллю і пов'язані зі специфічними людськими переживаннями – вірою, надією,

ніжністю, стійкістю, співчуттям. Вибір людиною системи цінностей залежить від рівня її особистісного розвитку, глибини переживань, спрямованості прагнень. Особистісно зріла людина буде формувати таку систему цінностей, яка дасть їй змогу осмислити своє буття, а також бути продуктивною, реалізуватися [10]. Особистісна зрілість передбачає світоглядну стійкість людини, резистентність щодо руйнівних ідейно-психологічних впливів середовища, домінування буттєвих цінностей [4]. До досліджень, що стосуються чинників особистісного розвитку людини (в західній культурі) в контексті історично зумовлених стилів виховання, належать психоісторичні праці Л. де Моза [2]. На думку Е. Еріксона, „психоісторія це вивчення приватного та колективного життя з використанням методів психоаналізу та історії... Психоаналіз, завдяки своїм історичним детермінантам стане більш свідомим, а вирази типу „історія хвороби” або „історія життя” перестануть бути просто риторичними фігурами” [цит. за 9, с. 183]. Л. де Моз, один з провідних психоісториків, вважає, що для рішення питань історичної мотивації необхідна особлива методологія, заснована на унікальному сполученні історичних документів, досвіду клінічної практики та власного емоційного досвіду дослідника. На думку де Моза, історичні зміни в суспільстві корелюють зі стилем виховання дітей на ранній стадії соціалізації, їх взаєминами з матір'ю, іншими членами родини (у тому числі інших поколінь), груповими фантазіями та мотиваційно-ціннісними пріоритетами. Поява нових стилів взаємин «батьки – дитина» формує нові психокласи, виникнення яких супроводжується періодами бунтів, реакцій, революцій (спочатку в сфері мистецтва, музики, літератури, кіно, театру, моди). Психокласи — це групи людей з подібним стилем виховання в дитинстві, що формуються в межах однієї популяції. З кожним поколінням на історичну арену виходить новий психоклас. Тобто, покоління — це не тільки вікова категорія, але насамперед це належність до групи з подібними неусвідомлюваними комплексами, груповими світоглядними уявленнями, фантазіями, ідеями як, зокрема, наслідків певного стилю виховання. Л. де Моз простежує еволюцію дитинства, яка складається з низки тісних контактів між дорослим та дитиною. „Історія дитинства – це жах, від якого ми тільки-но стали пробуджуватися. Що глибше занурюєшся в історію – то менше турботи про дитину і більше ймовірність для неї бути вбитою, покинутою, побитою, затероризованою та сексуально ображеною” [2, с.14]. Л. де Моз аналізує найбільш поширені стилі взаємин між дитиною та дорослим світом впродовж європейської історії. В залежності від рівня розвитку культури в соціумі, вчений виокремлює декілька психогенних стилів ставлення до дитини. Аналіз їх виникнення показав, що еволюція цих стилів йде від найжахливіших (інфантицид) до найбільш прийнятих в сучасному суспільстві (соціалізаційний та допомогальний стилі). За Л.де Мозом, з часом

змінюється ставлення до дитинства, дитина звільняється від «дорослих» обов'язків (важкої праці тощо), які стримують її дитячість. З кожним кроком еволюції зростає турбота про дитину. На думку психоісторика, для осягнення дитинства, переживань самої дитини культура поступово мобілізує свій потенціал. У дорослого з'являється відповідальність за дитину, що пробуджує його від духовної безтурботності. Дитина, за яку взяла відповідальність доросла людина, змінює світ цього дорослого. Автор вважає, що якби не відбулося осмислення сутності та смислу дитинства, історія давно закінчилась би тотальним інфантицидом.

Головною причиною всіх історичних змін є психогенез, закономірна зміна стилів виховання дітей під тиском поколінь. Психогенез залежить від здатності батьків чи тих, хто виконує їх функції, регресувати до психічного віку своєї дитини та другий раз долати страхи цього віку, але вже більш ефективно, ніж вперше – в своєму власному дитинстві. Вроджене прагнення обох колишніх частин двоїстої єдності (мати і дитина) – встановити один з одним зв'язок виступає причиною регресивно-прогресивного процесу. Еволюція дитинства тече з різною швидкістю як на індивідуальному, так і на популяційному рівнях. Відмінності темпів психогенної еволюції на індивідуальному рівні пояснюються біологічними відмінностями (спадковістю та внутрішньоутробними подіями), тим, що дитина може бути різною за рахунком у сім'ї (чим більш пізня дитина у багатодітній родині, тим, як правило, менше уваги їй приділяють батьки), випадковістю (раннє сирітство, образа, інші суто особисті обставини життя). На популяційному рівні психогенна еволюція проходить з різною швидкістю у зв'язку з ізоляцією (еміграція людей з більш чи менш схожими стилями виховання), імміграцією (коли виникає приплив до популяції нових людей з іншими стилями виховання), зниженням репродуктивності, культурними контактами (збільшення кількості людей з нестандартними стилями виховання, заміна батьків іншими людьми), соціальними та історичними умовами (війни та революції тою мірою, якою вони впливають на дітей); співвідношенням участі у вихованні дитини матері та батька. Психоісторик характеризує психогенні стилі ставлення до дитини, де розкриває бажання батьків стосовно неї та наводить приклади прояву цих явищ в ході історії. Психогенні стилі визначають гранично досяжний рівень розвитку особистості та створюють типові для кожного історичного періоду конфлікти та захисні механізми. Проаналізувавши історичний матеріал, Л. де Моз показує, що кожен психогенний стиль виховання формує певний тип особистості з характерними захисними психологічними механізмами, невротичними та психотичними розладами. Дослідник вважає, що люди, які у кожен епоху вважаються «невротиками», часто можуть стояти на більш високому психогенному рівні, ніж «нормальні». Їм просто доводиться витримувати тривогу,

пов'язану з тим, що вони не поділяють групові уявлення епохи. Л. де Моз проаналізував європейську історію з погляду взаємин дорослого та дитини і виокремив шість основних стилів, назвавши їх за провідною характеристикою.

1. Стиль дітовбивства (античність до IV століття н.е.). Характерні дитячі жертвоприношення і дітовбивства (причини: дитина хвора, слабка, не потрібна, не тої статі тощо). Про інфантицидний стиль психоісторик пише: „Що стосується масштабів дітовбивства, то мої найскромніші підрахунки вказують на те, що це явище і до цього часу дуже недооцінюють. В античні часи та в ранньому середньовіччі вбивали, ймовірно, від однієї третини до половини всіх народжених дітей, а на початку нового часу ця кількість зменшилась не набагато...” [2, с. 162].

2. Стиль відмови (IV-XIII ст.). У 347 р. у Римській імперії на настійну вимогу християнської церкви був прийнятий закон, що забороняє дітовбивство. З'являється новий стиль взаємин – відмова від дитини: популярним стає навчання дітей в іншому місті чи іншій країні; дітей віддають у монастир, відправляють у тривалі подорожі та паломництво; віддають у підмайстри, прикажчики, пажі до двору. Стиль відмови Л. де Моз характеризує так: „Батьки почали бачити в дитині душу, а єдиним способом уникнути прояву небезпечних для дитини негативних проєкцій батьків була фактична відмова від неї – чи віддавали під опіку годувальниці, в монастир або в заклад для маленьких дітей, в дім іншого знатного роду, як обслугу чи заручника, чи залишали назавжди в чужій родині або оточували суворою емоційною холодністю вдома ... Дитина сповнена зла, її потрібно весь час бити” [2, с. 84].

3. Амбівалентний стиль (XIV-XVII ст.). Згідно зі світоглядом епохи, у дітях бачать створіння, у яких борються Бог і Диявол. З одного боку, дитину люблять, але з іншого боку, ведуть боротьбу зі смертним гріхом — неслухняністю у всіх його проявах. Для викорінювання гордині застосовуються жорстокі покарання. Амбівалентний стиль поділяє весь еволюційний ряд на дві половини: після цієї стадії прогрес йде шляхом послаблення придушення та зростання автономії „Я”.

4. Нав'язувальний стиль (XVIII в.). Усі думки, вчинки, бажання, успіхи в навчанні, стан здоров'я постійно контролюються батьками. При цьому, за неприйнятні вчинки дітей карають (як фізично, так і психологічно). На думку де Моза, подібний стиль виховання сприяв тому, що в популяції з'явилася достатня кількість людей, для яких боротьба з авторитетом (людиною, групою людей, державою) стала провідною потребою та метою життя. Тому XVIII століття завершилося найбільшими буржуазними революціями у Франції й Америці.

5. Соціалізаційний стиль (XIX-XX ст.). Батьки гуманні до своїх дітей. Вони прагнуть виховувати їх, ґрунтуючись на знаннях в галузі психології та педагогіки. Намагаються сформувати особистість відповідно

до своїх ідеалів, дати престижну освіту і краще підготувати дитину до дорослого життя.

б. Допомагальний стиль (кінець ХХ в.). У дитині цінується насамперед індивідуальність. Завдання батьківс – максимально сприяти самореалізації дитини, не придушувати її унікальні способи самовираження і розвивати її творчий потенціал. Цей стиль виховання вимагає від батьків великої емоційної, інтелектуальної і духовної підготовки та самовіддачі.

Для сучасних психологів, відзначає Л. М. Юр'єва, дуже важливий цей психоісторичний погляд на проблему, тому що в період різких соціальних змін реанімуються архаїчні стилі взаємин дорослих і дітей. В кризові періоди зростає кількість дітовбивств і відмовного стилю виховання (від повної та явної відмови від дитини у пологовому будинку до часткових та завуальованих). А амбівалентний і нав'язувальний стилі спостерігаються і в стабільні часи [11]. Можна припустити, що охарактеризований Л. Де Мозом допомагальний стиль виховних взаємин, який передбачає конструктивні батьківські настановлення (прийняття дитини, емпатійне і делікатне ставлення до внутрішнього світу дитини, повагу її автономії, підтримку самостійності та вираження дитиною своїх думок та почуттів), сприяє душевному здоров'ю дитини та досягненню нею в подальшому особистісної зрілості. Психологи гуманістичної орієнтації, характеризуючи особистісно зрілих, душевно здорових людей, відзначають їх стійкість до культуральної патогенності (культуральні звичаї, що спричиняють розвиток психічних розладів): таким людям властиве творче ставлення до культури в її глибокому розумінні та критичне ставлення до культурних упереджень соціального оточення, „просіювання” його впливів, несхильність до різних форм культурального групоцентризму, вихід за його межі, «іmunітет» щодо деструктивних впливів несприятливої історичної ситуації, вони можуть поділяти групові уявлення, пов'язані із незначущими речами, проте щодо суттєвих питань виявляють принциповість і незалежність суджень. Не підпорядковуючись груповим ілюзіям та оманам часу, вони перебувають в небайдужих стосунках із своєю епохою, глибоко переживають та осмислюють її, намагаються сприяти духовно-еволюційному поступу, запобігати втраті культурою різноманіття та складності, протистояти уніфікації, знеособленню, дегуманізуючим тенденціям. На думку Е. Фромма, особистісно зріла людина обирає та формує таку систему цінностей, яка сприяє глибокому осмисленню світу і свого існування в ньому, а також – дієвому утвердженню цінностей в продуктивній праці, в творчості, в конструктивних взаєминах з людьми. Водночас людину, що, зокрема внаслідок архаїчних виховних тенденцій, затрималася у своєму розвитку, приваблюють ірраціональні ціннісні орієнтири, які суголосні її травматичному досвіду та компенсаторним потребам.

Висновки. Більшість дослідників схилиються до думки про те, що недоцільно розглядати проблему особистості та її цінностей поза контекстом історії та культури. Транскультурні дослідження свідчать, що преференції і зміст ціннісних систем значною мірою детермінуються етнокультурними та історичними чинниками. В різних культурних епохах відзначається домінування різних світоглядів та систем цінностей. Навіть в одній країні, але в історичні періоди, що супроводжуються соціальними трансформаціями, драматичні зміни стосуються і ціннісних орієнтацій людей. Водночас особистісна зрілість передбачає світоглядну незалежність людини щодо оточення, домінування буттєвих цінностей щодо дефіцитарних, резистентність до культуральної патогенності та руйнівних чинників несприятливої історичної ситуації.

Список використаної літератури

1. Боброва Е. Ю. Основы исторической психологии. – СПб.: – Изд. Санкт-Петербург. ун-та, 1997. – 236 с.
2. Де Моз Л. Психоистория. – Ростов-на-Дону: Феникс. – 2000.– 512 с.
3. Капелин К. Д. Задачи психологии. Соображения о методах и программе психологических исследований К.Д. Кавелина. СПб.: типогр. Ф. Сущинского, 1872.
4. Маслоу А. Психология бытия. М.: Рефл-бук. – 1997. – 304 с.
5. Мацумото Д. Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия. – СПб. – Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 668 с.
6. Пезешкиян Н. Позитивная семейная психотерапия. – М., 1993.
7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994.
8. Троицкий М. М. Наука о духе: общие свойства и законы человеческого духа: В 2т. – М., 1882. – Т.1. – С. 86-294.
9. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения эксперименты. СПб.: прайм – Эврознак, 2004. – 608 с.
10. Фромм Э. Здоровое общество // Психоанализ и культура / Пер. с англ. – М., 1995. – С. 275-596.
11. Юрьева Л.Н. История. Культура. Психические поведенческие расстройства. – К.: Сфера, 2002. – 314 с.
12. Benedikt R. The chrysantemum and the sword: patterns of Japanese culture. – Boston, 1946.
13. Berry J.W. Global psychology// South African journal of psychology. – 2013. –№ 43 (4). – P. 391–401.
14. Fontain J. The cultural embedment of quilt and shame: the relationship between religiosity, value orientation and quilt and shame feelings

in Belgium and Indonesium// Abstracts III European congress of psychology. № 111. Tampere, Finland. 1993. – P.56.

15. Hofstede G. Masculinity and feminity: the taboo dimation of national cultures. – Thousand Oaks: SAGE Publikations, 1998.

16. Kitanish K., Tseng W.S. Social phobia among japaneses: clinical family and cultural explorations// Transcultural psychiatric research rev. – 1984. – Vol.26. –P.137–147.

17. Meyerson I. Themes nouveaux de psychologie objective: L’histoire, la construction, la structure // J. Psychologie. – 1954. – T.1. – P. 45-69.

18. Yang K.-Sh. Indigenous psychology, westernized psychology and indigenized psychology: a non-western psychologist’s view// Chang-Gung journal of humanities and social sciences. – 2012. –№ 5 (1). – P. 1–32.

УДК 159.952

М. К. Кременчуцька

ПІЗНАВАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Метою даної статті є прагнення застосувати положення когнітивної психології, яку можна назвати однією з основних пізнавальних концепцій психології ХХІ століття, до досліджень в області прийняття рішень. Процес прийняття рішень висуває ряд важливих проблем, таких як суб'єктивна впевненість у правильності прийнятого рішення, цінність і підстави вибору, що досить істотні в процесі передбачення людських вчинків. Показано як когнітивна психологія реалізує себе в теоріях видатних вітчизняних і закордонних психологів минулого і сьогодення. Целью настоящей статьи является стремление применить положения когнитивной психологии, которую возможно назвать одной из основных познавательных концепций психологии ХХІ века, к исследованиям в области принятия решений. Процесс принятия решений выдвигает ряд важных проблем, таких как субъективная уверенность в правильности принятого решения, ценность и основания выбора, которые весьма существенны в процессе предвидения человеческих поступков. Показано как когнитивная психология реализует себя в теориях выдающихся отечественных и зарубежных психологов прошлого и настоящего.

Останні десятиліття розвиток психологічної науки ознаменувалися деякою недовірою до загальновизнаних напрямків психологічних знань: біхевіоризму, динамічної, глибинної психології. Наслідком цього з'явилося прагнення таких видатних психологів як Брунер, Келлі, Симон створити новий портрет психологічної науки, який би у більшому ступеню відповідав емпіричним даним і в той же час не був би настільки механістичним як психоаналіз. Пошуки в цьому напрямку дали

підбадьорюючі результати. Було створено декілька, безумовно, оригінальних картин функціонування психіки людини, що коротко можна назвати пізнавальними концепціями. Ці концепції були прагненням вийти за межі альтернативи: біхевіоризм або психоаналіз. Саме тому можливо назвати пізнавальні концепції психологією наступного століття, з яким пов'язані великі надії на подальший творчий, конструктивний розвиток психології.

Які ж генеральні погляди творців цієї концепції? Насамперед, вони заперечують образ людини як реактивної істоти, що цілком залежить від середовища. У той же час, їй не влаштовує представлення про неї, як про недосконалого суб'єкта, яким керують неусвідомлені і, по визначенню, суперечливі мотиваційні сили. Вони вважають, що людина є самосвідомим суб'єктом, для якого характерна дослідницька установка стосовно дійсності. У цьому плані людина виступає, як науковець, для якого характерні спостереження над процесами Всесвіту, різного роду передбачення, виникнення гіпотез, плани, експерименти і висновки. Усе це, безумовно, відбувається на рівні тих знань, якими керується особистість. На цій основі відбувається її пристосування до світу і його тлумачення. Цікаво в цьому зв'язку провести паралель до розуміння особистості І.Г. Белявським. Він вважає, що особистість - це динамічна, саморегулююча система, яка пізнає світ, відноситься до нього і діє в ньому. І все це відбувається в процесі виконання особистістю своїх генеральних соціальних ролей, іншими словами на тлі історико-культурних етапів розвитку людства. Відповідно до розглянутої концепції психічні процеси і зовнішня поведінка людини залежать від одержуваної нею інформації. І, якщо розглядати питання про детермінацію психічної діяльності, то в цьому зв'язку варто визнати, що керування нею здійснюється завдяки інформації, що йде із зовнішнього середовища і попередньо закодована в пам'яті. Разом з цим, необхідно відзначити, що відповідно до цієї концепції, особистість не може цілком залежати від інформації, що, нібито, маніпулює нею. Інформація є усього лише матеріалом мислення, його можливістю передбачувати і планувати дії. Таким чином, як дослідник світу, особистість виходить за межі інформації і цілком самостійно здатна визначати значення і характер знань про зовнішній світ і свою діяльність. У цьому зв'язку вона не є маріонеткою цілком залежною від зовнішнього середовища і підлеглою несвідомим поривам. Особистість є більш-менш зрілим дослідником, що у значній мірі визначає свій шлях і, що вміє активно діяти в інституціональній мережі, інакше соціальності. Таке представлення про особистість не тільки визначає закони її функціонування, але і дає можливість розвивати мислення й удосконалювати її діяльність. Представники цієї концепції з незадоволенням відносяться як, до так названого, біхевіористської інженерії, так і до динамічної психотерапії. Судячи з їхніх ідей, можна

припустити, що основною модифікацією впливу на людей є систематичне виховання, що дозволяє краще пізнати світ і свої можливості. Підводячи деякі попередні підсумки, можна стверджувати, що пізнавальна концепція людини вимагає таких відносин між вчителем і учнем, інженером і працівником, терапевтом і пацієнтом, які встановлюються між більш-менш досвідченим дослідниками. На жаль, ми змушені констатувати, що такий спосіб взаємин у виховному процесі в даний час пробиває собі дорогу на превелику силу. Когнітивна психологія, що поєднує прихильників пізнавальної концепції, аж ніяк не є, так сказати, монопольною. Вона складається з декількох версій, що не завжди збігаються одна з одною. Привертають увагу два, на наш погляд, основних пізнавальних портрета людської психіки. Це теорія особистісних конструктів Келлі - одного з найбільш творчих психологів ХХ століття. Відповідно до цієї версії людина є дослідником, що самостійно створює для себе образ світу і, природно, образ самого себе. Це індивідуальне пізнавальне бачення і є особистісний конструкт, що і є вирішальною характеристикою духовних можливостей людини як особистості. У версії О.Тихомирова головним елементом пізнавального процесу є переробка особистістю отриманої інформації. У цьому зв'язку особистість володіє декількома важливими рисами: її дії мають мету, вона має пам'ять з її можливостями безперервного поповнення інформацією і, разом з тим, стабільністю. Її характеризує темп переробки, що має деякі індивідуальні обмеження, і, нарешті, функціонує відповідно до якоїсь визначеної програми. Саме ці риси вважає О.Тихомиров, у значній мірі детермінують особистісне поведіння.

Метою дійсної статті і є прагнення застосувати положення когнітивної психології до досліджень в області прийняття рішень. Процес прийняття рішень висуває ряд важливих проблем, таких як суб'єктивна впевненість у правильності прийнятого рішення, цінність і підстави вибору, що досить істотні в процесі передбачення людських вчинків. При цьому важливо відзначити, що оцінка успішності і користі початих дій у різноманітних областях соціального життя залежить від їхніх результатів, від того, до яких наслідків вони ведуть. У процесі мислення особистість аналізує два види наслідків. Те, наскільки вони правдоподібні, і також їхню суб'єктивну цінність. При цьому приймається до уваги оцінка, так сказати, глобальної цінності початої дії. Можна у зв'язку з цим стверджувати, що ланцюг людських вчинків є функцією цінності поставленої мети, а так само можливості її реалізації. Отже, особистість реалізує себе у визначеній пізнавальній програмі. І це завжди комбінації можливостей і цінностей. Потрібно помітити, що процес цей завжди складний. По-перше, кожна дія приводить до декількох наслідків. Принаймні, ми маємо справу з альтернативою: позитивна цінність (успіх) і негативний результат (невдача).

Цю альтернативу містять навіть самі амбіційні проекти. Яким же чином протікає процес визначення цінності вчинку або цілого підприємства, як мети вчинків? Доречним у даному випадку представляється положення про те, що «людина не тільки змінює форму того, що дано природою, вона здійснює, разом з тим, і свою свідому мету, що, як закон, визначає спосіб і характер її дій, і яким ти повинен підкорити свою волю». Звернемося в цьому зв'язку до вітчизняної психології. Однією з перших психологічних концепцій у вітчизняній психології, що описує функціональну структуру цілепокладання стала теорія діяльності А. Н. Леонтьєва. Оригінальним було у цьому зв'язку і генетичне пояснення цього процесу Л. С. Виготським. Він дав класичний приклад аналізу помилкового психологічного феномена цілепокладання, при якому ця проблема незмінно доповнювалася питаннями про функцію і її походження. Помітимо, що положення Л. С. Виготського послужило однією з теоретичних підстав для розвитку вітчизняної історичної психології, для якої проблеми психологічної реконструкції були неминуче пов'язані з проблемами мислення і, природно, цілепокладання. У цьому плані досить плідними були ідеї С. Л. Рубинштейна, який глибоко проаналізував розвиток психології в діяльності, що зв'язує суб'єкт із зовнішнім світом і, більш того, суб'єкт у його представленні виступає як точка відліку того або іншого рівня культурного розвитку визначних історичних етапів, що проходить людство. Не потрібно володіти винятковою науковою інтуїцією, щоб побачити тут проблему цілепокладання.

Згадаємо в цьому контексті й А. Р. Лурія, що створив свою нейропсихологію, яка поєднала прикладні проблеми на стику загальної і дитячої психології, медицини, фізіології й анатомії, етнопсихології, культурології, порівняльної лінгвістики й ін. Ідеї А. Р. Лурія ще очікують свого ретельного аналізу на основі когнітивної психології, прикметою якої є синтетичний підхід до проблеми людського пізнання. Думаємо, що визначення цінності людських вчинків, насамперед, обумовлено дискурсивним характером мислення в якості основної пізнавальної дії. Його прямого відношення до норм культури і співучасті в їхньому становленні. Його нерозривною єдністю із символами духовності й усвідомленням того, що придбання досвіду процес нескінченний. На закінчення звернемося до трудової діяльності як конкретизації розглянутих теоретичних конструктів. Когнітивна психологія в цьому контексті, дає можливість більш ретельно розглянути мікроструктуру пізнавальних дій у праці. Пояснення результатів праці як досягнутої мети може бути отримане на основі їхнього широкого зіставлення, як уже згадувалося, з історико- культурними процесами, у яких містяться дані про розвиток психічної діяльності філо- онтогенезу і як суспільно

виробленого інструментарію психіки, безумовно, обмеженого нейропсихологічними можливостями людини.

Список використаної літератури

1. Аткинсон Р. Людська пам'ять і процес навчання. – М. : Прогрес, 1989. – 261 с.
2. Білявський І. Г. Контраверсивна психологія, Одеса: Астропрінт, 2003 – 303.
3. Білявський І. Г. Лекції з історичної психології, Одеса: Астропрінт, 2004 – 448 с.
4. Брунер Дж., Олвер Р., Грінфілд П. Дослідження розвитку пізнавальної діяльності. – М. : Педагогіка, 1991. – С. 296.
5. Білявський І. Г., Кременчуцька М. К. та ін. Формальні моделі сприйняття // Вісник Харківського університету. – 2003. – № 599. – Серія „Психологія”. – С. 34.
6. Выготский Л.С. Проблема обучения и умственного развития. – М., 1996. – 190 с.
7. Леонтьев А. Н. Философия психологии: из научного наследия / Под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. – М., 1994. – 268 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание. – М., 1998. – 301 с.
9. Максименко С. Д. Загальна психологія. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – С. 198 – 206.
10. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. – М.: Наука, 1997. – 191 с.

І. В. Данилюк

Д. І. Ларін

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДУ „ВІДКРИТОЇ КРИЗИ” В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Постановка проблеми. В умовах боротьби теоретичних думок щодо нових фактів, отриманих в період інтенсивного розвитку досліджень в перші півстоліття (70-pp XIX – перша половина XX ст.) існування наукової психології як самостійної науки, виявляли неспроможність психологічної теорії і, перш за все недостатність її підстави - суб'єктивно-ідеалістичного уявлення про психіку (Р. Декарт, В. Вундт, Е. Еббінгауз, Г. Спенсер, У. Джеймс) та інші [2; 4; 8]. Наслідком виявлених фактів був зумовлений період відкритої психологічної кризи. Ця криза була показником зростання значення науки, розвиток якої призвів до необхідності зміни сталих уявлень новими знаннями, зокрема питаннями якого виступали проблеми свідомості і, що в подальшому стали підсумком розвитку асоціативної психології як науки про свідомість

(теорія елементів свідомості: В. Вундт і Е. Тітченер, сюди ж частково належить Вюрцбурзька психологічна школа: Ф. Brentano; У. Джеймс; теорія поля К. Левіна та описова психологія В. Дільтея) [6; 10].

Актуальним у історико-психологічному контексті стає розгляд смислового значення періоду «відкритої кризи» у психології (автором поняття є Л. С. Виготський), але визначення й окремого терміну «відкритої кризи» у психології не існує. Автором статті пропонується наступне тлумачення поданого визначення періоду «відкритої психологічної кризи»: Період «відкритої психологічної кризи» - історичний період (1910-1930pp) обумовлений невідповідністю сформованих психологічних уявлень та потребою суспільства у розвитку нових досліджень в психологічній науці і практиці. На думку Л. С. Виготського, рушійною силою кризи у психології початку 20 ст. став розвиток прикладної (практичної) психології, який призвів до перебудови всієї методології науки в природничо-науковому сенсі. Криза у психології виникла не просто при зіткненні нових фактів зі старою структурою знань, а при назріванні й практики, що мала зв'язок з переходом від спеціально наукових теоретичних схем до більш загальних проблем історичного розвитку психології [10]. Криза в психології співпала з періодом загострення економічних і соціально-політичних протиріч в тогочасному суспільстві, зумовленого переходом до нової психологічної парадигми [2; 3]. Слід зазначити, що з даних обставин постає необхідність глибокого історико-психологічного аналізу у проведенні теоретичного дослідження впливу періоду відкритої психологічної кризи на становлення сучасної психологічної науки. Таким чином виникає актуальність аналізу прогалин хронологічних подій періоду відкритої психологічної кризи у зв'язку з основними психологічними концепціями, що не рідко є наслідком помилкового тлумачення подій і фактів історії психології [4; 5]. Слід наголосити на тому, що тема статті має актуальність та наукову новизну в силу того, що в психологічній літературі мало досліджена тема «періоду відкритої психологічної кризи» (далі у теоретичних джерелах дослідження), що визначає необхідність та доречність дослідження смислу періоду відкритої психологічної кризи як чинника становлення сучасної психологічної науки [6]. Смісл історичного періоду «відкритої кризи» у психології полягає у розумінні та значенні подій, які призвели до необхідності теоретико-методологічного аналізу у дослідженні розвитку уявлень про психіку, зокрема, як предмету психології та науки загалом.

Історія психології надає фактичні аргументи для осмислення перспективи (і ретроспективи) розвитку людства в історико-психологічному контексті. Історія психології – це підсумок відповідних знань для розуміння не лише фактів розвитку психологічних ідей, а насамперед людського буття, адже вона є своєрідним дзеркалом, в якому відбиваються події психологічної історії людства [1; 2; 10].

Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні значення періоду відкритої психологічної кризи як чинника становлення сучасної психологічної науки.

Теоретичною основою дослідження виступили:

- концептуальні погляди на тему «кризу» у психології пов'язаної з формуванням поведінкової психології – рефлексології та біхевіоризму висвітлено у працях С. Л. Рубінштейна "Основи загальної психології" (1946), "Принципи і шляхи розвитку психології" (1959) та ряду робіт вітчизняних та зарубіжних вчених (І. Павлов, У. Ухтомський, Дж. Уотсон, Е. Торндайк, Е. Толмен, К. Холл, Л. Виготський та ін). - погляди на історію психології з урахуванням характеру психологічних систем, «історичного смислу» психологічної кризи (Л. С. Виготський "Історичний смисл психологічної кризи" (1927 р., опубліковано у 1982 році). Л. С. Виготський розглянув долю чотирьох ідей (психологічних напрямів), які мали вплив на історичний розвиток психології у 20-х роках ХХ століття: психоаналізу, рефлексології, гештальтпсихології та персоналізму, аналізуючи ці напрями згідно принципу становлення психологічної науки, який ним було сформульовано [2]. Концепції періодизації та розвитку історії вітчизняної психології (Г. С. Костюк «видання серії збірників статей», А. М. Ждан (критикує ідеї презентизму та антикваризму), М. Г. Ярошевський та ін [3; 4; 6].

Методика та процедура історико-психологічного дослідження. Для досягнення мети дослідження нами передбачено використання ряду методів таких як: метод вивчення літературно-історичних джерел; аналіз документів періоду відкритої психологічної кризи; метод категоріального аналізу М. Ярошевського (врахування соціально-історичних умов, що визначили історичний смисл періоду відкритої психологічної кризи); історико-генетичний метод (дослідження розвитку психологічних ідей сучасної психології з урахуванням періоду відкритої психологічної кризи); історико-функціональний метод (аналіз спадкоємності висловлюваних ідей періоду відкритої психологічної кризи): прогностичний аналіз дослідження історичного смислу періоду відкритої психологічної кризи в цілому [2; 3; 4; 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знання історії психології необхідне для розуміння різних теорій, шкіл і напрямів сучасної психології у тенденцій її розвитку. Тільки виходячи з історичного контексту можна зрозуміти їх сутність, оцінити наукову новизну і усвідомити їх історичний смисл. У нашому історико-психологічному дослідженні ми схилиємось до думок таких дослідників у психології як А. М. Ждан, М. Г. Ярошевський, В. А. Роменець, Л. С. Виготський, особливо при розгляді періоду «відкритої психологічної кризи». Відстоюючи конкретно-науковий підхід в становленні наукової картини психічного життя, на думку М. Г. Ярошевського ключова роль належить

принципу детермінізму [2; 7; 10]. Розроблений М. Г. Ярошевським категоріальний підхід постає як історико-психологічний метод розрізняючи в психологічній науці три ряди концептуальних одиниць – емпіричні дані (факти), теорії та категорії, М. Г. Ярошевський виділяє специфічні конкретно-наукові категорії, відтворюючи різні сторони психологічної реальності конкретного періоду (періоду відкритої кризи): образ, дія, мотив, психосоціальні відносини, особистість. Трансформація змісту конкретно-наукових категорій в ході історичного (історико-психологічного) розвитку психологічних знань шляхом включення в них нових даних, дозволяє розглядати останні як стадії знання, що послідовно розгортаються відображаючи «психологічну реальність» [2; 4]. За допомогою категоріального аналізу періоду «відкритої кризи» у психології стає можливим виділення істотних компонентів знань, зокрема їх інваріантного (незмінного) ядра у 4-х ознаках:

1. За своєю пізнавальною (гносеологічною) природою період «відкритої кризи» в історії психології являє собою відбиття процесу становлення й розвитку психологічного пізнання, тобто є відбиттям другого порядку – «відбиттям відбитого» (попереднього в історичній перспективі), досліджуючи не саму психічну реальність, а обумовлено подання про неї, що складаються на різних етапах історії та культурних ареалах [1; 7].

Цим обумовлена необхідність чіткого розмежування об'єктивного (відповідному дійсному ходу розвитку історії) і суб'єктивного (привнесеними його інтерпретаціями) погляду на досліджувані процеси. Більше того, саме суб'єктивні подання в їхньому різноманітті (багатоманітності), відображають різні рівні досліджуваної реальності й становлять безпосередній предмет історико-психологічного дослідження (історичний смисл періоду) [1; 3; 4].

2. Пізнання в будь-якій галузі історико-психологічного знання - складний діалектичний процес, що включає перетворення, накопичення знань, нагромадження наукової фактології й поглиблення її теоретичного осмислення, зміна структури та понятійно-категоріальної підстави тощо. Відбиваючи реальну діалектику психологічного пізнання, історія психології сама є діалектичною науковою дисципліною, водночас, спільно з об'єктивною діалектикою (що йде від самого об'єкта, його розвитку), мають місце й суб'єктивні фактори (історично детерміновані зміни у світогляді дослідників наукового пізнання періоду «відкритої кризи» у психології початку 20 ст). Цим положенням визначається існування шляхів розвитку психологічного знання на різних етапах історії, у рамках багатоманітності наукових шкіл: в концепціях окремих учених, що збільшується складністю виділення точних наукових критеріїв оцінки висунутих в галузі історико-психологічного дослідження [1; 3].

3. Предметна галузь історії психології у дослідженні смислу «відкритої психологічної кризи» формується на межі міждисциплінарних зв'язків різних наукових галузей (психофізіології, біхевіоризму, психоаналізу та ін). За своїм об'єктом (психічна реальність) історія психології належить до психологічних дисциплін, що входять у структуру загальної психології. За методом - психолого-історична реконструкція розвитку психологічного знання належить до історичних наук своєрідність якої в тому, що вона має міждисциплінарні зв'язки в різних системах біологічних і соціальних відносин [2]. Ярошевський досліджуючи історико-психологічні феномени пропонує такі принципи «історико-психологічного аналізу» як:

1. Принцип історизму - полягає у історичному зв'язку подій, фактів або явищ, відображаючи досліджувану проблему з точки зору розвитку певного явища в історичному минулому та перспективі сьогодення.

1.1.1. Презентизм - виявлення накопичених позитивних результатів з відкиданням помилок на цьому шляху. Науковому тексту минулого дається інтерпретація й пояснення, оцінка у термінах сучасного наукового знання.

1.2.1. Антикваризм - реконструкція минулого бачення світу у всій його своєрідності й неповторності. Минуле знання не зводиться до сучасного, через погляд на світ очима вченого тої чи іншої епохи. Антикваризм розглядає минулу історію безвідносно до завдань сучасності.

2. Принцип єдності логічного та історичного - історик психології має не просто описати той чи інший етап знання, що історично розвивається, але представити його теоретично, отже, виявити у ньому щось постійне. У досліджуваному явищі необхідно виявити загальну закономірність [6; 9].

3. Принцип детермінізму. Йому належить ключова роль у становленні наукової картини психічного життя. У будь-якого психічного явища є певна причина, на різних етапах історії психології ці явища пояснювалися різними причинами. При цьому вчені зверталися до даних інших наук - механіки, біології, соціології. За М. Г. Ярошевським, в історії психології представлені такі типи детермінізму: - передмеханічний, - механічний, - біодетермінізм, - психодетермінізм, - соціодетермінізм. Принцип детермінізму розкриває взаємозв'язок психічних явищ у площині причинно-наслідкових відносин, тобто все, що відбувається в нашій психіці, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена і яка пояснює, чому виник саме той, а не інший наслідок [10]. Психологічний детермінізм заснований на положенні розвитку психіки що скеровується певною метою. Психологічний детермінізм припускає, що психічні процеси можуть бути спрямовані не тільки на пристосування до середовища, але й на протиставлення психічній реальності, якщо середовище заважає розкриттю потенційних здібностей людини [8].

Принцип системності пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, припускаючи, що окремі психічні явища внутрішньо зв'язані між собою, утворюючи цілісність і набуваючи, завдяки цьому, нових властивостей. Перші дослідження зв'язків, що існують між психічними явищами, представляли психіку як сенсорну мозаїку, яка складається з відчуттів, уявлень і почуттів. За законами асоціацій ці елементи пов'язані між собою, цей вид зв'язку називався елементаризмом. З розвитком експериментальної психології психіку представляли як набір окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних психічних актів і процесів (зір, навчання і т.д.). Цей вид зв'язку було названо функціональним підходом. Однак цей принцип не пояснював, яким чином при дефекті психо-фізіологічної функції відбувається її компенсація, наприклад поганий зір, компенсується розвитком тактильних або слухових відчуттів. Принцип системності представляє психіку як складну систему, окремі функції якої пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, так як тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація [1; 2; 8; 9]. Принцип розвитку пояснює, психіку як систему, яка перебуває в постійному розвитку, тому найбільш прийнятний спосіб її вивчення - дослідження закономірностей цього генезису, його видів і стадій. Звідси постає необхідність реалізації комплексної стратегії дослідження в історії психології, залучення даних різних наук, їх методичного й теоретичного арсеналу й дослідницьких можливостей для розкриття й пояснення динаміки психологічного пізнання [2]. В дослідженнях смислу історичного періоду відкритої кризи А. М. Ждан розглядає рушійні сили і причини історичного розвитку психологічних ідей в теорії розвитку психологічного знання. Дослідниця використовує екстерналістський підхід у дослідженні історії психології (Екстерналісти (від лат. *externus* – зовнішній) – використовують переважно соціологічний метод аналізу генези науки, тобто йдуть немовби ззовні, з боку соціально-історичного контексту до осягнення сутності науки) на противагу інтерналістському підходу (Інтерналісти (від лат. *internus* – внутрішній) – акцентують увагу на саморусі наукової думки і концентрують увагу на внутрішніх закономірностях розвитку науки) підкреслюючи важливість історичного фону розвитку психологічних знань, його вплив на вибір проблем та характер їх вирішення. Разом із тим авторка наполягає на дослідженні логіки розвитку психологічних ідей як об'єктивного процесу [3; 6]. У зв'язку з цим принцип історизму постає як основоположний, на противагу ідеям презентизму (Презентизм - виявлення накопичених позитивних результатів з відкиданням помилок на цьому шляху. Науковому тексту минулого дається інтерпретація й пояснення, оцінка у термінах сучасного наукового знання) та антикваризму (Антикваризм - реконструкція минулого бачення світу у всій його своєрідності й неповторності. Минуле

знання не зводиться до сучасного. Ми ніби намагаємося поглянути на світ очима вченого тої чи іншої епохи. Антикваризм розглядає минулу історію безвідносно до завдань сучасності). А. М. Ждан підтримує висунутий М. Ярошевським принцип детермінації у тлумаченні періодизації становлення психологічних знань [2]. У межах дослідження періоду «відкритої психологічної кризи» дослідниця звертає увагу на прикладному аспекті психологічного знання розглядаючи останній як рушійну силу у розвитку нових психологічних шкіл таких як біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа, розуміюча, індивідуальна, аналітична психологія. На думку вченої періодизація становлення психологічних знань – провідна засада історико - психологічного дослідження. Не останню роль у нашому теоретичному дослідженні належить вчинковому напрямку В. А. Роменця. Вчинок у його провідній визначеності є комунікативним актом, що здійснюється між особистістю і матеріальним світом, таку комунікацію можна розуміти як зв'язок, перехід інформації між ними, як їхнє об'єднання. Об'єднання з неживим або живим світом ставить за мету ствердження особистості в матеріальному світі, знаходження опори для цього ствердження, оскільки "індивідність" особистості виявляється її прагненні до самозвершення [5; 7]. В. А. Роменець вважав, що в дійсності жодних заданих мотивів не існує, бо їх не можна спостерігати, вони є лише умовними конструктами нашого мислення (гіпотетичні конструкти). Для психологічних досліджень початку ХХ століття (охоплюючи період «відкритої психологічної кризи») характерним є зміщення на саму дію, на ефект дії та характер досягнення (ситуація – мотив – поведінка) [7; 10]. У теорії вчинку, дослідник звертає увагу на особливий поділ дії як стадійного процесу, виокремлюючи при цьому внутрішню і зовнішню її аспекти або її зовнішній і внутрішній план; а сама дія представлена різних рівнях - фізіологічному (як макросистема), біхевіоральному (як макросистема) та молекулярному. Відповідно, тоді ситуація виявляється лише сукупністю окремих стимулів, а реакція асоціюється зі стимулом як результат наслідання. Отже, саме у такому напрямі можна побачити принципову можливість продуктивного поєднання індивідуального (психологічного), історичного (соціального) і логічного (вчинкового) аспектів єдиного процесу становлення світу людиною [5]. Проте, психологія періоду відкритої кризи ХХ століття, вносила певні корективи у дослідження мотивації – найпершими були використані для пояснення поведінки когнітивні фактори. Зміщення дослідницького акценту з мотивації на дію відбулося у психологічних вченнях, різних за ідеологічною спрямованістю (Ж. Піаже, А. Валлон, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн та ін.) [10]. Заключним є післядійовий (рефлексивний) компонент вчинку – це комплекс пізнавально-перетворюючих дій особистості, спрямованих на вторинне, післядійове усвідомлення, оцінювання, осмислення змісту та

результатів її вчинкового діяння. Кожний здійснений учинок створює якісно нову ситуацію життєдіяльності індивіда, висуває нову проблему, розв'язання якої стає можливим лише у контексті саморозвитку психіки її суб'єктом. В. А. Роменець зазначив, що лише в останні десятиліття 20ст. виникає зацікавленість дослідників до післядії (рефлексії), хоча рефлексія, що осмислює дію, виразно з'являється у психоаналізі (як аналіз дії), в теорії оперантної дії (Б. Скіннер), у біхевіоризмі та ін. В найбільш узагальненому вигляді ці напрями висвітлено у теорії стратегії вчинкової поведінки К. О. Абульханової-Славської [7]. Психологічна картина звернення вчинкового акту починається з надання значення феноменам матеріального світу (феноменам), але протиставлене їм як невідповідним, є мотивацією вчинку. Акт перетворення феномена у відповідності ідеальному моменту мотивації, становить сам вчинковий акт [5; 7]. На думку Л. С. Виготського, рушійною силою кризи з'явився розвиток прикладної психології, який привів до перебудови всієї методології науки в загалом. Криза зародилася не просто при зіткненні нових фактів зі старою структурою знань, а при назріванні і практики, що була викликана потребою в переході від конкретних теоретичних схем до більш загальних наукових положень [1; 4; 6; 10]. «Період відкритої психологічної кризи» в історії психології – це період занепаду й одночасного розвитку фундаментальних психологічних напрямків таких як психоаналіз (З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг), його поділ на гуманістичний (Е. Фромм, К. Хорні) та екзистенційний (О. Ранк та ін.); біхевіоризм та його розмежування на класичний (Д. Уотсон, Е. Торндайк), цільовий (Е. Толмен) та математичний (К. Холл) та поява нового гуманістичного напрямку, так званої «третьої сили у психології» (автор терміну А. Маслоу) з новим холистичним поглядом на структуру психіки та природу психічного (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, О. Лоуен) [3; 4; 6].

Висновки. Смысл періоду «відкритої психологічної кризи» полягає у багатоманітності дихотомічних уявлень вчених стосовно тлумачення і розгляду предмету історико-психологічного дослідження – психіки у всій її різноманітності. Дослідження власне «смыслу» постає науковою проблемою в дослідженні цього складного і водночас надзвичайно цікавого періоду психологічної науки «відкритої психологічної кризи» [2].

Відтак, у висвітленій статті порушено актуальне наукове завдання, яке полягало в теоретико-методологічному обґрунтуванні смыслу історичного періоду відкритої психологічної кризи як чинника становлення і розвитку сучасної психологічної науки.

Список використаних літератури

1. М. П. Барболин, В. М. Барболин. Основы общей методологии. – СПб.: Издательский Дом «Петрополис», 2007. – 240 с.
2. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: Учебник для вузов. – Изд. 9-е, испр.и. доп. – М.: Академический проект; Трикста, 2012. – 587 с.
3. Жуков С. М., Жукова Т. В. Історія психології: Навчальний посібник. Видання друге, доповнене, виправлене та перероблене – К.: Кондор, 2009. – 232 с.
4. Коул М. Культурно-историческая психология. / «Библиотека зарубежной психологии». Сост. и авт. М. Коул. М.: «Азбука-классика», 1996. – 432 с.
5. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
6. Мироненко В. В. Хрестоматия по психологии. Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов. Под ред. проф. А. В. Петровского. Сост. и авт. вводных очерков В. В. Мироненко. М., «Просвещение», 1977. – 528 с.
7. Основы психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – Вид. 5-те, стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.
8. Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология. Г. Спенсер. Основания психологии. Т. Циген. Физиологическая психология в 14 лекциях. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 560 с.
9. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
10. Роменець В. А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ: АРХЕТИПИ, МЕНТАЛЬНІСТЬ, МІФИ, КАРТИНА СВІТУ ОСОБИСТОСТІ ТА СПІЛЬНОТИ В ЖИТТІ ТА МИСТЕЦТВІ

УДК 159.9
О. Л. Коробанова

МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. Для більшості молодих людей властивий пошук

свого контексту і місця в соціумі, багато питань стосовно закономірностей і характеристик оточуючого світу ще залишаються незрозумілими для них, існує багато невизначеності та протиріч. Разом з тим, відносно невеликий досвід політичної участі у молоді та відсутність вичерпного розуміння сучасної соціально-політичної ситуації в контексті розвитку української історії та міфологізації сучасного політичного простору не сприяє виникненню відчуття включеності у суспільно-політичні процеси країни. Прагнення до духовності, пошук вирішення глобальних смисложиттєвих проблем підживлюють міфи. Адже саме вони створюють духовне і соціальне середовище, наповнюючи людину тією інформацією, яка дозволяє їй відчувати себе природно і комфортно, співвідноситься з мотивами і бажаннями людини, впроваджує духовні, етичні і естетичні цінності і ідеали, оскільки будується і функціонує як завершена система значень. Сучасний світ сповнений міфами, у смисловому полі яких ми живемо. Те, що сучасна людина вважає істиною, як правило, підтверджується не її особистим досвідом, а колективним розумом та досвідом культури, тобто зазвичай приймається на віру. Але, оскільки істини, прийняті тією чи іншою культурою, не зводяться до даних безпосереднього сприймання, вони сприймаються людиною і функціонують за законами міфу. Розуміння міфу дозволяє пізнати духовний світ людини, мотиви її думок і вчинків, а також взаємини влади із суспільством та людиною. З метою контролю влади та протистояння нав'язаним міфам важливо вивчати механізми формування і функціонування соціально-політичних міфів.

Мета статті. Розглянути існуючі політичні міфи та прослідкувати їх зв'язки з політичною свідомістю і відображення у політичній поведінці молоді. Прийнято вважати, що сучасні міфи створюються людьми,

спільнотами, соціальними групами, інститутами влади, засобами масової інформації. Міфи виникають і функціонують в рамках певної живильної для них міфосистеми, вбудовуючись у неї і виконуючи в ній свою особливу роль. А. В. Ставицький виділяє такі ознаки міфу [12; 13]. Міф по-своєму пояснює оточуючий світ, створюючи особливий символічно забарвлений уявний образ реальності, що поєднує минуле, теперішнє і майбутнє та втілює мрії і сподівання людей, їх айпотаємніші мотиви і бажання, проте закріплює пануючі у суспільстві упередження і ілюзії. Міф наділяє існування тієї спільноти, яка цей міф сповідує, важливим для неї смыслом. Також міфи є організуючою силою суспільства, визначаючи відношення у суспільстві і соціальну поведінку людей. Завдяки міфу явища набувають певної духовної значущості, яка долучає людей до уявлень про всезагальну єдність і вічність. Таким чином, вони є способом духовної самоорганізації, надають осмисленість усьому людському існуванню, гармонізуючи і впорядковуючи його. За своєю сутністю, міф є складною знаково-символічною системою, виступаючи як безпосередня реальність або її особливий «містичний» образ, як норма життя або абсолютний ідеал буття (А. В. Ставицький) [12]. Міфи проєктивні та містять багатозначні символічні образи, які ми сповнюємо тією інформацією, яку ми бажаємо у них побачити і готові прийняти. Наразі існує багато підходів до вивчення міфології, зокрема соціологічний (Е. Дюркгейм, М. Мосс), психоаналітичний (З. Фрейд), юнгіанський, що стосується архетипів у колективному несвідомому (К. Г. Юнг), ритуально-міфологічний (Дж. Фрезер, Б. Малиновський), символічний (Е. Кассіпер), етнографічний (Л. Леві-Брюль), структуралістський (Р. Барт, М. Фуко), релігійний напрям міфокритики (М. Еліаде) та ін. Феномен глибинних переживань як даностей природносоціального, дорефлексивного шару досвіду, на якому виникає міфологічна культура, був означений в аналітичній психології К. Г. Юнга як архетип [1; 17]. З різноманітних психічних переживань ситуацій життєвого світу складаються архетипи як зразки поведінки, символи «здійснення життя», які переживаються на несвідомому рівні і складають неусвідомлюваний фон інтенціональних актів, який дає попереднє знання про предмет. По мірі їх усвідомлення архетипи породжують інтенціональність свідомості у напрямку життєво-практичного емоційного смислу. За К. Г. Юнгом, на рівні архетипів зникає індивідуальність, а є лише колективне несвідоме. Архетипи містять в узагальненому вигляді моделі, зразки поведінки людини в оточуючому світі і у власному життєвому просторі. Сучасний міф перетворює традиційні архетипи в міфологеми, тобто логічно структуровані архетипи, справжність яким надає переживання. Серед них «загибель світу», «цикл часу», «відновлення хаосу заради відродження», «повернення до витоків», «герой», «смерть бога», «забуття», «пробудження» та ін. Усі традиційні архетипи, за М. Еліаде, можна розділити на дві групи: цикл

«відродження» і цикл «єднання з буттям» [16]. Нові архетипи та міфологеми також вкладаються у логіку цієї структури. Міфотворчість є природною властивістю людської свідомості у образно-символічній формі відображувати реальність, породжуючи символічні образи, у яких людина виражає своє світовідчуття і ставлення до оточуючих людей, речей та явищ, сповнюючи їх смислом. При цьому міф сприймається людьми, які його сповідують, як справжня реальність, істинність якої для них не піддається сумніву. Для нас важливо, що він виступає зразком і одночасно мотивом певної поведінки. О. Ф. Лосєв визначав міф як «узагальнене відбиття дійсності у вигляді почуттєвих уявлень» [10].

Міфи виникають і утворюються, коли нема іншої можливості усвідомити, структурувати явища та процеси, що відбуваються. У цих умовах міфи виступають, як містифікований спосіб пояснення природної і соціальної реальності, асоціативно-образний, чуттєвий зразок світогляду, оснований на метафорах та символах. Через міф пробивається голос «колективного несвідомого», у якому втілюється сучасні настрої і реалізується досвід минулих поколінь. За В. В. Жовтянською, міф – це безпосередній смисловий спосіб репрезентації дійсності, у якому суб'єктивний аспект відображення не відокремлений від об'єктивованого [4]. Міф розглядають як таке явище, що спроможне відкрити справжню реальність і сутність речей, або є шляхом до конструювання такої реальності. Позитивним значенням міфу є те, що міф дозволяє сформувати певну систему поглядів на світ, природу, суспільство, людину, привести в систему усю сукупність наявних знань, побудовану на синтезі наукових і інтуїтивних уявлень. Міфи дозволяють людям знайти обґрунтування їх поглядів і вчинків, усвідомити себе представниками певної спільноти, вікової, соціальної або національної групи, побудувати певні взаємини з соціумом, оточуючими людьми, орієнтуватися у житті, та вчиняти у відповідності з загальноприйнятими нормами, виробленими принципами і ідеалами.

Сутністю політичної свідомості є те, що вона опосередковано відображає політичне життя суспільства у формі певних почуттів, настроїв, поглядів, знань і ідей, які характеризують політико-владні відносини, політичні інтереси суб'єктів, що матеріалізуються у функціонуванні політичної системи. За своїм змістом політична свідомість охоплює різноманітні уявлення людей, в тому числі міфологічні, які опосередковують об'єктивні зв'язки як з інститутами влади, так і між собою з приводу участі в управлінні справами держави і суспільства. Сила міфу в гармонії з тими соціальними процесами, у які включені члени суспільства, які він символічно пояснює, духовно осмислює політичні реалії, створюючи смисл фактів. З різними цілями люди, суспільство та держава вільно або мимоволі продукують і нав'язують оточуючим свої міфи, у яких втілені їх бачення дійсності та їх

свідомий або неусвідомлений інтерес. Таким чином, міфи дозволяють пояснити власні дії, виправити помилки, отримати схвалення політичного напрямку, течії, курсу, домогтися дотримання певних норм та ін. Суспільна думка живе міфами, які формують духовне і інтелектуальне середовище суспільства, його інформаційно-символічне поле. Кожна нація, народ, держава створює, формує і розвиває свою міфосистему, яка функціонує у суспільстві. Як вважають О. І. Донченко і Ю. В. Романенко, українському етносу міфологічне мислення притаманне більше, ніж багатьом іншим етносам [3]. Значна частина уявлень, які існують в сучасному політичному просторі України, є міфологізованими. Міф проявляє свою сутність у взаємодії з суспільством, активно впливаючи при цьому на свідомість і поведінку людей.

Дослідження О. В. Яремчук підкреслили оприявлення соціальних архетипів у суб'єктивній картині життєвого шляху етносу, що може бути використано при особистісній етнокультурній міфотворчості [18]. Соціальне значення міфу визначається його реалізацією у суспільстві і людині. Події, що відбуваються, соціальні процеси та явища постають як єдина смислова композиція, яка виступає як спосіб духовної самоорганізації, внутрішнього психологічного захисту та мотивації людини у сучасному суспільстві.

Політичний міф визначається як «цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя» (Ю. Ж. Шайгородський) [15]. Від наявних міфів залежить проблема ефективності влади і політичної системи в цілому, її динамічності і стійкості, вирішення або подальше існування внутрішніх соціальних, економічних і національно-культурних проблем, в контексті контролю інформаційного простору і створення його міфів. Щоби керувати масами, необхідно знати міфи, якими люди живуть, знати, як вони впливають на суспільство, і вміти контролювати і використовувати їх. Сучасні політичні міфи побудовані на фактах, витлумачених певним чином, спираються не тільки на наукові теорії, а й на весь досвід культури, виражені у певній ідеологічній доктрині, та зберігають видимість правдоподібності і науковості для тих, хто їх приймає і ними живе. Важливим аспектом досліджуваного явища є те, що реальні носії міфів у них вірять. Діючий міф у тому соціальному середовищі, де він розповсюджений, за А. В. Ставицьким, не розпізнається та сприймається не як міф, а як справжня реальність [13]. Коли міф вичерпав свій ресурс і, відповідно, не може впливати на людей, він стає міфом. Тобто, втрачаючи позиції об'єкту віри і поклоніння, міф припиняє ототожнюватися з реальністю і, відповідно, стає ілюзією і оманною для кожного, хто його поділяє. Поки міф живе, він носить іншу назву: мрії, цінності, заповіді,

ідеали Як відмічає Г. Г. Почепцов, «імідж капіталізму» був змінений на імідж «ринку», проте утопія, що усі можуть реалізувати можливість жити у достатку, залишилась [11]. Вона втілює, по суті, міфічний образ рогу достатку. В якості психічного переживання життя тут присутня потреба і заклопотаність унасиченні, тобто у здійсненні життя. Значенням рогу достатку є «постійно давати їжу», смислом – «здійснювати життя». Разом з тим, слід зазначити утопічність цього сценарію, оскільки реалізація його неможлива в реальному житті, проте можлива в світі міфів. Серед політичних міфів Г. Г. Почепцов виокремлює партійні міфи [11]. За часів «радянського міфу» розвинулася соціально-політична міфологія радянської влади, яка включала в себе міфи про власність і її революційне перетворення, міфи про соціально-економічні переваги соціалізму та т. ін. Відголоски цих міфологем і досі живі у вигляді «психології бідності» у свідомості сучасних громадян, вступаючи у протиріччя з актуальними міфами та міфологемами. Сучасні політичні партійні міфи не є настільки докладно проробленими і спливають на поверхню усвідомлення під час масових політичних акцій та виборів. Це, зокрема, міфи про «Соборну Україну», «екологічно чисту планету», «жорсткого керівника, який нарешті наведе порядок» («цар-батюшка»), «раніше було краще», «європейський вибір» життя за сучасними стандартами або «краще там, де нас нема» та інші. Серед сучасних державних міфів – міф про «реформи», суспільство рівних можливостей, європейський вибір та прилучення до Європи, «Єдину Україну» і т. ін. В сучасних умовах Україна балансує між пошуками шляхів свого відродження» та «європейським вибором», що стає ще одним міфом. У масовій свідомості європейський вибір набуває міфічного образу раю та безпроблемного життя («євроремонт», «євровікна», «безвізовий режим» тощо). Досі існують історичні міфи про «слов'янську єдність», «доброго пана», «месію», жертву, про «відродження України», повернення до витоків, коренів, продовження традицій Київської Русі та особливу роль українського народу у світовій історії. Архетипу відродження з використанням стародавньої теми «повернення до витоків» (хаосу) відповідає міфологема про «вічне повернення» з супутніми їй поняттями циклу відродження: хаос і становлення. Сімейні міфи втілюються у політиці у стереотипах «чоловік – захисник», «хазяїн», «господар». Якщо політиком є жінка, то спрацьовує стереотип, що вона вирішить проблеми пенсіонерів, лікарів, педагогів, жінок та дітей. Дитячі (наївні) міфи про «чесне слово», «єдність слова і діла», «виконання обіцянок» включають також інші ідеалізовані соціально схвалювані моделі поведінки. Міф може бути прихованим у символі (помаранчева революція - мандарини), метафорі, пісні, притчі або анекдоті («американські валенки»), у яких відображаються певні погляди, відношення і духовні цінності, що сповідуються людьми. Він може проступити у певному образі, гаслі, рекламному слогані, афоризмі, може

виростати з чуток, думок, добірки новин. Будучи свідками нещодавніх подій, ми спостерігаємо творення міфів навколо революції гідності, військових перемог та поразок в АТО та інших актуальних подій. З точки зору подолання травми це надає можливість пройти етапи горювання та ритуалізації травматичних подій. Міф, за влучним визначенням Р. Барта – це комунікативна система, яка намагається видати себе за систему фактів [2].

Міф як носій значущої для людей інформації наповнений смислами, інтегрованими в свідомість. Таким чином, міфи заповнюють «пустоти», «прогалини» у ціннісному та інформаційному просторах, та у осмисленні дійсності створюють символічний простір життя. Міф впливає на людину через інтенції, почуття, уявлення, уяву, наділяючи ствердженням мрії про внутрішню свободу і повноту життя.

Прослідкуємо, як міфи, міфологеми і архетипи відображаються у національному характері молоді та таких складових свідомості, як наміри, настановлення, мотиви та мотивування. Міфи створюють смисли, що керують політичною поведінкою молоді, самим фактом свого смислонаділяючого статусу. Надії, мрії, сподівання молодих людей певним чином базуються на міфах.

На першому етапі нашого дослідження був створений психологічний портрет цінностей, смислів і мотивувань сучасної української молоді. Найбільш значущими цінностями виявилися збереження власної індивідуальності, духовне задоволення, досягнення та саморозвиток. За методикою СЖО була виявлена наявність у молоді цілей в майбутньому, які надають життю осмисленість і перспективу. Інтерес, емоційна та смислова насиченість життя у сучасної молоді дуже високий. Загальний показник усвідомлення життя у молоді досить високий (дорівнює 105,15), що свідчить про високий рівень соціалізації, наявність суб'єктивного сенсу життя як духовного орієнтиру поведінки. Смисли виникають усередині культури як сфери породження цінностей. На основі виявлених ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій можна екстраполювати певні позитивні риси національного характеру української молоді як сукупності моделей поведінки та взаємодії у сучасному громадянському суспільстві [6].

За даними наших досліджень (які проводилися зі студентською молоддю у 2011–2012 роках), розуміння демократії у свідомості молодих людей розмите, у них нема чітких орієнтирів і критеріїв, за якими вони можуть оцінити суспільство як демократичне або недемократичне [8]. В основному образні уявлення молоді про сучасне демократичне суспільство не є достатньо точними, узагальнюючими і інтегруючими та надають великий простір міфологічних тлумачень. Молодим людям властиве позитивне прагнення бачити Україну багатою, сильною демократичною державою з високим рівнем життя, вони уявляють демократичне суспільство як суспільство можливостей, які скеровані у майбутнє. Так проступають відбитки міфу про «ріг достатку».

Другий етап (проведений у 2012–2014 роках) прояснив настановлення молодих людей стосовно очікувань і намірів до реальних дій. Електоральна активність спрямовується мотивами і є відображенням того рівня умінь і навичок політичної участі, який властивий молодій людині. Проведені нами дослідження показали, що при цьому актуалізуються мотиви, які узгоджуються з цінностями людини і тим смислом, який вона надає виборам і своїй участі у них. При відповіді на питання, чи піде людина на вибори, має значення, наскільки вона уявляє себе долученою до реалій політичного життя, чи почуває себе соціально затребуваною. О. В. Яремчук вважає, що врахувати запит сучасної молоді виступати суб'єктом соціально-історичних процесів можна, в тому числі, через конструювання консолідуючого національного міфу [18]. Ми також відмітили, що міфи впливають на мотивацію електоральної поведінки, здебільшого на несвідомому та підсвідомому рівні. Через підключення людини до колективної ментальності спільноти, міф відображається у її мотивах політичної участі. На основі отриманих нами експериментальних даних можна відзначити достатньо високу залученість основної маси молодих людей (93,75%) в соціально-психологічний контекст (лише 6,25% молодих людей підкреслили, що не цікавляться політикою). Роль міфів про «чесне слово» і «єдність слова і діла» породжує в них сумніви стосовно виконання політиками передвиборчих обіцянок: 21,74% опитаних молодих людей зізналися у своїй недовірі до політиків.

Сучасна молодь, особливо дівчата, орієнтується, в першу чергу, на самореалізацію в сферах сім'ї, спілкування, навчання, і лише потім у громадсько-політичній сфері. Мотиви, що побуджують політичну поведінку людини, можуть поєднуватися між собою і діяти одночасно (в залежності від вимог ситуації). Зокрема, мотиви гуманізму і позитивної соціальної перспективи [7], пов'язані з надією на покращення життя у державі, яка несе ознаки міфу, наявні у 35,78% тих, хто мав намір приймати участь у виборах, і більш властиві дівчатам, ніж юнакам (відповідно 34,54% дівчат і 25,80% юнаків). Мотиви громадянської самореалізації властиві 23,85% молодих людей, які керувалися своїми переконаннями у виборі того, за який політичний напрям віддати голос, і більш виражені у юнаків (32,26%), ніж у дівчат (18,60%). Ідеологічні мотиви присутні у 14,68% юнаків і дівчат в рівній мірі, мотиви позитивної соціальної перспективи (та сподівання на реалізацію передвиборчої програми) – у 12,8% молодих людей-потенційних виборців. Мотиви солідарності, які проявляються в симпатії до лідерів партії, представлені у 12,8% молодих людей. Разом з тим, що частина молоді, яка сподівається на покращення життя у державі, досить велика, проте лише деякі особи мають бажання приймати активну участь у реальних справах (зокрема, у виборчій кампанії) (20,31% тих, хто приймає участь у виборах, з них – 73,08% дівчата, 26,93% - юнаки). 38,46% з них, тобто 7,81% від тих, хто

буде приймати участь у голосуванні, готові докласти власних зусиль до благоденства громадянського суспільства і держави, та бажають щось зробити для власної країни. Тут знаходить втілення міф про очікування «героя» або кінцевого рятівника. На жаль, поряд з цим спрацьовує міфологема «гроші вирішують усе», оскільки готовність молодих людей до активної участі у виборчій кампанії побуджується в значній мірі мотивацією матеріальної зацікавленості (53,81%) [9]. За даними наших досліджень видно, що політичні міфи та міфологізація політичної свідомості спрацьовують у сферах, які є недостатньо усвідомленими або страждають через брак інформації, проте впливають на вибір політичної оведінки. Там, де є вироблена власна думка, ідейні принципи, прагнення громадянської самореалізації та позитивної соціальної перспективи (область просоціальних мотивів політичної участі), міфи у політичній свідомості поступаються місцем громадянським цінностям, свідомому плануванню та моделюванню активної соціальної поведінки. В цілому, незважаючи на достатньо високу залученість молоді у соціально-політичний простір, ми відзначили тенденцію до того, що молоді люди сподіваються на зміни у державі, але в більшості не мають наміру активно приймати участь у політичному житті та соціальних інститутах, очікуючи, що позитивні соціальні зміни відбудуться без їхньої участі, що свідчить про міфологеми «героя, який прийде і все владнає». Міфи надають особливої значимості людському існуванню через переживання особистої ситуації на фоні міфологізованого соціального та суспільного контексту. Висновки і перспективи подальших досліджень. За відсутності докладної вичерпної інформації про причини та наслідки політичних подій такі «пустоти» заповнюються міфи як форми свідомості, які створюють символічний простір життя і продукують картину світу. Такі міфічні пояснення світу є емоційно насиченими та мають енергетизуючу спонукальну силу і можуть надавати молодим людям привабливі зразки поведінки. Разом з тим міфи і архетипи з їх стрункою системою цінностей і смислів впливають на молодь, оскільки відповідають соціальному запиту пояснення та осмислення дійсності і надання смислу подіям сучасності. Серед позитивних ознак міфів те, що нова сучасна українська міфологія має інтегрувати різні прошарки молоді та виступити інструментом поєднання суспільства.

В політиці міф надає можливість здійснювати вплив на свідомість і політичні дії, тому досить часто міфи створюються правлячою елітою за для впливу на широкі маси. Міфи діючі сприймаються як беззаперечна реальність, доведена і мотивована, і надають простір для маніпуляцій. Тому вважаємо значущим напрямок дослідження несвідомих асоціацій, символів, архетипних тем, міфологем та сучасних міфів в сучасній молоді з наступним розглядом і обговоренням на предмет того, чи не заміщують вони реальність, створюючи своєрідні «сліпі плями» у свідомості.

Реконструкція і аналіз соціальних міфологем протидіятиме маніпулятивним політичним і медіа-технологіям [5]. Важливим і актуальним напрямом також буде узагальнення вже існуючих гармонізуючих і консолідуючих часткових міфів.

Список використаної літератури та джерел

1. Аверинцев С. С. Архетипы / С. С. Аверинцев // Мифы народов мира: Энциклопедия. М., 1980. - Т. 1. - С.110-111.
2. Барт Р. Мифологии / Р. Барт //Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Зенкина С. Н. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 314 с.
3. Донченко О. І. Архетипи соціального життя і політика / О. І. Донченко, Ю. В. Романенко. - К: Либідь, 2001. - 334 с.
4. Жовтянська В. В. Смыслові трансформації в сучасному міфі/ В. В. Жовтянська// Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей. Вип. 27 (30). – К.: Міленіум, 2005. – С . 243–256.
5. Карпенко З. С. Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіатехнологіям / Карпенко З. С. // Проблеми політичної психології. К.: Міленіум, 2015. – С. 36–368.
6. Коробанова О. Л. Цінності та смисложиттєві орієнтації сучасної молоді / О. Л. Коробанова // Психологічні перспективи. Спец. випуск «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». К.: Міленіум, 2011. – С. 107–115.
7. Коробанова О. Л. Мотивація політичного вибору молоді. // Якість життя: проблеми, пріоритети і перспективи. Матеріали Загальноукраїнської науково-практичної конференції (11 грудня 2012 р., Донецьк / Донецький інститут ринку та соціальної політики. - Донецьк, «Вебер» (Донецька філія), 2012. – с. 84–86.
8. Коробанова О. Л. Формування мотивації політичної участі засобами арт-терапії. / Простір арт-терапії: вершини усвідомлення. Матеріали ІХ Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції. – К.: Міленіум, 2012. – С. 29–38.
9. Коробанова О. Л. Просоціальні мотиви політичної участі молоді та їхня динаміка в процесі формування/ О. Л. Коробанова //Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. К.: Міленіум, 2013. – С. 182-193.
10. Лосев А.Ф. Самое само: Сочинения / А. Ф. Лосев – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 1024 с.
11. Почепцов Г. Г. Имиджелогия: теория и практика/ Г. Г. Почепцов. – К., 1998.
12. Ставицкий А. В. Современный миф как социокультурный феномен/ А. В. Ставицкий - [Интернет-ресурс] Режим доступа: rusprostranstvo.com/article/view/59

13. Ставицкий А. В. Миф традиционный и современный /А. В. Ставицкий А. В. //rusprostranstvo.com/article/view/97
14. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу/ Ю. Ж. Шайгородський / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.
15. Шайгородський Ю. Ж. Політичний міф як феномен національної свідомості / Ю. Ж. Шайгородський // Політичний менеджмент. – № 6 (45). – К., 2010. – С.101-108.
16. Элиаде М. Мифы; Сновидения; Мистерии [Пер. с англ.]/ М.Элиаде// – М.: REFL-book, 1996. – 136 с.
17. Юнг К. Г. О современных мифах : Сб. трудов/ К. Г. Юнг //Пер. с нем., предисл. и примеч. Акопяна Л. О.; Под ред. Оганесяна М. О., Лахуты Д. Г.- М.: Практика, 1994. – 251 с.
18. Яремчук О. В. Національний міф: ідеологічність, інтенціональність, суб'єктність / О. В. Яремчук // Психологічні перспективи. Спец. випуск «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». К.: Міленіум, 2011. – С. 182–196.

УДК 159.923
М. М. Наконечна

ОСОБИСТІСНА АКТИВНІСТЬ ЯК БАЗОВИЙ КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Історична психологія може мати одним із предметів конкретно-наукових дослідницьких робіт становлення особистісної активності в філогенезі. Тоді особистісну активність як одну з вищих форм людського функціонування слід досліджувати в генетичному аспекті, зокрема процес історичного розвитку особистісної активності людини на різних етапах розвитку цивілізації. Тут постає питання стосовно того, що ж, власне, називати особистісним? Наприклад, згідно з теорією О. М. Леонтьєва [4], особистість починається із вчинку, і в цілому в розвитку людини можна виділити два народження особистості – одне в дошкільному віці (про що свідчить відомий ефект «гіркої цукерки»), одне у підлітковому віці, з появою та розвитком самосвідомості. Протилежну точку зору обстоюють С. Д. Максименко [5] та М. В. Папуча [6], згідно з ідеєю яких особистість не може виникнути з чогось не-особистісного (по аналогії з теорією В. І. Вернадського – життя не може походити з не-життя).

Якщо погодитися з визначенням В. О. Шкуратова, відомого вченого, автора підручника з історичної психології: «Людина – це потенційна

сукупність предметно-соціальних зв'язків, духовного досвіду, яка прагне до безмежності» [10], то особистісну активність людини треба розуміти як дійове втілення предметно-соціальних зв'язків в просторі культури та життєвого досвіду, що є основою для трансцендентних, межових проявів людського буття. У цілому розгляд особистісної активності саме у філогенетичному та історико-психологічному аспектах дозволяє сподіватися на відкриття дійсних механізмів та закономірностей, що лежать в основі цієї активності та є іманентними культурі, науці, релігії, філософії, світогляду, світодії, світопереживанню людини як частини мікро- та макросвіту.

У передмові до першого видання книги «Осінь Середньовіччя. Дослідження форм життєвого ладу та форм мислення в XIV та XV століттях у Франції та Нідерландах» (у 1919 р.) Й. Гейзінга писав: «*Форми* – у житті, в мисленні – от що я намагаюся тут описувати. Наближення до справжнього *змісту*, втіленого в цих формах, - чи стане й це коли-небудь справою історичного дослідження?» [9]. Вивчення особистісної активності людини в історико-психологічному аспекті може наблизити дослідників до змісту, що виявлявся в таких різних формах в різні часи, а може залишити на порозі антропологічного пізнання з фатальною безсилю відновити, відтворити, мисленнєво побудувати правду, яка вже стала правдою минулих поколінь та епох. Безсмыслено тут шукати об'єктивних, сциєнтистських засобів пізнання – тільки гуманітарна, нарратологічна практика може бути адекватною при таких надскладних задачах.

Історико-психологічне дослідження особистісної активності людини вперто і невідворотно призводить до студіювання та інтерпретації текстів – чи то віршів та картин молодого Т. Шевченка, чи одкровень релігійного діяча, чи наукових праць відомого вченого – від Стародавнього світу до сучасності.

Одним з важливих різновидів особистісної активності є просоціальна активність людини, до якої відносяться такі конкретні прояви, як допомога іншому, волонтерство, піклування, турбота тощо. Л. Демоз, аналізуючи типи ставлення до дітей на різних етапах розвитку людського суспільства, виділяє шість таких типів, найбільш розвинений з яких – допомагаючий. Це власне просоціальний різновид батьківської турботи про дітей. У цілому підхід Л. Демоза є втіленням психоаналітичного підходу до проблем історичної психології. Свою книгу «Психоісторія» Л. Демоз починає із фрази «Психоісторія є наукою про історичну мотивацію – не більше, не менше» [3]. Безсумнівно, психоісторичний підхід Л. Демоза є оригінальним та своєрідним, але в той же час ця концепція не може сподіватися стати основою для інтегративних методологічних тенденцій в історичній психології.

Описуючи допомагаючий стиль ставлення до дітей (виховання), Л. Демоз зазначає, що цей стиль поширився в другій половині ХХ століття. Характерними для цього стилю є те, що дітей не б'ють, а розуміють; у виховному процесі беруть участь обое з батьків, до дитини ставляться з повагою, прагнуть задовольнити її потреби. Такий стиль виховання створює умови для гармонійного особистісного розвитку. Порівнюючи цей стиль з іншими, виділеними Л. Демозом – дітовбивчим, залишаючим, амбівалентним, нав'язливим та соціалізуючим – слід відмітити, що чим більше проявів просоціальності (турботи, допомоги, піклування) у вихованні, чим більш сильні гуманістичні тенденції в батьківсько-дитячих стосунках, тим більш щасливими та врівноваженими є ці стосунки, створюючи фундамент для розвитку сильної, доброї, щирої, розсудливої людини в майбутньому.

В. А. Роменець, справою життя якого була історія психології і який, власне, займався історичною психологією лише в міру того, наскільки це необхідно для повноцінного дослідження в царині історії психологічної науки, писав у статті «Історична психологія та формування культурологічних засад історії психології»: «Суб'єкт історичної активності – особистість, у якій інтелектуальне, емоційне і вольове визначення психіки становлять цілеспрямовану напружену єдність. У цьому пафос героїчного – самовідданість особистості» [7, с. 41]. Тут ми маємо справу з філігранним визначенням суб'єкта історичної активності, в якому поєднані аналітичний та синтетичний підходи. Наголошується, що героїчна особистість самовіддана. А вона може бути такою через свою пристрасність, через небайдужість, через переломлення в індивідуальному світобаченні колективних сподівань та прагнень.

Особистісна активність героїчної людини над-напружена, над-подієва, над-зосереджена, над-мотивована, над-рефлексована і, врешті решт, надіндивідуальна. Але не слід забувати і про особистісну активність пересічної людини. Повсякденний «маленький героїзм» людини, яка робить те, що повинна робити, долаючи спротив небуття (як в сенсі несприятливих обставин, так і в сенсі особистого небажання чогось), заслуговує на не менш прискіпливу увагу дослідника в галузі історичної психології. У цілому проблема особистісної активності розкривається нам по-новому через дихотомію «героїчне – буденне».

«Героїчне є формою вчинкової активності, іманентною якістю вчинку, завдяки чому він стає *осередком історичної психології*» [7, с.41], зазначав В. А. Роменець. Концепція В. А. Роменця наскрізь просякнута вчинковістю. Через концепцію вчинку визначаються автором, зокрема, періоди в розвитку психологічної науки. Поняття вчинку розроблялося автором як розвиток ідей С. Л. Рубінштейна.

Українська вчена-психолог Т. М. Титаренко так описувала буденність: «Буденність, таким чином, є звичним середовищем, звичним

стилем життя, в який людина органічно введена, який вона практично не помічає, не усвідомлює, не аналізує» [8, с. 221].

Відмінне, як ми бачимо, полягає в такій суттєвій рисі, як рефлексивність. Героїчна дія відрефлексована, навіть будучи імпульсивною – тоді вона стає моментальним втіленням особистісних переконань діяча. Буденні дії не рефлексуються, не осмислюються. Але жодна жива людина не може весь час бути або героєм, або філософом. І буденний рівень існування – необхідна частина особистісної активності людини.

Американські дослідники П. Бергер та Т. Лукман писали: «Реальність повсякденного життя сприймається як реальна даність. Вона не потребує додаткового підтвердження поза межами просто власної присутності» [12, с. 37]. На думку авторів, світ повсякденного життя оточує людину як всеохопна реальність, і коли людина наважується кинути виклик такому всебічному охопленню, тоді індивід має здійснити над собою важке зусилля. Таке зусилля можна порівняти переходом від звичного споглядання людини до рефлексії філософа. Для П. Бергера та Т. Лукманасвіт повсякденного життя є фактичною самоочевидністю[12].

Тут спостерігаємо ще одну відмінність героїчного від буденного – звичність буденного, зануреність людини в нього і відповідну необхідність зусилля для здійснення героїчного вчинку. Отже, особистісна активність може бути і буденною, і героїчною. Справді героїчна активність завжди особистісна, в той час як буденна активність є особистісною частково, оскільки може існувати і на безособистісних рівнях – сон, виконання рутинних справ тощо.

Здійснюючи методологічну рефлексію щодо методу історичної психології, Л. І. Анциферова писала: «Сутність способу відтворення своєрідності психічної діяльності за продуктами творчості може полягати саме у виявленні таких сукупностей творіння, за особливостями компонентів яких можна відтворити специфіку певного виду психічної діяльності» [1, с. 87]. Отже, можливо дослідити, хоча б частково, філогенез особистісної активності за допомогою методу аналізу продуктів діяльності. І корисними будуть в цьому плані як аналіз міфів та легенд, так і вивчення сонетів В. Шекспіра, так і дослідження епістолярного жанру (переписки між людьми минулого).

О. Г. Асмолов, який розвиває авторську концепцію системного історико-еволюційного підходу до розуміння людини, писав: «...Основною формою існування особистості є її розвиток» [2, с. 117]. Відповідно, досліджувати особистісну активність людини можна як динамічну, мінливу властивість, що ускладнюється, зростає, змінюється. Можна говорити про мікрозміни, які можна прослідкувати на індивідуальному життєвому шляху людини, та макрозміни, які можна виокремити при зміні поколінь, епох у філогенезі.

Основоположною методологічною тезою системної історико-еволюційної концепції О. Г. Асмолова є «ідея про те, що ключ до розуміння природи людини лежить не в ній самій як деякому тілесному об'єкті, а в тих різних системах, в яких здійснюється її життя» [2, с. 81]. Отже, здійснюючи історико-психологічне дослідження особистісної активності в філогенезі, слід вивчати різні системи, в яких здійснюється життя людини. Наприклад, у праці Й. Гейзінги «Осінь Середньовіччя» такими системами були ієрархічні відносини в суспільстві, лицарство, образ смерті, ставлення до кохання, типи релігійного життя тощо. У цілому, як відмічає В. О. Шкуратов, найбільш дослідженими в історико-психологічному аспекті є такі періоди, як пізнє Середньовіччя та Новий Час, а найбільш дослідженою країною – Франція [10].

Особистісна активність людини філогенетично розвивалася неоднорідно. Так, дослідники виділяють період так званої «сплячої історії» (Е. Леруа-Ладюрі). До сих пір немає єдності думок щодо того, чи можна вважати первісну людину особистістю. Немає розмежувань різних культур та чітких, узгоджених визначень базових понять: «особистість», «активність», «культура», «розвиток». При цьому видається недоречним погодитися з гіпотезою Е. Геккеля щодо того, що онтогенез є коротким повторенням філогенезу. Тут різні закономірності, навіть якщо можуть бути знайдені деякі спільні риси.

К. Ясперс у передмові до книги «Джерела історії та її мета» писав: «Між безмірною доісторією та невимірюваністю майбутнього лежать 5000 років відомої нам історії, мізерний відрізок неоглядного існування людини. Ця історія відкрита в минуле та майбутнє» [11]. Напевне, ми не зможемо з достеменністю дізнатися психологічний портрет первісної людини або ж навіть громадянина античної Спарти. Як, власне, і портрет нашого сучасника уявляється нам в множинах різних варіацій, психологічних теорій, концепцій, емпіричних та експериментальних даних, за якими часто губиться сутність простого і водночас такого складного буття людини в світі, в ситуації, тут-і-тепер. Історична психологія дає нам один із способів рефлексії, інтерпретації особистісної активності людини, і водночас знову і знову позбавляє нас певності – ідеалу точних наук та недосяжності наук суспільних та гуманітарних.

Людина, особистісно активна сутність, за К. Ясперсом, може бути **або** ж предметом дослідження, **або** ж свободою [11]. Очевидно, що сам мислитель схилився до другого варіанта. До сьогоденного дня психологія стиснута між двома способами побудови науки – сцієнтистським (природничо-науковим, позитивістським) та гуманістичним (екзистенційним). Закладена щеВ. Дільтеєм дихотомія пояснюючої та описової психології знаходить свій відбиток і в інтерпретації особистісної активності людини. Так, особистісно активна

людина може бути пояснена через певні психологічні механізми та рушії, або ж зрозуміла через досвід, співпереживання, вчування.

Таким чином, дослідження особистісної активності людини в історико-психологічному аспекті, філогенетично є багатообіцяючою сферою розширення наших антропологічних знань. В той же час вивчення особистісної активності задає певний ракурс, акцент: аналізу мають піддаватися, вищі, духовні прояви людини, безперечно пов'язані з її особистісним виміром.

Особистісна активність людини – складне соціопсихологічне явище. Вивчаючи, як відбувалося становлення особистісної активності в історії людства, дослідник може сподіватися знайти відповіді на деякі фундаментальні питання психологічної науки – про сутнісні ознаки, рушійні сили розвитку та функціонування особистості, про зміст, спрямованість та смисл особистісного буття людини.

Список використаної літератури

1. Анцыферова Л. И. К проблеме изучения исторического развития психики / Л. И. Анцыферова // История и психология. Под ред. Б. Ф. Поршнева и Л. И. Анцыферовой. – М.: Издательство «Наука», 1971. – С. 63-89.
2. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – 4-е изд., испр. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2010. – 448 с.
3. Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.
4. Леонтьев А. Н. Психологические основы развития ребенка и обучения / А. Н. Леонтьев, под ред. Д. А. Леонтьева, А. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2009. – 423 с.
5. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
6. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку / М. В. Папуча. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
7. Роменець В. А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.
8. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
9. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга. Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова. Коммент., указатели Д. Э. Харитоновича. – СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.
10. Шкуратов В. А. Историческая психология / В. А. Шкуратов. – М.: Смысл, 1997. – 505 с.

11. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

12. Berger P. L. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / P. L. Berger, T. Luckmann. – Penguin Books, 1984. – 249 p.

Н. М. Раковская

ЭТНОМЕНТАЛЬНАЯ ПАРАДИГМА А. П. ГРИГОРЬЕВА

Постановка проблемы. В современном литературоведении очевиден интерес к теоретическим аспектам литературной критики. В этом плане отметим работы М. Лоскутниковой, Е. Добренко, Р. Громяка, И. Физер и др. Однако внимание исследователей, в основном, сосредоточено на модерном сознании литературной критики XX вв. Об Ап. Григорьеве и критике середины XIX в. написано несколько научных статей и разделов в учебниках. В связи с отмеченной тенденцией полагаем целесообразным обратиться к особенностям ментального поля, пространства, обозначенного в интерпретационной практике Ап. Григорьева.

Цель статьи заключается в осмыслении значимых теоретических положений Ап. Григорьева об искусстве и литературе, что позволило ему создать концепцию «органической» критики.

Ментальное пространство Ап. Григорьева обусловлено следующими факторами: мирозерцанием критика, сформировавшимся под влиянием православной веры, близостью к идеям ранних славянофилов, интересом к архетипическим истокам русской культуры, нашедших отражение в его поэтическом творчестве и литературной критике. М. Фуко определяет ментальное пространство художника как «пространство в голове», имея в виду, что весь мир «пропускается» через призму человеческого восприятия и сознания. Опираясь на концепцию Ж. Фоконье [1], заметим, что термин «ментальное пространство» синонимичен понятию «внутренний мир человека». На этот фактор указывает И. Альми. Ментальное пространство Ап. Григорьева – это, прежде всего, мир ценностных ориентаций, построенных на антитезах: свое – чужое, чувственное – рациональное, смиренное – протестующее. Так, в поэзии Ап. Григорьева лирический герой противостоит чуждому ему пространству цивилизации, города. Он – дитя природного мира (отсюда цыганские мотивы свободы, раскованности духа, страсти и др.). Неслучайно свою литературную критику поэт назовет «органической», имея в виду связь художника с природным миром, национальной почвой и трансцендентным.

Космоцентрическая философия Г. Гегеля, столь распространённая в 60-е гг. XIX в., ему чужда, ибо в ней заложена идея прогресса, которая «переступает через человека, народ, нацию» (Ап. Григорьев). Этой идее Ап. Григорьев противопоставляет антропоцентрическую модель мира и человека. «Пустынный сеятель свободы» является для него идеалом, ибо он связан с нравственно- национальной идеей топоса. Ментальное пространство Ап. Григорьева формируется под влиянием натурфилософии Ф. Шеллинга, концепция которой обнаруживает единство развития поэтической, философско-этической и божественной модели мира.

Заметим, что литературной критике Ап. Григорьева свойственен интерес и к бинарным оппозициям: верх – низ, сакральное – профанное и др. В связи с этим он обращается к древним истокам христианства: Христос (с его точки зрения) это – отчужденная от человека его поруганная и вместе с тем оставшаяся верной себе душа человеческая, изгнанная с земли и вознесенная на небо. Критик отмечает, что эта идея нашла отражение в духовных поисках русской литературы, в частности, в творчестве Ф. Достоевского и Л. Толстого: их ориентация на евангельские заповеди как единственно возможному пути человека к спасению души. Идеи Ап. Григорьева изложены в статьях, опубликованных в славянофильском журнале «Москвитянин». В письме Н. Страхову от 18 июля 1861 г. он отмечает: «Есть вопрос и глубже и обширнее по своему значению всех наших вопросов. Это – вопрос нашей умственной и нравственной самостоятельности, о чем писал Тургенев, Островский, Писемский». Концепция «органической критики» заключается в обращении к творчеству как процессу, в котором сознательный опыт бытия и бессознательное души реализуется в осмыслении триады: жизнь – искусство – мораль. Именно поэтому, с точки зрения Ап. Григорьева, литературная критика должна отделять «истинные произведения от искусственных», «деланных», «наносных» и соотносить их с вечным и наднациональным, всемирным христианским идеалом. Более того, «органическая критика» Ап. Григорьева всегда ориентируется на идеал художника, для которого искусство и нравственность нераздельны, и тем отличается в принципе от критики «исторической», «обуреваемой», по Ап. Григорьеву, бесплодным стремлением к «бесконечному прогрессу», который прерывается и останавливается сменяющимися «произвольно идеалами, рассекающими органическое развитие литературы и искусства». Указанные тенденции и принципы органической критики неизбежно вступали в резкий конфликт с идеями публицистической критики, развивающейся как раз в обратном направлении – не к ментальному «органическому» единству, а к социальному, что приводило, с точки зрения Ап. Григорьева, к разобщенности, раздробленности мира и человека. Как известно, литературная критика этого периода характеризуется несколькими тенденциями. Первая заключалась в

утверждении достоинства человека только в социуме (Н. Добролюбов); вторая – в осмыслении «вечной души», сохраняющей себя в нетленном виде перед лицом тяжкого, страшного, непонятного исторического опыта (Ап. Григорьев). В этой связи любопытно, что когда уже в критике Н. Чернышевского была создана концепция «лишнего человека» и нового героя, Ап. Григорьев выдвинул идею деления литературных героев на «смиранных» и «хищных», причём к коренным национальным типам он относил создание характеров смиренных, олицетворением которых считал пушкинский тип Ивана Петровича Белкина.

Заметим, что в статье «Н. В. Гоголь и его „Переписка с друзьями”» (1847) Ап. Григорьев отмечал, что Н. В. Гоголь с самого начала своего пути был верен христианскому идеалу, с высоты которого осмысливал несовершенство земной жизни. Позднее критик напишет о страшном перевороте в жизни писателя, об эпохе его «болезненного уклонения» от цельной и гармонической художественной натуры [2, II, с. 64]. И далее, ещё определённое: «Смерть помешала великому художнику разделаться с печальной теорией, сузившей его кругозор, породившей эстетически и нравственно безобразные скелеты Улиньки, Костанжогло и его драпирующейся шалью жены, добродетельного откупщика Муразова и доблестного князя, играющего, как мячиком, законом и законностью во имя произвольной справедливости», – это «фигуры с ярлыками на лбу» [2, II, с. 33]. Существенное место в концепции искусства Ап. Григорьев отводит идее, понимаемой как материально-телесно-вещественная явленность. Эту материальную вещественность нельзя осознавать как традиционные логические категории. Критику и ее эстетические принципы Ап. Григорьев называет «чувственными», ибо духовное реализуется здесь как живая материальность. «Всё идеальное есть не что иное, как аромат и цвет реального» [2, II, с. 81]. Для теоретика и поэта в органическом мире нет ничего мёртвого. Все тела, все вещи и предметы наделены, по мнению критика, «психичностью». В синкретизме духа и материи, в диффузной сцепленности тела и психики он видит удивительный феномен жизни как нераздельной целостности. «Я ничего не искал и не ищу, – писал он, – как указать на тождество законов органического творчества в явлениях мира психического (духовного) и соматического (материального)» [2, с. 11]. Думается, что такое восприятие мира можно назвать мифологическим. Метод Ап. Григорьева в таком случае является мифотворческим, ибо с его точки зрения литературное произведение – это всегда непременно живое произведение, «стройный и живой мир». О художественности произведения можно говорить лишь в том случае, замечал он, если она ощутима в целостности изображенных явлений, вещественна и предметна. Всё, что не находит своего форменного, телесного воплощения, оказывается иллюзией. Для критика важным является рассмотрение искусства как «органического продукта

жизни». Он убеждён в тождестве органических форм жизни и форм эстетических. Рационалистичность, аналитичность критиком не принимаются. С его точки зрения, творчество начинается с благоговейной художественной религиозности, т. е. с уважения к жизни и смирения перед нею. Творчество представляет «синтетическое, цельное, непосредственное, интуитивное разумение жизни» [2, II, с. 114]. Естественно, что при таком понимании искусства художественные произведения, с точки зрения критика, «идут от образов, а не от идей» [2, II, с. 42]. Ап. Григорьев размышляет о том, что если жизнь и её формы есть нечто органическое, природное, чувственное, вещественное, а искусство – результат интуиции и трансцендентного, то и оно есть такая же чувственность, такое же тело, вещь или предмет. Научное и поэтическое сливаются в размышлениях критика. Очевиден синкретизм концепции Ап. Григорьева. Мифотворчество, заставляющее «органическую критику» одухотворять художественный образ и отождествлять его с жизненной материальной предметностью, вызывалось весьма своеобразным стилем мышления, который характерен для творческой индивидуальности Ап. Григорьева. Стиль этот является отражением противоречивых суждений критика, которые часто принимаются за «несообразности». Существенной особенностью всего мифотворческого стиля мышления Ап. Григорьева, базирующегося на принципе «всё во всём», следует признать текучесть тех категорий, которыми оперирует критик. Ап. Григорьев часто нагромождает категории бытия на понятия об искусстве, в связи с чем, жизнь и произведения искусства предстают как некое характерологическое целое. Осмысляя размышления критика, трудно определить, где жизнь, где произведение, где эстетическое воплощение. Это ещё раз подтверждает мысль о мифологическом истолковании искусства как нераздельной целостности. Принцип «всё во всём» лежит не только в основе мифологической логики критика, но и определяет его стиль. Многие сущностные понятия и категории, такие, как: реальность, искусство, художественный образ, не имеют чётких определений и границ. Стиль Ап. Григорьева можно назвать сущностно-текучим или понятийно-диффузным. Укажем на суждение А. Лосева: «Текуче-сущностный стиль заключается в постоянном перекрытии одного понятия другим или одного образа, или символа, другими образами, или символами. Это есть только результат того, что всякая сущность у него берется не только сама по себе, но почти всегда ещё и в своем совпадении с явлением, то есть с проявлением сущности» [3, с. 107]. Однако Ап. Григорьев признаёт условность искусства. У истинного художника, пишет он, образы «рельефны, но не до такой степени, чтобы прыгать из рам; за ними есть ещё что-то, что зовёт нас к бесконечному, что их самих связывает незримою связью с бесконечным» [2, II, с. 312]. Идеальное в таком случае

выступает как нечто большее, чем его образная форма, т.е. речь идёт об одном из семантических свойств искусства.

В статье «О комедиях Островского и их значении в литературе и на сцене» критик пишет, что оригинальность художественного мира драматурга складывается из: 1) новаторского содержания его произведений; 2) «новости отношения автора к изображаемому им быту и выводимым лицам»; 3) новаторства «манеры изображения» и 4) своеобразия языка «в его цветистости, особенности» [2, II, с. 114]. С нашей точки зрения, Ап. Григорьев сумел увидеть и морфологические (поэтологические) элементы художественных явлений. И если даже он и не занимается специальным изучением морфологических аспектов искусства, то его научная память отлично знает такую эстетическую категорию, как мера [2, II, с. 178]; не теряет из виду классификацию искусств, произведенную в свое время Лессингом [2, II, с. 138]; оперирует понятием о родовых и жанровых образованиях [2, II, с. 201]. В статьях критика находим и вполне смелые для Ап. Григорьева высказывания об исторической динамике художественных форм, их изменчивом и прихотливом переосмысливании в различные культурно-исторические эпохи. Интересна мысль о том, что критик «должен идти таким путем... что обязан помнить, как технические требования, требования вкуса в разные эпохи изменялись, как многое, что современники считали у великих мастеров ошибками, потомки признали за достоинство, и наоборот» [2, II, с. 205].

Таким образом, внимание к конструктивной стороне искусства не чуждо «органической критике». И эта тенденция заявлена Ап Григорьевым вполне внятно и выразительно, хотя в различных случаях выявлена она по-разному: в одних – четко, в других – сдержанно, а иной раз оказывается и вовсе подавленной совсем другим интересусубъективным стилем мышления. Бесспорно, структурно- морфологические наблюдения не были системными и не имели в «органической критике» программного содержания. Романтическая интуитивность, стихийность отражались не только в идеях Ап. Григорьева, но и в формах его статей. Принцип построения статей критика характеризуется отсутствием плана, логики. Н. Страхов писал, что, «начиная свою статью, он никогда не знал ее конца» [2, II, с. 28]. Так, например, статья об И. Тургеневе («И. С. Тургенев и его деятельность») задумана в двух частях, ибо после второй части было написано «окончание», но затем появились еще две части, которые были написаны экспромтом, переходы от одной части к другой неожиданны, часто несоразмерны.

Ап. Григорьев как бы забывал о задачах статьи и размышлял о явлениях, не имеющих отношения к теме. Статья превращалась в «бесконечную беседу или речь». Такова, например, работа «О комедиях Островского и их значении в литературе и на сцене» (где изложен не

имеющий отношения к теме статьи публицистический трактат И. Т. Посошкова). Мысль критика разворачивается по концентрическим кругам, с частыми повторами, риторическими вопросами. Этими особенностями отличается статья «Горе от ума». Она представляет сложную конструкцию, подчас хаотическую, где наличествуют множественные повторения.

Особенности стиля Ап. Григорьева воплотились в его лексике. Частыми являются такие эпитеты, как «живорожденный», «допотопный», которые применялись при оценке эстетических явлений. Оригинальными были сравнения критика. У Ап. Григорьева есть сравнения как традиционные для литературной критики середины XIX в., например, библейские образы или русские поговорки, так и совершенно оригинальные. Например, характеризуя героя романа Писемского «Тюфяк», Ап. Григорьев пишет: «Человек умный и не бездарный, хоть и медведеватый, как Павел Бешметов, человек, которого коснулись, и даже не поверхностно, а основательно, наука, искусство, современное развитие идей, – живет со своим старым наследственным звериным хвостом, лелеет и холит его, даже нет-нет да обмокнет его, этот драгоценный пушистый хвост, в грязную лужу и мазнет им ближнего по физиономии» [2, II, с. 431]. Иногда сравнения Ап. Григорьева занимали несколько страниц текста. Например, сравнение романа «Дворянское гнездо» И. Тургенева с незавершенной живописной картиной. Однако есть у критика и краткие ироничные сравнения. Так, например, особенности мужских и женских характеров в комедии А. Грибоедова «Горе от ума» сравниваются с кошачьими и собачьими повадками; фигуры на картинах Фра Беато – с «селедками» и т. д.

Ап. Григорьев склонен к повторяемости сравнений, переходящих из статьи в статью. Например, «гомункулус Вагнера», «змея, кусающая свой хвост», «Сатурн, пожирающий своих детей» и т. д. Склонен он и к повторяемости своих суждений, образов, им же созданных, особенно рассуждений о соотношении народного и национального (они полностью переходят из статей о творчестве Островского, созданных в 1855-1860-х гг., в статью «Развитие идеи народности в нашей литературе после смерти Пушкина» – 1861 г.). Размышления о критике Гегеля и исторической школе, содержащиеся в статье «Критический взгляд на основы, значение и приемы современной критики искусства» (1858), оказываются затем в статье об А. С. Пушкине и т. д. Таким образом, мифологичность мышления критика бесспорно оказала влияние на ментальное пространство Ап. Григорьева. Статьи критика остаются незавершенными, составленными из разных фрагментов. В их основе интуиция критика, культ «непосредственности», чувственности восприятия.

Список использованной литературы

1. Бакиев А. Г. Ментальные пространства Ж. Фоконье и М. Тернера: к постановке проблемы / А. Г. Бакиев // Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. – № 7. – 2014. – С. 137–140.
2. Григорьев Ап. Соч. : в 2 т. / Ап. Григорьев. – СПб. Издание Н. Страхова, 1879. – Т. 1, 11.
3. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1980. – 737 с.
4. Стеблин-Каменский М. И. Миф / М. И. Стеблин-Каменский. – Л. : Наука, 1976. – 104 с.
5. Иванова Н. П. Мир как автопортрет (Литературный пейзаж и ментальное пространство автора в русской прозе XIX века) / Н. П. Иванова. – Симферополь : Ариал, 2010. – 386 с.

*УДК 159.922.4.
Н. Н. Тепляков*

ЭТИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПРОСТРАНСТВЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЭПОХ

Современное состояние психологической науки характеризуется тем, что наряду с классическими направлениями существенную территорию начинают отвоевывать и такие отрасли в психологию, как квантовая психология, нанопсихология, нарратология, историческая психология и др..

Особый интерес вызывает историческая психология, которая пытается исследовать специфику отдельных исторических эпох и психику личности в их историческом временном пространстве. В рамках исторической психологии открываются заманчивые перспективы исследований еловечества как непрерывной линии цивилизационного процесса, где изучение будущего становится такой же реальностью, как и изучение прошлого и настоящего развития личности в этих временных пространствах.

Стремление исторической психологии избавиться от дилетанских наблюдений социально-гуманитарных наук за процессом развития личности в той или иной исторической эпохе и их выводами, а так же подвести под свои исследования строгую научную базу и соответствующий методический арсенал практических исследований, определили ее цели задачи на современном историческом этапе.

Историческая психология дистанцируется от истории психологии в границах тех временных отрезков, которые они изучают. Если в рамках

истории психологии ученые оперируют в основном прошедшим и настоящим временем, то историческая психология бросает свой исследовательский взгляд и в будущее. «Таким образом, - пишет В. А. Шкуратов, - судьба профессиональной исторической психологии состоит в возможности соединить в едином рассмотрении разные регистры времени» [10. с.16]. Любая историческая эпоха обладая своими особенностями культуры, искусства, спецификой трудовой деятельности, межличностных отношений и т.п. неотъемлемо несет в себе все особенности психики и психологии субъекта. Личность своей деятельностью не просто фиксируется во всем многообразии продуктов цивилизации той или иной исторической эпохи, а сама является носителем и переносчиком осколков, фрагментов своей исторической эпохи. В исторической психологии личность рассматривается не столько как элемент общества, сколько как типичный представитель той или иной исторической эпохи (философы, мифологические персонажи, общественные деятели, военачальники, правители государств, ученые и др.). Так, основоположник современной исторической психологии И. Г. Белявский предлагает для такого рода отбора типичный представитель той или иной исторической эпохи пять критериев ценностей. Дионисийские ценности (потребительские аспекты жизни, комфорт, разнообразные выгоды, перерастающие в своих крайних формах в эгоистические и паразитические установки); ценности Геракла (властность, слава, контроль над окружающими); ценности Прометея (альтруизм, борьба со злом, насилием и репрессиями); ценности Аполлона (познание мира, развитие науки и искусства); ценности Сократа (глубокое познание самого себя, стремление к самосовершенствованию). [1, с. 121] Одной из центральных категорий исторической психологии является «нарратив». Предложенный в середине 1980-х гг Джеромом Брунером «нарративный подход» произвел маленькую революцию в когнитивной психологии. [3]. И если латинская этимология трактует нарратив (*narrare* и *gnarus*) как «человека знающего о чем либо», как «эксперта», то в английской этимологии нарратив (*narrative*) означает «рассказ», «повествование», где обязательно присутствует сам субъект повествования с его личностными характеристиками, системой ценностей, установок, эмоций, мотивов, потребностей и т.п. Конструирование нарратива строится не на хронологии событий какой-то истории, а на субъективных особенностях автора рассказа, тех целях и задачах, которые планируется решить с получателем рассказанного нарратива – произвести впечатление, заинтересовать, заставить слушать, вызвать необходимую реакцию, изменить установку, систему ценностей, эстетическую реакцию. В рамках исторической психологии необходимо отметить принципиальное отличие таких феноменов как дискурс и нарратив, которые очень часто отождествляют в гуманитарных науках. Дискурс в

исторической психологии понимается как своеобразный контекст, в котором воплощается тот или иной нарратив, т.е. нарратив является составным компонентом в структуре дискурса. По мнению Ж. Ф. Лиотара нарратив может выступать как специфический тип дискурса [5]. Близкую позицию по этому вопросу занимали Й. Брокмейер и Р. Харре, наделяя нарратив статусом «подвида дискурса» [2].

На нарративной основе строится процесс описания жизненных ситуаций, а также понимание литературных произведений и их пересказ. «Но если говорить не о профессиональной деятельности (литература, философия), а о жизненном опыте большинства людей, то, конечно, нарратив пока еще преобладает как способ его описания. Грубо говоря, большинство людей — писатели, а не мыслители, рассказчики, а не обобщатели, и это причина (или следствие?) того, что они предпочитают читать Дюма, а не Гегеля [11, с. 54].

Использование нарративного подхода для исследования эстетического и этического сознания субъекта при воздействии малой формы классической литературы новеллы И. Бунина «Легкое дыхание» и посвящено наше исследование. Результаты исследований представлены в работах автора [6, 7, 8, 9]. Мы провели сравнительный психологический анализ специфики восприятия данной новеллы в эпоху И. Бунина и в современную эпоху с позиций представителей современной молодежной субкультуры. Специфику заложенного в новелле эстетического и этического потенциала времен И. Бунина очень детально проанализировал Л. С. Выготский в своей классической работе «Психология искусства» [4.] Основные моменты этого анализа сводились к следующему. События в новелле есть ни что иное как «жизненная мука». Фабула новеллы не имеет ни одной светлой черты. Героиня новеллы Оля Мещерская — ничтожная, пустая, ветреная, не имеющая смысла жизни провинциальная гимназистка, взросление которой происходит на гнилых корнях дающих гнилой цвет. Характеристика классная дама, как основной героини новеллы, данная Л. С. Выготский сводилась к следующему — циничная, живет в своем выдуманном мире, несет свою жизнь как жертву на благо конкретному человеку, система ценностей направлена на внутренний, душевный мир человека, презирает внешнее позерство и поведение. Специфику эстетического и этического потенциала представителей современной молодежной субкультуры, их ценностных ориентации в обыденной жизни исследовали в специально организованном эксперименте. Юношам и девушкам в возрасте от 18 до 28 лет предлагалось прочитать новеллу И. Бунина «Легкое дыхание» и после этого оценить по специально отобранным шкалам образы героев этой новеллы, себя самого, своего друга, свой идеал, типичного молодого человека, И. Бунина, Л. С. Выготского и ряд других персонажей.

Итоги эксперимента показали совершенно противоположную тенденцию тому, что нес нарратив текста Л. С. Выготского относительно главных героинь новеллы. Так, Оля Мещерская после прочтения анализа новеллы Л. С. Выготским, стала оцениваться как жизнерадостная, откровенная, привлекательная очень симпатичная и азартная девушка. Л. С. Выготского, после прочтения его комментариев, восприняли как эгоиста и рационального человека. Причиной формирования позитивного образа Оли Мещерской после ознакомления с фрагментами биографии И. Бунина и анализом новеллы «Легкое дыхание» Л. С. Выготским послужило их негативное восприятие в пространстве некоторых оценочных парадигм, выделенных в ходе исследования. Так в оценочной парадигме «открытая прямолинейность – загадочная богемность» и Выготский, и Бунин получили характеристики как очень богемных и загадочных персонажей, которые имели очень большую социальную дистанцию с нашими испытуемыми. В плоскости этой парадигмы образ Оли Мещерской и классной дамы оценивались как очень откровенные и прямолинейные персонажи. Если в анализе Л. С. Выготским образ помещика Малютина (друга ее отца), склонившего Олю Мещерскую к близкой связи, описывался как безнравственная, мерзкая, грязная личность, то в оценках современной молодежной как представителей новой субкультуры, его оценили как интеллигентного, обаятельного, тактичного кавалера, умеющего ухаживать и угождать женщинам. Заметим – в этом восприятии нет и намека на аморальность, мерзость его поступка к несовершеннолетней, юной дочери своего друга. Наши испытуемые в своем нарративе прочтения истории новеллы выделили исключительно внешнюю сторону этого безнравственного поступка Малютина, оставив без внимания его моральную, этическую сторону. Аналогичная закономерность восприятия наблюдается и с проекцией образа офицера, который застрелил Олю Мещерскую прочитав ее откровения в дневнике. Наши испытуемые, вопреки ценностей культурно-исторической эпохи И. Бунина и просто логики здравого смысла и системы общечеловеческих нравственных норм и ценностей, охарактеризовали его как в меру интеллигентного и тактичного в поведении человека (который очень интеллигентно, с высоким уровнем такта вышел на перрон вокзала, достал пистолет и убил Олю Мещерскую).

В качестве особенностей ценностного тезауруса наших испытуемых при восприятии героев новеллы необходимо отметить такую жизненную ценность как конформизм, который дифференцировался на примитивный жизненный и интеллектуальный конформизм. У Л. С. Выготского такая оценочная парадигма как конформизм вообще отсутствовала. Образы и персонажи новеллы «Легкое дыхание» представленные И. Буниным в системе моральных координат эпохи царской России начала XX века, получившие глубокий нравственный анализ в работе Л. С. Выготского

«Психология искусства» получили у наших испытуемых как представителей современной эпохи постмодерной культуры и всеобщей компьютеризации специфические и где-то даже настораживающие результаты.

И та основная цель И. Бунина, вызвать состояние «легкого дыхания» у читателей новеллы, на уровне современной молодежи полностью провалилась. Более того, в процессе общения с ними открыто проявилась агрессивная позиция относительно нравственных норм и ценностей И. Бунина и Л. С. Выготского. Почти все в один голос не только оправдывали безнравственные, аморальные поступки Оли Мещерской, но и восторгались ее смелостью и не по возрасту кокетливым поведением с мужчинами и сверстниками.

Данная тенденция подтолкнула нас к мысли – попросить их написать в форме свободного изложения жизненную историю Оли Мещерской, если бы она осталась живой после выстрела офицера. Анализ этих творческих работ показал, что большая часть испытуемых увидели будущую жизнь Оли Мещерской счастливой, профессионально состоявшейся, достигшей желаемых целей. И практически никто не увидел ее в будущем падшей женщиной, нищей, стервой и т.п. Все изложенное выше наталкивает на мысль о том, стоит ли в общеобразовательной школе строить процесс воспитания честных, совестливых, душевных качеств у школьников на базе произведений классической литературы Толстого, Достоевского, Пушкина, Лермонтова, Куприна, Бабеля, Бунина, Островского и др. В любом случае данная проблема в ее культурно-историческом ключе должна найти свое решение в рамках исторической психологии. В качестве особенностей ценностного тезауруса наших испытуемых при восприятии героев новеллы необходимо отметить такую жизненную ценность как конформизм, который дифференцировался на примитивный жизненный и интеллектуальный конформизм. У Л. С. Выготского такая оценочная парадигма как конформизм вообще отсутствовала.

Список использованной литературы

1. Белявский И. Г., Кишинская А. Н. Исповедь пасынка века Одесса. Изд-во "ОКФА" 1997. – 472 с.
2. Брокмейер Йенс, Харре Ром. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – № 3 – С. 29-42.
3. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Журнал «Постнеклассическая психология», № 1, № 2. – 2005. – С. 11–28.
4. Выготский Л. С. Психология искусства. – М. Искусство. – 1968. – 576 с.

5. Лиотар Жан-Франсуа. Состояние постмодерна. – Санкт-Петербург: Алетейя / – 1998. – 160 с.
6. Тепляков Н. Н. Субъективная система ценностей в пространстве исторической психологии- -Наука и образование. – 2002. – № 6. – С. 28-33.
7. Тепляков Н. Н., Личностная компонента в структуре эстетического восприятия искусства. – Наука и образование. – 2004. – № 1. – С. 54-59.
8. Тепляков Н. Н. Психосемантический анализ воздействия искусства на эстетическое сознание молодежи. – наука и образование. – № 3. – С. 54- 58.
9. Тепляков Н. Н. Психосемантический анализ трансформации сфер сознания личности (эстетика, этика, политика). – Одесса: Издатель Н.П.Черкасов. – 2010. – 349 с.
10. Шкуратов В. А. Историческая психология. – М., 1997, – 505 с.
11. Эпштейн М. Жизнь как нарратив и тезаурус. – Московский психотерапевтический журнал". – 2007, – № 4, С. 47-56.

УДК: 159.923.2
А. Н. Сагайдак
Е. И. Кудюкина

АРХЕТИП УЖАСНОГО МЛАДЕНЦА И ЕГО МАНИФЕСТАЦИЯ В НЕКОТОРЫХ ВИДАХ ПОГРАНИЧНЫХ СОСТОЯНИЙ ЛИЧНОСТИ

В данной статье изложены результаты продолжения нашего исследования архетипа Ужасного Младенца, начало которого было изложено в статье «Палеопсихологические детерминанты формирования архетипа Ужасного Младенца» [1].

Выделяя среди базовых архетипов архетип Божественного младенца, К. Г. Юнг отмечает, что во всех мифах, где он присутствует, этот образ амбивалентен: с одной стороны он беспомощен и практически отдан во власть ненавидящих его врагов, с другой стороны его способности уже с колыбели огромны. Сюжет мифа таков, что младенец наделен не только огромными силами, но и покровительством свыше и преодолевает все опасности. По мнению Юнга, он персонифицирует внеличные жизненные силы и те возможности, которые находятся за пределами сознательных представлений.

«Младенец» – это символ целостности, охватывающей глубинные начала Природы. Он представляет самое сильное и неизбывное желание, присущее каждому существу – желание самореализации. Он является, так

сказать, воплощением неспособности поступать иначе, оснащенной всеми силами природы и инстинктов, в то время как сознание постоянно оказывается жертвой своей мнимой способности поступать иначе. Однако и у этого архетипа, в силу его бинарной природы, есть своя темная сторона. Архетип Ужасного Младенца является его темным полюсом и одним из наиболее глубоких и потенциально опасных уровней фундаментального архетипа коллективного бессознательного – Тени, представляющую собой хтоничную, иррациональную, животную сторону личности. В этой фигуре сосредоточены неприемлемые сексуальные и агрессивные импульсы, аномальные побуждения и страсти. Однако при этом Тень является, по мнению К. Г. Юнга, источником жизни, силы, спонтанности и творческого начала в жизни любого индивидуума. Можно рассматривать Тень как скрытое, а потому и наиболее зловещее и опасное в человеке и всё это - своего рода некто, желающий делать то, чего сам человек себе не позволяет. Тень - это первобытная, неконтролируемая, животная часть личности. Образуя противовес сознанию, она служит толчком внутреннего развития. Опасность полного подавления Тени в том, что она вырастает до чудовищных размеров и только и ждет случая, чтобы вырваться наружу, возобладав над остальной личностью. Но и выявление Тени также уводит человека внутрь себя, и с этим связана опасность чисто внутреннего свойства - прежде всего социальная неадекватность и потеря интереса к внешнему миру. Поэтому Тень для К. Г. Юнга – это моральная проблема, которая затрагивает “Я” целиком, проблема огромной важности, которую нельзя недооценивать. Тень пробуждает дремлющую в человеке энергию, не позволяя Персоне превратиться в застывшую маску. Чтобы противостоять тому, кто владеет всей явленной реальностью, обеспечивая развитие мира и природный динамизм личности, Тень должна уравнивать его по силе. Поэтому Тень так сильна до тех пор, пока ее отрицательные черты не трансформируются в позитивные качества Персоны.

Об архетипе Ужасного Младенца, к сожалению, пока еще не так много написано. Но в последнее время он манифестируется проявляться все чаще и чаще. Это уже не только фантастические фильмы об абстрактных монстрах, а реальное присутствие их в конкретном жизненном пространстве. Никто не знает, как с ними взаимодействовать при встрече, так как правил по общению с этой силой просто не существует. Не стоит обесценивать или насмехаться над этим проявлением Тени, либо входить в открытое противостояние с ней когда того не требует ситуация. Как только Вы говорите Тени о том, что Вы ее не боитесь или хотите ее победить, являясь окружением человека, у которого вырвалась Тень, начинается жесточайшая открытая война без правил. Можно побеждать такой архетип только интеллектом и предвидением ситуации на шаг вперед, а открытое противостояние только

возбуждает Тень к действиям. Это для нее является вызовом и она использует все свои силы и стратегии и коварство. Нами было проведено монографическое психологическое исследование на базе двух клинических случаев, в симптоматике которых наблюдалась полная деструкция управляющих структур Эго и Суперэго и явные признаки манифестации архетипа Ужасного Младенца, а именно: глубокий инфантильный регресс, сопряженный с инстинктивно-архаичными поведенческими паттернами и аффективными способами эмоционального реагирования; не соответствующая возрасту физическая сила; иррациональная мизантропия, особенно по отношению к родственникам и близким; высокий уровень спонтанной агрессии, фетишизация собственности, тотальный контроль доступного для восприятия жизненного пространства. Объектами исследования стали ребенок в возрасте 7 лет, находившийся в состоянии расстройства аутистического спектра и взрослый в возрасте 64 лет, находившийся в состоянии расстройства транса и одержимости. Ниже приведены данные включенного наблюдения за исследуемыми, проводившегося в течение 5 месяцев.

1. Обладание аномальной физической силой и выносливостью.

Ребенок.

Обладает значительно превосходящими его возраст силами. Чтобы достойно противостоять им необходимо воздействие со стороны взрослых. Например, чтобы дать лекарство такому ребенку нужны силы 4-5 взрослых и не факт, что они справятся. Такой ребенок может иметь в себе столько необузданной энергии, что он сможет лечь спать, упав без сил на некоторое время, только после того, как доведет себя непрерывной ходьбой или движениями до полного изнеможения. Например, это может быть ходьба 10 часов подряд по городу, выглядящая со стороны бесцельной. В данном случае нужна суммарная выносливость нескольких, сменяющих друг друга взрослых, которые будут сопровождать ребенка, пока тот не израсходует всю свою суточную энергию и уже обессиленный ляжет ненадолго спать. Если ребенку не дать возможность желаемым образом расходовать эту энергию, то он ее повернет в разрушительное русло и начнет разрушать все, что находится в его окружении. Например, он будет швырять игрушки, разбрасывать книги и вещи из шкафов, бесконечно бить ногами и руками во входную дверь и все это будет сопровождаться криками и истериками или мычанием в случае, если у ребенка отсутствует речь. Всё это может продолжаться до тех пор, пока это Вам самим не надоест, и Вы все же выведете ребенка гулять, потому что такой ребенок, помимо всего, может еще и долго добиваться своей цели: и днем, и ночью, и на следующий день, и всю неделю. Не достигнутой цели он обязательно должен добиться, хоть через месяц, хоть через полгода, и только тогда он успокоится, иначе эта идея в фоновом

режиме всегда будет работать. И совсем неважно, какое время суток, время года, температура за окном - это совершенно не интересует и не ограничивает его.

Взрослый.

У взрослого сразу после активизации архетипа Ужасного Младенца начинается спонтанный диалог с этой фигурой, который исследуемый воспринимает как диалог с Богом. Он выполняет все его команды, думая что

эта сила является самой правильной и конструктивной. Со стороны это выглядит так, как будто человек сам с собой разговаривает о чем-то. Сначала

это ему не мешает и не беспокоит, а очень заинтересовывает. Но со временем, когда начинается навязывание различных страхов со стороны Ужасного Младенца, человек начинает себя вести неадекватно, нападая физически на людей, в том числе и на своих близких - в тот момент он во всех видит врагов. В момент панического страха он может убежать, сам не зная куда, строго выполняя команды Ужасного Младенца, совершенно не управляя своими действиями. Он уже не в состоянии бороться, так как поражена воля и его поведением управляет архетип. Он может бежать через препятствия, которые в обычном состоянии никогда не преодолел бы, так как в этот момент болевой порог снижен и страх максимально преобладает в человеке и в этот момент тело является всего лишь инструментом для достижения цели Ужасного Младенца. Человек будет доведен до полного истощения, пока, наконец, не упадет бездыханным. И если человек начинает осознавать и сопротивляться архетипу, то тот его может наказать за непослушание, например, тем что голос Ужасного Младенца по звучанию может усиливаться и стать постоянным, что приводит к огромному дискомфорту от чего болит голова, болят уши, человек не может даже спать. Это может воспроизводиться в виде слов и непрерывной речи, а может быть просто один и тот же звук. Человек может слушать днем или ночью на полной громкости радио или телевизор, что бы временно заглушить голос который слышит.

2. Наблюдательность, память и интуиция.

Ребенок.

Находясь под влиянием архетипа, ребенок становится очень наблюдательным. Он мог играть или сидеть спиной к взрослым, но при этом точно знать на каком расстоянии они от него находятся и что делают. О нем можно сказать, что ребенок способен смотреть не только своими физическими глазами, но и психологическими и поэтому его очень сложно обмануть. Он может помнить количество своих книг только визуально не умея даже считать, он будет знать все свои игрушки и горе Вам, если он одну не обнаружит даже через два года, несмотря на то, что он ею давно не играл. Ребенок помнит обстановку при уходе на прогулку

– где, что и каким образом лежало в его комнате и ему нужен такой же хаос при возвращении домой. Бесполезно делать порядок в его комнате или хотя бы передвигать предметы без его разрешения, так как он обязательно придя домой все раскидает также, как и было, и при этом обязательно продемонстрирует свое возмущение в виде истерики. Он запомнит все игрушки на елке и потребует их снова развесить в следующем году (в случае если он разрешит убрать елку). У него может быть феноменальная память - он запомнит любые дороги и маршруты, как бы Вам не хотелось его запутать. Он из 100 мультфильмов запомнит все 100 названий. Интуиция тоже прекрасно работает. Любая попытка разбавить в соке безвкусные и бесцветные лекарства будет провалена, так как он будет выбирать, либо ту чашку в которой нет лекарств, либо не будет пить вообще этот сок, отказываясь от него. Когда имеешь дело с таким ребенком, все попытки перехитрить его обычно проваливаются, потому что любое движение взрослого уже заранее предугадано им. Где бы ребенок не находился - он ждет либо нападения со стороны, либо ищет защиты, но и в одном, и в другом случае он очень наблюдателен. Даже если его рядом нет, у Вас все равно будет ощущение, что он следит за Вами и знает любое Ваше передвижение. Обычно он привязан к одному из родителей, например, к маме и она является одновременно и защитником в минуты страхов, и опасной нападающей, которая противостоит его разрушительным силам.

Взрослый.

Во время активизации архетипа Ужасного Младенца у взрослообостряется наблюдательность за окружающими. Это видно по его взглядам и просто по ощущениям, будто находишься в логове у хищника, который ждет удачного момента, что бы напасть на вас. Нужно быть готовым к тому, что человек окажется там, где вы его не ожидаете увидеть. Он может спрятаться и наблюдать за вами тайком долгое время, и когда вы его обнаружите, то можете не на шутку испугаться, так как он может стоять с топором, палкой или ножом в руках и при этом насмехаться над вами, поэтому его, как и ребенка, нельзя выпускать из поля зрения ни на одну минуту. Периодически наблюдаются признаки паранормальных способностей: ясновыслушивание - может слышать шепот людей при закрытых дверях даже через несколько комнат и точно передать суть разговора; эйдетическая память - может рассказывать о каких-то давних событиях с детальным анализом несколько часов подряд, не останавливаясь.

3. Отношение к еде.

В этом аспекте и взрослый, и ребенок демонстрируют высокую степень сходства поведенческих признаков. Проявляется полное недоверие к качеству еды и к лицам кто готовил эту еду. И ребенок, и взрослый резко перестают есть большую часть предлагаемой им пищи.

Они уверены, что она отравлена, вредна и неправильной консистенции. Они перестают даже пробовать еду на вкус. Они могут долгое время вообще не питаться, а только пить воду или мочу, либо есть одно и то же блюдо в течение месяца. Переубедить очень сложно. Человек начинает подозревать самых близких в нанесении ему вреда.

4. Отрицание правил.

Ребенок.

При активизации архетипа Ужасного Младенца никаких правил для ребенка не существует. Ребенок ходит и намерено их нарушает, у него свои правила на любой случай и он хочет их установить, с каждым разом все больше и увереннее укрепляя свои позиции. С ним невозможно играть - он сразу начинает разрушать, будь это песок, игра в мяч, паззлы, конструктор или любые другие игры. Он практически необучаем, так как ребенок отрицает всякое обучение, будь это чтение сказки взрослым или попытка обучить цифрам или буквам.

Взрослый.

Его поведение в таком состоянии характеризуется тотальным непрекращающимся контролем над доступным ему жизненным пространством. Все теперь подчинено только ему, без его ведома и разрешения ничего не должно происходить. Такое поведение навеивает дикий страх, так как любое неправильное действие может привести к его агрессивности.

5. Сексуальные влечения.

Ребенок.

Ярко выраженные эксгибиционистские тенденции. Периодически ходит голым дома без всякого стеснения. Даже если удалось насильно надеть ему одежду, через секунду он ее снимет и выбросит.

Взрослый.

Аналогичные тенденции. Периодически хождение голым при своих близких, равно как и при чужих, может захотеть вдруг жениться и приставать с непристойными предложениями к женщинам.

6. Речь.

Ребенок.

Речь может отсутствовать вообще либо носить упрощенно-утилитарный характер.

Взрослый.

Речевая активность резко снижается из-за паранойальности, замыкание в себе из-за страха быть наказанным Ужасным Ребенком за выдачу какой-то информации.

7. Нарушения сна.

Ребенок.

Может спать 5-6 часов в сутки и этого может быть достаточно, чтобы он чувствовал себя отдохнувшим. Снотворные таблетки редко действуют, а некоторые наоборот действуют возбуждающе.

Взрослый.

Ночью может вообще не спать, так как страхи усиливаются в ночное время суток. Может всю ночь кричать, звать на помощь, так как боится, что враги намерены его убить. Он может с окон всю ночь наблюдать за происходящим вокруг, либо в доме все разрушать, разбивать окна, таким образом пугая и защищаясь от врагов. А так же он может не спать из-за различных звуков, которые он может постоянно слышать, он слышит их очень громко, что не дает возможность уснуть.

8. Страхи.

Ребенок.

Социофобия людьми (недоверие и восприятие людей как опасность), при этом ребенок может не допускать никого из гостей в дом в течении многих месяцев, страх перед транспортом (опасность, люди и потеря контроля), страх поменять маршрут (то что проверено неопасно, поэтому маршрут остается неизменным), страх войти в здание (неизвестность, а значит может быть опасно), страх остаться без мамы хоть на минуту (страх остаться без защитника), страх к еде и к лекарствам (страх отравления).

Взрослый.

Социофобия (все становятся врагами), самоизоляция (закрывается в комнате и никого не впускать), оборвать провода чтоб отключить телефон, отключить свет (чтоб враги не нашли его ночью), отказываться от еды и пить свою мочу (страх отравления), страх нападения (круглые сутки может ходить с палками, с топорами, с ножами, с ножницами, с другими острыми предметами).

9. Агрессивность

Ребенок.

Крайне сильна когда или нарушаются его границы, правила, когда хотят насильно заставить его что-то сделать против его желания или изменить что-либо. Невосприятие даже минимального повышения тона в голосе взрослого при общении. При попытках заставить вычеркивание из своего круга общения навсегда, не допуская больше к себе.

Взрослый.

Агрессивность носит совершенно спонтанный и непредсказуемый характер. Полностью детерминирована импульсами, исходящими от Ужасного Младенца.

Резюмируя вышеизложенное мы можем сказать, что архетип Ужасного Младенца представляет собой архаический комплекс особой ригидности, динамичности и силы манифестации с высоким риском как ауто- так и апполодеструктивности. Данное исследование носит

пилотажный характер и позволяет нам с уверенностью определить лишь некоторые проявления этого архетипа и мы планируем продолжение исследований на эту тему.

Список использованной литературы

1. Сагайдак А. Н. Палеопсихологические детерминанты формирования архетипа Ужасного Младенца. – /А. Н. Сагайдак/ - // Вісник Одеського національного університету. Психологія. - 2012. – Т. 17, Вип. 8. – С. 228-235. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2012_17_8_27

УДК 821.134.2

С. О. Фокина

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ И АВТОРСКИЕ КОННОТАЦИИ В КОРТАСАРОВСКОМ МИФЕ О ЛУИ АРМСТРОНГЕ

Актуальность заявленной проблемы обусловлена вниманием современного литературоведения как к феномену авторского мира и мифа, так и к теме метаморфоз в мифологическом, экзистенциальном и семиотическом аспектах. Касательно изученности творчества Х. Кортасара ситуация неоднозначна. Не иссекающий до сих пор интерес к художественному миру писателя возник после успеха его романа «Игра в классики». Но при признании того факта, что писательский талант Х. Кортасара проявлялся как в романистике, так и в новеллистике, изучению его романов уделено значительно больше внимания. Более того, кортасаровской эссеистике практически вовсе не было уделено внимания. Однако эссеистика Х. Кортасара является важным индикатором становления его авторского мифа.

Цель статьи – на материале эссе «Луи Армстронг – огромный хроноп» выявить и осмыслить процессы мифологизации авторским сознанием Х. Кортасара джаза и личности Луи Армстронга. Любовь Х. Кортасара к джазу известна. Более того, джаз во многом определил стиль кортасаровской прозы и особенности художественного мышления и мировидения. Исследователь жизни и творчества писателя М. Эрраес отмечает, что для Х. Кортасара «в джазе было то, чего не доставало другой музыке: в нем была импровизация, метатворчество, <...> в нем было непредсказуемое развитие темы» [10, 33]. По замечанию М. Эрраеса, со временем «увлечение джазом стало еще сильнее, <...> и к зрелым годам Кортасар был уже настоящим специалистом в этой области» [10, 33]. Сам Х. Кортасар высказал мысль, которая объясняет

привлекательность для него джаза. Джаз «основан на <...> принципе импровизации. Есть мелодия, которая является ведущей, несколько аккордов, которые служат мостиками между вариантами этой мелодии, и на этой основе джазовые музыканты выстраивают свои соло в стиле чистой импровизации и потому, естественно, никогда не повторяются» [10, 33].

Обращаясь к осмыслению кортасаровского эссе «Луи Армстронг – крупнейший хроноп», стоит соотнести авторские коды и символы с контекстом жизни и творчества Х. Кортасара. Для художественного мира аргентинского писателя характерно, что авторское сознание модифицирует его реальные впечатления как истого почитателя джаза – от концерта Луи Армстронга. В одном из интервью писатель отметил, что принципиально избегает автопортретирования и использования фактов своей биографии в творчестве. При этом личное переживание автором ряда событий, его впечатлений и подробностей жизни, так или иначе, неизменно включаются в ткань текста. Это подтверждается и признанием самого Х. Кортасара в одном из последних интервью. «Мне не нравятся автобиографии. Я никогда не напишу мемуаров. <...> Я предпочитаю выдумывать, воображать. Конечно, очень часто случается, что когда у меня есть идея романа или рассказа, обстоятельства моей жизни сами складываются в контекст для них. <...> Так что в моих книгах есть небольшая часть автобиографического материала, но в остальном преобладает фантастическое или воображаемое» [11].

В 1962 году Х. Кортасар издает цикл «Истории хронопов и фамов», сборник кратких полуанекдотических, полупритчевых зарисовок, героями которых становятся хронопы, противостоящие закостеневшим и, по сути, ложным социальным устоям. Кортасаровские хронопы отличаются зачастую беспорядочным, но вдохновенным образом жизни и нестандартным взглядом на реальность. Хронопы воплощают ощущение вечного детства и непосредственность, отсутствие практичности и логики, чем кардинально отличаются от, реализующих принципы буржуазности, фамов. Замысел цикла и некоторые истории о хронопах и фамах возникли значительно ранее в 1951 году и в некоторой степени определили законы мироустройства в кортасаровской прозе, где в центре всегда находится человек-художник.

По слову самого писателя, он связывал зарождение мифа о хронопах именно с выступлением Луи Армстронга в Париже в ноябре 1952 года. «Однажды на концерте в театре „Елисейские поля“ я вдруг понял, что в жизни существуют такие персонажи, которые должны называться хронопами» [6]. Характерно, что Х. Кортасар создает предысторию хронопов, соотносимую с их вдохновителем и ярчайшим представителем – знаменитым джазистом.

А. Брагинская – переводчик прозы Х. Кортасара на русский язык, замечает, «самого себя он тоже числил хронопом. У Кортасара все дорогие ему персонажи, и все, кем он восхищался в жизни, кто был ему близок по духу – тоже хронопы <...> лишь бы шли “поперек”, против течения...» [3, 11]. Хронопы в кортасаровском мире становятся эквивалентом подлинности и полноценности человеческого существования. При этом принадлежность к хронопам неизменно для писателя знак своеобразной избранности, доступной тем, чей взгляд на мир зиждется не на социальных условностях, а открыт духовному поиску и в то же время игре. По замечанию И. Тертерян, «Хроноп – сплав поэта, ребенка, юмориста, романтика, визионера. Не раз Кортасар сопоставлял его даже со своим любимым литературным героем – князем Мышкиным из романа “Идиот” Достоевского» [8, 460]. Интересно осмыслить такую интертекстуальную подоплеку образа хронопа. Соотнесение придуманных Х. Кортасаром персонажей с князем Мышкиным способствует более многогранному их пониманию и высвечивает в них не только нестандартность мышления и поведения, шокирующие обывателей – фамов, но и чистоту сердца и духовный потенциал, которые олицетворяет герой Ф. М. Достоевского. Не менее важен и тот факт, что аргентинский писатель в своем ментальном универсуме идентифицирует свою личность и с хронопом, и с князем Мышкиным. В этом плане показательна история, воспроизводимая в другом кортасаровском эссе. «Однажды вечером, кажется, в Торуне, родине Коперника, художник Матта приветствовал меня, входящего к нему, словами: “А, вот и идиот!” Я похолодел, но объяснение последовало незамедлительно: “Я называю тебя так же, как называли князя Мышкина”...» [2].

Вопрос о подлинности или же вымышленности приводимого эпизода интересен, но трудно установим. Важнее то, что писатель акцентирует восприятие себя кругом друзей через призму образа героя «Идиота». Такой аспект восприятия князя Мышкина как «зеркала» проясняет соотнесение автометаописательного элемента в хронопах со своего рода идеализацией и игровым, литературоцентрическим характером их сущности.

Так крайними полюсами хронопа как концепта можно рассматривать образы Луи Армстронга и князя Мышкина в кортасаровской рецепции. В качестве центра концепта – мифологизируемую личность самого писателя.

В эссе, посвященном Армстронгу, важное место занимает признание в любви нарратора, принципиально идентифицируемого с автором, к джазу и великому Луи. «И хотя сейчас я не более чем зыбкое, едва осязаемое движение в совершеннейшем пандемониуме театрального зала, который голос Луи подвесил в воздухе огромным хрустальным шаром, мне на мгновение удастся вернуться к самому себе...» [6]. Воспевание

своего кумира Армстронга и атмосферы его концерта, наравне с подспудным включением подробностей личной биографии автора, придает исповедальный характер картасаровскому эссе. Реализация музыкального неисчерпаемого потенциала игры Армстронга соотносится в картасаровском тексте с семиозисом причудливого звукового рисунка, в который могут вплестаться любые звуки. Каждый звук отражает неиссякаемый эмоциональный спектр игры и пения Луи, а также замороженности, ликования и неистовости его слушателей. Другая ипостась Луи Армстронга определяется обыгрыванием темы способности к полету: «с минуты на минуту должен появиться Луи, который лишь сегодня, словно ангел, слетел в Париж, я хочу сказать – прибыл самолетом “Эр Франс”» [6].

Луи Армстронг противопоставляется традиционной мифологеме души как птице, представая духом веселья и беззаботности. Образ трубы позволяет соотносить с личностью Луи Армстронга в картасаровском дискурсе мифологемы вестника Апокалипсиса и Ангела-хранителя, одаривающего всех радостью как манной небесной – осколками звезд. «А Луи, забравшись на городской фонарь, дул бы в свою трубу несколько часов кряду, и с небосвода слетали бы огромные куски звезд из засахаренных фруктов на радость детям и собакам» [6]. В авторском сознании Луи предстает воплощением идеального хронопа – вечного ребенка, способного преобразить мир вокруг и в каждом пробудить как неистовство, так и детскую радость. Образ Луи строится на соотнесении антитез, обыгрывая идею преодоления невозможного и обнажения принципа парадокса и импровизации. Музыка Армстронга способна разрушить мировой порядок: временные, причинно-следственные, социальные связи, неизменно в картасаровском мире предстающие как «сплошное зло». В авторском сознании Х. Кортасара импровизация основа мира хронопов, представителем и покровителем, которого в эссе является Луи. Этот аспект наравне с включением в текст музыкальных мотивов позволяют соотнести темы Апокалипсиса, Орфея и Ангела. Примечательно переосмысление Х. Кортасаром орфической составляющей образа Луи Армстронга, воспроизводимого в эссе. Обращение к образу Орфея в модернизме связано, как правило, прежде всего, с акцентом на магических способностях поэта и музыканта завораживать. Не менее важным для интерпретации орфического мифа, становится внимание к обреченности на страдание: потеря Эвридики, горечь одиночества, мученическая смерть. Смысловой доминантой различных рецепций орфического мифа в XX веке было убеждение, что истинный поэт должен быть подобен Орфею в его страдании. В этом плане примечательна мысль А. Асояна, что «жертвенная участь поэта – пеня за древнюю вину, за “орфическое” пре-ступление границы, завесы между мирами» [1]. В картасаровском эссе в создаваемом образе

Армстронга, несмотря на обыгрывание орфической ипостаси, акценты совершенно иные. Луи – воплощение радости жизни и веселья, хотя подспудно на уровне подтекста угадывается и некоторая трагичность, делающая образ более полнокровным и неоднозначным. Но все же, дух веселья и смех, неизменно сопровождающий Луи и даже некая карнавальность атмосферы, окружающей его, для кортасаровского портрета более приоритетны.

Более того, для авторского сознания Х. Кортасара природа Луи Армстронга как артиста и человека, своего рода мага, несомненно, оказывается созвучной Дионису. Согласно утверждению Г. Варакиной, дионисово сопряжено с опьянением и восторгом, «через которые делалось возможным переживание божественного присутствия в себе, в результате чего и происходило очищение», затрагивая «прежде всего чувственные основы человека» [4, 177]. Известно, что «Дионис, темный бог сокровенных чар природы, пленительный и загадочный, как влажный весенний воздух с его вестью о пробуждении, о приливе жизнотворных сил» [5, 69]. В картасаровском эссе в Луи подчеркивается мрак, экстатичность, колдовские потенции. Контраст, который определяет образ Луи – это соотнесение черного и белого, что должно подчеркивать на цветовом уровне сосредоточие бесконечного мрака и света в личности великого джазиста. Из мрака рождается свет, который воплощает чернокожий Луи и его музыка. Свет соотносится как с белым цветом, который становится атрибутом Армстронга: белые зубы, белки глаз, белые платки, предполагаемое молоко в загадочном стакане, белизна рубашки. В то же время золотым свечением проникнуты труба, ее звуки и голос поющего Луи. «Первое, что видишь, – большой белый платок, его платок, парящий в воздухе, и следом – яркое золотое сияние, и это – труба Луи Армстронга, а уже за ней, от темноты крохотного дверного провала отделяется темнота, наполненная светом Луи, который крупно шагает по сцене» [6]. В эссе «Луи Армстронг – огромный хроноп» музыке Армстронга придается почти магическая сила. Почувствовать эту магию и проникнуться ею способны лишь хронопы, приходящие в экстаз и переживающие катарсис.

Музыка преображает в буквальном смысле, что порождает метаморфозы, происходящие со всеми во время концерта. Характерно направление метаморфоз на пробуждение звериной сущности в слушателях и голосе Луи. Для Х. Кортасара, видимо, проявления животного начала близки к тотемному значению и оказываются более подлинными, чем приверженность социальным иерархиям, отвергаемым хронопами. По мысли Г. Н. Шегуловой, в метаморфозах античной мифологии «вид или порода зооморфного существа, в которое превращается человек, специально оговаривается – на этом держится этиологическая функция сюжета» [9, с. 60]. Тема превращения в

животных в кортасаровском эссе обыгрывается на уровне метафор, в подтексте означающих потаенную сущность каждого присутствующего на концерте. Метаморфозы связываются со звучанием голоса. Так выступающий перед появлением Армстронга господин заглушен тем, что «хронопы приходят в неистовство, орут истошно» [6] из-за чего проявляется его сходство с рыбой в аквариуме. Образ рыбы в данном контексте связан со значением естественности среды – «как рыба в воде» – для того, чье выступление сорвано, а главное с обеззвучиванием и лишением слова и смысла его существования. Начало выступления Луи меняет ход метаморфоз и «первая фраза “When its sleepy time down South” опускается на людей лаской леопарда, спрятавшего когти» [6]. Армстронг наделяется колдовской силой заораживать подобно Орфею, но в отличие от античного певца Луи пробуждает звериное неистовство в душах зачарованных слушателей. Метаморфоза, способствующая тому, что «зал становится странно похожим на огромное сообщество обезумевших осьминогов, а в центре этого действия – Луи» [6] по-иному обыгрывает мифологему менад, интерпретируемую Х. Кортасаром в одноименном рассказе. Но в эссе «Луи Армстронг – огромный хроноп» зачарованные хронопы игрой гения джаза – своего духовного покровителя – вечного ребенка, демона импровизации и ангела, слетевшего с небес («Луи, который лишь сегодня, словно ангел, слетел в Париж, я хочу сказать – прибыл самолетом “Эр Франс”») [6], только неистово тянутся к кумиру, преображающему их мир и сущность. Смена промокшей от пота белой рубашки Армстронга продолжает на уровне подтекста цепь метаморфоз. Обыгрывается тема змеи, сбрасывающей кожу, что может соотноситься и с демонической ипостасью змия-искусителя, и быть отсылкой к мифологеме Марсия. Тема Марсия тоже оказывается преображенной в ключе импровизации. Наказание Аполлоном Марсия, дерзнувшего соревноваться с богом в искусстве музыкальной игры, оборачивается обреченностью Армстронга на смену второй кожи (рубашки) после каждого концерта – платой за неизменную победу: «... когда играет Армстронг, каждая лягушка – в свою лужу, и всё тут!» [6].

Мифологизация, заданная авторским сознанием Х. Кортасара, определяет доминантами метаморфоз варианты превращений в животных, реализуемых на уровне метафор-символов. В эссе также акцентируются различные проявления на концерте звериного начала в слушателях и маге-джазисте. По мысли А. Е. Махова, «соположение свойств зверя и смыслов» могут принимать «порой совершенно неожиданный оборот. Чем страннее сравнение – тем лучше, остроумнее эмблема» [7, с. 93]. Истинное преображение начинается со звуками пения Луи, способного пробуждать в себе дремлющие тотемные силы, когда «вырывается, нарастая, рев влюбленного оленя, мольба антилопы, обращенная к звездам, шепоток красавцев-шмелей в сиесте высоких трав» [6]. Тема полубожественной-

полуживотной природы великого джазиста обыгрывается в эссе и обогащается рядом смысловых отсылок к другим кортасаровским произведениям. Испитие Армстронгом неведомой залу жидкости из «таинственного красного бокала» пробуждает различные догадки от предположений о молоке до уверенности, что «в его бокале не может быть ничего иного, кроме бычьей крови или критского вина» [6]. Упоминание о бычьей крови и критском вине отсылает к мифу о Минотавре, оригинально интерпретированном Х. Кортасаром в пьесе «Цари», где Минотавр предстает не чудовищем, а неугодным поэтом, иначе видящим мир. В этом смысле в эссе Луи Армстронг уподоблен Минотавру недюжинным талантом и фантазией своих почитателей. Но главное, Армстронг предстает волшебником, совершающим невероятное со звуками своей трубы и с помощью пения. Кумир хронопов не стыдится и простых фокусов, коими кажутся слушателям необходимые джазисту манипуляции с платками и бокалом. «Тем временем в руках у Луи, незаметно спрятавшего стакан, снова свежий белый платок. Теперь он настроен петь, и вот уже поет, а когда Луи поет, весь заданный ход вещей останавливается...» [6].

Мотив священности музыканта подчеркивается образом таинственного бокала, жидкость, находящаяся в котором должна утолить жажду Луи, вызванную напряжением сил во время концерта. «... он берет с возвышения Зевса таинственный красный бокал, узкий и высокий, напоминающий кубок для игральных костей или Святой Грааль, и пьет из него какую-то жидкость, порождая множество самых различных догадок...» [6]. Образ кубка вызывает ассоциацию с чашей, испитие из которой означает принятие предрешенного.

Публика старается угадать возможное значение таинственного бокала и жидкости в нем, усиливая этим экстаз и своими догадками приобщаясь одновременно к игре случая и священнодействию. Споры и предположения о том, пьет ли Луи Армстронг молоко, бычью кровь или же критское вино, становятся попытками определить заведомо неопределимое, к чему можно лишь приближаться – природу самого джаза, вдохновения великого джазиста, его музыки, которая способна околдовывать, творить метаморфозы и дарить радость. Но разгадать тайну оказывается невозможным, ведь сам Луи «готов без конца говорить “прощай” музыке, которую творит сейчас, в этом зале, и которая тут же исчезнет навсегда» [6].

Тема игральных костей («кубок для игральных костей») соотносится с идеей того, что личность Армстронга, а главное его музыка уподоблены случаю. Но случай этот оказывается судьбоносным. Импровизации Армстронга, которые сродни выбросу игральных костей, обретают истинную глубину и силу ценой его таланта и жизни. Эта подлинность усиливается и в сердцах слушателей и даже определяет их жизненный путь: быть хронопами, «погруженными в этот волшебный сон, $\diamond$ а в самой сердцевине сна у каждого хронопа – крошечный Луи, который все играет на

трубе и поет» [6]. Упоминание святого Грааля акцентирует истинность музыки Луи, своего рода, рыцаря, вечно ищущего великую и недостижимую святую и в неизбежности самого поиска приближающегося к ней. Вариативное сопоставление трех тем: темы причащения, игральных костей и святого Грааля подчеркивает импровизационный характер сущности джаза и самого Луи Армстронга. Но остается неведомой природа гения импровизации Луи Армстронга, представляющего ребенком, демоном, ангелом, зверем, волшебником и воплощенным Смахом. Все эти ипостаси сосуществуют и оживают в неистовстве джаза, столь любимого Х. Кортасаром и ставшего важной вехой авторского мифа аргентинского писателя.

Список использованной литературы и источников

1. Асоян А. Орфический миф и культура Серебряного века [Электронный ресурс] / А. Асоян. – Режим доступа к ист.: rossved.rggu.ru/rossved/article.html?id=357849&type=1
2. Андреев В. Примечания к рассказу «Надо быть в самом деле идиотом, чтобы...» [Электронный ресурс] / В. Андреев // Кортасар Х. Чудесные занятия. – Режим доступа к ист.: larivera.info/library/novel/95.html?part=152&lan=rus&pages=all
3. Брагинская Е. «Поговорим, однако, о Евгении Гранде» / Э. Брагинская // Х. Кортасар. Письма к издателю ; [сост. и пер. Э. Брагинской]. – М. : Центр книги Рудомино, 2012. – С. 10–16.
4. Варакина Г. Маски Диониса, или Дионис как маска / Г. Варакина // Катарсис: метаморфозы трагического сознания / [сост. и общ. ред. В. П. Шестакова]. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 168–188.
5. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия / Ф. Ф. Зелинский // Эллинская религия. – М. : Экономпресс, 2003. – С. 32–153.
6. Кортасар Х. Луи Армстронг – огромный хроноп [Электронный ресурс] / Х. Кортасар. – Режим доступа к ист.: aldebaran.ru/author/kortasar_hulio/kniga...ng_ogromneyishiy_hronop/
7. Махов А. Е. Свойства зверя: от античной «естественной истории» к эмблематике Ренессанса и барокко / А. Е. Махов // Бестиарий в словесности и в изобразительном искусстве [сб. статей]. – М. : Intrada, 2012. – С. 84–96.
8. Тертерян И. Хулио Кортасар: Игра взаправду / И. Тертерян // Человек мифотворящий. О литературе Испании, Португалии и Латинской Америки. – М. : Советский писатель, 1988. – С. 443–461.
9. Шегулова Г. Н. Женщина-птица: к семантике образа в драме И. Анненского «Фамара-кифарэд» / Г. Н. Шегулова // Бестиарий в словесности и в изобразительном искусстве [сб. статей]. – М. : Intrada, 2012. – С. 60–66.

10. Эрраес М. Хулио Кортасар: другая сторона вещей / М. Эрраес. – СПб. : Азбука, азбука-Аттикус, 2005. – 352 с.

11. Cortázar J. The Art of Fiction : [Interviewed by Jason Weiss] ; [Digital esource] /J. Cortázar // The Paris review. – No. 83. – 1984. – Mode of access to a source :www.theparisreview.org/interviews/2955/t...fiction-no-83-julio-

РОЗДІЛ 4.

САМОЗДІСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У КУЛЬТУРНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ

УДК 159.937:94:246.3:159.91(043.5)

Е. С. Данилова

ПСИХОЛОГО-БОГОСЛОВСКИЙ АСПЕКТ УКРАИНСКОЙ ИКОНОПИСИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Актуальность проблематики. С точки зрения христианской догматики (умосозерцательные истины веры) икона – свидетельство о том, что Сын Божий стал Сыном человеческим, что Божественное Слово обрело плоть, а Божественная Ипостась стала Богочеловеческой Личностью – конкретной и неповторимой. Бог навечно воспринял природу человека для того, чтобы открыть человеку путь бесконечного восхождения к Богу, сделать Свое творение причастником свободы и совершенств абсолютного бытия.

С точки зрения сотериологии (учение о спасении) икона открывает нам будущее преображение мира, новые свойства материи и вещества, одухотворенных в огне и Свете несотворенной Божественной благодати. В эсхатологическом плане (учении о завершающем этапе истории) икона – свидетельство о том, что мир не уничтожится в конце времени, а раскроется в своей идеальной сущности; материя, освободившись от шлака греха, от тьмы инертности и косности, станет дивно прекрасной подобной Духу. С позиции христианской эстетики икона является указанием на самую высшую небесную красоту, которая не может быть адекватно передана через линии и краски, но присутствует и звучит в символах, как гимн в нотных знаках, как в иероглифах, похожих на кружевную вязь, таится предание о неведомых миру сокровищах.

Символический план – икона, как символ, взаимодействующий с символизируемым и выявляющий его. В иконе, похожей на полупортрет-полузагадку, где символы и условные асимметричные линии одновременно скрывают и открывают бездонную глубину иконы, подобную глубине.

Литургический план – икона, как свидетельство о присутствии Небесной Церкви в сакральном пространстве храма.

Нравственный план – победа Духа над грехом и грубой материальностью.

Анагогический (возвышающий) план – икона это живая книга, написанная не буквами, а красками.

Психологический план – чувство близости включенности через сходство и ассоциативные переживания.

В аспекте мистики (переживания религии, как тайны и личной встречи с Божеством) икона – это обнаружение и проявление сил и энергий, а вернее – любви того, кто изображен на ней. В иконе ощущается особая тишина, тишина Вечности. Это не отсутствие звуков, не вакуум жизни, не тишина могилы, но тишина как совершенство гармонии, как полнота бытия, подобно тому, как белый цвет есть не отсутствие цвета, а синтез и полнота всех цветов радуги. Тишина иконы – это динамическая тишина, нарастающая тишина, которая переносит молящегося перед иконой из царства земли в небесное царство. Человеческая душа почти физически ощущает, что икона окружена полем духовных сил и энергий.

Икона – готовность к личностному общению тех, кто находится в духовной зоне с теми, кто еще пребывает на земле. Икона – это мистическая встреча, обращенность святого к человеческому сердцу и возможность обращения души к Высшему "горнему" миру.

Икона всегда конкретна. Она посвящена определенному событию или лицу. Церковь требует, чтобы на каждой иконе было обозначено изображенное событие или лицо.

Объект исследования. Феномен украинской Иконы.

Предмет исследования. Психолого-богословский аспект украинской иконописи в историческом генезисе.

Методы исследования: метод герменевтики, метод интроспекции, метод синтеза и обобщения, психолого-исторической реконструкции, метод индукции и системный анализ.

Икона, будучи сакральным объектом для верующего, одновременно выступает проекцией психики субъекта, так как является открытой динамической системой. «Мир индивидуальных ценностей как в зеркале отражает психологическую историю человечества, его прошлого и настоящего» [16,с.144]. То есть, восприятие иконы отражает внутренний мир ценностей человека, но и общества в целом – «каковы мы...такова и икона...» [17с.38]. Согласно концепции И. Г. Белявского, именно изучение текстов (а икона является сакральным текстом) позволяет реконструировать историческую эпоху [2]. Иконопись – особая знаковая система, ставшая языком Церкви. Уже Дионисий Ареопагит указывал на то, что в священных изображениях должно присутствовать сходство и несходство. Сходство для того, чтобы оно было узнано; несходство для того, чтобы подчеркнуть, что это подобие, как бы иносказание, но не зеркальное отображение. Язык евангельских притч – язык образов и

символов: отец блудного сына – Бог, добрый пастырь и милостивый самарянин – Христос и т. д. Иконопочитание видит в мироздании стройную систему образов и символов, как бы тень Божественного бытия. Сын Божий – образ Бога Отца; как совершенный, абсолютный и идеальный образ Он равен Первообразу в полноте, свойствах и предвечности бытия. Священные символы – это ступени, по которым душа человека восходит к Богу, и каналы, по которым благодать Божия нисходит к людям. Ангелы и человек – образ Божий, космос – образ человеческого тела, хотя и сотворен раньше человека. Этим самым познание переключается в эмоционально-эстетическую сферу, где согласно учению об иерархии Дионисия Ареопагита, приобретает художественно-иерархическую структуру, своеобразную своего рода “лестницу” художественной образности. Принципиальная особенность этой “лестницы” состоит в том, что образы все более удалялись от архетипа по мере спуска в низ в “мир бытия”. Но что значит “удалялись от архетипа”? Ведь архетипом было непознаваемое трансцендентное божество. Восточно-христианские гностики считают что “изоморфизм основывается на “неподобных образах”, которые по мере нисхождения, уступают место “подобным образам”. Учение “о подобных и неподобных образах” занимает одно из центральных мест у Дионисия Ареопагита” [4, с. 161]. Догмат воплощения приближал эту ступень образов к “подобным”. “Христос есть образ Бога невидимого” (Второе послание к коринфянам апостола Павла, IV. Библия). Для иконографии древнерусского изобразительного искусства теория “подобных” образов имеет особое методологическое значение. Заметим прежде всего, что словосочетание “подобный образ” вовсе не означает, что речь идет о какой-либо копии. Если, например Иоанн Дамаскин и употребляет такие слова, как “образ естественный по природе и подражанию”, то слово “подражание” вкладывается не морфологический, а просто видовой смысл. Образ сына подражает образу отца, но это вовсе не означает что он копирует отца. При этом надо помнить, что И. Дамаскин заметно рационализировал теорию образов Дионисия Ареопагита. Дионисий говорит, что даже на земной ступени “божественный свет” (то есть трансцендентное божество) передается в неясных изображениях истины, в далеких от архетипа отображениях, в трудно постижимых иносказаниях и образах. С позиции христианской эстетики икона является указанием на самую высшую небесную красоту, которая не может быть адекватно передана через линии и краски, но присутствует и звучит в символах, как гимн в нотных знаках. Икона – не мертвое изображение; через нее проходят лучи живоносной Божественной благодати. Она соединена через благодать с личностью того, кто изображен на иконе. Через икону проявляется ипостась святого, поэтому икона – живой символ личности святого не в смысле органической жизни, а в смысле носителя животворящего Света. В иконе расчленение и соединение

цветовых поверхностей выражает многоплановость и многомерность пространства и времени, а доминирующий тон иконы, ее ритмический лейтмотив – соединение и взаимозаклученность временного и вечного, земного и надмирного, прошлого и будущего, начала и конца. Композиционные аккорды иконы; включают в себя взаимопроникающие символы: символы-плоскости, символы-цвета, символы – световые излучения. Икона учит смотреть на космос как на тени, образы духовного мира, но образы, скрытые и зашифрованные под завесой вещественного. Это, намеки, предзнаменования, загадочные знаки, шифр и тайнопись вечности не четкие подобиия, а скорее тени на поверхности волнующейся воды. В иконе эти отражения вечности получают свою гармоничную знаковую систему. Они даны не в настоящем, а в будущем – в процессе своего Преображения. Икона свидетельствует об онтологической связи человека с царством света – надмирной сферой, о возможности преодоления ограниченного, сотворенного, падшего земного мира и приобщении к свободе абсолютного бытия. Икона несет в себе притяженность неба, зона вечности, и победу над притяжением земли, выход из владычества земли и ее "ноосферы". Лицо человека на иконе становится Ликом. Икона открывает процесс духовного возрождения, переход личности в ипостасность. Икона – это особый вид искусства, его неповторимая идиома, которая создавалась на основе молитвенно-мистического опыта всей Православной Церкви.

Икона появилась на Украине приблизительно в 988 году. В переводе с греческого это слово - образ - и закрепилось в украинском языке. В начале были только привозные иконы, в основном, византийские и греческие, потом по мере расширения строительства храмов возникали и распространялись украинские школы иконописи, в основном при монастырях. Создателем киевской школы иконописи считают митрополита Иллариона, который выступил против засилья византийских греков в иконописной работах на территории Киевской Руси. Иконописные мастерские находились при храмах святой Софии и в Печерском монастыре, основанном Антонием и Феодосием. С тех времен дошло очень мало работ украинских мастеров и всего пару имен авторов. Это Григорий, легендарный Алимпий, о котором люди говорили, что ему помогают ангелы - он мог за несколько часов нарисовать и позолотить икону. Считается, что церковь Успения Богородицы (1073-1089 гг.) расписана была уже только киевскими мастерами, в отличие от более ранних святой Софии и Десятинной церкви для строительства и росписи которых приглашались мастера со всего православного мира. Классическая иконопись на Украине развивалась в соответствии с православными канонами (правда доски брались в основном липовые), кроме того рисовались иконы на стекле (в основном на Западной Украине) и вышивались на ткани. Украинская икона начала стилистически обособляться от русской иконы с конца XIII века, в пятнадцатом веке она

испытала время своего расцвета. Но наиболее выразительно процесс обособления пошел с XVI века, когда после объединения Польского королевства с Великим княжеством литовским и отхода к этому государству земель Западной Украины украинская икона испытала интенсивное влияние от католической живописи Польши. Через Польшу на Украину проникли и прижились на новой почве декоративные мотивы, характерные для немецкой католической живописи, в частности включение в композицию иконы розы без шипов или других растительных мотивов. По мнению большинства ученых в этот период были заложены основные национальные особенности украинской иконописи от российской и других православных школ. Для украинских икон характерно очень узкое поле [1] или отсутствует вообще. Условный или настоящий ковчег [8] украшается цветочным или растительным орнаментом, тисненным по левкасу или написанным красками. Украинские иконописцы предпочитают зеленый и красный цвета, которые, как правило, главенствуют в колорите икон. Желтый цвет зачастую выступает заменителем позолоты. Типологическим признаком для украинских икон является введение в композицию розы без шипов (реже - райских плодов). Мотив роз без шипов присутствует и в русских иконах с украинскими мотивами «Богоматерь «Всем скорбящим радость» (ил.6) и «Святой Николай Чудотворец» (ил.7)

Фелонь святителя Николая святителя украшена синими розами, а омофор – красными розами без шипов. Алая роза здесь символизирует праздность загробного мира, духовность, очищение, милосердие и мистическое возрождение, синяя – небесную духовность, постоянство, истину и верность. В отдельных иконах встречается декоративные арки, справа и слева от которых изображались цветы или растительные орнаменты. Кстати, в византийской и русской традициях золотой фон символизировал рай, а в Украине на этот фон накладывали еще и разнообразные растительные орнаменты. Это олицетворяло райский сад – Эдем. Причем все контуры на иконах очень плавные, как бы песенные, почти не встречается ломаных или прямых линий, углов – все закруглено. Такова и наша ментальность. Нередко фигуры святых в украинских иконах несколько вытянуты по вертикали. Наконец для украинских икон характерна тенденция изображения святых, которые родились или жили на Украине, или мощи которых хранились в церквах Украины. Издавна на Украине существовал свой круг чудотворных икон Богоматери, которые были написаны, обретены и хранились монастырях и церквах Украины. Когда всматриваешься в некоторые иконы, кажется, что они нарисованы детской рукой. На наш взгляд в этом тоже кроется какой-то глубокий сакральный смысл. Это иконы, написанные народными мастерами – богомазами, тяготевшими к детализации изображения. Они могли тщательно прорисовать каждую ресничку, внести в икону элементы быта,

разрисовывать одеяния святых золотыми узорами. Если классический мастер все же придерживался каких-то традиционных канонов, то народный такими канонами совершенно не владел и творил как Бог на душу положит. Отсюда и достаточно уникальные сюжеты. К примеру: Богородица жертвует золото на строительство храма, такой иконографический извод мог появиться только у нас или икона с изображением купания маленькой Марии. На иконе изображена симпатичная крошечная девочка, которую готовятся опустить в деревянную лохань (в таких обычно деток и купали). Очень трогательная картина, вызывающая самые теплые чувства. Именно благодаря таким деталям по нашей иконе довольно легко определить время ее создания. К тому же задача у народных иконописцев была одна: нарисовать красиво, так, чтобы впечатлить односельчан, заставить их почувствовать через икону присутствие божественного. Так рисовали в основном в Западной Украине, в Закарпатье, Полесье. А вот в иконах, написанных мастерами Киево-Печерской лавры, больше европейских элементов. Так как киевские иконописцы тесно сотрудничали с Киево-Могилянской академией, которая выискивала в западной культуре все самое ценное и внедряла в украинскую культуру. А еще киевские иконы – самые богатые, инкрустированные золотом и драгоценными металлами, так как создавались на деньги гетманов. Икона «Чудо Георгия о змие» (ил.4) по своей композиции восходит к протографу XVIII века, хранящемуся в Черниговском художественном музее под названием «Юрий-змееборец». В верхних углах иконы, отделенных от изображения святого декоративной аркой, изображены розы без шипов в окружении листьев. И, несмотря на примитивное письмо, образы Георгия (Юрия) и дракона (змия) запоминаются своей самобытностью и похожи на иллюстрацию к украинской народной сказке. Великомученик и целитель Пантелеимон представлен на иконе как провинциальный средневековый монах из Польши или Западной Украины. Верхняя часть иконы украшена розами без шипов. Икона «Святой Иоанн Воин» (ил.1), вывезенная в 1901 году переселенцами из Черниговской губернии Украины в Алтайский край, характеризуется изящным письмом, проникнута сентиментальным настроением, характерным для многих памятников украинской национальной иконописи. Образ святого напоминает изображения средневековых западноевропейских рыцарей. Те же черты присущи композиции и стилю иконы «Святой Димитрий Солунский».

Основными отличиями украинской иконы от остальных православных школ иконописи, большинство ученых считают:

- определенная мягкость колорита;
- применение червонного золота с более теплым цветом, чем в суровых российских иконах с более бледными цветами позолоты;

- применение растительных орнаментов, с использованием цветов везде, где это можно было применить (роспись орнаментов на одежде, краев рамки доски иконы);

- мягкое, почти трепетное написание самых любимых Украинских образов иконографии (особенно Богородицы).

Определенное значение имеет символика цвета: белый – святость, золотой – вечность, зеленый – жизнь, синий – тайну, красный – жертвенность, голубой – чистоту, желтый – цвет тепла и любви, сиреневый – печаль или далекую перспективу, пурпур – победу, багряный – величие, фиолетовый – используют в одеяниях, когда хотят подчеркнуть особенность служения или индивидуальность святого, бирюзовый – молодость, розовый – детство, черный – пустоту, отсутствие благодати, грех, а черный соединенный с синим – глубокою тайну, черный с зеленым – старость, серый – мертвенность, оранжевый – благодать Божию, преодолевающую материальность, стальной – человеческие силы и энергии, в которых есть нечто холодное, лиловый – завершение, янтарный – гармонию, согласие, дружбу. Но это вовсе не таблица цветов, как символических знаков, это скорее определенная тенденция использования цветов. В иконе говорят не цвета, а созвучия цветов. Из одних и тех же звуков создается не похожие друг на друга мелодии: так в меняющихся композициях цвета могут иметь различное символическое значение и эмоциональное воздействие. Иконописец должен быть включен в литургическую и мистическую жизнь Церкви, чтобы всем своим существом почувствовать реалию иконы и воплотить ее в особом знаковом языке. Иконописные изображения иногда значительно отличаются друг от друга, хотя каждый христианин может узнать на иконе пророка Илью, святителя Николая или Георгия Победоносца. Отличаются главным образом потому, что цель иконы – показать не внешнее сходство, а духовную сущность. Икона – особый символ, который не только указывает на символизированное, не только дает душевно-эмоциональные сопереживания посредством ассоциаций, но и отражает в себе символизированное и открывает его нам. Разгром и почти полное уничтожение Киева войсками Батыя (1240 год) надолго перенесли центр украинской иконописи в западные районы (Галич). Дальнейшая сложная история Украины определила и соответствующую историю ее икон – следующий подъем иконописи связан сначала с массовым строительством православных храмов и монастырей, а затем и с появлением икон в каждом православном доме (примерно 17-18 вв.). Массовый спрос на иконы вызвал к жизни и достаточно уникальное явление в виде народной иконописи, народные умельцы писали иконы под заказ и даже расписывали деревенские церкви и храмы, внося свое видение святых образов в строгие православные каноны их написания. В селе иконы звали просто "богами". Их писали, опираясь не на церковный канон, а на

народный обычай. "Христос - лоза виноградная" - один из популярных в Поднепровье иконописных сюжетов. Из правого бока Иисуса растет лоза, проходит по-над крестом и завершается виноградной кистью, которую сам он выдавливает в чашу, преподнесенную коленапреклоненным ангелом. Литургическое значение этого образа очевидно: он иллюстрирует догмат о претворении вина причастия в кровь Христову. Но почему аллегорический сюжет ученой барочной живописи был накрепко усвоен неизвестными украинскими богомазами? Виноградные ветви, листья и кисти писаны так любовно, что весь сюжет приобретает значение почти дионисийское... Народные иконы Черкащины поражают прежде всего колоритом. Их краски так сочны и так контрастны, что ясно - цветовое решение занимало местных богомазов гораздо больше, чем проблема композиции, а прямое эмоциональное выражение - больше, чем точное следование канону. Живость местной природы оказала на эту икону не меньшее влияние, чем христианские догматы. Здесь все в цветах. И Никола, и Варвара, и "Неопалимая купина". Самая заметная отличительная черта приднепровской иконы - это ее изукрашенность расписными цветами: в диапазоне от нежно-бархатистых объемно нарисованных роз до графичных маков, красных на черном фоне. Даже над отрубленной главой Иоанна Предтечи расцветают в воздухе цветы. Здешнее христианство - это религия радости. Здесь мало сумрачных ликов и умозрительной красоты. Много улыбок ликования и чувственной радости. В дальнейшем появление и развитие техники цветной печати вызвало появление дешевых копий, создаваемых путем наклейки бумажной репродукции иконы на дощечку с последующим оформлением штампованным окладом и вставкой этой (фактически иллюстрации) в раму со стеклом. Сложный, длительный процесс классического создания иконы всегда был достаточно дорогостоящим и естественно не мог быть поставлен на такой же поток, что привело к снижению объемов написания икон в их классическом понимании. Последний удар по украинской иконописи был нанесен в прошлом веке Советской властью - уничтожение храмов, массовое сожжение икон привели к тому, что в течение почти века редкие выходцы с Украины работали в основном за границей, расписывая храмы и создавая иконы. Украинские иконы которые называли народными "аляповаты и неискусны". Такая точка зрения господствовала в научных кругах до середины XX века. Только Платон Белецкий и Павел Жолтовский, историки искусства, своими фундаментальными трудами [1, 7, 8] взялись разрушить это убеждение. Они восприняли украинскую народную иконопись как вполне самостоятельное художественное явление. Доски и холсты, висящие по хатам, вошли в круг внимания искусствоведов. Живопись на Украине развивалась в русле религиозного искусства, опираясь на богатое наследие Киевской Руси. Научное собирание украинской иконы длится

всего век. Шло оно по обе стороны границы: и в Австрии, и в России. Но "по ту" сторону коллекции сохранились лучше. Львовский историк искусства Илларион Свенцицкий начал описывать галицкую церковную старину еще до Первой мировой войны. Он работал с благословения и при поддержке униатского митрополита Андрея Шептицкого, основавшего на собственные средства Украинский национальный музей во Львове. Найденные сокровища послужили основой богатейшего собрания, существующего до сих пор.

Новый интерес к народной украинской иконе зародился в девяностых на волне национального движения. В 1993 году в Луцке был создан Музей волынской иконы. Там ныне хранится знаменитая икона Холмской богородицы. Почта Украины выпустила даже марку, посвященную этому музею.

Народная икона привлекает искусствоведов и политиков. Самим фактом своего существования она говорит о национальной идентичности ярче, чем это могут сделать толстые тома политических деклараций. И в то же время для сохранения этой иконы за годы независимости Украины сделано очень немного. И сделано частными усилиями.

Подводя итог нашего исследования можно сделать вывод что в иконописании отразилось своеобразие социально-экономического развития Украины с момента принятия Христианства Древней Русью до сегодняшнего времени. Икона – зеркало эпох. Иконопись самобытное искусство, сочетающее общерусские черты со своеобразными чертами всех иконописных школ. В настоящее время - восстановление храмов и возрождение свободы вероисповедования граждан Украины, создают определенные предпосылки для нового возрождения украинской иконописи - искусства пережившего века. Устремляя свой взгляд в глубь украинской иконы вы почувствуете облегчение и ощущение Духа далеких предков, прислушайтесь к зову своего сердца. Стук, ритмичный стук Вашего сердца в унисон чарующей тишине излучающей от Иконы, и слезы радости и надежды наворачиваются у Вас на глазах. И вас переполнит чувство одновременно и радости и надежды и облегчения, что Вы не один на этом свете. Вы услышаны и поняты, с Вами Бог. Главное, не бояться и прийти с открытым сердцем и добрыми помыслами, и иметь терпение, уметь ждать.

Список использованной литературы

1. Белецкий Платон. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв./ Платон Белецкий – К.: Наук. думка, 1978. – 327 с.
2. Белявский И. Г., Кишинская А. Н. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии / И. Г. Белявский, А. Н. Кишинская. – О.: ОКФА, 1997. – 465с
3. Бычков В. В. 2000 лет христианской культуры / В. В. Бычков – СПб.: Университетская книга: УРАО, 1999. – Т. 1. – 574 с.; Т. 2. – 527 с.

4. Бычков В. В. Образ как категория византийской эстетики/ В. В. Бычков – СПб.: Университетская книга: УРАО, 1999. с. 661
5. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем./ Х.-Г. Гадамер.- М.: Прогресс , 1988. - 699с.
6. Данилова Е. С. Людина – «Жива Ікона»/ Е. С. Данилова.// Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Том 11. Випуск 11. Психологія. – Одеса 2006. – С. 4.
7. Жолтовський Павло. «Волинська ікона» / Павло Жолтовський, — Луцьк, 1994 р., С. 11–13.
8. Жолтовський Павло. Історія українського мистецтва. В 6-ти томах. / Павло Жолтовський. – К., 1967. – Т. 2.
9. Кашменский О. С. Систематический свод учения св. отцов Церкви о душе человеческой / О. С. Кашменский. – Вятка, 1860–1865.
10. Литвин-Кіндратюк С. Д. Екологічні чинники трансформації релігійного досвіду/ С. Д. Літвін-Кіндратюк. Матеріали Міжнародної конференції. - Gorlov WLRP. - 2009. – Р. 132-141.
11. Лозова О. М. Семантика провідних екзистенціальних цінностей у сучасній свідомості / О. М. Лозова // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Психологія. – 2007. – Вип. 37. – № 759. – С. 156–160.
12. Москалец В. П. Психология религии / В. П. Москалец – К.: Академія ВНЗ, 2004. – 240 с.
13. Раевская Н.Ю. Священные изображения и изображения священного в христианской традиции: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.13. – Санкт-Петербург, 2006. - 205 с.: ил. РГБ ОД, 61 07-9/40.
14. Серафим (Роуз; отец). Православие и религия будущего / Серафим (Роуз; отец). – Волгоград: Православная книга, 1991.– 197 с.
15. Членова Л. Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису. -Луцьк, 1999. С. 92-93.
16. Языкова И. К. Богословие иконы / И. К. Языкова. – М.: Паломник, 1995. – 169 с.
17. Там же, С. 38

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПОНЯТТЯ АВТЕНТИЧНОСТІ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Як слушно зазначається у сучасних оглядах психологічних досліджень автентичності, ця проблема фактично хвилювала людей з найдавніших часів як питання про потребу та можливість бути самим собою (цей вираз, очевидно, є найточнішим загальномовним відповідником поняття "автентичність") [8].

Водночас зсування цієї проблематики у центр культурної уваги - "явище відносно нове", пов'язане з Новою добою [10, 27], а надто з ХХ ст. Саме на його початку, за виразом засновника філософської антропології М. Шелера, людина "стала глибоко і безумовно "проблематичною" для самої себе, коли вона не знає, ким вона є, і водночас знає, що вона цього не знає..." [14, 146] Це усвідомлене незнання себе, у свою чергу, відбиває власне буттєву проблематизацію - кризу існування, виразно окреслену К. Ясперсом: "...Людина виявляється відірваною від свого коріння... Вона ніби не може більше утримувати буття... Ми ж хочемо проникнути в основи дійсності, в якій ми живемо... Після того, як єдність, яка не викликала сумнівів, виявилася розбитою вцент, ми бачимо тільки існування, з одного боку, і усвідомлення нами й іншими людьми цього існування - з іншого боку" [14, 102]. Саме це глобальне відчуття «невкоріненості», руйнування базової буттєвої "єдності", радикального розриву людини з собою (між "існуванням" та його "усвідомленням", між різними аспектами індивідуального та соціального життя, різними універсальними ціннісно-смісловими настановами...) стали поштовхом для актуалізації й інтенсивного розвитку ідеї автентичності, "справжності" - спочатку головним чином в екзистенціальній філософії, а згодом в екзистенціально-гуманістичній психології, психотерапії та консультуванні. І хоча наразі ця категорія застосовується й іншими напрямками персонологічних досліджень, важливо усвідомлювати її витoki й актуалізувати вихідний змістовий потенціал, який згодом не лише продуктивно перосмислювався, а й розмивався та викривлявся саме внаслідок "популяризації" цього концепту. До того ж, за слушним виразом С. К. Нартової-Бочавер, "мода" на поняття автентичності часом робить його "цілком спекулятивною, тієї самою "зайвою сутністю", від введення якої застерігали середньовічні номіналісти" [8, 1].

Водночас це поняття є гранично значущим як осередок вищезгаданих наріжних "тем" сучасного буття, відповідаючи потребі людинознавства й зокрема психології в інтегративних категорійно-термінологічних засобах осягнення надскладної "ситуації людини".

Недаремно визначний сучасний філософ Ч. Тейлор, проаналізувавши передісторію формування ідеї автентичності та її значущість як ключового "морального ідеалу" сьогочасної культури, назвав останню "культурою автентичності". При цьому він слушно наголошує на складних колізіях розуміння та здійснення цього ідеалу, зокрема на його суттєве викривлення у "більш егоцентричних та "нарцисових" формах сучасної культури" [10, 20; 35]. Прикладом такого спотворення видається з наукової точки зору зведення у масовій психологічній практиці ідеї автентичної поведінки (життя) до примітивного настановлення на «спонтанність», на безпосередній та необмежений вияв індивідуальних почуттів та прагнень. Адже зрозуміло, що це відбиває лише одну грань поняття автентичності - ідею свободи - та й то вкрай вульгаризовано, у дусі крайнього індивідуалізму. Чітке окреслення й актуалізація вихідного соціокультурного потенціалу поняття автентичності важливі й з огляду на численність і розбіжність його сучасних тлумачень, про яку дає уявлення хоча б довідка з енциклопедичногословника: "Часто у якості синонімів терміна "автентичність" використовуються такі визначення, як особистість, що повноцінно функціонує (Роджерс), свобода (Олпорт), самість, цілісна особистість (Перлз), конгруентність (Гриндер, Бендлер)" [9]. З огляду на вкоріненість та впливовість усіх цих трактувань у сучасній культурі, важливо не заперечувати жодного з них на користь інших, а розвивати їх продуктивну взаємодію. Це, у свою чергу, знов-таки вимагає ілісного осмислення загальнокультурного контексту та основних тенденцій розвитку категорії автентичності. Цей аналіз, на нашу думку, має також актуалізувати ті продуктивні інтенції російської, радянської та пострадянської філософії й психології, що розвивалися паралельно із західними, а часом випереджаючи їх в окресленні предметно-змістових та методологічних універсалій розвитку наукової психології. Зокрема, вже у першій третині ХХ ст. у Росії та згодом у Радянському Союзі евристично осягається буттєва проблематика, окреслена у вищенаведених висловах Шелера та Ясперса і загалом у феноменологічній та екзистенціальній філософії. Відтак одночасно у різних аспектах, з суттєво відмінних світоглядних та методологічних позицій окреслювалися певні всезагальні ціннісно-сміслові орієнтири буття й пізнання, зокрема людинознавства, що з сучасного погляду постають підвалинами так званої некласичної раціональності. При цьому через відсторонення європейської та американської науки від філософсько-психологічних напрацювань у Росії й в Україні деякі здобутки гуманістичної та екзистенціальної психології, та й більш нових течій, в історичній ретроспективі виглядають "перевідкриттям" вітчизняних ідей та концепцій. Так чи так, інтегративне осмислення найвагоміших здобутків психології автентичності вимагає, на наш погляд, їх оцінки у світлі певних всезагальних орієнтирів (регулятивних ідей) буття й пізнання Новітньої доби. До таких

онтологічних універсалій, за обстоюваною нами філософсько-методологічною концепцією, належать поняття діалогу та культури; у тлумаченні останніх ми спираємося передусім на ідеї М. М. Бахтіна та В. С. Біблера, які, на наш погляд, надзвичайно продуктивно акумулюють новітні здобутки філософії людини та соціально-гуманітарних наук. Відтак ми виходимо у поданому нижче огляді з припущення, що саме ідеї діалогу та культури у їх взаємовизначенні протягом ХХ ст. постали (часом неявно) наріжними методологічно-змістовими орієнтирами людинознавства й, зокрема, значною мірою визначили напрями та зміст психологічних досліджень автентичності особи. Передусім завважимо, що й у вищезгаданій книзі Ч. Тейлора ("Етика автентичності") концепт автентичності досліджується у його розвитку як осердя певної культури (цілісно-унікального способу) існування й пізнання. Причому саме дана культура, що визріває у ХХ ст., на його думку, потенційна здатна найповнішим чином реалізувати сутність "людського", яку Тейлор цілком згідно з М. Бахтіним тлумачить так: "Головна риса людського життя... це його діалогічний характер [виділено автором. - С.К.]. Ми стаємо повноправними людьми, здатними зрозуміти себе і, отже, визначити свою ідентичність, коли оволодіваємо мовами людського спілкування... Форми [сучасного життя. - С.К.], які обирають самоздійснення без зважання (а) на потреби наших зв'язків з іншими або (б) на будь-які вимоги, породжені чимось більшим або іншим, ніж людські бажання й прагнення [соціокультурними цінностями, ідеалами тощо. - С.К.], є саморуйнівними... вони руйнують умови для реалізації нашої автентичності" [10, 32; 34]. Варто співвіднести цю точку зору, що підсумовує тривалий розвиток ідеї автентичності у філософії, з вищезгаданим новітнім поворотом "проблеми людини" (назва відомої книги М. Бубера) – з колізією розриву буттєвої єдностію. Адже у гуманістичній та екзистенціальній психології автентичність особи від початку постає як певне відношення (взаємодія, узгодження, гармонія), по-перше, між зовнішнім та внутрішнім планами життєдіяльності, по-друге ж – у власне психологічному вимірі - між різними радикально відмінними настановленнями, "інстанціями", рушійними силами внутрішнього життя, які перебувають у зміні, розвитку. Відтак згадується наріжний принцип діалогізму М. Бахтіна: "Людина ніколи не співпадає з собою. До неї не можна застосувати формулу тотожності: А є А... Справжнє життя особистості звершується як би у точці цього неспівпадіння людини з самою собою, у точці виходу її за межі всього, чим вона є як буття речі ((рос. "вещное бытие". - С.К.)) [1, 36]. Отже, "буття самим собою" як психологічна проблема одразу актуалізує феномен самовідсторонення, самотрансценденції - у даному випадку "іманентної", в межах індивідуальної свідомості. Остання при цьому неминує постає, за ще однією відомою бахтінською формулою, як

pluralia tantum ("множина") [2]. Але водночас трансценденція індивідуального життя вочевидь є (згадуючи наведені слова Тейлора) "зв'язком з іншими" та з "чимось більшим або іншим, ніж людські бажання й прагнення" - з загальнолюдським, культурним буттям. Власне ж у психології ще на межі 20-х рр. висунута (хоч і не оцінена у той час світовою наукою) принципова теза Л.С. Виготського: "Через інших ми стаємо самими собою". Відтак автентичність, як і ідентичність особи (як відомо, ці два поняття у психології часто зближуються), можливі лише на тлі несамототожності, навіть "розтотожнення", ненастанного творення іншого буття як у зовнішньому, так і у внутрішньому плані. Відоме визначення діяльності актора за К. С. Станіславським - "бути іншим, залишаючись самим собою" - можна щодо особистості взагалі переформулювати так: стаючи іншим, через це ставати собою (цією, унікальною особою і дійсно людиною).

Один з витоків цього погляду на проблему буття собою знаходимо у філософській, релігійній, естетичній, суспільно-політичній, гуманітарно-науковій думці першої третини ХХ ст. Зокрема, надзвичайно плідними у цьому плані є здобутки так званого Срібного віку російської культури. Суттєвим є те, що для більшості її діячів самоздійснення, буття самим собою було невід'ємним від етичної проблематики, набувало - користуючись виразом Ч.Тейлора - характеру "моральнісного ідеалу". Їхні ідеї, враховуючи найвизначніші надбання європейської філософії та науки, водночас суттєво спиралися на власне російську культурну традицію з її виразно етичною спрямованістю. Відтак "істинне життя", сенс емпіричного існування особи пов'язувався у цих мислителів з її моральнісним обов'язком перед іншими людьми, спільнотами, Богом. Саме у цьому контексті російське життя й культура вкрай загострили проблему гармонійного сполучення індивідуально-особистісного та соціального, природного та культурного вимірів людського буття, а також різних форм культурної свідомості – наукової, філософської, релігійної, мистецької, соціально-етичної, політичної тощо. Внаслідок особливих історичних та культурних обставин ці глобальні суперечності людського буття Новітньої доби, згадувані на початку нашої розвідки, часто усвідомлювалися у Росії раніше й інтенсивніше, ніж у європейській думці. Так, ще у 1907 р. Вяч. Іванов починає статтю "Ти єси" словами, що звучать вельми актуально: "Сучасна криза індивідуалізму не є лише явищем нормативного порядку, зумовленим зрушеннями цінностей у царині моральнісного самовизначення особистості, - але вкорінена так само у зростанні та змінненні самої свідомості особистості; витончення та поглиблення особистої свідомості, диференціюючи її, зруйнувало її єдність" [6, 289]. Виходячи з цього, російський митець фактично міркує про досягнення автентичності, шлях до якої шукає в "антропологічному принципі" християнства: "Людське самоствердження є оманливим, якщо

суб'єктом його є обмежена особистість. Належить відкрити своє істинне я, щоб затвердитись у ньому. Християнство вчить, що таке я приховано присутнє у людині: "Царство небесне у вас є" [6, 286]. Провідна думка статті Іванова – необхідність осягнення "антиномії свідомості", що, з його погляду, лежить у природі будь-якого релігійно-містичного переживання й являє собою "внутрішній досвід, що розколює нашу свідомість на "я" й "ти" [6, 290]. Осягнути "Ти" в "я" ("Небо в нас"), знов здобути його "і в недоступному ближньому, і в недоступному Бозі" й тим самим відновити єдність "мікрокосму й макрокосму" - такою він вважає мету сучасної душі [6, 294]. Отже, ідеальним орієнтиром пошуків "істинного", автентичного особистого життя виступає вища реальність зовнішнього та внутрішнього Іншого.

Таким чином, вже понад століття тому шукачі нової естетики і оновленої релігійної свідомості дійшли практично тих самих висновків, які нині робить на підставі філософсько-культурологічного аналізу той-таки Ч.Тейлор. А саме, проблему автентичного самовизначення й самоздійснення, що визріла у ході розвитку новочасового індивідуалізму, можна розв'язати не шляхом відмови від його здобутків на користь тієї чи іншої форми знеособлюючого "колективізму", а лише через іманентне подолання "нарцисичних" викривлень та небезпечних тенденцій процесу "витончення та поглиблення особистої свідомості". Цей розвиток має вести не до самозамикання, а до творчого акту відкриття - "винайдення" наново – інших людей, навколишнього предметного світу, до нової "соборної" чи "космічної" єдності з ними. І не дарма передусім саме новітнє мистецтво найяскравіше втілило цей пафос "світу вперше" (вираз В. С. Біблера за аналогією з пастернаківським "Урал вперше"), усвідомивши себе "«незалежним і творчим началом та мислячою можливістю нових світів і часів" (Р. М. Рільке). Зокрема, плідна естетична концепція "нової людини" – водночас митця-"артиста" та "людини суспільної", творця як культури, так і життя, – належить О.Блоку. Він протиставляє змертвілому й подрібненому "духу цивілізації" творчий дух культури – "дух музики", "світовий ритм", за його метафоричними визначеннями. Це здатність чути голоси природних стихій, "світового оркестру", і саме мистецтво є "голосом стихій і стихійною силою; у цьому - його єдине призначення, його сенс і мета..." [5, 244]. Але до цього веде тяжкий шлях самоформування, культурної дисципліни, творення "космосу" з "хаосу" : "...Нам необхідна рівновага для того, щоб бути близькими до музичної сутності світу – до природи, до стихії; нам потрібні для цього передусім впорядковане [рос. "устроенное". - С.К.] тіло та впорядкований дух, бо світову музику можна почути лише всім тілом та всім духом водночас" [5, 238].

Як бачимо, тут свідомо окреслюється естетична мета гармонізації особистості, невіддільна для Блока від місії "внесення гармонії у світ".

Між тим, як відомо, саме проблема продуктивного взаємовизначення, синергії зовнішнього та внутрішнього планів буття особи - дійсно діалогічних стосунків зі світом та з собою - згодом постали наріжними не лише у філософії екзистенціалізму, але у гуманістичній та екзистенціальній психології й психотерапії. Так, В. Франкл, прагнучи у своїй концепції самоздійснення особи розв'язати етичну колізію індивідуального та соціального, послідовно розвиває ідею самотрансценденції як провідної форми самоздійснення, досягнення екзистенційно-сислової наповненості (автентичності): "Людське буття завжди орієнтоване назовні, на щось, що не є ним самим : на сенс, який необхідно здійснити, чи на іншу людину, до якої ми тягнемося, люблячи її. У служінні справі чи в любові до іншого людина здійснює сама себе. Чим більше вона віддає себе справі, чим більш вона віддається своєму партнерові, тим більшою мірою вона є людиною і тим більшою мірою вона стає самою собою" [13, 29-30].

Цей загартований у пеклі концтабору етичний пафос концепції Франкла, яку можна назвати екзистенційно-діалогічною, дуже близький російській та українській філософії 1900-х – 1920-х рр. Остання не менш напружено, ніж естетична думка, шукає шляхів віднайдення втраченої гармонії, єднання особистого та суспільного, Добра, Краси й Істини, людини й природи. Зокрема, тонке тлумачення цієї колізії, значуще для поглиблення сучасної психологічної проблематики автентичного життя, зустрічаємо у П.Флоренського. Він вбачає істинне буття особи не у "порожній схемі самоствердження... мертвій та формальній самототожності $A=A$ ", внаслідок якої А мало б ... егоїстично виключати будь-яке не-А" [11, 51], а в акті "змістової, повної життя, реальної самототожності А як такого, що вічно зрікається себе і у своєму само-зреченні вічно отримує себе" [11, 65]. Поза християнсько-православним тлумаченням цього парадоксу самим Флоренським як відносин між іпостасями Божими, легко завбачити його значущість для сучасної психології автентичності та ідентичності особистості. Адже і він сам проголошує ці стосунки у Трійці ("Я – Ти – Він") взірцем відносин індивіда з іншими людьми та з собою. Вельми плідним є тлумачення Флоренським специфіки цілісності та ідентичності власне особистості: це не "зовнішня" єдність речі – не "сукупність ознак", - а "внутрішня єдність діяльності само-будування", або "само-покладаючої діяльності" [11, 88]. Як бачимо, тут розвивається один з варіантів погляду на особу як *causa sui* (причину свого буття) – постільки, поскольку вона існує, за виразом В.Біблера, "на обрії особистості", у векторі самодетермінації [4]. Флоренський теж вважає, що людина несе у собі "чисту особистість" як ідеал свого розвитку і цією мірою здатна на "творчий вихід зі своєї самозамкненості", зокрема на справжнє духовно-тілесне єднання з іншою особою у любові. Близькі до цього думки проголошуються багатьма

сучасними представниками екзистенційно-гуманістичної психології. Так, у концепції особистості послідовника Франкла А. Ленгле наріжне місце належить інстанції Person - "духовному началу" в людині, яке мірою його осягнення виступає ідеальним стимулом самоздійснення. При цьому сутністю Person є "здатність до діалогу"; О. Кривцова викладає ідею Ленгле так: "...Вона промовляє у мені й до мене... Вона завжди у діалозі з іншими або з собою... Персональне у людині проявляє себе у тому, яким чином вона будує цей діалог і чи будує його взагалі" [7, 28]. Отже, творення своєї особистості, своїх стосунків зі світом - культуротворча активність, що долає межі "природного" існування – постає невіддільною від спрямованості на діалог. Надзвичайно близьким до цих ідей є пафос учення ще одного визначного релігійного філософа "срібного віку" - М. О. Бердяєва, для якого саме творчість є сутністю людського буття: "У творчості... вільній те дерзновенній покликана людина творити світ новий і небачений, продовжувати творення Боже" [3, 108]. Виходячи у цій активності за межі природного "світу необхідності", людина, на його думку, досягає "космічної" універсальності і саме таким чином найбільшою мірою реалізує свою індивідуальність; натомість індивідуалізм, самозамикання, навпаки, веде до збіднення життя, втрати себе. За Бердяєвим, "творчість породжує нову людину і новий космос, нове спілкування людини з людиною і людини з космосом" [3, 283]. Спрямування творчої активності передусім на винайдення нових форм спілкування, співбуття людей - "нової суспільності" у світлі духовно-"космічних" цінностей та смислів - багато в чому єднає концепцію Бердяєва з діалогічною філософією. Утім, і "культуротворчий", і діалогічний "нахил" властивий не лише релігійно орієнтованим мислителям цієї доби. Так, секулярно налаштована філософія Г. Шпета твердить, що "свідомість, без сумніву, є діалогом". Культуру ж він розуміє як "народження, перетворення й Відродження духу..." [15]. Не маючи змоги тут докладно окреслювати персонологічні шукання російської філософії першої третини ХХ ст., згадаємо насамкінець концепцію особистості С. Л. Франка. Його книга "Душа людини. Вступ до філософії психології" та співпраця з видатним психологом О. Ф. Лазурським спонукають розглянути власне психологічну значущість його концепції людського "я". Останнє він визначає як "безпосереднє самобуття", найсуттєвішими рисами якого в аспекті, що цікавить нас тут, є, по-перше, "рефлексія, роздвоєність, звернення на щось інше"; відтак, це "буття, що самому собі відкривається, або суще у формі самоодкровення..." [12, 455, 457]. Це одкровення "здійснюється у ньому як у множині "самостей", що взаємно відрізняють себе одна від одної та приурочені одна до одної" [12, 472]. Це передбачає самотрансценденцію як

основу людського буття, зокрема душевного: "...Те, що ми зevamo "я"... кінець кінцем нездійсненне без виходу за свої власні межі, а саме без

іманентного зв'язку з тим, що зветься "ти"... " [12, 470]. Отже, це саме внутрішній зв'язок, незвідний до зовнішньої взаємодії. Близькість до Бахтіна тут очевидна і не випадкова - адже Франк теж глибоко сприйняв діалогічні ідеї М. Бубера, Ф. Ебнера та інших європейських мислителів. З цим невід'ємно пов'язано те, що безпосереднє самобуття - це "процес, "роблення", динаміка або... що те ж саме - свобода" [12, 472]. Інше суттєве "обличчя" безпосереднього буття як свободи у Франка - "суша потенційність", "буття у формі прагнення до буття". Зазначимо, що в антропологічній концепції В. С. Біблера, на яку ми значною мірою спираємося, буття розуміється як "актуальна можливість" - єдність потенційного та дійсного, "наявного" існування та творення [4]. За Франком же потенційність безпосереднього самобуття (пор. також "незавершуваність" у М. Бахтіна) означає парадоксальну обмеженість, неповноту цього "нескінченного у собі" всесвіту особистості, його прагнення до здійснення. Оскільки ж "воно у межах самого себе, власне, не може здійснити себе" [; виділено Франком. – С.К.], саме це є джерелом трансцендування. Індивід "має потребу у доповненні або... у тому, щоб спертися на щось інше... і лише в іншому, або долучаючись до іншого, досягнути... своєї істинної сутності" [12, 481]. На наш погляд, тут окреслюється - причому у термінах, доступних для власне психологічної інтерпретації - проблема автентичності і певний шлях до її розв'язання. З точки зору внутрішнього устрою безпосереднє самобуття – суперечлива двоєдність власне безпосередності ("без основності внутрішнього неспокою, вилювання, потягу") та "самості як спрямовуючої та формуючої інстанції". Це "дві інстанції свободи"; у боротьбі "вищої" (самості) з нижчою, "первинною" - у "самовизначенні як самоподоланні" - і водночас у спіранні першої на другу здійснюється "істинна", хоч і не "остаточна" свобода індивіда [12, 474 - 477]. За словами Франка, ці ""дві душі" є разом одна душа, вони не лише зовнішньо нероздільні але й внутрішньо вкорінені у деякій настільки глибоко-інтимній єдності, що кожна з них може себе здійснити лише з допомогою іншої, у стихії іншої" [12, 477 - 478]. У цьому вислові концентровано виражений вельми оригінальний варіант концепції душевного життя як внутрішнього діалогу. Нарешті, ключовим у персонології Франка є уявлення про два співвідносних виміри або напрями самотрансценденції - назовні, до "іншого я" (реального "ти"), та всередину, у "чисту об'єктивність" духовної основи самобуття, у "реальність духу". Найвища форма першої - любов, у якій відкривається первинність "ти", а "я" знаходить свою "укоріненість у бутті ми". Відтак буття постає співбуттям у "царстві духів", на межі "трансуб'єктивності", справжнього одкровення - трансценденції всередину, до "духу як осмислюючої основи". Остання у релігійній думці Франка постає як єднання у своїй душі з Богом - вищим Ти. Однак очевидно, що як ідея сутнісної єдності двох вимірів трансцендування, так і наголос на осягненні внутрішньої духовної

(ціннісно-сміслової) основи свого "самобуття", незалежно від певного релігійного контексту, співзвучні сучасним психологічним концепціям та конкретизують їх.

Підсумовуючи стислий огляд філософсько-психологічних уявлень про автентичність, можна констатувати розвиток у них орієнтації на діалог та культуру як онтологічні універсалиї Новітньої доби. Завданням наших наступних досліджень є виявлення логіки подальшого усталення, універсалізації та поєднання цих двох настановлень, зокрема у концепціях М.Бахтіна та В.Біблера та у ґрунтованих на них теоріях і практиках.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Худож. лит., 1972.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 474 с.
3. Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. – М.: АСТ, 2007. – 668 с.
4. Библер В. С. На гранях логики культуры. – М.: Рус. феном. общ., 19975.
5. Блок А. А. О литературе. – М.: Худож. лит., 1980. – 350 с.
6. Иванов В. И. По звездам. Борозды и межы. – М.: Астрель, 2007. – 1137 с.
7. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сборник статей. – М.: Генезис, 2008 – 159 с.
8. Нартова-Бочавер С. К. Понятие аутентичности в зарубежной психологии личности: история, феноменология, исследования // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. — № 6. – С. 18–29.
9. Психотерапевтическая энциклопедия. - СПб.: Питер, 2000.
10. Тейлор Ч. Етика автентичності / Пер. з англ. – Вид. друге. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 128 с.
11. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины: Опыт православной теодицеи. – М.: АСТ, 2005. – 633 с.
12. Франк С. Л. Сочинения. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 800 с.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер с. англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
14. Читанка з історії філософії: Кн.6: Зарубіжна філософія ХХ ст. – К.: Фірма "Довіра", 1993. – 239 с.
15. Г. Шпет. Эстетические фрагменты. – М.: Правда, 1989.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Постановка проблеми. Сьогодні українське суспільство переживає чергову кризу, яка характеризується глибоким проникненням не лише векономічну, але й соціальну і гуманітарну сфери. Криза торкнулася не лише найменш захищених прошарків суспільства, пенсіонерів та людей з особливими потребами, але й призвела до збіднення та зростання безробіття серед тих, хто знаходиться на щаблі «акме». Соціальна ситуація розвитку, що характеризується нестабільністю, мінливістю, тривожністю, породжує невпевненість і страх за своє майбутнє не лише у молоді і людей старшого віку, але й у тих, хто досягнув зрілості не лише за віком, але й особистісної і професійної зрілості, тобто володіє достатнім професійним досвідом, який міг би забезпечити суспільне визнання, відповідний соціальний статус, матеріальну незалежність, повну реалізацію професійного потенціалу. Однак, сьогодні в Україні важко знайти роботу людині, якій минуло всього 40. За таких умов кожен українець змушений навчитися виживати і вирішувати не лише нагальні щоденні життєві завдання, але й прогнозувати і попереджувати небажані сценарії розвитку в майбутньому.

Водночас, найважливішою особистісною характеристикою людини є прагнення до самореалізації, яке залишається актуальним упродовж усього життя, хоча і зміст, і характер, і ресурси самореалізації для кожної людини різні, і на кожному етапі онтогенезу мають свою специфіку і свої просторово-часові координати.

Мета статті розкрити особливості самореалізації людини у період середньої дорослості (зрілості). Виклад основного матеріалу. Сьогодні психологія володіє великою кількістю різноманітних теорій самореалізації, рушійною силою якої є потреба у самовдосконаленні і розвитку. Ця потреба, як вроджена властивість, детермінує самореалізацію людини протягом усього життя, спонукає до осмисленого і повноцінного особистісного і професійного здійснення. У різних авторів і у різні часи це потенційно закладене в людині прагнення називалося по-різному: самопізнання (Сократ), духовне самовдосконалення (Платон), реалізація людиною своєї сутності, вільний вибір долі (Аристотель), самозбереження і самоутвердження заради суспільного блага (Сенека), самотворення (Ф. Бекон), індивідуація (К. Юнг), прагнення до переваги та самовдосконалення (А. Адлер), самоактуалізація та розкриття усіх своїх потенційних можливостей (А. Маслоу), реалізація екзистенційних потреб

(Е. Фромм), безперервне становлення (Г. Олпорт), прагнення до особистісного самовдосконалення і реалізації (К. Роджерс), самореалізація (К. Хорні, Ш. Бюлер) та ін. Власне, це - те спрямування, яке навіть найнесприятливіші умови життя не можуть остаточно зупинити. Воно забезпечує як саморозвиток людини, так і визнання її здобутків суспільством [2]; [3]; [4]; [5]. Водночас, як зазначав А. Маслоу, кожна людина має свою власну сутнісну природу, що детермінована генетично, однак, вона не є такою сильною, впливовою і безпомилковою, як інстинкти тварин. Вона слабка, вразлива, тонка, легко долається звичкою, тиском культури, неправильним до неї ставленням. Проте, будучи слабкою, вона не зникає у здорової людини, - та й у хворої, також. Навіть не прийнята або відкинута людиною, вона все однопродовжує підпільне існування, вічно прагнучи самореалізації [4, с.155].

В кожній людській істоті, навіть у новонародженої дитини проявляється ця «активна воля до здоров'я, імпульс до росту, або до актуалізації людського потенціалу. Проте, дуже мала частина людства досягає ідентичності, самості, повної людськості, самоактуалізації...» [4, с. 33]. У вітчизняній психології розробку ідей самореалізації започаткували персонологи, які, досліджуючи проблему особистості, підняли питання, рушійних сил та чинників розвитку особистості, мотиваційної та ціннісно-сміслової сфери особистості, проблеми активності та життєтворчості, розвитку самосвідомості, смисложиттєвих та ціннісних орієнтацій особистості, що тісно пов'язані з проблемою самореалізації. У цьому контексті біля витоків проблеми самореалізації стоять дослідники психології особистості К. О. Абульханова, Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, Л. С. Виготський, З. С. Карпенко, Г. С. Костюк, Д. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, Т. М. Титаренко, П. Р. Чамата Н. В. Чепелева та ін. Безпосередньо проблему самореалізації сьогодні в сучасній психології вивчають і розроблюють В. В. Байлук, Л. Г. Брильова, Е. Е. Вахромов, Е. В. Галажинський, В. Е. Клочко, Л. І. Коростильова, Д. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, О. В. Селєзньова, О. В. Федосенко та ін.

Усі згадані автори погоджуються з думкою, що самореалізація це - багатогранний різноаспектний різновекторний феномен, що виражає докорінну потребу людини у максимальному саморозкритті свого потенціалу, який є стрижнем особистості, що відображає її «життєстійкість», установку на активність, волю і відвагу «відбутися», «стати тим, ким вона може стати» [1], [2], [6].

Однак, життєвий шлях людини – це не зафіксована раз і назавжди життєва позиція, але певна лінія життя, яку особистість реалізує в часі, поступово, крок за кроком розгортаючи, розширюючи та зміцнюючи її. Одним вдається відразу визначити свою основну життєву лінію, свою

професійну перспективу, іншим доводиться випробовувати себе у різних сферах і лише після цього обрати головний напрям своєї самореалізації. Мистецтво жити полягає не лише в тому, щоб усвідомити свою індивідуальність, але в більшій мірі в тому, щоб навчитися співвідносити свої життєві цілі, плани і бажання зі своїми індивідуальними особливостями, щоб розкрити в собі нові якості, нові здібності, оскільки самореалізація особистості можлива лише за умови сформованого уявлення про себе, свій образ Я і здатність будувати свої взаємини зі світом. Роль людини полягає не лише в тому, щоб обрати спосіб життя і напрям розвитку, який би відповідав цінностям особистісного росту, а, перш за все, в тому, щоб розвинути потенційно закладену можливість бути першопричиною власного розвитку, здобути саму можливість вибору [1, с. 53].

Кожна людина, задовольняючи ті чи інші потреби у конкретний момент свого життя, обирає свою мотиваційну стратегію поведінки, яка визначається її індивідуальним досвідом, внутрішніми ресурсами, особистим індивідуальним потенціалом та зовнішніми умовами. Серед мотиваційних стратегій, які обирає людина при розв'язанні тієї чи іншої життєво значущої ситуації або задачі, виокремлюють стратегії, що сприяють прогресивному розвитку (пошук труднощів, ризику, що спрямовані на вивчення та випробування людиною своїх можливостей), і стратегії, що перешкоджають розвитку (ситуативні або ті, що пов'язані з «імпульсивною поведінкою» або неадекватно мотивовані, що вказують на дисгармонію у психічному розвитку, наприклад, вибір цілей, що знаходяться значно вище або нижче функціональних можливостей людини, чи високої мобілізації функціональних можливостей людини для досягнення відносно легко досяжних цілей [1, с. 27]. Самореалізація - це і результат, і, одночасно, процес, що триває протягом усього трудового життя. У пошуках засобів для саморозвитку і самореалізації кожна особа спрямує свої зусилля і у свій спосіб рухається до її досягнення, мобілізуючи себе до самоорганізації та самодисципліни, самоосвіти і самовиховання.

Середовище тільки запрошує нас до змін, до зростання, наголошує Титаренко Т. М., а характер цих змін, траєкторія розвитку – це вже справа далеко не зовнішніх детермінант [6, с. 296]. Самореалізація це реалізація внутрішнього потенціалу у зовнішній діяльності, це здійснення можливостей розвитку «Я» шляхом власних зусиль, співтворчості, співдіяльності з іншими людьми (близькими і далекими) соціумом, світом загалом [2, с. 8-9].

Вона є найвищою ціллю, яка постає перед людиною протягом життя. Для особистості це завдання, яке полягає в пошуку опори, в пошуку того, що не можливо зруйнувати або знищити – у одвічній природі людської

психічної субстанції, завдяки якій людина здатна поєднатися з вічністю, де життя і смерть – це лише тимчасові зупинки, де сенсом життя стає не «Я» людини, а інші, у відношенні до яких значущими стають ввічливість і толерантність, у ставленні до яких виробляється терпимість і доброта - якості, які притаманні лише тим людям, що пізнали і усвідомлено пережили глибини свого власного внутрішнього світу. Саме суспільство зацікавлене у формуванні такої людини. Власне суспільство само формує відповідальну особистість, яка усвідомлює свої обов'язки як у малих справах, так і у великих починаннях на основі глибокого індивідуального досвіду – досвіду переживання власної психічної «цілісності» (7, с. 505.)

особистість сама організовує своє життя, регулює його перебіг, вибирає і реалізує обраний напрям. Вищі особистісні утворення – свідомість, активність, зрілість тощо виконують функції організації, регуляції, і забезпечення цілісності життєвого шляху, тобто суб'єктом, ким людина стає в процесі свого розвитку [1, с. 16].

Самореалізація можлива лише тоді, коли особистість має чітке уявлення про свої здібності, коли у неї сформований образ свого Я і здатність будувати свої взаємини зі світом, тобто коли у неї сформована особистісна готовність до забезпечення усіх зовнішніх умов самореалізації. Якщо така готовність не сформована, то у такому випадку буде мати місце не процес самореалізації, а процес самовираження, який у зрілому віці сприймається не інакше, як дорослий інфантилізм. Вона неможлива без самовдосконалення. Її можна розглядати як вищу стадію, результат особистісного розвитку і росту [1, с. 53]. Саме у період середньої дорослості людина досягає того рівня розвитку, який ототожнюється зі словом «зрілість», коли вона стає інтегрованою, цілісною, коли у неї сформована готовність до самореалізації.

У даній статті, ми пропонуємо розглядати зрілість як відрізок життєвого шляху, коли людина, переживши кризу середини життя, вступає у якісно новий віковий етап, що приблизно припадає на період від 40-45 до 60-65 років. Найважливішою особливістю дорослого періоду є те, що і суб'єктивне самовідчуття, і об'єктивні показники розквіту або занепаду сил визначаються в більшій мірі не хронологічним віком, а особистими обставинами життя, зокрема досвідом, специфікою професійної діяльності або видом заняття, установками, соціально-економічним статусом, рівнем освіти тощо. У віці середньої дорослості (40–60 років), вважав Е. Еріксон, перед людиною стоїть завдання розв'язати конфлікт між «продуктивністю» і «стагнацією», тобто обрати курс або на подальший продуктивний розвиток, або ж розслабитися, задовільняючись досягнутими здобутками і професійними успіхами. Цей час дійсно може стати або періодом застою, або зростання і нового підйому у творчій активності, який може тривати до 65-70 років.

птимальним і для самої людини, і для суспільства загалом, є збереження людиною установки на активну життєву позицію, а не на доживання. Більше того, сучасне суспільство потребує сьогодні спеціалістів, які спрямовані на неперервний саморозвиток і самоздійснення, особистісне зростання і самовдосконалення, що мають розвинену стійку єдність особистісних рис і ціннісних орієнтацій, розвинену моральну свідомість і сформовану ієрархічномотиваційно-потребову сферу, в якій домінують духовні потреби. Саме в період дорослості мудрість і прозорливість приходять на зміну фізичній і розумовій енергійності. Цінності «єго» сублімуються у соціальні, релігійні, громадянські і філософські символи. Сама природа спонукає людину до самоаналізу і пошуку сенсу подальшого існування. Це період, коли особливими цінностями для людини стають її знання, життєвий досвід, компетентність, які вона здобула на цей час. У неї виникає потреба передати свій досвід і знання наступним поколінням, тому їй властиво постійно шукати нові, більш глибокі та більш індивідуальні сенси, які визначатимуть характер і спрямованість її подальшої професійної діяльності і забезпечать професійне зростання. В цьому віці людина стає емоційно гнучкою, прагне стабільності у побуті та осмисленості свого буття. Вона проявляє більшу активність у боротьбі за простір для свого розвитку, тому вона відчуває потребу виходити за межі власного існування і намагається розв'язувати проблеми вдосконалення і розвитку не лише як свої власні проблеми, але й як проблеми вдосконалення суспільства, в якому живе, людства загалом [2], [7]. У цьому контексті період зрілості (середньої дорослості) є найоптимальнішим періодом для реалізації сутнісних сил людини, її потенціалу. Основними здобутками зрілої людини є компетентність, продуктивність, генеративність (Е. Еріксон), психологічне здоров'я і пошук сенсу життя (В. Франкл), творчість і внутрішня свобода, прагнення до самореалізації (А. Маслоу, К. Хорні, К. Роджерс), здатність до самодетермінації (Д. О. Леонтьєв), тобто ті особистісні характеристики, які навіть за несприятливих умов зовнішнього середовища, зможуть слугувати потужним ресурсом, що забезпечить можливість самореалізації. Період середньої дорослості є тим віковим періодом онтогенезу, коли людина почувається досвідченою, сильною, здатною вибороти свій шанс, реалізувати свій потенціал, здійснити себе. Висловлюючи свою щирі віру в людину, А. Маслоу стверджував, що природа людини – це багатство потенційних можливостей, а не сукупність невротичних комплексів.

Вивчаючи людей, що самоактуалізуються, можна сказати, що це люди, хто присвятив себе якійсь справі, професії, улюбленому заняттю, обов'язку, тобто знайшли своє покликання, реалізують своє призначення, виконують свою місію. Таким покликанням може бути не лише професія,

але, наприклад, покликання бути матір'ю, дружиною чи домогосподаркою, головне, щоб внутрішня необхідність не просто співпадала із необхідністю зовнішньою, щоб між ними склалася гармонія. В ідеальній ситуації, коли «я хочу» і «я мушу» зливаються в одне ціле, можна стверджувати, людина дійсно реалізує своє істинне «Я». У такому випадку ідеться про людей, які ідентифікують себе з роботою, коли праця стає частиною їх «Я». Якщо запитати у такої закоханої у свою професію людини: «Хто ти?», її відповідь найімовірніше буде пов'язана з покликанням, наприклад, «Я – психолог», або «Я – мати». Покликання стає сутністю людини. Проте досить часто в житті трапляється по-іншому: людина виконує роботу для того, щоб заробити гроші, завдяки яким вона зможе одержати те, чого хоче насправді. У цьому випадку професія виступає як носій засобів або як втілення певних цінностей. А. Маслоу виокремлює кілька типів ідентифікації людини із справою, професією або покликанням: професія як засіб досягнення скритих, неусвідомлених цілей, професія як самоціль, коли її мотивацією можуть бути як дефіцитарні або навіть невротичні потреби, так і метапотреби. Вона може детермінуватися будь-якою комбінацією цих потреб і мета потреб, однак, чим ближче людина знаходиться до самореалізації і людськості, тим більше вона мотивована метапотребами, а не базовими потребами. Всім людям в більшій чи меншій мірі, потенційно притаманна метамотивація. Менш розвинені індивіди можуть використовувати свою професійну діяльність для досягнення задоволення базових потреб, невротичних потреб або як засіб, що забезпечує існування і виконувати свою роботу із звички або як реакцію на культурні очікування. Працюючи заради сім'ї чи в ім'я закону, заради науки, мистецтва чи будь-якого іншого виду діяльності, коли людина віддана своїй професії, вона, насправді в більшій чи меншій мірі є мотивована внутрішніми (метапотребми) або кінцевими цінностями, з якими пов'язана сама її діяльність, носієм яких ця діяльність є.

Внутрішні цінності є тим показником, на який ми орієнтуємося у визначенні людини, оскільки, як зазначає А. Маслоу, вони є частиною людської природи. Щоб визначити найглибші, найбільш аутентичні, найбільш фундаментальні аспекти істинного «Я», ідентичності аутентичної особистості, необхідно брати до уваги не лише конституцію і темперамент, не лише анатомію і фізіологію, неврологію, ендокринологію, не лише здібності і базові інстинктивні потреби, але й Б-цінності (мета потреби) оскільки вони, так само як і «найнижчі» потреби, є частиною «природи» людини.

Для актуалізації цінностей необхідні відповідні умови середовища, культури, які можуть або сприяти, або перешкоджати самореалізації [4, с. 293-296]. Хвороби виникають в результаті депривації внутрішніх цінностей. Відмова від внутрішнього світу на користь зовнішнього з відповідною його здоровому глузду «реальністю» є

сильнішою у тих, хто повинен успішно діяти у зовнішньому світі. Чим жорстокіше середовище, тим сильнішою є потреба людини відмовитися від свого внутрішнього світу, який стає все більш небезпечним для її «успішного» пристосування. А. Маслоу зазначає, що страх проявляти свої поетичні почуття, фантазії, емоційне мислення, мрійливість, ліричний настрій притаманний у більшій мірі чоловікам ніж жінкам, дорослим ніж дітям, інженерам ніж митцям. Такі патологічні установки на зразок, що «можна бути лише чоловіком і в усьому», або «жінкою - і ні в чому, окрім жінкою», прирікають людину на боротьбу з собою і на вічне відчуження від осіб протилежної статі. Лише тоді людина може досягнути цілісності, коли зрозуміє, що протилежності є складовими однієї структури, що жіноче і чоловіче начало («аніма» і «аніmus») притаманне кожній людині, коли чоловік зможе примиритися з жіночим началом у собі, а жінка - з чоловічим, тоді вони стануть розуміти один одного і насолоджуватися спільним життям.

Якщо хочеш подружитися з будь-якою сферою зовнішнього світу, вважає А. Маслоу, то спершу варто подружитися з тією його частиною, яка є у тобі. Якщо ми сліпі і глухі до чогось всередині себе, то ми сліпі і глухі до цього ж і у зовнішньому світі, незалежно чи це схильність до гри, поетичне почуття, естетична чутливість, первинна креативність тощо. Подолання цієї дихотомії (або-або) може стати добрим початком для подолання усіх дихотомій, тобто перехід від дихотомічного мислення до інтегративного [4, с. 159-160]. Загалом, особистість і середовище дві взаємопов'язані складові єдиного динамічного процесу взаємодії і взаємовпливу, в якому чим більше особистість стає індивідуальною, цільною і інтегрованою, тим багатшим, яскравішим, інтегрованішим стає її світ. Цей процес взаємодетермінації А. Маслоу визначає як «взаємний ізоморфізм». Особистість і середовище стають схожими один на одного. Зростання рівня середовища сприяє зростанню рівня особистості і навпаки.

Висновки. У підсумку можна сказати, що самореалізація це - найістотніша життєва потреба людини, це – процес, що охоплює весь життєвий шлях, однак сенситивним для самореалізації є період середньої дорослості, оскільки в цей період онтогенезу найбільш оптимально поєднуються три важливі складові, що детермінують самореалізацію: професійний досвід, психологічна зрілість, автономія та можливість до здійснення самостійного вибору. Серцевиною проблеми самореалізації є мотиваційно-потребова та ціннісно-смилова сфери. Потенційно прагнення до самореалізації має кожен, але не кожному вдається її досягнути. Для цього необхідні сприятливі соціальні умови. Вона можлива лише тоді, коли людина має сильний спонукальний мотив до особистісного зростання, до здійснення можливостей розвитку Я, готова до співдіяльності. З огляду на сказане, можна виокремити два фактори

самореалізації: особистісні або ті що залежать від людини (ціннісні орієнтації, мотивація, готовність до самотворення, гнучкість мислення, воля та ін.) і ситуативні, що не залежать від людини (соціальна ситуація, рівень життя, матеріальна забезпеченість, культурне і екологічне середовище, вплив засобів масової інформації).

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л. А. Коростылева. – СПб.: Изд. «Речь», 2005. – 22 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. с англ. А. Маслоу. – СПб. 2008, 352 с.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу; пер. с англ. Балл Г. О., Попогребський А. П. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека – М.: Прогресс, 1998. – 486 с.
6. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
7. Якоби И. Психологическое учение К. Г. Юнга // К. Г. Юнг : Дух и жизнь. Сборник. Пер с нем. – М. Практика, 1996. – 554 с.

В. А. Лефтеров

ФЕНОМЕН АГРЕССИВНОЙ КОНГРУЭНТНОСТИ В КОНТЕКСТЕ САМООСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В науке и жизненной практике агрессию традиционно относят к негативным эмоциональным состояниям, как поведение или действие, направленное на нанесение физического или психического вреда другим людям. Спектр проявления агрессии весьма широк: от локальных и мировых войн, массового уничтожения людей и инфраструктуры (объектов) цивилизации до индивидуального физического или морального подавления, громких оскорбительных выражений в отношениях между людьми, сарказма, иронии, насмешки, а иногда и очень «тонких» приемов унижения, манипуляции и давления на личность. Не прекращаются дискуссии о природе и причинах агрессии. Одни исследователи первопричину агрессивного поведения людей относят к биологическим факторам и условиями эволюционного развития и выживания. Другие учёные проявление человеческой агрессии связывают, прежде всего, с

социальными детерминантами. Если абстрагироваться от гуманистических и социально-нравственных критериев, то агрессия представляется как уникальный феномен, значение которого в развитии психики человека, как в онтогенезе, так и в филогенезе трудно переоценить.

Опираясь на базовые принципы психологии системность и детерминизм, следует отметить, что уникальный мир взаимообусловленных и взаимосвязанных психологических проявлений, и феноменов человека представляет собой согласованность между собой всех без исключения элементов системы, именуемой психика. А значит все проявления внутренних закономерностей и факторов функционирования психики изначально конгруэнтны (соразмерны и соответственны) объективным условиям развития психики и ее взаимодействия с внешней средой. В зависимости от степени конгруэнтности психических и поведенческих проявлений человека, их соответствия объективным условиям среды, можно говорить об успешности самоосуществления его личности, как всесторонней реализации «самого себя». Агрессия - это закономерные проявления конгруэнтности человеческой психики и поэтому не может рассматриваться только как исключительно негативное, социальное или биологическое явление. З. Фрейд видел соотношение между агрессивной природой человека и культурой. «Люди – вовсе не благородные, дружелюбные существа, жаждущие любви, которые всего лишь защищаются, если на них нападают, напротив, суть в том, что сильно выраженное стремление к агрессии составляет существенную часть человеческих инстинктов» [1, с. 139]. Культура направляет эту агрессивную энергию в приемлемое русло (армия, спортивные соревнования), ставит запреты в виде законов и моральных норм. И тогда одно из двух – либо сублимация этой энергии, то есть превращение ее в высшие стремления, одобряемые обществом (хирургия, живопись и т.д.), либо подавление и постоянный контроль за своим поведением [1].

В новейших гендерных (связанных с полом человека) исследованиях обнаружили противоположные социальные представления об агрессии у мужчин и женщин. Женщины рассматривают агрессию как экспрессию – как средство выражения гнева и снятия стресса путем высвобождения агрессивной энергии. Мужчины, напротив, относятся к агрессии как к инструменту для получения разнообразного социального и материального вознаграждения. Согласно К. Лоренцу, агрессия проистекает из врожденного инстинкта борьбы за выживание. Он считал, что агрессивная энергия генерируется в организме спонтанно, непрерывно накапливаясь с течением времени. И выливается в действие в ответ на определенные сигналы извне. Чем больше агрессивной энергии накопилось, тем меньшей силы нужен стимул, чтобы агрессия выплеснулась вовне; когда

же ее накопится слишком много, агрессия может начаться и безо всякого к тому повода, это и есть «немотивированная агрессия» [2]. Важнейший вывод К. Лоренца гласит: все живые существа наделены возможностью сдерживать, подавлять свои стремления к насилию [2]. По мнению Дж. Долларда агрессия – это не автоматически возникающее в организме человека влечение, а реакция на фрустрацию: попытка преодолеть препятствие на пути к удовлетворению потребностей, достижению удовольствия и эмоционального равновесия. Рассматриваемая теория утверждает, что, во-первых, агрессия всегда есть следствие фрустрации, во-вторых, фрустрация всегда влечет за собой агрессию [3]. Представляет интерес разделение агрессивности Э. Фроммом на «злокачественную» и «доброкачественную». Согласно Э. Фромму биологически неадаптивная, злокачественная агрессивность (т.е. деструктивность и жестокость) не является защитой от нападения или угрозы, она не заложена в филогенезе и является спецификой только человека так как приносит биологический вред и социальное разрушение. Главные ее проявления – убийство и жестокие истязания – не имеют никакой иной цели, кроме получения удовольствия. Биологически адаптивная (доброкачественная) агрессия – реакция на угрозу витальным интересам индивида, заложена в филогенезе, свойственна как животным, так и людям, и носит взрывной характер, возникает спонтанно как реакция на угрозу, а следствие ее – устранение либо самой угрозы, либо ее причины [4].

Примеры «доброкачественной» агрессии: а) псевдоагрессия – действия, в результате которых может быть нанесён ущерб, но которым не предшествовали злые намерения, а именно: непреднамеренная агрессия; игровая агрессия; агрессия, как самоутверждение; б) оборонительная агрессия – как фактор биологической адаптации (агрессивность, как приём вытеснения страха, результат опасности лишения свободы, реакция на попытку лишения иллюзий, инструментальная агрессия и т.п.); в) экзистенциальные потребности человека и различные укоренившиеся в его характере страсти (ценностные ориентации, идеалы, чувство единения, творческие способности, возбуждение и стимулирование, структура характера и т.п.) [4, с. 200]. Таким образом, объяснение природы агрессии вполне справедливо базируется на двух полярных и в тоже время взаимосвязанных позициях. Первая восходит к миру человеческих инстинктов, вторая коренится в человеческом характере, в человеческих страстях. И если инстинкты категория чисто физиологическая, врожденная, то страсти, укорененные в характере человека – категория социобиологическая и историческая. Характер – фундамент человеческого интереса к жизни и ее продукт, основа человеческого бытия и реализации жизненной стратегии. По нашему мнению, если соотношение инстинктивной природы агрессии не конгруэнтно ее характерологической природе возникает личностная

диспропорция, которая в одном случае, проявляется в патологической склонности к насилию, чрезмерной жестокости, садизму и т.п., а в другом случае - в слабости, малодушии, уступчивости, нерешительности, неуверенности, дефиците таких качеств как твердость, целеустремленность и настойчивость.

Вообще в психологии понятие конгруэнтности достаточно распространенное. Термин конгруэнтности личности, введенный К. Роджерсом, подразумевает меру соответствия «Я-реального» «Я-идеальному» и имеет непосредственное отношение к «Я-концепции». В широком смысле конгруэнтность – целостность, самосогласованность личности вообще. Конгруэнтность или ее отсутствие в собственном поведении не всегда осознается индивидом, но практически всегда ощущается в поведении другого (сознательно или нет). Например, если личность чувствует, думает, говорит и делает одно и то же, в этот момент времени такую личность можно назвать «конгруэнтной». С конгруэнтным человеком очень приятно общаться, когда он конгруэнтен в своем проявлении дружелюбия. Но конгруэнтность также может проявляться и в проявлении гнева, агрессии. В этом случае подразумевается, что мотивы поведения такого человека адекватны, сложившимся жизненным обстоятельствам, а агрессия носит исключительно конструктивный характер.

На самом деле, агрессия - мощная движущая сила. Феномен агрессии заключается в том, что у нее нет ни положительного, ни отрицательного начения. Это значение придают ей наши действия, а это значит, что мы сами являемся ее хозяевами. И именно агрессивная конгруэнтность личности обеспечивает ее полноценную физическую и психологическую безопасность, защиту интересов и ценностей. Агрессивная конгруэнтность личности является необходимым условием самоутверждения личности в социуме, ее самореализации в личностной, профессиональной и других сферах. Иногда, агрессия может быть средством проверки человека на прочность. Личностный имидж зависит равно как от умения «держать удар» и способности выстоять против агрессивного поведения, так и от «агрессивного статуса» личности. Под агрессивным статусом личности понимается взаимосвязь оценок уровня личностной агрессивности и положений индивида в системе межличностных отношений. Эта интегральная характеристика личности, определяющая способность к активной защите и нападению. Неконгруэнтно агрессивный человек с пониженной функцией агрессии чаще всего несамореализованный человек, отвергнутый, лузер, потенциальная жертва. И здесь уместно вспомнить известное в виктимологии понятие «выученная беспомощность». Неконгруэнтно агрессивный человек с завышенной функцией агрессией чаще всего также одинок, он испытывает трудности в общении с коллегами, и поэтому ему часто приходится менять место работы. Так как

своим поведением он часто обижает других, у него мало друзей, попытки сблизиться с окружающими его людьми обычно кончаются неудачей, он страдает и еще больше замыкается в себе. Здесь также можно говорить о виктимологической теории относительно «агрессивного потерпевшего». Таким образом, не конгруэнтно агрессивная личность чаще всего оказывается в ситуации жертвы. Формирование конгруэнтной агрессивности личности на современном этапе становится вполне актуальной и востребованной социально- психологической и психолого-практической проблемой развития личности и ее самоосуществления, достижения максимальных жизненных результатов, адекватной реализации ценностей, целей и идеалов, к которым осознанно или неосознанно стремился человек. Дальнейшие исследования феномена агрессивной конгруэнтности личности и ее агрессивного статуса позволят разрабатывать и внедрять эффективные практические методики, в том числе тренинги противостояния и регуляции агрессии.

Список использованной литературы

1. Фрейд З. Психология бессознательного / Фрейд З.; пер. с нем. Г. В. Барышниковой. – СПб.: Питер, 2006. – 391 с. – (Серия «Мастера психологии»).
2. Холл К. С. Теории личности / Холл К. С., Линдсей Г.; пер. с англ. И. Б. Гриншпун. – К.: PSYLIB, 2005. – 386 с.
3. Dollard J. Personality and psychotherapy: An analysis in terms of learning, thinking, and culture / Dollard J., Miller N.E. – New-York: McGraw-Hill, 1950. – 434 p.
4. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 415 с.

С. Д. Литвин-Кіндратюк

СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ДІАЛОГІЗМУ РИТУАЛЬНО- ПОБУТОВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ПРОСТОРІ КАРНАВАЛУ

Карнавал як соціокультурний феномен виникає у культурі середньовічних міст Європи з притаманним їм побутом та укладом життя загалом. Його можна визначити в якості кульмінації втілення міського свята у просторі неповсякденності цієї невеликої загалом за масштабами соціальної спільноти [12]. Більшість медієвістів сходяться на тому, що особлива заслуга в розробці драматургії середньовічного свята належить місту. Саме у містах карнавальна культура найшла ідеальні умови для

здійснення та розвитку: простір для видовищі, святковий декор, публіку, матеріальні засоби та різноманіття регулярних ритуалізованих практик (урочисті королівські церемонії, процесії, тріумфи, турніри, містерії, особливо придворні свята з феєрверками та маскарадами), які були маніфестаціями соціальної солідарності спільнот за становою (аристократія, бюргери) та професійною ознакою (цехів, гільдій, братств) [4; 9; 14]. Вже у давньоруському літопису «Повість временних літ» (1068 рік) літописець говорить про «ігрища», «позори», «скомрахи», «адже бачимо ігрища утоптані і людей безліч на них» [5, с. 270]. Навіть до XVIII століття йшлося не про «театр», а про «комедію», «потіху», «позорище». У Східній та Західній Європі у народі говорили про «ігри», «ігрища», у церковній практиці – про «дійства» [5, с. 17]. Приміром експозиція музею циркового, музичного та кіномистецтва у Києві засвідчує розмаїте ярмаркове, святково-балаганне, вертепно-лялькове життя міста на Дніпрі, практики якого зберігалися до кінця XIX століття.

Карнавал – це переважно сміхова культура на противагу не сміховій (церковній). Всі свята народів Європи варто поділити на три групи, а саме: завершення господарських робіт (літньо-осінні), їх початку (весняні) та літнього й зимового сонцестояння) [10, с. 44], Саме з останніми пов'язані карнавали. Їх святкувалися здебільшого у грудні, на початку січня (грудневі вольності – *libertas decembrisca*). Загальну популярність набули, приміром, такі карнавали як Свято дурнів (*festum stultorum*, Німеччина, XII-XV століття, згодом заборонене) чи Свято віслюків (*festum asinorum*, Франція, IX-XV століття, відмінений у 1445 році). Домінантою згаданих карнавалів були «пародії на християнський культ і церковну ієрархію та висміювання сакральних обрядів» [9, с. 387]. Їм було властиве комічне пониження канонічної ритуальності. Церковні ритуали та символи переводились на мову буфонади засобами інверсії владних, вікових, гендерних стереотипів (травестія), а символи духовної та світської влади піддавалися загальному осміянню [Там само]. Проте в часи Реформації карнавали було заборонено, відтак більшість сучасних карнавальних дійств є новими варіантами реконструкції давніх першовзірців (наприклад, Кельнський карнавал було відновлено у 1823 р., Нюрберзький – у 1834 році тощо). Образ достатку та багатства втілювався у карнавальному пародійному звільненні тіла на тлі загального емоційного піднесення шляхом домінанти трапезування та об'їдання, конструювання інвективних, еротично-сексуальних практик тощо.

Саме пізньосередньовічний карнавал та його культура «світу навиворіт» розмаїто представлені у творах Ф. Рабле, Культурологічно-філософський аналіз цих феноменів став основою сформульованої М. Бахтіним філософії діалогізму [2]. Про світ навиворіт, центральним образом якого є образ матеріально-тілесного «низу» і говорили у своїх

працях М. Бахтіна як про діалог свідомостей, що прагнуть понизити рівень канонічних текстів, зблизити мову площі та мову книжкової культури. У своїх працях М. Бахтін розглядає народну карнавальну сміхову культуру у різних аспектах: в аспектах її діалогізму, акцентування тілесного низу, засилля гастрономічних образів, амбівалентності, пониженого рівня «вуличного» мовлення та поліфункціональності інвективної лексики. Водночас як психолого-історичні студії середньовічних святкових дійств, так соціально-психологічні дослідження сучасних карнавалів ще не викликали достатньої уваги з боку вітчизняних дослідників. Істотними в плані розробки згаданої проблематики видаються результати дослідження культурних дійств, що є дотичними до соціально-психологічного аналізу феномену святковості в побуті. Інтерес у цьому зв'язку викликає соціально-психологічна концепція взаємодії мистецтва та публіки М. Хренова [13]. Вона сформульована з врахуванням ідей П. Сорокіна щодо взаємодії культури та поведінки особистості, характеру культур чуттєвого та ідеаційного типу [11]. Вагомими вважаємо висновки польського культуролога Л. Колянкевича, учасника карнавалу у місті Салвадор (Бразилія) [6], а також аналіз особливостей одного з найдавніших у Західній Європі Беншського карнавалу (Бельгія), який запропонувала Л. Моїсеєва [7].

У своїх лекціях польський етнолог Л. Колянкевич опирається на концепцію суспільної драми В. Тернера, що була сформульована в його останніх творах та виданій посмертно книзі «Антропологія виконавства» [6]. На основі аналізу культурного дійства за М. Сінгером (як виконавства, перформансу) В. Тернер маркує елементи спільно-буття, занурення у світлісних перформансів та міметичний дух карнавалу міста, в якому все повсякденне життя зупинилося і всі звичні форми поведінки завмерли. З огляду на драматизм соціального світу в його діахронії (за В. Тернером) Л. Колянкевич доходить висновку про те, що карнавал – це дійство, в якому «простір міста організовується на час карнавалу, творячи щось на зразок місця гри, сцени, де всі учасники мають завдання зіграти оту недовгу демократію, поєднані самбою і в часі, коли знецінюються статуси і зникають класові відмінності [6, с. 59]. Аналіз особливостей карнавальної культури сучасної Франції та Бельгії у вимірах міжкультурної комунікації представлено у статті Д. Моїсеєвої. Відомо, що ці країни відносять нині до головних хранителів народно-святкових традицій у Європі. Так, лише у Фландрії та Валлонії щорічно проходить до 30 карнавалів. У статті, що присвячена карнавалу у місті Бенш (Бельгія), який внесений ЮНЕСКО до списку шедеврів усної та нематеріальної спадщини, дослідниця описує цілу низку ритуалізованих церемоній, що дійшли до наших днів. На її думку основою збереження цієї культурної традиції є тісний зв'язок учасників карнавалу зі спільнотою міста та міжпоколінна спадкоємність [7, с. 71]. Про це свідчить той

факт, що «карнавальні спільноти приймають нових членів лише з числа бельгійців, що народилися в Бенші» [Там само, с. 75], а у одному святковому кортежі можна побачити представників одразу трьох поколінь містян [Там само, [7, с. 76]. Основними його учасниками є Жилі (Gille). Вони втілюють персонаж французького театру, що набув популярності у Валонії у XVII-XVIII столітті. Жилі є блазнями та одночасно жерцями (grand-pretre). Вони своїми вербовими прутиками та дзвіночками мають прогнати зиму, а важкими підборами пробудити землю. Учасниками карнавалу виконуються «танці Жилія», а також 27 «пісень Жилія», процесію супроводжують діти – «учні Жилів» тощо. Загалом основними рисами історичної тяглості карнавалів є, по-перше, здатність бути тривким механізмом діалогу поколінь в умовах міста; по-друге, закритий, «цеховий» розподіл основних ролей між учасниками карнавалу [Там само]. Вважаємо, що як давні, так і сучасні карнавали мають на меті спричинити «єдність переживань» (В. Бурлачук) [3], минуше корпусне єднання присутніх у просторі карнавальної екзистенції соціальної спільноти, в ігровому пародійному місці подій, яке лише віддалено відтворює хронотоп ритуалу. Загалом, проведений нами аналіз неповсякденного фокусу етнографічних, соціологічних та соціально-психологічних студій феномена свята та карнавалу, а також матеріали, які культурологи репрезентують як безпосередні учасники сучасних святковий (культурних) дійств, вказує на ознаки інверсії рутинних практик за цих умов, а отже й змісту соціальних стереотипів, грайності, перформативності та міжгенераційності характеру взаємодії. Згадана інверсія має ритмічний, періодичний характер, оскільки за своїм змістом відповідає діалогізму взаємодії. У контексті нашого дослідження нам близька модель діалогічної взаємодії цього вченого, що опирається на принципи діалогічного аналізу й передбачає розгляд діалогу на трьох рівнях, а саме: внутрішньоіндивідуальної, міжіндивідуальної та міжгрупової взаємодії. Вагомим є те, що кожному рівню взаємодії, на думку В. Медінцева, відповідає певний клас діалогу, що конструюється певним суб'єктом. Приймаємо до уваги, що класи діалогів пропонується виокремити та аналізувати на основі по-перше, опису критеріїв мінімального обсягу діалогу цього класу; по-друге, принципів визначення суб'єктів цього діалогу; по-третє, визначення вихідних одиниць діалогічного аналізу [7]. Дослідник стверджує, що закономірності побудови певного класу діалогу того чи іншого суб'єкта поряд з логічними формами руху діалогу, мають охоплювати й типологічних та індивідуальних особливостей суб'єктів діалогу, а необхідною умовою віднесення того чи іншого діалогу до певного класу є лінгво-психологічна інтерпретація засобів взаємодії, що використовують суб'єкти діалогу [Там само]. Приміром розглянемо ритуально-побутову поведінку особистості у вимірах вертикального діалогізму. У соціальній спільноті малого

масштабу, якою є спільнота середньовічного міста, міжгенераційний діалог конструюється у просторі комунікації старших дорослих, тобто найбільш авторитетних людей похилого віку, котрі є носіями традиційного досвіду («престижність віку» за Ф. Ар'єсом) [1] та їх дітей (зрілих дорослих), а також старших дорослих та молоді (внуків), і нарешті старших дорослих і дітей (внуків та правнуків). В цьому випадку йдеться не лише про спілкування дітей з дідусем та бабусею по лінії батька чи матері, але й з пристарілими родичами, побратимами, кумами, сусідами, ймовірності їх потрапляння в поле зору найбільш авторитетних людей громади, вїйта, старости в ситуаціях вїята, гостини, вітання тощо. Очевидно, що люди похилого віку вступають в діалог не лише з власними дітьми, але й сусідськими дітьми, представниками парубоцької громади в умовах власного сімейного побуту, чи спільної праці (толока, супряга), літургійних та народних свят, весіль тощо. Важливо зазначити, що всі ці ситуації не є випадковими, а регулюються певним корпусом вітань, звертань, побажань в залежності від виду занять, ситуації тощо.

Горизонтальний діалогізм ритуально-побутової поведінки особистості представлений різними рівнями гендерної комунікації, а саме: по-перше, дорослих літнього віку (зауважимо, що чисельність літніх жінок у традиційному суспільстві у зв'язку з високим рівнем народжуваності, захворюваністю завжди була меншою, а ніж чоловіків); по-друге, дорослих продуктивного віку (найперше чоловік-дружина, а також інші форми гендерно-забарвленої взаємодії представників одного покоління, родичів. сусідів); по-третє, молоді в межах парубоцьких громад та загалом дошлюбного спілкування; по-четверте, дітей. Таким чином, на основі з'ясованих особливостей структурування повсякденності у просторі карнавалу, а саме: інверсії стереотипів ритуальн-побутової поведінки, характеру міжгрупової взаємодії (станової, професійної, поколінної), доходимо висновку про діалогічний її характер. При цьому діалогізм у межах традиційного побуту, як повсякденного, так і не повсякденного, святкового постійно змінюється, зазнає фігурування, представляючи різні види. Звідси випливає, що стереотипність ритуально-побутової поведінки особистості ґрунтується на низці видів діалогу (міжгрупового та міжособистісного), які й зумовлюють зміст цієї стереотипності. Йдеться про фігурації видів діалогу, що можуть сприяти або протидіяти процесу стереотипізації, а відтак набуттю ритуально-побутовою поведінкою особистості такої характеристики як стереотипність.

Список використаної літератури

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Ариес. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 243 с.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / Михаил Михайлович. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с.
3. Бурлачук В. Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуття / Віктор Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 147–159.
4. Гуревич А. Я. Праздник, календарный обряд и обычай в зарубежных странах Европы / Арон Яковлевич Гуревич // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: исторические корни и развитие обычаев; отв. ред С. А. Токарев. – М.: Наука, 1983. – Т.4. – С. 140-147.
5. Клековкін О. Сакральний театр: Генеза. Форми. Поетика. (Структурно-типологічне дослідження): монографія / Клековкін Олександр Юрійович. – К.: Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, 2002. – 272 с.
6. Колянкевич Л. Світ культурних дійств / Лешек Колянкевич // Університетські діалоги. – Львів, Центр Гуманітарних досліджень, 2009. – № 9. – 83 с.
7. Медінцев В. О. Головні риси та перспективи перебудови розбудови діалогічних підходів та процедур психології / О. В. Медінцев // Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки: монографія [Текст]; Г. О. Балл, В. О. Медінцев, О. О. Нікуленко, Г. А. Російчук / за ред. Г. О. Балла – К.: Вид-во «Педагогічна думка», 2007. – 98 с.
8. Моисеева Д. П. Бенський карнавал в контексте нематеріального культурного наследия / Д. П. Моисеева // Вестник Московского ун-та. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2012. – № 4. – С. 71–77.
9. Лучицкая С. И. Праздник / С. И. Лучицкая // Словарь средневековой культуры; под ред. А. Я. Гуревича. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – С. 386-393.
10. Серов С. Я. Календарный праздник и его место в европейской культуре / С. Я. Серов // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: исторические корни и развитие обычаев; отв. ред. С. А. Токарев. – М.: Наука, 1983. – Т. 4. – С. 39–54.
11. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / Питирим Александрович Сорокин; [пер. с англ., вст. статья и комментарии В. В. Сапова]. – М.: Астрель, 2006. – 1176 с.
12. Титаренко Т. М. Карнавальність: відпочинок від повсякдення чи шлях до достотності / Тетяна Михайлівна Титаренко // «Ars vetus – Ars nova»; М. М. Бахтін. – К.: Гнозис, 1999. – С. 83–103.

13. Хренов Н. А. Смена поколений в границах культуры модерна: надежды, иллюзии, реальность / Николай Андреевич Хренов // Поколение в социокультурном контексте XX века; [Отв. Ред. Н. А. Хренов]: Гос. Ин-т искусствознания М-ва культуры и массовых коммуникаций Рф. – М.: Наука, 2005. – 631 с.

14. Ястребицкая А. Л. Западная Европа XII-XIII веков: эпоха, быт, костюм / Алла Львовна Ястребицкая. – М.: Искусство, 1978. – 176 с.

УДК 159.22.1
проф. Й. Мардоса

МЕСТО ЭТНИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИТОВЦЕВ В СИСТЕМЕ ШКОЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ЛИТВЫ: ПОИСКИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОБЛЕМЫ

Одним из основных признаков существования этнической среды является этническая культура. Актуальность данной тематики в Литве возникло в начале развала советского строя, когда поднялся вопрос об изучении состояния особо важной для возрождения народа традиционной народной культуры литовцев. После восстановления независимости Литвы в 1990 году объектом обсуждений в среде прежде всего педагогов стали вопросы преподавания курса этнической культуры в общеобразовательных школах. Первый конкретный шаг в этой области ознаменован преподаванием в школах Литвы предмета «этническая культура» литовцев. Попытаемся подробнее остановиться на один аспект данной проблематики – вопросах преподавания и положения в школьной жизни некоторых календарных праздников и их связи с семейной жизнью школьников. Также попытаемся выяснить, имеет ли предмет перспективу в общеобразовательной системе Литвы и как он может способствовать формированию этнической идентичности в условиях современности. В сообщении используем некоторые материалы, полученные в 2012-2013 гг. во время проводимого в Вильнюсе исследования по программе «Современные праздники в семьях вильнюсцев» (опрошен 81 респондент литовской национальности) [11, 106]. Опрос продолжали в семьях жителей разных регионов Литвы (в селах и городах, 20 респондентов). Также в рамках данной программы путем анкетирования опросили 21 школьник Вильнюсской гимназии «Радвилон». Полученные данные в школах представляют особый интерес, так как они являются показателем состояния знаний и реального празднования календарных праздников в семьях школьников и состояния современной праздничной культуры в вильнюсских семьях. Идея включения предмета «этническая культура» в

учебный процесс на уровне государственных институций актуализируется постоянно за весь постсоветский период. Однако лишь в 2009 г. была утверждена стратегия преподавания этнокультуры в учебных учреждениях и с начала 2013-2014 учебного года ученики 5-12 классах могут изучать предмет как факультатив. Особенно важно, что в 11-12 классах школьники могут сконцентрироваться на определенной модели предмета (напр. языки и этническая культура; обычаи и этика и т.п.) [14]. С другой стороны, рассматривая школьные программы замечаем, что по содержанию они, как и методические пособия объемные и сложные [4]. И не случайно, так как сама этническая культура авторами программ представляется как образ жизни народа в историческом плане и как естественное продолжение его бытия в условиях современности. В результатах опроса в пользу преподавания курса «этническая культура» обнаружили тенденцию, что в литовских семьях отсутствует представление о содержании и сути календарных праздников. В целом ориентируются на отдельные ритуальные символы и в меньшей мере на содержание праздника. В этой связи можем предполагать, что более глубокому пониманию традиционной культуры в целом именно может способствовать курс этнической культуры в школах. Особенно актуальным является изучение тех календарных праздников, которые входят в число государственных праздников. Полученные знания могут быть использованы в реальной жизни или стать составной частью гуманитарного воспитания, как дополняющие кругозор учеников по истории, религии и близким предметам. Поэтому введенный курс «этническая культура» даже на уровне факультатива прежде всего можно расценивать как расширяющий общеобразовательный уровень учеников предмет. С таким подходом и учителя, свыше 80% которых согласны, что элементы этнокультуры следует включить в программы непрерывно во всех ступенях обучения [14], а сам процесс обучения целесообразно связать с применением ее в школьной жизни или неформальным воспитанием во время вечеринок и праздник. Хотя в практической жизни, при организации праздник уклон ставиться на развлекательные формы обычаев календарных праздников.

На календарные праздники в школах остановились шире потому, что исторически кардинальные изменения в системе праздник Литвы происходили в последствии неоднократных политических перемен XX века и касались вопросов народной культуры в целом. Например, в 20-30 годы, в независимой Литве церковно-календарные дни с народными обычаями и обрядами составляли стержень праздничной культуры. Во время советизации Литвы в 1940 г. Были отменены не только имеющие статус государственных политические, но и календарные праздники. Уже в конце 1940 г. рождественские елки в школах заменили новогодние, а место Дедушки Коляды уже в предновогоднее время детей стал посещать

Дед Мороз со Снегурочкой [3, 113]. Таким образом бывшие для всего общества важные праздники ушли в частную сферу жизни людей и деятельность католической церкви. В то же время урбанизация, экономические перемены, модернизация и особенно интернационализация образа жизни народа в советское время оставило лишь следы традиционной культуры в быту народа. Поэтому можем говорить, что этническая культура приобрела образ культурного наследия, интерес людей к которой компартия расценивала как проявление национализма. Поэтому приобретаемые в школах знания этнической культуры для современных учеников является знакомством с образом жизни и культурой их дедушек и бабушек. Данное положение сложилось по той причине, что к календарным праздникам за весь советский период в Литве сохранился подход властей как к религиозным в целом. Атеистическое воспитание, особенно в школах усилило еще в 40-ые годы замеченные тенденции формального отношения к религии [6, 183]. Но предвоенное время секуляризация проходила естественным путем, а в советские годы даже развлекательный образ имеющие элементы народной культуры не могли существовать в публичной среде из-за связи с религиозным контекстом. Способом борьбы с религией стала в 1968 году начата создаваться система новой гражданской обрядности с использованием элементов традиционных обрядов и праздник [10, 69-70]. Процесс имел атеистический уклон и традиционные обычаи были включены в новые обряды вне сферы их векового существования (напр. школьники с пасхальными обычаями участвовали в празднике Весны в несвязанное с Пасхой время) [7, 154-155]. Постепенное возвращение к системе традиционных календарных праздников произошло в конце советского периода. Однако восстановление их реального функционирования требует усилий всего общества и особое место на наш взгляд имеет преподавание основ этнической культуры в школах.

С другой стороны, хотя праздники является той сферой, которая особенно через государственные праздники (напр. Рождество, пасха) ежегодно касается всех членов общества, обращает внимание, что в предлагаемых программах курса этнической культуры изучение литовских календарных праздников не занимает значительное место. Данный аспект можно расценивать и достаточно не разработанный. Этнологи отмечают, что образующиеся в игры или развлечения обычаи в лучшем случае становятся элементом детского фольклора [1, 345], однако их значение в становлении личности, на ценностные ориентации, этнические и гражданские установки детей не вызывают сомнений. В этой связи следует отметить, что изучавший обряды Масленицы Ж. Шакнис заметил, что свойственны Западной Литве некоторые обычаи сельских ряженых уже в советское время стали общенародными, а в «перестроечное время» включились в обрядовое поведение больше всего

малолетних девочек и в меньшем объеме мальчиков, которые повсеместно посещают дома жителей. Интересно, что в современном Вильнюсе в литовские обряды включаются поляки и русские [12, 103]. Несомненно также, что дети становятся частью традиционных праздников по примеру городских карнавалов, а также на основе школьного воспитания. Однако это происходит уже после восстановления независимости Литвы, поэтому спорным является мнение литовских этнологов, что за советское время литовцы не потеряли аутентичные традиции народной культуры благодаря детям [9, 18]. Таким образом введение курса этнической культуры может способствовать сдвигам в представлении школьников о праздничной культуре, которое не теряет своего значения и в условиях современности, но была утрачена в советское время. В этой связи следует отметить, что с введением данного курса возникает и связана с существованием праздничной культуры в обществе в целом актуальная проблема. Модернизация жизни, явные черты секуляризации общества и другие тенденции современности ставят перед попытками восстановить в советские времена разрушенную празднично-обрядовую систему народа сложный вызов. Восстанавливаемый праздничный календарь исторически по религиозными и даже политическими соображениями некоторыми слоями населения воспринимаются неоднозначно. Календарные праздники как и этническая культура в целом тесно связаны с сельским образом жизни. Поэтому адаптация аграрного содержания народных обрядов и обычаев, составляющих значительную часть литовского ритуального года вызывает проблемы как в организации, так и в их проведении в целом [8, 54]. На эти вопросы рассматривая практические стороны существования календарных праздников в городской среде этнолог Б. Имбрасене обратила внимание еще в начале формирования нового праздничного календаря в начале 90-х годов. По ее мнению, прожившие в городах несколько десятилетий люди с отрывом от сельских реалий и контекста сформировали другие соответствующие новому образу жизни духовные нужды и с этим возникают проблемы в области их соотношения с праздниками [5, 3]. Эту мысль следует расширить и заметить, что отмеченные проблемы одинаково актуальны не только для городской, но и сельской среды. В условиях современности сельские как и городские дети уже с редкими исключениями связаны с образом жизни земледельца. Поэтому преподавание курса «этническая культура» в школах Литвы даже в форме факультатива (хотя имеются замыслы кроме гимназий предмет преподавать как обязательный) в современных школах выдвигает реальный вызов для учителей предмета. Также следует признать, что в условиях углубляющегося процесса секуляризации общества католический аспект праздников не является привлекательным для молодежи. Поэтому по программам предмета «этническая культура» замечаем, что на теоретическом и практическом уровне проявляется уклон

на объяснения сути календарных праздников не как имеющих христианское, а языческое начало явлений. Можно предполагать, что кроме наследия формирования атеистического общества дело имеем и с обстоятельствами другого характера. Данное положение в определенной мере связано с тем, что первые программы этнической культуры были подготовлены представителями языческих общин, под руководством главы сообщества древней литовской религии «Ромува» Й. Тринкунас (1990-1993г. он был также руководителем Отделом этнической культуры Министерства культуры Литвы). Поэтому школьникам представляется картина, что праздничная культура литовцев является по сути языческой. Языческие ее черты сохранились в христианском образе ритуального года в качестве присвоенных церковью литовских (балтских) элементов примордиальной народной традиции. Материалы наших опросов показывают, что отмеченный подход существует и среди родителей. Вопрос об целесообразности использовать не имеющих значимости для их жизни обрядов и обычаев земледельческого характера возникает наряду с использованием в семейных обрядах таких действий, которые противоречат их убеждениям (напр. молитва перед трапезой, использование религиозных символов). В одном случае хлопоты хлебороба не актуальны, в другом семье не являются религиозными. Поэтому как уже отмечали, уклон ставится на символы. Например, по данным опроса литовских школьников Вильнюса, лишь по 4,8% детей не принимают участие в раскрашивании яиц и не поздравляют друзей, родных, дедов с Пасхой, а 62% из них получают как подарки пасхальные яйца. Таким образом, акцент в праздниках в семьях ставится на такие символы или действия, которые хотя имеют связи с религиозной сути праздника, но и не противоречат их секулярному подходу к обычаям и обрядам календарных праздников. В этой связи возрастает роль школы и праздничного контекста города, которые даже без усилий семьи могут придать весомый импульс для актуализации и тем самым сохранению не только рассматриваемых элементов праздничной, но и этнической культуры в целом. Иначе в будущем будем иметь дело с завершающей стадией существования в обществе календарных праздников и этнической культуры в целом. В реализации программы «этническая культура» имеются проблемы и другого характера. На наш взгляд в ее реализации существуют достаточно не предусмотрены пути преподавания предмета в городах и национально смешанных районах Литвы, где в школах с литовским языком обучения учатся не только представители коренной национальности. Для формирования гражданского общества возможность изучать этническую культуру литовцев несомненно важно. Однако не предусмотрено, как дети других национальностей в школах с литовским языком обучения смогут познакомиться и получить комплекс знаний по этнической культуре своего народа [8,55]. Также важной проблемой

является особенно содержание аналогичной программы и введение курса в школах с польским и русским языком обучения. Имея в виду объемность и сложность программы в целом, существует проблемы с учебными пособиями. Подводя итоги должны отметить, что мы обратили внимание на некоторые стороны преподавания и положения в школьной жизни некоторых календарных праздников и важности таких знаний в этнической идентичности. На наш взгляд представленного материала достаточно, чтобы сложилось представление об стоящих перед школами и учителями сложных задачах. Чтобы привлечь внимание детей, создать картину образа жизни ушедших поколений и использовать полученные знания как в этническом и гражданском воспитании, так и в интеллектуальном развитии школьников, формировании их этнической идентичности, от учителей предмета требует определенной квалификации. Не менее важная позиция и воспитательная роль в этой области семьи. Поэтому, на наш взгляд, в многогранности объекта и его положения в обществе, заключается проблематичность целостного преподавания курса этнической культуры даже в форме факультатива. Наиболее перспективный путь может быть интегрирование отдельных частей предмета в родственные программы (напр. фольклор в уроках по литературе, крестьянский образ жизни на уроках по истории и т.п.). Такой подход к литовской этнической культуре по существу был за весь постсоветский период и возможности такой пути не исключают создатели программы. В то же время углубленный взгляд на праздничную культуру народа ученики могут формировать во время урока по религии, как и через включение детей в обрядовую жизнь школы, села или города. На этническую идентичность школьников и сохранение народных обычаев, обрядов и традиций может способствовать включение детей в различные образовательные программы за пределами школ и другие формы неформального образования.

Список использованной литературы и источников

1. Гроздова, И. Н., Токарев, С. А. 1977. Заключение // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: конец XIX- начало XX в. Весенние праздники. Москва: Наука, С. 337-345.
2. Čepienė, I. 1997. Etninė kultūra mokykloje: knyga Rytų Lietuvos mokytojų. Vilnius: Leidybos centras.
3. Čepienė, I. 1922. Lietuvių etninės kultūros istorija. Kaunas: "Šviesa".
4. Etninės kultūros pagrindai: integruojamasis kursas 1-4 klasėms, integruojamasis ir pasirenkamasis kursas 5-8, 9-10 klasėms ir profilinio mokymo(si) pasirenkamasis kursas 11-12 klasėms. 2000. [parengė Irena Čepienė]. Vilnius: LRŠMM Švietimo aprūpinimo centras.
5. Imbrasienė, B. 1992. Šventė kaip gyvenimo atvaizdas // Liaudies kultūra, Nr. 6, P. 1-5.

6. Kalnius, P. 2003. Liturginių metų paisymas rengiantis vedyboms kaip konfesinės tapatybės išraiška // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, T.18, P. 177-196.
7. Lietuvių etnografijos bruožai. 1964. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964.
8. Mardosa, J. 2013. Šventės mieste: keletas kūrimo ir funkcionavimo problemų // Šventės šiuolaikiniame mieste. Festivals in modern city. Straipsnių rinkinys. Jonas Mardosa(sudarytojas). Vilnius: Edukologija, P. 52-60.
9. Piekienė, E. 2013. Švenčių papročiai išlieka per vaikus // Vakaros žinios, gruodžio 21, P. 18-19.
10. Šaknys Ž. 2007. Jaunimo iniciaciniai ir kalendoriniai papročiai // Paukštytė-Šaknienė R., Savoniakaitė V., Šaknys Ž., Šidiškienė I. Lietuvos kultūra Aukštaitijos papročiai. Vilnius: LII Leidykla, P. 65-116.
11. Šaknys Ž. 2014. Šventė Vilniuje: Naujieji metai lietuvių, lenkų ir rusų šeimose //Lituanistika, 60 (2): 105–106.
12. Šaknys Ž. 2013. Ritualiniai metai šiuolaikinėje Lietuvoje: miesto ir kaimo perspektyvos //Šventės šiuolaikiniame mieste. Vilnius: Edukologija, P. 100-109.
13. Universaliosios ugdymo programos (eksperimentinės). 1991. Vilnius: Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministerijos Leidybos centras.
14. www.delfi.lt/news/daily/education/mokykl...iteisinti-privaloma-etnokulturini-ugdyma.d?id=36765385#ixzz2srUdEJB4 (дата обращения: 10.01.2016).

УДК 316
В. М. Онищук

ЕТНІЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В останні десятиліття у світі значно активізувалася етнічність як реакція на уніфікацію, яку несе із собою глобалізація. В суспільстві пострадянського простору, що трансформується, ослаблюються або руйнуються старі, водночас формуються нові ідентичності. Самовизначення людини з етнічною спільнотою визначається пошуком орієнтирів в нестабільному світі і саме тому етнічна ідентичність стає для багатьох людей змістовним підґрунтям індивідуальної і суспільної діяльності. Тому етнічні рухи все більше стають впливовими суб'єктами світового, регіональних і національних політичних процесів.

Етнічна ідентичність є одним із найважливіший етапів та процесів етнокультурного устрою кожної спільноти. Дане явище базується на тому, що людина будь-якої національності вимагає групового співіснування.

Походження потреби в ідентифікації пов'язано з тим, що в колективі людина почуває себе у більшій безпеці і вона відчуває потребу в самоідентифікації себе з певною групою, усвідомленні самої себе як невід'ємної частини колективу. Проблема етнічної ідентичності полягає перш за все в усвідомленому сприйнятті особою тих етнорелігійних і культурних норм, зразків поведінки та свідомості, системи цінностей та мови, усвідомлення свого «Я» з позицій тих характеристик, які панують в даній спільноті, виявленні лояльності до них, самоототожності себе з цими етно-релігійно-культурними зразками як позначаючими не тільки спільноту, але й дану особистість.

Переплетення етнічних релігійних та культурних ідентичностей можна прослідкувати на прикладі сучасних католиків і протестантів, католиків і грекокатоликів, мусульман-шиїтів та мусульман-сунітів. Протягом більшої частини людської історії сфери етнічної, релігійної і культурної ідентичності були дуже близькі.

Ентоні Сміт в монографії «Національна ідентичність» виділяє спільні риси, які характеризують національну ідентичність:

- 1) мова, історична територія, як рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова громадянська культура;
- 4) єдині юридичні права і обов'язки для всіх членів суспільства;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись в межах національної території.

Національна ідентичність за своєю сутністю є багатовимірною і її не можливо звести до єдиного елементу, тому сьогодні науковці і практики ведуть мову про цивілізаційну ідентичність, про яку ще в кінці минулого століття писав в своїй монографії «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон. Розглядаючи причини конфліктів в історії людства, він приходить до висновку, що в західному ареалі конфлікти розгортаються головним чином між правителями-королями, імператорами, які прагнули розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армію, зміцнити економічну потужність, а головне - приєднати нові території до своїх володінь.

Після взяття Бастилії основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями. Після жовтня 1917 р. конфлікт націй поступився конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту у відповідності з концепцією Хантінгтона, були комунізм, нацизм і ліберальна демократія. Під час холодної війни цей конфлікт вилився у боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією - державою, а була, швидше за все, політичною державою. Їх самоідентифікація формувалась в ідеологічних категоріях. (пригадаймо Радянський Союз). Із закінченням холодної війни на перший план виходить взаємодія між Заходом та іншими цивілізаціями.

Тепер все більшу роль відіграє ідентифікація на рівні цивілізації. Адже відмінності між цивілізаціями не тільки реальні, вони найбільш суттєві. Цивілізації відрізняються своєю історією, мовою, культурою, традиціями, релігіями та інше. Люди інших цивілізацій по-різному дивляться на стосунки між Всевишнім і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значимість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. А такі відмінності більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями та політичними режимами. Крім того, світ стає все більше взаємозв'язаним та взаємозалежним.

Людство живе в епоху світової глобалізації – ланці політичних, економічних і технологічних змін, що понижують бар'єри, між державами заради взаємообміну, породжених нею нових законів, особливостях і феноменальних рисах. Глобалізація є єдиною загальносвітовою системою, що виникла в результаті національних економік, заснована на безперешкодному переміщенню капіталу, на інформаційній відкритості світу, на зменшенні тарифних бар'єрів і лібералізації руху товарів і капіталу, на комунікаційному зближенні, планетарній науковій революції, міжнаціональних соціальних рухах, нових видах транспорту, реалізації телекомунікативних технологій, інтернаціональній освіті, медицині, на транскордонних шлюбах.

В результаті цього взаємодія народів різних цивілізацій посиляються. Це веде до росту цивілізаційної самосвідомості, до того, що глибоко усвідомлюється відмінність між цивілізаціями і те, що їх об'єднує. Крім того, процеси економічної модернізації і соціальних змін у всьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей за місцем проживання, одночасно послабляються і роль нації-держави як джерела ідентифікації. Утворені в результаті прогалини заповнюються в більшій мірі релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. Подібні течії сформувались не тільки в ісламі, але й в західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі. Посилення етнокультурної ідентифікації сприяє і те, що етнічні традиції та культурні особливості менш підвладні змінам, аніж економічні чи політичні.

Особливе місце в концепції С. Хантінгтона посідає класифікація цивілізацій. Їх він нараховує вісім: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську та африканську. Ця ідея перегукується з поглядами О. Шпенглера, А. Тойнбі, Ф. Фукуями та інших.

В будь-якому соціальному організмі співіснують носії різної етнокультурної ідентичності. На думку українського вченого В. В. Масненка, існують три найтиповіших варіанти процесу ідентифікації.

1) Більшість пересічних осіб сприймає загальнонаціональний рівень історичної пам'яті, на віру, некритично, шляхом механічної інфільтрації окремих елементів пам'яті з національного на особистий рівень.

2) Люди зі значним досвідом і рівнем освіченості критично усвідомлюють загальнонаціональну модель, імплантація якої надає особистій історичній пам'яті, нової конфігурації комплектарної для процесу взаємної ідентифікації.

3) Професійні історики здатні сприймати запропоновану модель тільки скептично, проте вимушені погоджуватися на необхідність існування «національного примітиву» задля консолідації національної спільноти. [1, с. 52-53]

З погляду зарубіжної дослідниці Дж.Фінні, яка розробила модель поетапного формування етнічної ідентичності, розгляд цього питання є доцільним лише по відношенню до гетерогенних суспільств, в яких дві або більше етнічних груп співіснують протягом тривалого часу. Розглянутий термін інколи змішують із поняттям «акультурація», але останній набагато ширший, оскільки описує зміни норм, цінностей та поведінки в результаті контактів представників різних культур. Головним об'єктом інтересу тут виступає група, а не індивід, і основна мета полягає у вивченні відношення меншини з домінуючою культурою.

Етнічну ідентичність можна розглядати як одну із форм акультурації за умови, що «в центрі уваги переперебувають індивіди і їхнє сприйняття своєї групи, яка виступає частичною більш широкого соціуму. [2, с. 10-11] Цю концепцію можна застосовувати стосовно етносів окремих районів Одещини, Закарпаття та Буковини.

Згідно теорії зарубіжного дослідника Дж. Фішмана, «якщо етнічна ідентичність вимагає загостреної етнічної самосвідомості», тоді можна передбачити, що для її артикуляції потрібні не лише межі (за принципом контрасту), але й протиріччя всередині меж. Так, зокрема, відомий українсько-канадський соціолог В. Ісаїв виділяє внутрішні та зовнішні межі, звичайно, «підтримувані в ході соціалізації і створювані в процесі міжгрупових контактів». Межа, «яка виникла зсередини», відображає зв'язок індивіда з його етнічною групою, а також з цінностями, асоційованими з сім'єю, родичами та іншими членами етнічного колективу. А межа «ззовні» виявляється в результаті взаємодії з «іншими», звичайно членами домінуючої етнічної групи. Відсутність звичайного оточення, суспільних зв'язків, складає сутність маргіналізації і змушує особу до активного пошуку нових контактів. Їх продукує перш за все національна спільнота, оскільки її члени відчувають подібні проблеми і намагаються заповнити соціальний вакуум [2, с. 10-11].

Перебуваючи в інооточуючому середовищі, особи звертаються до стійких соціальних інститутів свого народу, що не сприймалися ними раніше, наприклад до церкви.

Почуття «ми» як одне із самих головних групових якостей, виникає уже на перших етапах переселення і зберігається на протязі своєї історії етнічної групи. Більш того, воно продовжує існувати в свідомості людей і тоді, коли сама зникає внаслідок рееміграції або асиміляції [3, с. 112-113].

Американські етнопсихологи Р. Вільямс і Н. Стренгерс в якості основних складових почуття «ми» називають наступні:

- 1) віра в безумовні цінності своєї групи;
- 2) задоволення від спілкування в рамках своєї групи;
- 3) солідарність, лояльність і кооперація в межах своєї групи;
- 4) переваги при виборі соціальних партнерів представників своєї групи;
- 5) впевненість в правильності свого способу регулювання відносин всередині групи і з іншими, чужими групами;
- 6) оцінка чужих груп за стандартами своєї групи;
- 7) віра в переваги своєї групи у всіх або окремих випадках над чужими групами;
- 8) несприйняття чужих груп.

Варто назвати ще одну відмінну рису – поступову зміну свідомості осіб державних і територіальних домінант на духовні. Але фактор національної єдності перетворюється в основний компонент, що цементує самоідентифікацію. [3, с. 114]

Основним фактором процесу самоідентифікації виступає усвідомлення групою власної цінності у взаємодії із зовнішнім середовищем.

Польська дослідниця О. Яворницька, проаналізувала ідентичність українців в польському середовищі через призму ставлення до національного визначення, корінних цінностей та процесів асиміляції на рівнях суспільно-структурному, де беруться до уваги мішані шлюби, родинні, товариські та суспільні зв'язки, на рівні культурному, де аналізуються мова та її функції в процесах комунікації і на рівні особистому, який полягає у самоспостереженні та відношенні до представників інших народів. [4, с. 164]

Три четверті молодих українців в польському середовищі, декларують що їхнім життєвим партнером у майбутньому буде українець або українка. (Відмітимо, що серед цьогорічних випускників відділення соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова із п'яти дівчат – болгарок – чотири відповідають, що їхнім майбутнім партнером буде болгарин). Третина молодих людей вважає, що мішані шлюби послабляють зв'язки з власною культурою і не дозволяють передати її взірці наступному поколінню (випускник – політолог Єгор Швага відзначив, що одружиться на дівчині зі свого регіону – Бесарабії – вона буде готувати по-нашому). Разом з тим, українська молодь не надає більшої ваги національним рисам своїх

колег і знайомих, а підтримує товариські контакти не тільки з членами своєї етнічної групи, але і з членами інших етнічних груп (до 60 %).

Частина молоді переконана, що особу не можна оцінювати за критеріями її національного походження (до 30 %). Не можна не звернути увагу на майже стовідсоткову потребу родинних зустрічей (98,5 %). Значна частина опитуваних (94,2 %) найчастіше зустрічається при нагоді релігійних та сімейних свят [4, с. 164].

Можна констатувати, що родинні зв'язки мають релігійний характер і ще раз підкреслює про етнорелігійну ідентифікацію. Щодо збереження національних традицій та звичаїв, то 100 % респондентів є свідомі походження і цікавляться історією своєї сім'ї та мешканців рідних земель.

Величезна роль приписується традиції (98,1%), яка для більшості з них віддзеркалюється в обрядах, віруваннях, переказах з покоління в покоління (35,7 %). Переважно молодь ідентифікує традицію з культурою (77,1 %), історією та релігією (48,5 %), фольклором (46 %) і святами (40 %). Самовизначення має локальний рівень, етнокультурний та глобальний [4, с. 165].

Подібні результати були отримані в 2015 р. польським дослідником із Пшемишля Пьотром Длугашем серед українців, що навчається в Польщі.

Відносини між титульним етносом і етнічними меншинами, а також стосунки між останніми визначають і будують ще довго визначати українську державність як своєрідну етнополітичну систему. Одеський регіон, Закарпаття, Буковина, Галичина, Донбас і Крим в силу своєї строкатості потребують формування спеціальної внутрішньої політики, яка б урахувала цей фактор. Науковою базою такої політики мають стати дані соціологічних досліджень.

Одним із найважливіших моментів будь-якого дослідження завжди є проблема поєднання теоретичних конструктів із практичним аналізом реалій. Можна успішно продукувати теоретичні моделі, які будуть бездоганними з точки зору логічних пояснень і водночас не працюють у нових дослідженнях.

На протязі 2010-х років Управління питань внутрішньої політики Одеської державної обласної адміністрації, Південноукраїнський центр соціологічних досліджень провели опитування населення Одеської області, зокрема представників різних етнічних груп, що мешкають на її території по проблемам ідентичності. Було опитано 1500 чоловік. Вибірка багатоступенева. Респонденти могли вибрати декілька відповідей на питання анкети [5, с. 212- 224].

Перші питання анкети присвячені визначенню стану міжетнічних відносин в Одеському регіоні. 60 % респондентів нашого регіону обрали відповідь: «Люди звикли жити серед представників різних національностей».

Тільки 7,3 % вказали на наявність національної ворожнечі в районі, де вони мешкають. 59,3 % голосів було віддано за відповіді «стосунки складаються без врахування національної приналежності», «існує взаємний інтерес між людьми різної національності».

Однак таке становище не повинно заспокоювати, тому що існує негативне сприйняття деяких національних груп. Це підтверджують такі відповіді: 26,3 % опитаних не хотіли б мати представників іншої національності в складі своєї сім'ї, і 16,3 % проти того, щоб їх сусіди були б особами іншої національності. Ще 25 % визначили, що вони відчують ворожість до певних національних груп.

На думку респондентів, важливою умовою зберегання національного миру в регіоні є те, що всі національні меншини мають можливість задовольняти свої національні потреби і інтереси в культурній, релігійній та економічній сферах.

Мовна ситуація в області досить суперечлива. 62,8 % мешканців регіону ідентифікували себе українцями під час останнього (2001 р.) перепису населення. Але 64 % опитаних громадян рідною вважають мову російську. 53,7 % хотіли б, щоб шкільна освіта здійснювалась російською мовою.

Найважливішим висновком який має міжнародне значення, є думка громадян України щодо відсутності дискримінації національних меншин в суспільстві. Таке дослідження міжнаціональних відносин дозволяє здійснити діагностику політичної ситуації на регіональному рівні, охарактеризувати міжетнічні стосунки, застосовувати одержану інформацію в державному регулюванні цієї соціальної сфери.

В складному, динамічному процесі міжнаціональних відносин важливо вчасно виявити конфліктні зони, з'ясувати причини їх появи, для того, щоб попереджати можливі гострі протиріччя на етнічному ґрунті.

Таке завдання в кінці 2014-початку 2015 рр. виконували одеські вчені Кривошея Т., Шелест Г., Сербіна Ю. досліджували наявність конфліктогенного потенціалу та сепаратистських настроїв на етнічному ґрунті на Півдні Одещини.

На питання «Ким ви вважаєте себе в першу чергу - представником Вашої національної спільноти чи громадянина України?» переважна більшість опитаних обрала варіант «Громадянин України». Спостерігається зростання такого сприйняття у порівнянні з попередніми роками, коли етнічність виходила на перше місце і навіть впливала на політичні вподобання.

Зростання проукраїнських настроїв на півдні України спостерігається із розвитком подій на Донбасі. Крім того, відчувається сильна локальна ідентичність – бессарабська. Переважна більшість учасників досліджень задоволені реалізацією мовних і культурних потреб. На думку опитаних, проблеми з використання російської мови не існує,

кожен використовує ту мову, яка йому подобається. Проблема російської мови підіймається від виборів до виборів. Більш серйозно проблема може стояти для людей старшого покоління через те, що вони не вивчали українську мову.

Дослідники констатували відсутність конфлікту між різними етнічними спільнотами. Сприйняття інших національних спільнот в цілому позитивне. Виключення становлять роми через «побутовий уклад життя».

Представники етнічних спільнот (молдавської, болгарської, гагаузької) вважають задоволеними в достатній мірі свої мовні, культурні, релігійні права. В той же час, низький соціально-економічний розвиток Придунав'я, занепад інфраструктури, високий рівень безробіття та відсутність державної уваги до периферійного регіону створюють умови для антиукраїнських настроїв та відчуття відірваності від Української держави. Проросійські настрої окремих спільнот викликані не геополітичним вибором, а економічним орієнтуванням ринків збуту сільськогосподарської продукції та ностальгічними настроями.

Підсумовуючи вище сказане відмітимо, оскільки етнічна ідентичність є усвідомлення своєї приналежності до етносоціальної групи, то це є і прийняття значущих в даній групі цінностей, установок, стереотипів і норм. У залежності від того, яка у людини чи спільноти ідентичність, можна з тим або ступенем вірогідності прогнозувати їх поведінку, прийняті і відкидаємі цінності і норми, інтереси та принципи, стереотипи та установки. Національна ідентичність формується з усвідомлення своєї окремоті, відмінності від інших.

Список використаної літератури

1. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5-2. Нижник М. Между мирами: дилеммы идентичности «русских» подростков Израиле / М. Нижник // Диаспоры.- 2004. – № 2. – С. 6-27

3. Илларионова Т. С. Этническая группа: генезис и проблемы самоидентификации (теория диаспоры) / Т. С. Илларионова. – М.: Нойес лебен, 1994. – 258 с.

4. Яворницька О. Проблема асиміляції української молоді в іншомовному середовищі (соціологічний аналіз) // Освіта в українському зарубіжжі: досвід становлення і перспективи: Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 1–4 листоп. 2000 р. – К.: Укр. світ, 2001. – С. 163–167.

5. Победа Н. А., Онищук В. М., Гансова Е. А. и др. Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного. / Н. А. Победа, В. М. Онищук, Е. А. Гансова. – Одесса: ВМВ, 2013. – 312 с.

ЧЕЛОВЕК В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ. ДИСКУССИИ ВОКРУГ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Проследим развитие теоретической рефлексии ситуации нахождения человека в поликультурном пространстве. Нам представляется, что ее итогом стало понимание идеи культуры как формы открытости к другому, как присущего людям способа интеграции иного в свое существование. Промежуточным этапом можно считать представление «проблемы самоидентификации как открытия других культур в качестве иных типов человеческой открытости» [12, с. 476], а ведущую роль сыграла философская идея открытости как фундаментальной характеристики человеческого существования.

Пожалуй, именно с философией Канта рождается «установка на современность» (Фуко), принимающая впоследствии самые разные облики. Современность понуждает к выработке, изобретению самого себя. Современный человек находится в ситуации перманентной идентификации, поэтому его самоидентификация никогда не заканчивается и является проблемой. Принадлежность человека к той или иной культуре, «культурная идентичность», не всегда дает надежную опору, особенно в условиях наблюдаемого сейчас нового смещения народов и переоценки ценностей. «Мир, в котором мы живем сегодня, с его склонностью к саморефлексии и индивидуализму, буквально заставляет индивида «мастерить», отчасти с помощью воображения, такую идентичность, которая наполнит смыслом его жизнь, раздираемую противоречиями между могущественным и агрессивным технико-экономическим универсумом и культурной средой. Глобализация двояким образом усиливает эту тенденцию. С одной стороны, она ослабляет мощь национальных государств, которые отчасти утрачивают свою способность навязывать идентичность и узаконивать категории учета. С другой стороны, она сопровождается развитием миграций, которые по-новому ставят вопрос об идентичности» [6]. Хотя для «интеллектуальных космополитов» проблемы вроде бы не существует, следовало бы обсудить, какую антропологическую реальность порождает современность, какие возможности она создает для человеческого развития? Осмысляя эти проблемы, мы солидаризируемся с Кантом – через постоянное воссоздание некой установки, суть которой – постоянная критика нашего исторического бытия.

Вопрос о культурной идентичности возникает именно в Новое время, когда перед индивидом встала необходимость самосозидания, самостоятельного выбора мировоззрения, ценностей, ориентиров. В до-модерную эпоху эта проблема не стоит так остро и массово, так как у

каждого было фиксированное место и традиции определяли жизнь индивида. В модерную эпоху во имя реализации себя каждый требует признания своей культурной идентичности. Это требование признания выражается в форме требования равенства в правах [9, с. 327].

Культурное многообразие всерьез заинтересовало философию относительно недавно. Из-за довольно ограниченного набора знаний о неевропейских культурах вплоть до начала XIX в. внешнее разнообразие законов, обычаев и практики в человеческих обществах интерпретировалось как различные проявления единой постоянной человеческой природы, повсюду действующей согласно одними и тем же принципам. Культурные различия в рамках такой установки имеют второстепенное значение и представляют множество выражений инвариантных социальных законов и принципов. Не возникает фигуры Другого и проблемы его понимания.

Один из ведущих деятелей позднего Просвещения И. Г. Гердер подверг критике рационалистическую философию истории и культуры и в качестве альтернативы ей предложил идею индивидуальности культур, нацеленную на преодоление абстракции «человека вообще». Высшим идеалом для Гердера была вера в торжество всеобщей, космополитической гуманности. Он трактовал гуманность как осуществление гармонического единства человечества во множестве автономных индивидов, каждый из которых достиг максимальной реализации своего уникального предназначения. По мнению Ф. Рено, восхваление Гердером того, что сегодня назвали бы культурными идентичностями, связана с признанием глубоко современного и индивидуалистического идеала – идеала аутентичности. «Точно так же, как каждый человек имеет свою собственную меру, которая требует от него жить, оставаясь верным самому себе, каждый народ обязан остаться верным своей собственной культуре» [9, с. 327].

В. Вельш выделил три аксиомы концепции культуры Гердера [16]. Во-первых, каждая культура рассматривается всегда как культура национальная, существенным образом разнящаяся от иной национальной культуры. Во-вторых, она гомогенна. Любые практики, формы поведения и способы мышления, существующие в ее границах, представляют собой некоторый инвариант с незначительными вариациями. В-третьих, локальная культура в гердеровской концепции выступает как обособленное от других монолитное единство, которое может быть описано через метафору «сферы». «Концепция Гердера повлекла за собой далеко идущие выводы. С одной стороны, она порывала с существующим в XVIII в. европоцентризмом, т. е. односторонним рассмотрением и оценкой по масштабу европейской высокой культуры жизни «чуждых» народов и «примитивных» племен, утверждая их право на своеобразие и место в общем движении к прогрессу и гуманности, с другой - достаточно

жестко привязывала представления о культурном разнообразии к идее межнациональных различий» [3, с. 35]. Идея монолитных культур-сфер никогда полностью не отвечала реальности. Она имела идеологическую направленность в эпоху «строительства наций» в Европе. Однако сегодня концептуализация национальных культур как замкнутых в себе целостностей чревата опасными для личности последствиями.

Интерес европейских мыслителей к историческим культурным традициям тесно связан не только с Гердером, но и с антропологической философией, поставившей под сомнение ряд аксиом рационалистической философии. Истинная целостность человека, утверждает Мартин Бубер, может быть видима только при совместном рассмотрении всего его многообразия [1, с. 9]. Философу нужно не абстрагироваться от многообразия человеческого, а погрузиться в него. «Признанной философской антропологии следует знать, что существует не просто человеческий род, но и народы, не просто человеческая душа, но и типы и характеры, не просто человеческая жизнь, но и ее возрастные этапы; и лишь исходя из охвата этих и всех других различий, из познания господствующей внутри каждой особенности и между ними динамики и из постоянно нового проявления одного во множестве можно увидеть целостность человека» [там же]. Философской антропологии следует «постоянно проводить различия внутри рода человеческого, дабы иметь возможность настоящего обобщения» [там же]. Ей так же необходимо «избегать вычленения человека из природы, необходимо сравнивать его с другими вещами, другими живыми существами, другими носителями сознания, чтобы надежно определить его особое положение. И лишь на этом сдвоенном пути различения и сравнения достигает она целостного реального человека» [1, с. 10].

Таким образом, философия стала проявлять интерес к культурной конкретике, как только человек перестал рассматриваться как «замаскированный вариант чистого духа» (Г. Blumenberg). Это совпадает с возникновением научного представления о культуре, которое, по мнению К. Гирца, восходит (или, по крайней мере, имеет прямое отношение) к моменту опровержения взгляда на природу человека, господствовавшего в эпоху Просвещения [4, с. 43]. Культ абстрактного человека пытаются заменить наукой о действительных людях в их историческом развитии. Так, например, глубокие взаимосвязи человека и культуры осознаны и исследуются культурной антропологией, под которой сегодня понимают не просто узкую область, связанную с изучением человеческих обычаев, но «науку о человечестве, которая стремится к обобщениям поведения людей и к самому полному возможному пониманию разнообразия человечества» [7]. Исследования культурных антропологов сделали очевидной сопоставимость всех культурных систем и сделали многое для устранения путаницы между

«природным» и «культурным» (спекуляции по поводу «естественного человека» – любимая тема философии Просвещения).

Подобные исследования оказали и продолжают оказывать влияние на философское понимание человека. Однако некоторые положения отдельных школ культурной антропологии, как и гердеровская идея культуры, нуждаются в философской коррекции в связи с их односторонностью и упрощенным взглядом на реальность. Рассмотрим любопытную дискуссию, развернувшуюся в связи с мультикультурализмом, в ходе которой были оспорены абстрактные трактовки культуры как единой системы значений, последовательность которых является логичной и устойчивой к изменениям.

Термин «мультикультурализм» используется для обозначения культурной множественности современных обществ, а также совокупности политических практик, направленных на управление этим многообразием. Целью политики мультикультурализма является бесконфликтное сосуществование в одном жизненном пространстве множества разнородных культурных групп. В настоящий момент мультикультурализм как политическая практика переживает кризис. Современный мультикультурализм является продуктом встречи философской традиции, которая начинается с Гердера, и совокупности политических опытов, главной территорией которых является Америка, но которые касаются также и Европы [9, с. 327].

В Соединенных Штатах Америки изучению культурных различий уделяется особое внимание уже на протяжении столетия. Здесь сложились разветвленные антропологические исследования культуры, которые можно объединить под вывеской «американский культурализм», поскольку их авторы настаивают на разнообразии культур и подчеркивают оригинальность каждой культуры, которая приводит к формированию неповторимой личности.

Исследования культурного многообразия и культурной идентичности становятся актуальными и для европейских стран, переживших с момента окончания Второй мировой войны ряд «идентификационных волн». Такое название предложил французский социолог Ронан ле Коадик для периодов, на протяжении которых различные группы требовали признания их культурных особенностей [6]. К охватившим Европу и Северную Америку «новым социальным движениям» относятся этническое возрождение конца 1950-1970-х годов (первая «волна»), миграция на ПМЖ в развитые страны после экономического кризиса 1980-х годов (вторая «волна», охватившая преимущественно иммигрантское население); «третья «идентификационная волна» нахлынула в 1990-2000 годы. Ее суть состоит в утверждении существования, вопреки тенденции глобализации общества, нестираемых различий и требовании их публичного признания» [6]. В

ходе указанных процессов их участники обращаются к своей культуре, ищут в ней и поддерживают внутри нее те ресурсы, которые они не находят в окружающем обществе. Иммигрантам и их потомкам кажется, что идентичность может быть средством сплочения категорий населения, испытывающих острое экономическое и социальное неравенство.

Указанные процессы и порождаемые ими проблемы ускоряют осознание того факта, что культурное многообразие – вещь серьезная (его относят к главным вызовам нашей эпохи) и должна быть соответствующим образом осмыслена. Благодаря усилиям мультикультуралистов, защищавших права иммигрантов сохранять свою культуру и самобытность, современные европейские государства (нации – в гердеровском определении) стали напоминать "культурную мозаику".

Культурное разнообразие в конце 1970-х годов воспринималось в качестве некоего украшения либерального плюрализма, выразившегося в желании разнообразить кажущийся конформизм и однородность либеральных обществ с помощью народных традиций. Предполагалось, что культурное разнообразие будет практиковаться преимущественно в частной жизни, и не станет угрозой частным правам или существующему либеральному общественному укладу. Впоследствии ситуация изменилась. Когда иммигрантские (например, мусульманские) общины стали требовать признания групповых прав, несовместимых с либеральными принципами равенства индивидов, например, право ограничивать свободу слова, если это задевает религиозные чувства, стали говорить о несостоятельности мультикультурализма. Мультикультурализм становится проблемой для либеральной демократии, поскольку он понимается не только как терпимость по отношению к культурному разнообразию, но и как требование законодательного признания прав расовых, религиозных и культурных групп. Тем самым нарушается либеральный принцип равных прав индивидов, идущая от Локка традиция личных прав. Известный американский философ Ф. Фукуяма прокомментировал сложившуюся ситуацию так: «Либерализм не может быть основан на идее групповых прав, так как не все группы придерживаются либеральных ценностей. Цивилизация Европейского просвещения, наследницей которой является современная либеральная демократия, не может быть нейтральной в культурном отношении, так как либеральные общества имеют свои собственные представления о достоинстве и ценности индивидов. Культуры, в которых не разделяются эти принципы, не должны пользоваться защитой в условиях либеральной демократии. Члены иммигрантского сообщества и их потомки должны пользоваться равными правами как личности, а не вследствие их принадлежности к культурной или этнической группе [11].

Появились предложения защищать европейскую идентичность и европейскую культуру, оказавшуюся лицом к лицу с Чужим. «Очевидно,

что если коренные граждане европейских стран не ценят свое национальное гражданство, трудно ожидать, что иммигранты будут уважать его. И этот диалог в настоящее время начинается» [11].

Сложившаяся обстановка чревата опасностью возвращения к европоцентризму, игнорированию отличий и ассимиляции их к доминирующей идентичности. Для Чарльза Тейлора эта ассимиляция является главным грехом против идеала аутентичности [10, с. 35-36]. А. Ю. Шеманов рассматривает оба «изма» – европоцентризм и мультикультурализм – как «один и тот же способ отношения к иному – исключение его из повседневности, вытеснение на периферию, в тень. По сути, безо всяких изменений воспроизводится старая форма присущей европейской традиции стратегии обращения с иным – разместить конфликтующие между собой содержания на разных уровнях ... При таких условиях открытость другому оказывается пустой и формальной, оборачивается релятивизмом и безразличием к другому и его ценностям, а не способом диалога и выражения заинтересованности» [12, с. 477].

Противодействовать процессам, в которых нарушаются права человека на основе культурного отличия, старается культурная антропология [2, с. 81]. Ведь она понимает себя как науку о Другом, ищет возможность раскрыть значение чужого и инаковости. Можно сказать более обобщенно: важнейшая задача антропологии - понять и объяснить факты, поведение и представления, не имеющие ничего общего с нашим образом существования и мышления. Об этом рассуждает известный французский антрополог Морис Годелье в статье «Антропология сегодня важна как никогда» и убеждает нас в том, что эта задача возникает «каждый раз, когда, в силу тех или иных причин, отдельным индивидуумам или же целым группам приходится взаимодействовать (внутри одного и того же общества) с другими индивидуумами или группами, принадлежащими к среде, отличной от их собственной, либо когда они сталкиваются с совершенно другой общественной моделью. Осознать инаковость других – значит раскрыть смысл и обоснование различных форм мышления и существования отличных от нас людей. Это значит понять природу взаимоотношений между этими отличными от нас людьми, того места в обществе, которое каждый из них занимает, и их представлений по этому поводу» [5, с. 34].

Антропологи разных стран, школ и времен солидарны в одном: чтобы сделать себя чутким в обращении с Другим и развить в себе дифференцированное обращение с инаковостью других людей, нужно открыть Другого в себе самом [2, с. 81]. Как известно, способность вообще что-либо утверждать о самом себе требует существования примеров «не-себя», других (других человеческих существ, других живых существей, мира вообще), чтобы это утверждение имело хоть какой-то смысл. А вот чтобы сдвинуть мой эгоцентризм, необходим опыт бытия-

чуждого-себе-самому. И как раз антропологические исследования других культур этому способствуют. «Антропологи всегда полагали, что благодаря выработанным ими концепциям и методам возможно обрести отстраненное (а посему и относительно объективное) понимание социальной и культурной инаковости» [5, с. 34]. Правда, эта претензия на понимание инаковости другого, эта вера в разработанный для этой цели инструментарий к 1980-м гг. были поставлены под сомнение, что и породило кризис антропологии.

Конструктивные моменты этой критики способствовали отказу от эссенциалистской интерпретации инаковости. В работе «Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science» американский антрополог Лиза Уиден в качестве существенного недостатка культурного эссенциализма называет пренебрежение исследованием исторических и политических процессов, что обуславливает формирование в политической науке представлений о культуре как системе ориентаций и ценностей (Beliefs and Values), отличающейся общностью, постоянством и перманентностью воспроизводства в социуме [14]. Подобные представления сформировались под влиянием американской традиции изучения культуры, широко представленной в ведущих университетах США. Речь идет об американском культурализме, уже упомянутом нами выше. Именно под его влиянием утверждается представление о культуре как совокупности примордиальных (изначальных) ценностей и черт, с которыми идентифицируют себя специфические группы, сообщества и цивилизации.

В своей статье «Beyond the Crusades: Why Samuel Huntington (and Bin Ladin) are Wrong» (2004) Уиден анализирует идеи С. Хантингтона о конфликте цивилизаций. Согласно Хантингтону, каждая цивилизация имеет изначальную культурную идентичность, а особое внимание он уделял исламу и Западу – двум высоко интегрированным цивилизациям, которые имеют особое значение в будущих политических битвах. По мнению Уиден, в этой концепции, во-первых, игнорируется история и конкретная повседневная жизнь (например, специфические отношения политической власти), во-вторых, преувеличиваются общие взгляды, социальный порядок, постоянство и неизменность убеждений и ценностей внутри группы и подчеркивается колоссальная разница между группами. И поэтому эта концепция в целом ошибочна. Противоположный подход может базироваться на двух условиях: во-первых, не следует абсолютизировать инаковость другого, она и с социальной, и с исторической точки зрения должна оставаться относительной; во-вторых, «любые изобретенные человеком способы интерпретации окружающего его мира, а также самого себя в этом мире, способы интерпретации, необходимые для воздействия человека как на мир, так и на самого себя, могут быть поняты другими. При этом если человек способен понять

социальную инаковость другого, то он отнюдь не обязан принять принципы и ценности, создающие эту инаковость, и не обязан применять их на практике» [5, с. 42]. Выполнение этих условий создает возможность для диалога культур, по крайней мере, теоретическую.

В рамках теорий мультикультурализма, авторы которых испытали влияние американского культурализма и (или) Гердера, происходит совмещение изначально противоречащих друг другу идей – идеи культурной множественности с идеей некой неизменяемой однородности обособленной культуры – сферы. Множественные культуры являют собой некие самодостаточные целостности, замкнутые в собственных конвенциях. В результате происходит недооценка подвижности связей, существующих между группами и тех способов, с помощью которых в сообществах происходит взаимообогащение разнообразными идеями и практиками. В культурном эссенциализме культура застывает в неподвижности и предназначена только своим.

Между тем события, происходящие в современном мире, отличительной особенностью которого является производство все новых и новых различий, требуют пересмотра этой концепции культуры. Гетерогенность субъекта, его неспособность к устойчивой и однозначной идентификации порождает ситуацию ускользающей культурной идентичности, самоощущение себя «везде немного иностранцем».

Такому положению вещей адекватна идея «децентрированной, «ризомной», немонолитной культуры, включающей в себя множество групп с различными конвенциями и собственными смысловыми Универсумами, находящимися в полилоге, т. е. культуры, создающей, охраняющей и открывающей пространство, на котором различные группы могут совместно развиваться, входить во взаимные интеракции и создавать возможность для совместимости» [3, с. 34]. Эта идея противоречит представлению о культуре как индивидуальности, а также всяким попыткам натурализовать культурную идентичность, превращая ее в антропологическое, раз и навсегда данное качество. Этническая или культурная граница не существует сама по себе. Она всякий раз проводится заново, ибо зависит от конкретных условий того или иного общества в то или иное время [8]. Исходя из вышесказанного, заблуждение политики мультикультурализма состоит в том, что она угрожает зафиксировать и материализовать культурные явления, которые по определению являются гибкими и подвижными.

В современной англо-американской антропологической школе проведена «работа над ошибками». Теперь «не очень-то принято оперировать даже термином «культура», не говоря уже о «национальном характере», ментальности и т.д. Вместо этого предпочитают говорить о «культурных процессах» (например, процессах производства, воспроизводства, изменения смыслов, идущих в контексте властных

отношений)» [13, с. 28]. Вдохновленные работами Мишеля Фуко, Пьера Бурдьё, Жака Деррида, и Мишеля де Серто антропологи стали подчеркивать хрупкость, сомнения и исторические вехи в символических системах. При изучении семиотических практик эти теоретики обращают внимание на практики, тексты и изображения как знаки, значения которых одновременно и фиксированы, и открыты для различных интерпретаций и насыщены сложными отношениями власти, которая неуловима, многолика, диффузна. Культурные практики по созданию и использованию значений (смыслов) – актуальная исследовательская тема [14, р. 715].

Замкнутость в пределах своей культуры способна создать препятствия для развития индивида. В силу такой фундаментальной характеристики человека как открытость (миру, другому, иному) нужен исход из своей культуры. Культурная идентичность прочно оберегает наш покой, а расставание с ней несет угрозу существованию сложившейся самости, чревато непредсказуемыми последствиями, неопределенностью в отношениях с другими и самим собой. Но свобода всегда сопряжена с неопределенностью, и надо признать, что условием полноценного существования является способность и возможность обращения человека к другому. В этом смысле поликультурность современных обществ создает потрясающие возможности для того, чтобы становиться и быть собой.

Список использованной литературы и источников

1. Бубер М. Проблема человека: Пер. с нем. – К.: Ника-Центр, Вист-С, 1998. – 96 с.
2. Вульф К. Антропология: История, культура, философия / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 269 с.
3. Гафарова Ю. Ю. Мультикультурализм, транскulturность и «новое» понятие культуры // Фундаментальные проблемы культурологии: Том 7: Культурное многообразие: теории и стратегии / Отв. редактор Д. Л. Спивак. – М., СПб.: Новый хронограф, Эйдос, 2009. – С. 29-37.
4. Гирц К. Влияние концепции культуры на концепцию человека // Гирц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 42–66.
5. Годелье М. Антропология сегодня важна как никогда (пер. В. Колесиной) // Социальная антропология во Франции. XXI век / Под ред. Елены Филипповой и Бориса Петрика. – М.: ФГНУ "Росинформагротех", 2009. – С. 33-53.
6. Коадик Ронан ле. Мультикультурализм [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.social-anthropology.ru/node/178
7. Культурология. Энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.auditorium.ru

8. Малахов В. С. Культурный плюрализм versus мультикультурализм. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.ruthenia.ru/logos/number/2000_5_6/2000_5-6_01.htm
9. Рено Ф. Мультикультурализм // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. с фр. – Том перший. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 326-329.
10. Тейлор Ч. Мультикультурализм і «політика визнання». – К.:Альтерпрес, 2004. – 172 с.
11. Фукуяма Ф. Идентичность и миграция. Пер. И. Ромашевская. – Режим доступа: n-europe.eu/content/p/1290
12. Шеманов А. Ю. Самоидентификация человека и культура. – М.: Академический проект, 2007. – 479 с.
13. Юрчак А. В. Разговоры о переменах: действия слов и слова без действий. // Этнографическое обозрение. – 2006г. – № 5. – С. 24-28.
14. Weeden L. Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science // American Political Science Review. 2002. Vol. 96. N 4. P. 713–728
15. Weeden L. Beyond the Crusades: Why Samuel Huntington (and Bin Ladin) are Wrong (2004)
16. Welsch W. Transculturality: The Puzzling Form of Cultures Today / Welsch W. Spaces of Culture: City, Nation, World / Ed. M. Featherstone and S. Lash. – L., 1999. – P. 194-213.

*Попов Александр
Десятский Валерий
Коваленко Александр*

НИКОЛАЙ КОНСТАНТИНОВИЧ ЛЫСЕНКОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, ГУМАНИСТ

Город Одесса славен не только богатством архитектуры, самобытностью и юмором его жителей, славными традициями в искусстве и литературе, но и тем, что подарил миру прекрасную плеяду талантливых людей в мире науки. Основатель кафедры оперативной хирургии и топографической анатомии на медицинском факультете Новороссийского университета, крупный ученый с широким диапазоном научных исследований, прекрасный педагог с большим художественным талантом – таким вошел в историю не только высшей медицинской школы, но и нашего города профессор, доктор медицины Николай Константинович Лысенков. Н. К. Лысенков родился в Москве 4 августа 1865 г. В 1887 г. по окончании гимназии поступил на медицинский факультет Московского университета, который закончил в 1893 году. Свою врачебную

деятельность Николай Константинович начал в качестве сверх-штатного помощника проректора кафедры оперативной хирургии и топографической анатомии Московского университета, которой руководил в то время выдающийся хирург П. И. Дьяконов. В 1896 году Н. К. Лысенков защищает диссертацию «Мозговые грыжи и их лечение», и ему присуждается ученая степень доктора медицины. За успехи в разработке оперативного лечения мозговых грыж Николай Константинович был удостоен премии Московского хирургического общества. В 1897 г. Н. К. Лысенков получил звание приват-доцента и начал читать курс оперативной хирургии и топографической анатомии нервной системы. За 9 лет работы в Московском университете (1893-1902) он проявил необыкновенное трудолюбие и работоспособность, опубликовал 25 научных работ, среди которых докторская диссертация, 2 пособия и двухтомник лекций по топографической анатомии и оперативной хирургии, изданных в соавторстве с П. И. Дьяконовым, Ф. А. Рейном и Н. И. Напалковым (1904), предложил несколько модификаций ряда оперативных вмешательств.

1900, 1901, 1902 – годы становления медицинского факультета Новороссийского университета. Были организованы лаборатории, теоретические кафедры, шло преподавание теоретических дисциплин. Подошло время преподавания клинических дисциплин и той, связующей медицинскую теорию с медицинской практикой дисциплины, которая носит название оперативная хирургия с топографической анатомией. На должность заведующего и профессора этой кафедры в 1902 году был приглашен один из лучших учеников школы П. И. Дьяконова – молодой талантливый профессор Николай Константинович Лысенков.

Его целеустремленность, организованность, высокая работоспособность, прекрасные организаторские способности, чуткое и внимательное отношение к людям, умение выделить главное звено в работе, позволило в кратчайшие сроки сформировать и оснастить кафедру оригинальными препаратами, приготовленными руками заведующего и его сотрудников.

Наряду с этим, Николай Константинович начал создавать богатую фундаментальную библиотеку кафедры, куда вошли лучшие учебники, пособия и монографии по оперативной хирургии и топографической анатомии, изданные в России и Западной Европе. Эта библиотека и в настоящее время представляет огромный интерес, востребована сотрудниками кафедры и хирургами города. 1.09.1903 года состоялась первая вступительная лекция профессора Н. К. Лысенкова. Лекция была прочитана с большим подъемом, мастерством, глубоко прочувствована. Автор изложил свои мысли педагога и ученого: «Наука бесконечна, беспредельна, а жизнь человеческая коротка, и поэтому долг каждого ученого и учащихся творить и совершенствовать науку». Из материалов

лекции видно, что вопрос о молодых научных кадрах, которые возьмут эстафету из рук своих учителей и понесут ее далеко к вершинам науки живо интересовал профессора Н. К. Лысенкова. Заканчивая вступительную лекцию, он, обращаясь к студентам, сказал: «Я бы желал, чтобы вы вынесли из стен университета горячую любовь и уважение к научным основам хирургии, а затем развили в себе способность к самостоятельному мышлению, способность к наблюдению и критике, ибо наблюдать критически и делать из своих наблюдений верные выводы, это искусство, талант, наука» (Хирургия, 1903, т. XIII. стр. 1-3). Николай Константинович – блестящий лектор, который умел захватывать и увлекать аудиторию глубиной поднимаемых вопросов, в живой доступной форме излагать сложные вопросы технологии оперативных вмешательств, показывать их значимость для практической медицины. Его лекции всегда собирали большую аудиторию слушателей: студентов, преподавателей, врачей. Неустанно работая над совершенствованием преподавания топографической анатомии и оперативной хирургии, он нашел новый способ приготовления анатомических препаратов, доложил о нем на заседании медицинского общества при Новороссийском университете, а затем и опубликовал его в 1916 году. Это был оригинальный метод консервирования анатомических препаратов без заключения их в жидкость, при этом они сохраняли естественный объем и форму. Метод основан на пропитывании тканей гигроскопическими веществами, которые не испаряясь, сами притягивают влагу из окружающей среды. Н. К. Лысенков нашел, что лучшими веществами для этой цели являются глицерин и уксусный калий с добавлением небольшого количества формалина. Этот метод приготовления анатомических препаратов, который Николай Константинович совершенствовал более 20 лет, позволяет сохранять их десятилетиями, обеспечивая форму, объем и окраску тканей. Предложенный метод сразу нашел свое практическое применение во многих анатомических музеях. До сих пор украшением кафедры является созданный Н. К. Лысенковым топографоанатомический музей, в котором большинство отлично сохранившихся препаратов изготовлено им лично. Созданной кафедрой Николай Константинович руководил в течение 15 лет. За это время совершенствовался учебный процесс, росли молодые научно-преподавательские кадры. Здесь нужно особо отметить А. А. Дешина – проректора кафедры, впоследствии доктора медицины, профессора, заслуженного деятеля науки; М. М. Розанова и А. П. Самарина, защитивших докторские диссертации. В 1917 году Николай Константинович перешел заведовать кафедрой нормальной анатомии, которую с семилетним перерывом возглавлял до конца своей жизни (кафедра анатомии санитарно-гигиенического факультете). С 1923 по

1930 г. Н. К. Лысенков руководил научно-исследовательской кафедрой морфологии и физиологии Одесского медицинского института.

Н. К. Лысенков был крупным ученым в области анатомии человека, топографической анатомии и оперативной хирургии. Его перу принадлежит 57 научных работ, в число которых входят и учебники, которые не потеряли актуальности и в настоящее время. Им предложен ряд оригинальных оперативных подходов и вмешательств на черепе: «Мозговые грыжи и их лечение», «Костное закрытие отверстий в черепе при мозговых грыжах», «Рассечение 3-й ветви тройничного нерва у овального отверстия». Им предложен новый способ вычленения плеча, разработана техника и предложен метод оперативного доступа к сердцу, сыгравший важную роль в развитии хирургии этого органа, внедрен специальный инструмент для резекции ребер – «костотом», предложен новый материал для желудочно-кишечных протезов, написан «Краткий курс военно-хирургических операций».

В области анатомии человека и топографической анатомии большой популярностью пользовались издаваемые и многократно переиздаваемые им самим и в соавторстве учебники: «Лекции топографической анатомии и оперативной хирургии» (1908) в соавторстве с П. И. Дьяконовым, Ф. А. Рейном, Н. И. Напалковым, «Краткое руководство по анатомии человека» (1912) для слушателей средней медицинской школы; «Общая анатомия органов движения» (1916); пособие для инструкторов физкультуры – «Анатомофизиологические основы физической культуры человеческого тела» в соавторстве с Е. М. Синельниковым (1927). В период заведования кафедрами Н. К. Лысенков проявил себя как пламенный последователь идей Н. И. Пирогова. При изучении предмета главное внимание уделялось знанию его применительно к хирургическим вмешательствам. Практические занятия проводились только на препаратах и экспериментальных животных. В этой связи понятен его интерес к сохранности анатомических пособий. По этому вопросу Н. К. Лысенков выпустил две монографии: «О приготовлении и хранении трупов для музеев» и «Способ консервирования анатомических препаратов без погружения в жидкость с сохранением их формы и объема» (1916). В этой области Николай Константинович считался признанным специалистом и когда в 1926 году требовалось принять меры по сохранению останков великого хирурга и анатома Н. И. Пирогова, в эту комиссию по рекомендации I Всеукраинского съезда хирургов был включен профессор Н. К. Лысенков. В 1924 году профессор Н. К. Лысенков был приглашен в Одесский политехникум изобразительных искусств (ныне художественное училище им. Грекова) для чтения лекций по анатомии человека. Работая в нем, Николай Константинович написал руководство для художников «Пластическая анатомия» (1925). В 1932 году Н. К. Лысенковым в соавторстве с

доцентом В. И. Бушковичем был написан и издан учебник нормальной анатомии для студентов медицинских институтов. Этот учебник пользовался огромной популярностью у многих поколений студентов и врачей за четкость и легкость изложения трудного анатомического материала, отлично выполненные иллюстрации. После смерти Н. К. Лысенкова этот учебник был дополнен профессором М. Г. Привесом, крупным специалистом по рентгенанатомии, в общей сложности выдержал 8 изданий и поныне используется в учебном процессе.

Обладая незаурядными художественными способностями, профессор Н. К. Лысенков большинство изданных учебников и руководств иллюстрировал собственными оригинальными рисунками.

Многогранность научных интересов Николая Константиновича сочеталась с его желанием демонстрировать многообразие анатомических форм, постоянно пополнять фундаментальные музей кафедр. Так, занимаясь вопросами возрастной анатомии и изучая развитие и аномалии придаточных полостей носа, Николай Константинович собрал и описал свыше 300 черепов. Кроме того, проявлял большой интерес к антропологии и, продолжая развивать научное направление первого заведующего кафедрой анатомии человека профессора Н. А. Батуева (1879-1917), собрал большое число черепов древних племен, населявших северо-восточную Азию, чемполнил сохранившуюся до сего времени огромную краниологическую коллекцию музея. Этому посвящено одно из стихотворений Н. К. Лысенкова, написанное им 10 февраля 1927 года.

На полках черепов угрюмый ряд
Стоит, оскалившись зубами,
Глазниц пустых недвижен темный ряд
Под бледно выпуклыми лбами.
Кругом все тихо; еле брезжит день
Сквозь грань окон, покрытых пылью,
И легкая ложится полутень В углу.
И слабо пахнет гнилью.
Как много черепов!
Сюда несли дань смерти все народы мира,
И здесь на полках залегли
И англосакс, и сын Памира.
Когда-то жизнь светилась в нишах глаз,
На лицах цвел румянец яркий,
И громок был страстей мятежных глас
Любви и ненависти жаркой.
И все прошло, исчезло, как мираж:
Людекого рода век недолог...
Лишь черепов причудливый мираж

Хранит бесстрастно антрополог.

Н. К. Лысенков был блестящим лектором и талантливым педагогом. Он умел захватывать и увлекать аудиторию глубиной поднимаемых проблем, в живой и доступной форме излагать сложнейшие вопросы топографической анатомии и оперативной хирургии. Его лекции были весьма поучительны как по своему содержанию, так и по простой, ясной форме изложения. Лекции читал он медленно, негромко, приятным тембром голоса. При этом, используя свои незаурядные художественные способности, он сопровождал изложение материала прекрасными анатомическими рисунками на доске при помощи цветных мелков. На рисунке изображались контуры и детали изучаемого органа, изображаемой части тела. Никакие атласы и пособия не могли идти в сравнение с оригинальными раз ноцветными рисунками, тут же на глазах студентов выраставшими и оживавшими на доске из под мелков и пальцев профессора. На его лекциях студенты всегда ожидали новых анатомических изображений, с появлением которых становилось все настолько понятным, что не требовало дальнейших объяснений.

Наряду с активной научной и педагогической деятельностью на кафедре, Н. К. Лысенков принимал активное участие в жизни Новороссийского университета. Он был одним из организаторов Одесского отделения академического союза и вместе с профессором всеобщей истории Е. Н. Щепкиным был избран делегатом 2-го Всероссийского съезда этого союза, состоявшегося 25 августа 1905 г. в Петербурге. В это же время Н. К. Лысенков вместе с другими 12 представителями академического союза был избран в комиссию для помощи ректору университета в налаживании правильного течения университетской жизни.

В декабре 1905 года Н. К. Лысенков становится ответственным редактором вновь созданного журнала «Свободная школа».

Будучи прогрессивно настроенным человеком, Н. К. Лысенков не мог остаться в стороне от событий 1905 года. Он и очень известный в Одессе блестящий хирург Ч. В. Дюбуше (1868-1946) не только обменивались медицинскими советами по спасению раненых. Они принимали активное участие в операциях, спасая пострадавших, которые выступали за демократические преобразования. Так два туманиста, русский и француз, занимались одним и тем же благородным делом.

В годы гражданской войны и военной разрухи, когда Новороссийский университет находился в крайне тяжелом положении, а некоторые профессора оставили научно-педагогическую деятельность, Н. К. Лысенков работал с присущей ему энергией. Его не страшили ни холод в неотопливаемых аудиториях, ни материальные недостатки. Он ежедневно аккуратно являлся на лекции, независимо от состояния своего здоровья. Однажды он пришел на лекцию совершенно больной, с отеками

ногами, едва передвигаясь по лестницам анатомического корпуса. Лекция была прочитана, как всегда, с большим энтузиазмом. Студенты, растроганные такой преданностью своему делу и таким искренним отношением к молодежи, по окончании лекции на руках вынесли профессора из аудитории и таким же образом доставили его домой.

Н. К. Лысенков очень тесно общался с профессором В. П. Филатовым (1875-1975). Их связывали не только научные и врачебные интересы, но и увлечение поэзией и изобразительным искусством. Очень трогательно и с большим уважением В. П. Филатов в своей статье, посвященной 35-летию юбилею врачебной, научной и педагогической деятельности Н. К. Лысенкова, пишет о его заслугах и активном участии Николая Константиновича во многих врачебных обществах: «Н. К. Лысенков читал лекции по пластической анатомии в Одесском политехникуме изобразительных искусств, состоял почетным членом Одесского хирургического общества, был членом эндокринологического общества, Одесского отделения Украинского общества патологов, а также членом общества имени Костанди. Профессор Н. К. Лысенков является одним из лучших знатоков оперативной хирургии, топографической анатомии и описательной анатомии. Преподавание этих предметов он довел до большой высоты... 35-летний юбилей застаёт профессора Лысенкова во всем богатстве его интеллектуальных сил и научной продуктивности. Профессор Лысенков является одним из основателей Медицинского факультета в Одессе. Мы надеемся, что для Медицинского института еще долгие годы будет служить украшением профессор Лысенков – этот крупный ученый, превосходный преподаватель и отличный товарищ, так много принесший пользы медицинскому образованию длинного ряда поколений студентов». (Одесский медицинский журнал, 1928, № 2, 51-54 с.)

Эти двое замечательных людей были большими любителями живописи. Картины Н. К. Лысенкова и В. П. Филатова неоднократно экспонировались на выставках в Одесском доме ученых.

Н. К. Лысенков пользовался большим уважением не только среди коллег, но и у жителей дома на Княжеской, 12, в котором он проживал. В своих воспоминаниях врач Георгий Игнатенко пишет: «Лысенкова все – стар и млад – в нашем доме глубоко уважали за ясный ум и доброту. Помню, как мама говорила мне и моим товарищам: «Называйте Лысенкова господином доктором или господином профессором». Лысенков был вьюнок ростом, хромота, ходил с палочкой в левой руке. К нему часто заходили видные ученые, в том числе молодой Ясиновский, впоследствии ставший гордостью Одесского медина, академиком с мировой известностью, кардиологом-терапевтом» (Вечерняя Одесса, 1991, 22 марта).

Н. К. Лысенков был необычайно одаренным и разносторонним человеком. Он был большим ценителем искусства, любил музыку, писал стихи. Будучи художником-любителем, Николай Константинович неоднократно участвовал в Одесских художественных выставках под псевдонимом Кальвинский, выставлял работы с 1913 г. (весенние выставки 1913 и 1914 гг., выставки «независимых» 1916, 1917 и 1919 гг., I народная выставка 1919 г.) В 1925-1929 годах участвовал в выставках Общества имени Костанди под фамилией Лысенков. Участвовал в совместной выставке Товарищества южно-русских художников – «независимых» в 1918 году. В этих выставках участвовали выдающиеся художники авангардисты – В. Кандинский, П. Волокидин и другие. Кроме того, Н. К. Лысенков входил в состав организационных комитетов многих внешнеуказанных выставок.

Интересно участие Н. К. Лысенкова в организации «Свободной академии изящных искусств» (1918), где преподавание велось «по программам Парижских академий». Вместе с Н. К. Лысенковым в художественных выставках участвовал и его коллега по медицинскому институту – Николай Алексеевич Куковеров (1869-1937), известный в среде одесской интеллигенции как, художник-любитель, коллекционер живописи. С 1922 по 1937 год профессор Н. А. Куковеров заведовал кафедрой топографической анатомии и оперативной хирургии в медицинском институте. Участвовал в I народной выставке 1919 года. С 1924 года – член и участник выставок Общества им. К. К. Костанди.

Описывая преподавательский состав Одесского института изящных искусств, художник В. Поляков упоминает анатома Н. К. Лысенкова, написавшего прекрасный учебник по анатомии («Пластическая анатомия»): «Он мог цветными мелками на черной доске нарисовать любую мышцу и любое сочленение, это было настолько • красиво, что после урока жалко было стирать нарисованное. В перерыве старый анатом разворачивал салфетку – и там, среди заспиртованных связок, костей и суставов, находил свой завтрак. Такое соседство смущало учеников, но самого его нисколько. В воскресные дни он отправлялся на этюды и писал на дощечках маленькие, очень тонкие по цвету пейзажи» (В. Т. Давыдов, Е. В. Полякова. «Художник Валентин Поляков», М., Сов. худ., 1986).

Естественно, он был близок к известным одесским художникам, членам ТЮРХ – К. К. Костанди, Т. Я. Дворникову, П. А. Нилусу и другим, а Е. И. Буковецкий написал его портрет, который и поныне украшает интерьер основанной им кафедры. При этом в доме Е. И. Буковецкого (Княжеская, 27) в 1918 году он общался с Н. А. Буниным (Нобелевским лауреатом, академиком русской словесности). Н. К. Лысенков был частым гостем проводимых в этом доме «четвергов», на которые приходили разные по своим увлечениям представители одесской интеллигенции.

Последние годы жизни Н. К. Лысенкова сложились для него неблагоприятно: смерть жены потрясла чуткого и впечатлительного человека. Начало Великой Отечественной войны, сложная политическая обстановка, изрядно повлияли на ослабевшего и состарившегося к тому времени Н. К. Лысенкова.

Профессор И. Л. Сендерович (1890-1983) так вспоминает о последней встрече с Н. К. Лысенковым 30.07.1941 г.: «Я застал его в постели, он лежал, не поднимаясь, уже несколько дней. Его мучило сознание, что он не в состоянии эвакуироваться, и что ему придется, как он говорил, «ходить под немцем». И в этом состоянии, в этом настроении Николай Константинович находил забвение в кисти и красках. В полусидячем положении, в кровати он созерцал окружающую его обстановку и наносил ее на полотно. Один такой эскиз он подарил мне на память. На нем можно видеть стоящую в углу комнаты кровать, на которой лежал он сам, и табурет возле кровати, на котором лежат книги, стоят свеча, воткнутая в бутылку из-под одеколona, бутылочка с лекарствами и ложечкой для их приема». Из большого художественного наследия Н. К. Лысенкова на кафедре сохранился только этот небольшой этюд.

Но все же верность делу и чувство долга были неотъемлемыми спутниками жизни Николая Константиновича Лысенкова. Несмотря на болезнь и свой 76-летний возраст, он пришел в военно-полевой госпиталь, развернутый на базе клиники медицинского института и обратился к руководству медицинской службы с просьбой принять его в госпиталь для оказания помощи раненым: «Я оперировать уже не могу, но перевязки все же помню и буду делать». Три недели Николай Константинович работал в госпитале, но начавшееся тяжелое заболевание, за которым последовал роковой конец, не позволило ему продолжить работу. Умер Н. К. Лысенков в канун сдачи города Одессы – 14 октября 1941 года, за два дня до оккупации. В послевоенное время в знак глубокого уважения к личности профессора Николая Константиновича Лысенкова, признание его заслуг педагога в деле подготовки врачей, крупного научного работника и настоящего интеллигента, медицинская общественность города собрала денежные средства и установила ему памятник на 2-м христианском кладбище, на котором написано: «Николаю Константиновичу Лысенкову от врачей г. Одессы».

Таким быш основатель кафедры оперативной хирургии с топографической анатомией на медицинском факультете Новороссийского университета, крупный ученый с широким диапазоном научных изысканий, автор многочисленных фундаментальных работ, монографий, учебников и учебных пособий в области хирургии и анатомии Николай Константинович Лысенков – доктор медицины, профессор. Яркая жизнь профессора Николая Константиновича

Лысенкова, его большая научная, педагогическая, подвижническая деятельность, его всесторонний талант и высокая культура, компетентность, его профессионализм и интеллигентность всегда будут являться ярким примером служения гражданскому долгу для многих поколений одесситов.

З. В. Юрченко

ДІАЛОГ ЯК УМОВА ЛІТЕРАТУРНО-ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА ЮНАЦТВА

Самостійна літературно-творча практика “для себе” – це передусім суб’єктивно значуща творчість як прояв і створення внутрішньої соціальності. Процес самореалізації особистості дитини в умовах творчого саморуху, що відбувається спонтанно, за межами вимог навчальних програм та бажання отримати оцінку, належить до найбільш актуальних проблем вітчизняної психолого-педагогічної науки.

Аналіз психолого-педагогічних концепцій та дослідницьких парадигм художньо-естетичної діяльності в західній та вітчизняній науці (М. Бахтін, Х. Гізе, В. С. Соловійов, О. Ухтомський, Л. М. Толстой, В. Штерн, Л. С. Виготський, В. О. Сухомлинський, та ін.) дозволяє розглядати самостійне художньо-словесне самовираження школярів як складний природний, багатофункціональний процес. Цей процес в підлітковому та юнацькому віці актуалізує естетичний потенціал і є засобом саморозвитку зростаючої особистості у контексті соціалізації. При вивченні самостійної художньо-словесної творчості сучасних учнів ми зосереджуємо увагу на закономірностях та характеристиках їхнього психічного розвитку, що зумовлюють потребу та сутність цієї творчості, її соціалізуючої функції як креатогенного ресурсу.

В цілому розв’язання цієї проблеми вимагає відповідей на такі питання: чи задовільняє літературно-творча практика потребу школярів у веденні внутрішнього діалогу як засобу самопізнання, самовизначення й пізнання світу? Чи є цей вид творчої діяльності засобом формування у дітей здатності до ведення внутрішнього діалогу? Чи сприяють процесу соціалізації особистості учня надбання досвіду самостійного творення ним власних, загалом недосконалих художньо-словесних смислів?

У молодшого підлітка зароджується почуття індивідуальності і разом з ним потреба в прийнятті, підтримці цієї індивідуальності з боку інших, для чого вона має бути донесена до інших людей: виникає інтерес як до свого внутрішнього світу, так і до адекватного засобу його вираження. Саме підлітковий вік характеризується сильним злетом

суб'єктивних почуттів, переживань інтимного характеру, зближенням уяви з теоретичним мисленням. І відносно масове поширення (з досягненням кульмінації у юності) словесної творчості пояснюється її унікальними можливостями для зміцнення і розвитку індивідуальності, які саме вона здатна подарувати дитині – дослідити, осмислити, перетворити внутрішній світ своїх переживань і об'єктивувати його у власних творчих формах. Отже, характерні для цього віку новоутворення разом із досвідом переживань зумовлюють те, що творча самореалізація дітей у вигляді малювання приблизно в п'ятому класі переходить у нову сферу – словесно-художню творчість.

У структурі мотиваційної сфери старшокласників на перше місце висувуються мотиви, пов'язані із життєвими планами учня, його намірами у майбутньому, його світовідчуттям та самозначенням. В період ранньої юності пишуть “для душі” (особливо поезію) ті, хто раніше не писав і напевне у подальшому писати не буде. Сутність захоплення літературно-творчою діяльністю у старшому шкільному віці полягає, на наш погляд, у тому, що художньо-словесна діяльність є для юного автора завуальованим, здебільшого неусвідомлюваним засобом особистісної рефлексії, оволодіння власним світоглядом та афективно-потребовою сферою, знаряддям вибору і освоєння нових конвенціональних ролей.

Результати експериментального дослідження продуктів літературно-творчої діяльності (2511 робіт учнів 5-11 класів шкіл Івано-Франківської області), анкетування, бесіди, твори-мініатюри свідчать, що до провідних мотивів літературно-творчої діяльності сучасних школярів належать: прагнення самовираження, потреби в пізнанні світу й самопізнанні, самоутвердженні та осмисленні своїх взаємин з оточуючою їх дійсністю. Що стосується класифікації продуктів творів дитячої літературної творчості для виявлення її специфіки за жанровими ознаками, то тут нами були виділені чотири основні групи робіт: художні, публіцистичні, критичні, наукові. Найбільш поширеними серед них є художні твори (86,2 відсотків – 5-7 класи, 74,2 – 8-9 класи, 71,1 – 10-11 класи) різних жанрів. Специфіка художньої творчості учнів виявляється на рівні оволодіння образними засобами творення художньої дійсності, а також у виборі того чи іншого жанру в процесі розкриття тих чи інших тем. Так, наприклад, на жанровому рівні пріоритетними в молодшому підлітковому віці є казка (14%), байка (13%), загадка (9,8%); у старшому підлітковому – лірика (19,8%); у період ранньої юності – лірика (25%). За тематичною класифікацією були виділені наступні учнівські творчі роботи: філософські, релігійні, соціальні, патріотичні, героїчні, пригодницькі, фантастичні, любовні, еротичні, шкільні, містичні, про природу, дружбу, товаришування тощо. Аналіз динаміки тематичних пріоритетів у творчому доробку школярів показав, що від підліткового до юнацького віку в учнів різко зростає інтерес до тем любові, дружби, філософської, релігійної та

соціальної проблематики. Стабільною є увага до тем природи, а інтерес до фантастичних, пригодницьких та героїчних, навпаки, у юнацькому віці інтенсивно падає. Маловираженим у всіх вікових групах є інтерес до шкільної тематики, а притягальними, однак найскладнішими для опанування, а тому також скромно репрезентованими у творчості, є твори на релігійну й містичну тематику. Найменший інтерес серед творчих робіт в учнів усіх вікових категорій, як свідчить аналіз, викликають літературно-критичні й наукові роботи. Поширення з віком ліричної стихії і її панування у творчому доробку 10, 11-класників обумовлено, з нашої точки зору, не лише порівняно складнішими для опанування юними авторами епічними та драматичними жанрами, але й більшою доступністю лірики і тих можливостей, які об'єктивно притаманні як літературному роду. Складність самопізнання, яке триває в підлітка й досягає своєї кульмінації в період ранньої юності, полягає насамперед у тому, що в ньому суб'єкт пізнання є одночасно і об'єктом пізнання. Проте цю складність самопізнання юному автору найкраще допомагають здолати ліричні жанри. Адже саме так розумів глибинне призначення лірики і М. М. Бахтін. Отже, лірика виступає для учня-старшокласника культурно-історичним способом, за допомогою якого можна "об'єктивувати" себе і встановити із самим собою "діалогічні взаємини". Та сама потреба в діалозі із самим собою, що спонукає в юності шукати інтимного друга, вести щоденник, знаходить своє виявлення у творенні власних недосконалих художніх смислів. Адже лірика віддавна утвердилась як загальнолюдський, культурно-історичний спосіб пізнання, оцінки внутрішнього світу людини, глибин її душі. Ліричний суб'єкт безіменний, що дозволяє не асоціювати його інтимні переживання обов'язково з автором, адже вони в ідеалі є загальнозначущими для багатьох. Звісно, ліричний герой творів юних авторів переважно не відповідає художнім вимогам, що характеризують зрілу творчість, але суб'єктивно лірика надає можливість зростаючій особистості торкнутися своїм "Я" – "Я" загальнолюдського, відчутти себе значущою частиною суспільства, нації, людства в цілому. Адже "з середини себе самого внутрішнє життя не ритмічне і – ми можемо сказати ширше – не ліричне. Лірична форма привноситься із зовні і виражає не ставлення душі, що переживає, до себе самої, але ціннісне ставлення до неї іншого." [1, с. 154].

Юнацькі вірші як особливий вид рефлексії і "самооб'єктивації", що дозволяє "винести" себе назовні, пов'язані із сутнісними психологічними потребами віку, з усіма гранями самопізнання. Ліричний твір виступає одночасно і як засіб корекції, утвердження самосвідомості, і як орієнтувальна основа поведінки. Дійсно, юний автор немовби "програє" варіанти свого майбутнього, уявляє себе в різних ситуаціях, утверджується в моральних оцінках, узагальненнях, світогляді. Юнак (або

юнка) суб'єктивно компенсує брак особистих життєвих переживань уявними образами-переживаннями, створеними його (її) фантазією, які сприймаються автором як свої особисті в процесі екстеріоризації.

Результати зіставлення якості виконання творів одними й тими ж самими авторами в підлітковому і юнацькому віці підтвердили наявність внутрішніх зв'язків між художньо-словесним самовираженням, досягнутим рівнем літературного й загального розвитку та основними віковими психологічними процесами у контексті соціалізації: становленням світовідчуття, самосвідомості, моральних ідеалів, переконань, зростання якості та рівня особистих почуттів, які, як правило, знаходять відображення в зміні тематичних, жанрових пріоритетів, проблематики, стилю тощо. потреба підлітка, юнака у спілкуванні починає переплітатися із потребою в усамітненні (в даному контексті – у спілкуванні із самим собою). Втомлюваність від надмірної, нецікавої індивіду. інформації, від того, що у процесі контактів у школі, вдома, у колі однолітків доводиться постійно стежити за собою, стримувати свої почуття, грати певну роль, накопичується.

Тому зростаюча людина відчуває бажання розслабитися, розібратися у самому собі, навести лад у своїй душі. І якщо поруч немає справжнього друга, з яким можна було б обговорити усі свої проблеми, починається діалог із самим собою засобами художньо-словесного самовираження, певним чином немовби роздвоюючи власне Я. Отже, самостійна літературна творчість учнів у контексті вчення М. Бахтіна про діалог є засобом, а не самоціллю, тобто, не тільки способом формування особистості дитини, але й самим її буттям, її самобутністю. Ігровий підхід додатково дозволяє зрозуміти психологічний феномен дитячої літературної творчості одночасно як прояв і створення внутрішньої соціальності, тобто як феномен свідомості. Адже й у грі не тільки відтворюється й опановується дитиною зовнішня соціальність, але й стає внутрішня соціальність, її спілкування з самою собою як головна характеристика свідомості. У власній літературно-творчій діяльності дитина зображає себе-іншу, відсторонюється від себе-реальної, стає позазнаходжувальною стосовно себе і засобами естетичної активності стосовно себе творить свій образ. Так дитина звільняється від злиття з собою та ситуацією, від самозануреності, відкриває незвідність себе до самої себе, незбіг із собою.

Іншими словами, щоб стати собою, зростаючій особистості важливо мати можливість себе зобразити. Зображаючи себе (й уявляючи), втілюючись у певних образах, юний автор звертається і до себе-реального, і до себе-майбутнього, бажаного або небажаного: відбувається свого роду гра з своїми можливостями, виявляється відкритість свідомості власної особистості. У власних літературно-творчих вправах юним автором опановується доросла соціальність, обігрується сама можливість діяти,

уявно вповільнюється, призупиняється дія перед дією, виявляється активність, суб'єктність, свідомість та свобода щодо власних дій. Процес творення власних художньо-словесних смислів на органічних, ігрових засадах формує свідомість дитини як діалогічну, самоспрямовану, самозамкнену й одночасно відкриту. Дійсно, лише “Я”, яке усвідомлює себе, може усвідомлювати і щось інше як окреме, що має незалежне буття. Згадаймо роздуми О. О. Ухтомського про необхідність звільнення людини від власного Двійника, який заступає інших людей, не дозволяє мати Співрозмовника, перешкоджає духовному поступу. [див.: 5, с. 158–161]. Цієї ж проблеми торкається й М. М. Бахтін, формулюючи положення про монологізовану індивідуальну свідомість, для народження якої потрібна зустріч і взаємодія “своїх чужих очей, перехрещення світогляду свого і чужого, перехрещення двох свідомостей.” [2, с. 134]. Таку взаємодію певним чином уможлиблює оволодіння дитиною функціями автора. Отже, у самостійній словесній творчості, авторській позиції дітей розгортається діалогічна інтенція психіки (“Я” – “ТИ” – відношення). Як бачимо, літературно-творча діяльність дитини – ще одне свідчення того, що “людська психіка за способом народження і функціонування наскрізьдіалогічна ... Рефлексія дозволяє суб'єкту, який здійснює акт самопізнання, тимчасово суміститися (ототожнитися) з тим чи іншим образом...” [3, с. 142]. Такими образами в контексті нашого дослідження є для дитини створювані нею, здебільшого недосконалі, образи власних літературних творів. Ці образи-персонажі та образи-переживання – плід власних суб'єктивних пошуків емпіричної підпори для естетичних і етичних понять, що народжуються у свідомості дитини. При цьому, як і гра, ця творча діяльність спрямована передусім на себе саму, на свій іманентно-процесуальний людинотворчий смисл, а не на результат. Адже “оскільки соціалізація – це процес реалізації в індивідові людської сутності, а родова людська сутність є субстанціальною основою культури, то справжня гра є не що інше, як форма культури з її людинотворчою функцією.” [4, с. 187]. А в умовах ігрового переміщення, у позиції когось чи чогось незалежного, відмінного від себе – людини, предмета, тварини, все більше не збігаючись із собою в їх зображенні, зростаюча особистість може бачити, усвідомлювати себе ззовні.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – С. 9-191.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Сов. писатель, 1963. – 363 с.
3. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 220 с.

4. Москаленко В. В. Людинотворча функція гри як форми культури // Матеріали Четвертих Костюківських читань “Українська психологія: сучасний потенціал” – Т. 2. – К.: Вид-во ДОК. – 1996. – С. 186-192.

5. Ухтомский А. А. Из неопубликованного наследия // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 3. – С. 158-168.

РОЗДІЛ 5.

МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ЄВРОПИ, УРАЇНИ ТА СВІТУ

УДК 297/1: 396.2

С. В. Гладченко

ЩО ТАКЕ ІСЛАМСЬКИЙ ФЕМІНІЗМ

На сьогодні права жінок в ісламі, безумовно, є дуже важливою і актуальною темою для знатного числа науковців. Фактично, сам рух народився на рубежі 20-30 рр. ХХ сторіччя. Домінуюча думка цієї першої хвилі розвитку фемінізму розглядається науковцями у контексті прийняття європейських стандартів. Цей процес набував сили в руслі просвітництва та національно-визвольної війни. Детальний інтерес к цієї проблеми виник тільки після Другої світової війни, коли почався процес становлення арабських держав. Лише к 80-м рокам ХХ сторіччя стало очевидно, що е таке явище як ісламський фемінізм.

В наші дні іслам – це одна з найчисельніших і найвпливовіших світових релігій. У ХХІ ст. значно посилилась міжнародна зацікавленість до особливостей ісламської культури і ісламського права, до прийнятого в ісламській традиції розуміння прав людини.

При цьому особливий інтерес завжди викликав питання про становище жінки в ісламі. Саме ця тема виявилася в фокусі найгострішої політичної дискусії, пов'язаної з впливом глобалізації на різні країни світу і взаємодією культур і цивілізацій. Нерідко аргумент, що в ісламі визнається гендерна рівність, що жінки-мусульманки займають в ньому незмінно підпорядковану позицію, застосовувався в політичному протистоянні ісламських країн і світових держав Заходу.

Захисники і прихильники ісламу теж беруть активну участь в цій дискусії, стверджуючи, що саме в рамках цієї релігії найбільш гармонійно дотримується баланс гендерних ролей, що жінка-мусульманка, на відміну від жінок з сучасних країн Заходу, соціально і економічно захищена, не може бути об'єктом сексуальної експлуатації, користується повагою і вшановується.

Однак навіть самий поверхневий аналіз цієї ідеологічної дискусії дозволяє зрозуміти, що, при наявності високого ступеня солідарності мусульман між собою, їх уявлення про роль і місце жінок в суспільстві, в сім'ї, в релігійних організаціях можуть істотно відрізнятись.

Присутня і вкрай консервативне трактування прав жінок-мусульманок, яке прив'язує їх виключно до домашньої сфери, й, навпаки, думка про те, що іслам дає жінці широкі можливості для самореалізації і забезпечує, принаймні потенційно, правову і культурну базу для справжньої гендерної рівності.

Більш того, дедалі помітнішою стає така школа думки, як ісламський фемінізм. Саме це поєднання слів породило вже чимало дуже цікавих текстів, які руйнують стереотипи і про іслам як релігію, і про фемінізм як рух і теорію. Само так, як іслам аж ніяк не є релігією непримиренних і нетерпимих консерваторів (хоча, звичайно, є серед мусульман і такі люди), так і фемінізм, хоча і зародився свого часу як жіночий рух в Західній Європі і США, давно вже переступив регіональні рамки і став відкритий не тільки прихильникам «західних цінностей» і «демократії західного зразка». Більш того, сучасний фемінізм дуже чутливий до культурних відмінностей і має вже свою, автентичну історію розвитку в самих різних країнах [1].

Представники ісламського фемінізму це представники як країн, де іслам є основною релігією, так і тих країн, де мусульмани складають менш чисельну частину населення. Деякі з них в даний час працюють в західних університетах, але, в будь-якому випадку, всі вони - мусульмани, високо цінують свою релігію і свою ідентичність. У той же час кожен з них розуміє те, що об'єднання феміністських ідей є – досить важко вживати, адже навіть саме слово «фемінізм» викликає у багатьох мусульман відторгнення, асоціюючись з чимось далеким, що нав'язуються ззовні, хто має відношення до вестернізації і культурному імперіалізму. Як пише про це один з ключових авторів, що ідентифікує себе з цим інтелектуальним направленням, професор арабської філології Міріам Кук, «намагаючись знайти синоніми слову «фемінізм», я була змушена визначити синонім таким образом, що він все одно ніс ту ж функцію, що і слово «фемінізм». І тому я вирішила використовувати це слово, не приносячи жодних вибачень. Я роблю це, оскільки переконана, що його значення не може бути звужено до позначення публічної акції, не беру я також і думки про те, що це специфічний термін, Який має відношення до конкретної культури. Я хочу залишити це слово, оскільки я вірю, що фемінізм – це потужне назва з певним історичним резонансом. Я переконана, що, відступивши від нього, я б сприяла знищенню пам'яті ... про тривалу історію жіночого протистояння місцевому і імперіалістичному патріархату» [1].

Таким чином, автори, які зараховують себе до ісламського фемінізму, рішуче відстоюють право на своє власне розуміння фемінізму, розглядаючи його як інтелектуальний і політичний інструмент для модернізації і демократизації саме своїх країн, спираючись на найбільш людську і творчу частину ісламської традиції, «протестуючи проти того

факту, що жінки були виключені з фізичного і дискурсивного простору ісламу». [1] Кук стверджує також, що прихильність ісламським фемінізму являє собою певний тип ідентичності, окремий випадок по відношенню до більш широкої ідентичності мусульманки. Адже насправді мусульманином може називати себе будь-яка людина, якщо він або вона живе в мусульманському суспільстві та культурі, навіть без обов'язкового дотримання всіх його норм і цінностей. Мусульмани можуть бути людьми світськими, які час від часу дотримуються певних ритуалів (наприклад, пост в місяці Рамадан), але не моляться регулярно. Вони можуть бути і ісламістами, присвячуючи своє життя створенню ісламської держави, іноді – войовничими методами.

Міріам Кук в своїй роботі визначає, що ісламські феміністки – це жінки-мусульманки, які виступають з критикою загального аспекту ісламської історії чи герменевтики і роблять це від імені мусульманських жінок, стверджуючи їх право поряд з чоловіками брати рівну участь у справах справедливого людського суспільства». [1] На нашу думку - це визначення представляється ключовим для розуміння принципів ісламського фемінізму.

Феміністки підкреслюють, що іслам спочатку був гуманістичною теорією, багато в чому сприяв пом'якшенню моралі в арабському світі, і, зокрема, – захисту прав жінок. Величезну роль в ісламі відігравали ідеї рівності і солідарності серед одновірців. Однак згодом політичні еліти нерідко прагнули перетлумачити принципи цього початкового, тобто демократичного, ісламу на свою користь, затверджуючи свою владу і могутність. Багато в чому це стосувалося і положення жінок. Мерніссі пише про жорсткі політичні маніпуляції, що перетворюють сенс багатьох тез ісламу в прямо протилежний: «Не тільки справжнім хочуть керувати імами і державні діячі з метою забезпечення добробуту мусульман: вони здійснюють повний контроль над минулим і керують їм замість всіх нас, чоловіків і жінок. Насправді вони намагаються керувати пам'яттю і історією». [2] Так поступово склалися «традиції ненависті до жінок», спочатку ісламу далекі. Своє завдання ісламські феміністки вбачають у тому, щоб очистити цей справжній, аутентичний іслам, зв'язаний безпосередньо з ім'ям і діяльністю пророка Мухамеда, від подальших політичних нашарувань, що накопичилися в ході боротьби чоловічих еліт за владу.

Хотілося б підкреслити: хоча ісламський фемінізм, безумовно, відноситься до модернізаційних напрямків мусульманської релігії, яка передбачає, що іслам як відкрита система може і повинен реагувати на зміну історичних, політичних, соціальних обставин. Ці зміни не передбачають, що якісь фрагменти священних текстів можуть вважатися такими, що не відповідають обставинам і просто відкинуті. Усі вони актуальні і мають сакральне значення. Інше справа, що може бути

переглянута їх традиційна інтерпретація. З приводу інтерпретації текстів в ісламі цілком допустима дискусія, і багато авторів вживають свої власні дослідження з духовних або правових питань. Роботи ісламських феміністок пропонують різні стратегії цих досліджень. Так, наприклад, Фатіма Мерніссі звертає увагу на те, що трактуючи один з важливих хадісів, що приписують Пророку, а саме: «ті, хто довіряють свої справи жінці, ніколи не дізнаються, що таке процвітання», сталася через не цілком надійне джерело. Згідно з правилами ісламського джерелознавства це не може вважатися надійним джерелом хадісів [2].

Мерніссі закликає мусульман бути об'єктивними і пильними, оскільки «маніпуляція священними текстами стала структурною характеристикою практики влади в мусульманських країнах. Оскільки будь-яка влада, починаючи з VII сторіччя, має законність посередництвом релігії, політичні сили та економічні інтереси сприяють фальсифікації традицій» [2].

Іншою стратегією є аналіз історичного, а іноді і ситуативного контексту появи того чи іншого хадіса або аята. Так, наприклад, аят про дарування хіджабу (Коран 33:53), як показує Мерніссі, було виголошено Пророком в конкретній побутової ситуації, коли йому докучали настирливі гості. Цілком можливо, що його слід трактувати не як фундаментальну необхідність розділяти завісою (хіджабом) чоловіків і жінок, а як необхідність охорони приватного життя [2].

Ліза Хаджар, розбираючи контекст появи відомого аята, який дозволить чоловікові вдарити дружину за непокору (Коран 4:34), вказує на те, що домашнє насильство в VII сторіччі серед арабських племен було повсякденною практикою. Заборонити його цілком навряд чи було реальним завданням навіть для Пророка, оскільки це абсолютно суперечило звичаям цього часу. Однак, якщо вдуматися, цей аят не стільки санкціонує право чоловіка вдарити дружину, скільки його обмежує, дозволяючи чоловікові застосувати фізичне покарання тільки після того, як вона не почула його декілька разів. Посилаючись на думку впливового ісламського богослова Аль-Хібру, Хаджар стверджує, що Коран, навпаки, наклав обмеження на загальноприйнятту практику побиття дружин і трансформувати її в символічний акт: побиття не повинно стати нормою подружніх відносин, воно повинно бути зведене до мінімуму, якщо його не вдається уникнути повністю [3].

Цікавою є глава книги Мерніссі, яка присвячена хіджабу. Мерніссі показує, що насправді хіджаб має кілька смислових вимірів: перше – візуальне, «приховує від погляду»; друге – просторове, «окреслити кордон»; третє – етичне, «відноситься до розряду заборонених речей». Таким чином, робить висновок дослідниця, ми маємо справу одночасно з матеріальними та відчутними категоріями з розділу почуттів або відчуттів і абстрактної реальністю у вигляді ідей. Крім іншого, хіджаб – ще й

важливе поняття суфійської філософії, де воно має негативний сенс, позначаючи завісу неввічливості, що відокремлює людину від пізнання Бога [2, р. 91].

Всі без винятку автори-теоретики вказують також на те, що при тлумаченні текстів Корану і Суні, а тим більше при формулюванні на їх основі правових норм, треба враховувати не тільки конкретні фрагменти тексту, а й їх загальний зміст. Наприклад, Башарат Тайяб нагадує, що аят, який дозволяє полігамію, не можна розглядати без іншого аята, та говорить: «І ніколи ви не в змозі бути справедливими між дружинами, хоча б і хотіли цього. Не ухиляйтесь же всім ухиленням, щоб не залишити її точно висячою» (Коран 4: 128). Таким чином, робить висновок автор, полігамія розглядається в Корані не як те, що може собі дозволити будь-який матеріально забезпечений чоловік, а як виняток і соціально відповідальний захід [5, р. 178].

Азіза Аль-Хібру наполягає на тому, що «найкращим прикладом підтвердження концепції гендерної рівності служить тлумачення Адама і Єви в Корані. В Корані затверджується, що обидві статі були незалежні, і не відображена ідея, ніби б Єва створена з ребра Адама ... Навіть створення першої людини, чоловіки або жінки, не відображено в Корані спеціально, що підтверджує наші ідеї, оскільки в Корані (на відміну від іудейської і християнської релігії), не надається значення тому, яку стать Бог створив спочатку» [6, р. 33].

Таким чином, можна говорити про те, що ідея гендерної рівності, рівної важливості чоловіків і жінок, мусульман і мусульманок перед обличчям Всевишнього задано самим контекстом ісламу та відповідає його справжньому духу. Науковці з ісламського фемінізму знаходяться не тільки сакральні тексти, а й стратегії їх інтерпретація в реальному житті. Наприклад в Сомалі та Нігерії до цих пір практикуються генітальні каліцтва жінок (так зване «жіноче обрізання» - видалення клітора); в Пакистані викрадення жінки може обертатись покаранням для жертви й ухиленням від покарання викрадача; марокканські жінки не можуть влаштуватися на роботу без згоди чоловіка і т. і. Всі ці обмеження прав жінок, що мають цілком досить драматичні наслідки, практикуються тільки в деяких ісламських країнах, а в інших – ні, і при цьому всі вони виправдовуються посиланням на «ісламську традицію» [6, р. 21-22].

Національні традиції зв'язані з нормами власне ісламу і часто стають невиразні. Ми вважаємо, що в цьому і є проблема, тому що звичайні традиції, нерідко дискримінаційні по відношенню до жінок, отримують статус священних, нібито пов'язаних з законом ісламу, до якого насправді не мають ніякого відношення. Так, наприклад, в дуже цікавому дослідженні французького антрополога Хабіби Фатхі, показано, що в реальному житті іслам є частиною народної релігії, де читання Корану має сусідство з лікуванням, головними авторитетами виступають не так мулли

й імами, скільки місцеві аксакали, і релігійні знання передаються не тільки через медресе, а й просто від батька до сина, а іноді – і від матері до дочки. Це далеко не завжди погано, тому що в цьому народному ісламі жінки можуть мати певний духовний авторитет, і з його допомогою здійснюється їх включення в релігійне життя, в різні форми духовного спілкування. Але в тих випадках, коли традиції виявляються жорсткіше норм шариату (наприклад, в питанні вибору майбутнього чоловіка для дівчини при фактичній забороні розлучення, навіть в разі домашнього насильства), не можна допускати, щоб вони освячувалися авторитетом ісламу [6].

Багато жінок в ісламських країнах хочуть мати вихід з тієї ситуації, самі вони багато років практично не брали участь в дискусіях, що визначають їх місце в політичному, культурному та релігійному житті. Важливим фактором, що підштовхнув їх включення в ці дискусії, став розвиток нових інформаційних технологій. Доступ до Інтернету критично важливий саме для мусульманок, тому що, згідно з звичаям, багато хто з них не так багато часу проводять поза стінами свого будинку і мають мало можливостей брати участь в суспільних процесах, з'являтися в публічному просторі.

Для ісламських країн також дуже важлива тема нав'язування розвиненими країнами Заходу, в першу чергу США, своїх політичних і культурних зразків. Як говорилося вже на початку цієї статті, особливо гостро стоїть це питання по відношенню до ісламського фемінізму, бо його представниць нерідко звинувачують як раз в тому, що вони вносять в культуру ісламських країн чужу їм західну ідеологію гендерної рівності. Однак аналіз текстів ісламських феміністок говорить про те, що ці звинувачення навряд чи можна вважати справедливими. Ісламський фемінізм в першу чергу він спрямований на розвиток солідарності саме між жінками-мусульманками, що мають загальний досвід і подібні завдання.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що роботи авторів, які вважають себе послідовниками ісламського фемінізму, аж ніяк не відтворюють західні зразки. Вся їх увага прикута до своєї ідентичності, до своєї культури, до коректної інтерпретації текстів своєї релігії. Ніхто з них не висловлює ніякої зневаги або неповаги до ісламу. навпаки, вони бачать в ньому передову релігію, творчий і гуманістичний потенціал. Будучи релігією рівності і солідарності, іслам не повинен служити посиленню влади еліт і придушення індивідуальності одних людей на користь інших - в тому числі й в галузі гендерних відносин.

Список використаної літератури та джерел

1. Cooke Miriam. Women Claim Islam: creating islamic feminism through literature // Miriam Cooke. – New York: Routledge, 2001. – 174 p
2. Mernissi Fatima. The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam // Fatima Mernissi. – New York: Basic Books, 1991. – 219 p.
3. Hajjar Lisa. Religion, State Power and Domestic Violence in Muslim Societies: A Framework for Comparative Analysis // Lisa Hajjar // Law & Social Inquiry . – Vol. 29, Issue 1, 2004. – P. 1-38.
4. Коран / [Пер. и коммент. И. Ю. Крачковского]. – М., 1990. – 728 с.
5. Tayyab Basharat. Idealising Harem: In Service of French Feminist Theory // Basharat Tayyab // International Journal of the Humanities. - Vol. 5, Issue 1, 2007. – P. 87-102
6. Azizah al-Hibri. Islam, Law and Custom: Redefining Muslim Women's Right // Al-Hibri Azizah // American University International Law Review . – Vol. 12, Issue 1, 2001. – 44 p.

В. І. Граціотова

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА ВО ФРАНЦИИ

Глобализация как мировой интеграционный процесс затронула все стороны жизни людей и имела одним из следствий резкое увеличение миграционной подвижности населения. Это привело к формированию совершенно новой миграционной ситуации, в том числе и на европейском субконтиненте. По мнению австралийского социолога Стефана Кастельса, вторая половина XX в. знаменовалась новым «великим переселением народов», затронувшим к началу текущего столетия все страны Европы [19, с. 1156]. Действительно, исходя из данных ООН, из 244 млн международных мигрантов в мире 76,2 млн – 31 % – проживают в европейских странах. Сегодня каждый десятый житель Европы – иммигрант [6]. Наплыв иммигрантов повлек за собой необратимые изменения в социальной, культурной и экономической сфере Европейских стран, также он оказал влияние и на политическую сферу. Массовый приток иностранцев, в основном из афро-азиатских государств с иной культурой, укладом, религией, образом мышления, образованием, обострил прежде всего социальные проблемы европейских обществ, поставил под угрозу национально-культурное своеобразие европейцев, а в последнее время в связи с ростом исламского экстремизма и терроризма – и безопасность государств [13].

В данной статье мы рассмотрим историю иммиграции во Францию и формирование политической практики мультикультурализма в этой стране. Миграция является важной частью истории французского государства. Сейчас, количество иммигрантов в стране не поддается точной оценке, поскольку, помимо легальных иммигрантов, во Франции проживает много нелегальных. Большую их часть составляют выходцы из бывших французских колоний, то есть – мусульмане [3, с. 21]. Обратившись к данным Национального института статистики и экономических исследований мы выяснили, что за вторую половину 2010 г., во Франции проживают более 5 млн мигрантов, что составляет около 8% всего населения. Однако фактически почти треть населения страны – это иммигранты или их потомки. Во многих городах страны, как, например, в Марселе, мигранты и вовсе составляют большую часть населения [22].

Такое количество иностранцев в стране делает необходимым грамотный подход к интеграции иммигрантов и включение их не только в социальную и политическую, но и культурную жизнь страны. Что же делают власти Французской Республики, которая является родоначальницей современной демократии и родиной прав человека для регулирования потока и интеграции иммигрантов? На протяжении последних 250 лет – это государство позиционирует себя как мировой лидер в вопросах либерализации и демократизации общества. В настоящее время миграционное законодательство Франции насчитывает 34 федеральных закона и 114 иных нормативных правовых актов, регулирующих иммиграционный, эмиграционный, реадмиссионный, расселенческий, переселенческий, беженский процессы, а также процессы предоставления убежища, внешней трудовой миграции и др. [9, с. 35].

Несмотря на это, Франция не добилась ощутимых успехов в вопросе иммиграции и интеграции мигрантов. Активная арабская иммиграция сформировала во Франции мощную мусульманскую корпорацию. Внутри страны функционируют исламские диаспоры, религиозные и общественные объединения мигрантов [12, с. 150], происходят дерзкие террористические акты [24], споры на религиозной почве перерастающие в агрессию [18]. Либеральной настрой граждан начал трансформироваться в сторону консерватизма, а подчас и правого радикализма, столкнувшись с реальной угрозой со стороны прибывших в страну иностранцев [21]. Французское правительство всеми силами пытается минимизировать общественное недовольство мигрантами. Ежегодно огромные бюджетные средства тратятся на программы по интеграции приезжих в общественную жизнь страны. Например, правительством был представлен проект, предусматривающий меры по поддержке и интеграции во французское общество малообеспеченных мигрантов. Стоимость этих мер превышает 5 млрд евро [17]. Проводятся

льготные курсы по обучению иностранцев французским традициям и социальным нормам. Для мигрантов предусмотрены курсы французского языка, основы права и истории страны [12, с. 149]. Чтобы помочь иммигрантам влиться во французское общество, для их детей предоставляется бесплатное образование, но, тем не менее, огромное число мигрантов все-таки остаются безграмотными, зачастую они даже не говорят по-французски, не умеют писать и читать. Самое большое число преступлений совершается в портовом Марселе. Именно сюда приплывают из североафриканских стран мигранты в поисках лучшей доли, но на дальнейшие поиски трудоустройства у них не хватает денег, поэтому тут они и оседают [12, с. 151].

Что повлекло за собой такие последствия и как исторически сложилась такая ситуация? Обратимся к истории иммиграции во Францию и истории интеграции мигрантов в условиях формирования политической практики мультикультурализма во Франции.

Российский политолог О. И. Аршба в монографии «Иммиграция, интеграция, натурализация: опыт западноевропейских стран» точкой начала массовой иммиграции во Францию называет середину XIX в., когда Франция стала индустриальной страной. [1, с. 65] Как и в Германии, с середины XIX в. французская иммиграционная политика преследовала две цели: удовлетворить потребности рынка труда путем привлечения трудящихся-мигрантов и компенсировать демографический дефицит, обеспечив при этом интеграцию мигрантов [23]. Как отмечает О. И. Аршба, наибольшее количество иммигрантов в означенный период были поляками. Именно благодаря прибывшим во Францию полякам трудовая иммиграция в численном выражении вышла на первое место в 1920-е годы, когда французская экономика нуждалась в большом количестве рабочих рук для восстановления страны после Первой мировой войны. Они сыграли немалую роль в восстановлении послевоенной Франции и хорошо интегрировались [1, с. 66].

Помимо индустриализации причиной увеличения численности иммигрантов во Франции ученые выделяют демографическую причину иммиграции. Д. Ю. Морозов в работе «Североафриканская иммиграция во Францию» указывает на то, что правительство Франции было обеспокоено снижением рождаемости в стране, поэтому раздавались призывы повысить рождаемость либо компенсировать нехватку населения за счет иммигрантов [10, с. 2].

Но с течением времени нужды экономики были удовлетворены и необходимость в увеличении численности иммигрантов отпала. Начиная с 1945-го года Франция время от времени проводила ограничительную иммиграционную политику и приток иммигрантов в страну постепенно сокращался. Тогда же был принят специальный закон, регулирующий иммиграцию. Он включал в себя девять глав и 40 статей, которые

определяют процессы въезда в страну и дальнейшее в ней пребывание. В этот закон было внесено более 40 поправок, что говорить о его модернизации с течением времени [5, с. 256].

В период 1954-1962 гг., характеризующийся глубокими изменениями рынка труда, войной в Алжире и экономическим подъемом в метрополии, наблюдалось некоторое снижение числа иммигрантов из Алжира (11,3 тыс. чел. в год) и, наоборот, увеличение числа марокканцев и тунисцев. Среди марокканских иммигрантов, в частности, было много солдат, сражавшихся во французской армии, которые после демобилизации остались работать на шахтах. Обзаведясь семьями, они не вернулись домой.

Российский историк И. В. Синяткин утверждает, что с 1962 г. стала поощряться семейная иммиграция ввиду необходимости расширения внутреннего рынка сбыта производимых французскими предприятиями товаров и предотвращения оттока валюты из страны, а после ограничительных мер и запрета 1974 г. на ввоз иностранной рабочей силы трудовая иммиграция и вовсе уступила свое лидирующее положение [14, с. 12]. Однако поощрение семейной миграции привело к образованию сообществ иммигрантов, основанных на этническом признаке, которые приспособились к жизни во Франции и не собирались ее покидать. И мигранты, и принимающая сторона столкнулись с необходимостью улучшения жилищных условий приезжих, т.к. зачастую жить в бараках с семьей было невозможно, с потребностью выделять средства на образование и питание их детей.

По мнению российского философа и социолога Ключева А. В., массовое переселение мусульман, которые составляют на сегодняшний день большинство иммигрантского сообщества Франции началось с 1962 года после завоевания независимости Алжира. Позднее увеличивается также количество марокканцев и тунисцев, жители которых тоже исповедовали ислам [2, с. 22].

С получением Алжиром независимости в 1962 г. свободная эмиграция между Францией и Алжиром кончилась и началось расширение государственного регулирования миграционных процессов. 10 апреля 1964 г. было заключено первое франко-алжирское соглашение о рабочей силе, известное под названием «Соглашение Наккаша-Гранваля» [9, с. 29]. Оно отличалось жестким контролем, что резко уменьшило приток алжирцев в 1965-1966 гг. Новое соглашение на три года, подписанное 27 декабря 1968 г., определило ежегодный контингент эмигрантов по 35 тыс. чел. в год. Таким образом, Франция применила политику квотирования количества мигрантов. И все же алжирская иммиграция оставалась по-прежнему самой многочисленной: с 1962 по 1972 гг. она выросла с 425 до 800 тыс. чел. [9, с. 35].

Эта миграция была основана на принципах временного организованного найма рабочей силы, предполагавших возвращение иммигранта на родину по окончании срока контракта. Пребывание в стране свыше оговоренного срока считалось незаконным. Иммигрант лишался трудовой книжки, охраны труда, социального обеспечения, оплаты дополнительных часов работы и пр.

По договору с правительством Алжира 1972 г. устанавливался ежегодный лимит трудовой иммиграции в 25 тыс. чел. Кроме того, 23 февраля 1972 г. вступил в силу указ, названный по имени его автора «циркуляром Фонтане». Он должен был регулировать приезд новых иммигрантов, унифицировал срок действия карточек пребывания и работы, обязывал работодателей искать рабочую силу только через Национальное агентство по занятости (ANPE) и предоставлять иностранным рабочим жилье на территории Франции. Конечно это подтолкнуло к возникновению нелегальной иммиграции. Указ был направлен на борьбу с ростом нелегальной иммиграции, но реально не учитывал возможности и интересы средних и мелких нанимателей, особенно в вопросе размещения иностранной рабочей силы.

В 1962-1972 гг., несмотря на принятые меры по контролю над миграцией, поток мигрантов возрастал, поскольку французская экономика остро нуждалась в рабочих руках. Сформированный в 1968 г. союз «Общий рынок» между ФРГ, Францией, Италией, Бельгией, Нидерландами и Люксембургом не принес ожидаемых от него результатов. Причиной этого в большой степени являлся факт того, что только Италия в то время являлась страной-экспортером работников. Остальные члены «Общего рынка» активно импортировали рабочих [16, с. 10]. Таким образом, пять из шести стран-участниц «Общего рынка» нуждались в рабочих и, не найдя их в рамках союза, вынуждены были искать за его пределами. Украинский исследователь Н. М. Фролкин утверждал, что в XX в. в страны Западной Европы действительно стало приезжать много иммигрантов. Принимались документы, которые регламентировали, сколько можно принять иностранцев на работу. Тем не менее работодатели обходили ограничения и использовали труд нелегальных мигрантов. Получается, что сами европейцы несут ответственность за создание проблемы с количеством иностранцев в своей стране [3, с. 21].

С 1962 по 1972 г. количество североафриканцев увеличилась с 510 тыс. до 1138 тыс. человек [14, с. 20]. Французские власти предпочитали не замечать многочисленных мигрантов на своей территории. В этот же период выросло число лиц, принявших французское гражданство. В 1970 г. их число составило 35 тыс. чел., а в 1978 г. – уже 54 тыс. чел. [3, с. 279]. Появившиеся с конца 1960-х – начала 1970-х гг. кризисные явления во французской экономике, рост

безработицы, снижение государственных ассигнований на социальные нужды, связанные с нефтяным кризисом и усугубленный национализацией Алжиром нефтяной промышленности, особенно тяжело сказались на иммигрантах.

При попустительской политике центральных властей в стране возникла неприязнь североафриканцев со стороны французов, что вылилось в «кровавое лето» 1973 года, когда пострадали десятки арабов [8, с. 27]. Места проживания мигрантов (трущобы) поджигались. В ответ на такие проявления североафриканские рабочие вышли на митинги протеста, требуя безопасного пребывания во Франции, равенства в оплате и условиях труда. Теперь, когда требования иностранцев были заявлены ими во всеуслышание, стало очевидно, что необходимо урегулировать положение мигрантов в стране [2, с. 24].

Во время демонстрации протеста летом 1973 года против положения иммигрантов были убиты десятки магрибинцев (представителей Алжира, Марокко, Туниса, Ливии, Мавритании). В такой обстановке забота о безопасности соотечественников заставила правительство Алжира 17 сентября 1973 г. принять решение о приостановке иммиграции во Францию. По указу от 5 июля 1974 г. иммиграция постоянных иностранных рабочих во Францию была приостановлена, а иммиграция семей прекращена до 1 июля 1975 г. Кроме того, после достижения совершеннолетия на родину высылались дети иммигрантов, ограничивался приезд родственников, ставились препоны бракам иммигрантов с местными жителями, а также пересматривались правила предоставления политического убежища. Подобная политика принесла определенные плоды: в 1974 г. число постоянных иностранных рабочих, въехавших во Францию, сократилось с 132 055 чел. (1973 г.) до 64 461 чел.

Французские власти, кроме политики ограничения въезда иностранцев, предпринимали шаги, направленные на стимулирование отъезда ранее прибывших иммигрантов. В случае их отъезда на родину им предоставлялась специальная денежная помощь, которая в 1974 г. составляла около 10 тыс. франков (2000 дол.) на одного работающего и 5 тыс. франков на ребенка плюс расходы на проезд. Однако политика стимулирования возвращения не дала плоды. Лишь 3 % иммигрантов вернулись на родину. Это было связано прежде всего с политическим и экономическим положением стран Магриба [10, с. 5].

Но все же, количество иммигрантов постепенно снижалось. В 1974-1982 гг. во Францию в среднем ежегодно прибывало 220 тыс. иммигрантов, в 1982-1990 гг. – 100 тыс., в 1991-1995 гг. – 90 тыс. и в 1997 г. – 81 тыс. чел., из которых 6,4 тыс. были гражданами Европейского Союза [5, с. 289].

Отметим два важных момента, характерных для истории иммиграции во Франции периода 70-х гг. XX в. Во-первых, трудовая

миграция во Франции превратилась в социальную. Мигранты ехали не только и не столько за заработком, сколько за сменой места жительства в страну с лучшими социальными условиями. Эта ситуация остается неизменной до настоящего времени. Во-вторых, на практике стала очевидна неэффективность политики возвращения. Приобретая прочные социальные связи, особенно имея супругу/супруга с французским гражданством, мигранты, как правило, не возвращались на родину.

Сама проблема миграции стала сильно беспокоить французов к концу 1970-х годов и была связана с нефтяным кризисом 1973 г., а также с замедлением роста французской экономики. То есть экономика не нуждалась, как раньше, в большом количестве трудовой силы, поскольку нужно было обеспечить работой самих французов, что в условиях замедления темпов роста было проблематично. Обратные иммигранты уезжать из Франции не захотели, так как боялись, что больше их не впустят, и поэтому стали оставаться, пользуясь правом на воссоединение семей. Жили иммигранты обособленно от французов. Так появились первые районы компактного расселения. Итогом стал рост недовольства коренных жителей. Недовольство граждан привело к активизации ультраправых сил, требовавших немедленного решения вопроса и видевших в миграции не экономическую, а социальную проблему.

С 9 октября 1974 г. во Франции действовал закон, впервые обнародовавший принцип официальной политики по отношению к мигрантам. Он подчеркивал, что Франция «стремится к тому, чтобы допустить либо повсеместную интеграцию на национальном уровне иностранных рабочих, которые сами этого желают, либо позволить им сохранить социально-культурные связи с родной страной, для того, чтобы впоследствии все желающие могли вернуться к себе на родину» [7, с. 28]. Иными словами, никакой конкретной доктрины интеграции принято не было, лишь закреплялось существующее положение вещей.

Возникший во Франции в 1980-е гг. кризис занятости породил изменения в структуре иммиграции, вызвал дальнейший рост безработицы. Если в 1982 г. в целом по стране она составляла 9 %, то среди иммигрантов – 12 %. Если в 1975 г. иностранные рабочие составляли 7,5 % занятого населения, то в 1982 г. – 6,2 % [9, с. 35]. К середине 1980-х гг. возникла многочисленная армия местных безработных, согласных почти на любую работу, включая молодежь, впервые выходящую на рынок труда. Стране пришлось содержать 300 тыс. безработных иностранцев с их семьями, выплачивать им пособия системы социального обеспечения, оплачивать их общее и специальное обучение, жилье и т.п. [9, с. 36].

Тогда же в общественных кругах велась активная дискуссия по вопросу интеграции мигрантов в общество. Однако принятие какого-либо документа, касавшегося включения мигрантов во французское общество

затянулось до 1991 года. [2, с. 35]. Все же некоторые попытки законодательно означить интеграционный процесс были. В октябре 1981 г. было принято три закона, направленных на обеспечение правового равенства иммигрантов с основным населением Франции в области занятости, образования и культуры, в обеспечении жильем. В 1982–1983 гг. были приняты законы о децентрализации, передавшие заботу о повседневных нуждах иммигрантов местным органам власти, которые, однако, не были обеспечены необходимыми средствами. Кроме того, эти законы не отменили различные ограничения и носили больше пропагандистский характер [9, с. 37]. В 1984 г. был издан новый закон, уточнявший некоторые аспекты пребывания иностранцев во Франции. В его рамках начал осуществляться курс на либерализацию правил найма и увольнения, повышение гибкости рабочей силы, включая функционирование и организацию ее деятельности [9, с. 37].

В 90-е гг. XX в. Франция столкнулась с проблемами, которые заставили ее пересмотреть миграционную политику и в очередной раз ужесточить миграционное законодательство. Во-первых, низкий социальный статус нелегальных иммигрантов и, как следствие, высокий уровень преступности в их среде привел к стойкому ассоциированию французами понятия «иммигрант» (особенно из стран Африканского региона) с понятием «преступник». Во-вторых, в 1990-е гг. в стране наблюдался рост безработицы. В 1994 г. количество безработных составило 12,5 % всей численности экономически активного населения. В этих условиях обострилась боязнь конкуренции иммигрантов на рынке труда. В-третьих, рост количества иммигрантов и постоянно проживающих во Франции иностранцев (соответственно 4,2 и 3,6 млн чел. в 1990 г.) при сохранении их культурной автономии в рамках французского общества привел к возникновению «проблемы национальной идентичности».

Тем временем по данным Министерства внутренних дел, в 1990 г. во Франции проживало 1515 тыс. североафриканцев. Более того к тому времени многие из бывших мигрантов стали полноправными гражданами страны, и мусульманская община Франции пополнилась выходцы из Экваториальной и Центральной Африки. Начиная с 1991 года стала формироваться французская модель интеграции. Были учреждены Министерство социальной деятельности и интеграции, а также Высший Совет по интеграции [4, с. 51]. Сегодня французская политическая модель интеграции основана на принципе обретения национальности, т. е. гражданства.

Иммигранты не были склонны принимать культурные, этические ценности своей новой родины. Последняя проблема не стояла ранее перед французским обществом, так как до второй половины XX в. большую часть мигрантов составляли европейцы, которые быстро

ассимилировались и во втором поколении уже ничем не отличались от французов. Основой для преобразований в сфере иммиграционной политики стало внесение изменений в Кодекс о гражданстве в 1993 г. Формально закон ограничивал право автоматического получения французского гражданства человеком, родившимся на территории страны. Родившись в семье иностранцев, он может стать гражданином Франции только по достижении совершеннолетия и «проявив свое желание». На самом деле уровень натурализации этим путем заметно возрос: 33 тыс. молодых людей в 1993 г. и 41 тыс. – в 1994 г. Относительно борьбы с фиктивными браками, которые являлись одним из способов незаконного и быстрого получения гражданства, закон увеличивал срок получения гражданства супругом-иностранцем с шести месяцев до двух лет. В этих же целях глава магистрата получал право проверки условий жизни и отношений между французом (французенкой) и иностранцем, заявившим о стремлении вступить в брак. В случае получения «серьезных свидетельств» он мог с разрешения прокурора республики задержать проведение свадебной церемонии на три месяца. За этот период иностранец должен был доказать законность своего нахождения в стране. Закон «Об урегулировании иммиграции, условиях прибытия и нахождения иностранцев во Франции» уточнял и развивал новые положения Кодекса о гражданстве. Предполагалось увеличение срока задержания иностранца, не представившего документы полиции, с семи до десяти дней до его выпровождения за границу, что было связано с необходимостью более точного определения личности нарушителя. Выдворенный за пределы страны, он мог вернуться на территорию Франции только через один год.

Только постоянно работающим во Франции иностранцам сохраняли право пользования системой социального страхования. В иных случаях помощь оказывалась только в рамках страхования по болезни. Конечно, иммиграционное законодательство 1993-1995 гг. имело определенные недостатки. В некоторых случаях принятые законы не предполагали процедуры принудительного возвращения иммигранта в свою страну, но полностью блокировали все его права во Франции. Человек мог стать персоной вне закона, что противоречило его естественным правам.

В настоящее время важным вектором французской правовой политики стала борьба с нелегальной миграцией, о которой следует сказать отдельно. В 1993-1995 гг. французским правительством был проведен целый комплекс мер по борьбе с нелегальной иммиграцией. К ним относились следующие меры: создание отдельной структуры в правоохранительных органах страны, отвечающей за данный вопрос; расширение прав проверки личности; введение жестких экономических санкций по отношению к предприятиям, использующим труд незаконных

иммигрантов. Так была учреждена дирекция по контролю за иммиграцией и борьбе с использованием труда нелегальных иммигрантов.

Политика борьбы с нелегалами не ограничилась силовыми решениями. В первой главе Пятилетнего закона о труде, занятости и профессиональной подготовке от 20 декабря 1993 г. были разработаны условия контроля и наказания предприятий, которые используют труд нелегальных иммигрантов.

Закон «О расширении прав проверки личности», принятый 10 июня 1993 г., стал превентивной мерой к ратификации Францией Шенгенских соглашений. Он предусматривал усиление полицейского высокотехнологичного контроля в 20-километровой приграничной зоне, международных портах, вокзалах и аэропортах, введение пластиковых электронных карточек для верификации личности. Полицейский получил право проверять документы любого подозрительного человека при любых обстоятельствах, а не только тогда, когда последний совершит правонарушение. Продолжением намеченного курса стало принятие 27 февраля 1997 г. закона об усилении контроля за «сертификатами проживания», введенными в оборот еще в 1982 г. Вводилось обязательное декларирование приезда иностранца к французскому гражданину и информирование властей о последующем его отъезде. Устанавливалась возможность проверки сертификата префектами. При задержании иностранца, не представившего свои документы по требованию полиции, ограничивалась возможность его условно-досрочного освобождения до выпровождения за границу. Французские полицейские, совместно с коллегами из стран – участниц Шенгенского соглашения, получали право проверять в 20-километровой приграничной зоне грузовые автомобили на предмет наличия в них нелегалов и в случае их обнаружения осуществлять конфискацию документов с целью предотвращения порчи или уничтожения паспортов. Предусматривалось предоставление документов на проживание во Франции лицам, которые в соответствии с законодательством 1993-1995 гг. не подлежали выпровождению, но были заблокированы в реализации своих прав на французской территории (матери-иностранки детей-французов, близкие родственники натурализованных французских граждан).

Однако масштабы нелегальной иммиграции вынудили французское правительство дважды за современную историю провести широкомасштабные «амнистии», регулируя положение большого числа нелегальных мигрантов в 1982, о котором мы упомянули ранее и 1997 гг. Однако, на наш взгляд, политика амнистий не является эффективным способом борьбы с нелегальной миграцией, так как не решает основных задач миграционной политики: не способствует интеграции мигрантов и поддерживает диспропорции на рынке труда. Кроме борьбы с нелегальной миграцией, стоит отдельно сказать о политике натурализации, так как она

составляет концептуальную основу миграционной политики Франции. Маятник общественного и научного мнения во Франции колеблется то в сторону национального идеала равенства и унификации прав, то в пользу признания права на отличие этнических общин, между «республиканским универсализмом» и «культурным дифференциализмом». Для некоторых социологов интеграция во французское общество предполагает ясное осознание принадлежности к французской нации не только как к этнической общности, но и как к добровольному «сообществу граждан». Другие полагают, что только национальное государство, основанное на республиканских принципах, может гарантировать идентичность и безопасность при усилении конфликтов, связанных с экономической нестабильностью общества. Они призывают к гражданской мобилизации, чтобы идеи французской идентичности перестали быть козырем крайне правых.

Последние события во Франции показали, что все эти действия не возымели должного эффекта. Французское правительство, находясь под давлением иммигрантов и коренного населения, повернулось в сторону «жесткой интеграции». Стоит также отметить, что миграционное законодательство Франции неодинаково затрагивает различные группы населения мира. Следует отметить, что вне поля зрения миграционной политики остаются сейчас жители стран ЕС, а также заморских департаментов и территорий Франции. Первые – потому, что французское законодательство рассматривает их как европейских граждан, имеющих полное право на свободное передвижение, проживание и работу внутри Европейского Союза, а вторые – потому, что являются полноправными гражданами Франции и имеют право на свободное перемещение по всей территории государства, в том числе и по метрополии. В 2003 г. в докладе Высшего совета по интеграции иммигрантов при премьер-министре Франции было публично заявлено, что от иммигрантов не требуется культурной ассимиляции, они могут ограничиться лишь «политической интеграцией», т.е. «будут уважать законы принявшей их страны» [15, с. 49]. Франция никогда не признавала на своей территории национальных меньшинств, все граждане страны составляют одну единую нацию, восходящую к идеалам и принципам 1789 года. Для французов обладание французским гражданством автоматически означает включение во французскую культуру, признание верности французским ценностям. Отсюда такое крайнее презрение к людям, которые, получая французский паспорт, остаются верны мусульманской культуре. По словам Катрин де Венден, юриста и политолога, доктора политических наук Школы Политических исследований, стараясь исключить миграцию, французские специалисты усомнились в необходимости интеграционных мер, однако вскоре пришли к выводу, что остановить миграционные потоки нельзя по экономическим и демографическим причинам. К конфликтам и

«социальной борьбе на улицах» приводит то, что «молодежь в этих кварталах, населенных по большинству иммигрантами, не воспринимает идеалы свободы, равенства, братства, потому что у них нет равноправного доступа к работе, к образованию». Иными словами, конфликты и противоречия возникают именно из-за низкой степени социальной и культурной интеграции, которая тесно связана с вопросом прав и обязанностей [20]. За время президентства Н. Саркози (с 1999-го года), Франция стала проводить политику так называемой селективной миграции, целью которой являлось привлечение в страну именно высококвалифицированных кадров, способных помочь экономике страны развиваться. Вероятно, к таким мерам страну подтолкнули экономические причины. Продолжает падать конкурентоспособность французской промышленности: в 2000 г. на долю промышленности в экономике страны приходилось 18%, сейчас – 12%; предприятия разоряются. В большой степени это связано с высоким уровнем социальных отчислений, которые идут на содержание все той же дешевой рабочей силы. Стоит отметить, что социальные отчисления французского бизнеса – самые высокие в Европе (около 50%) [15, с. 47]. К моменту начала, реальной интеграционной политики (с 1990-2000-х годов) мусульмане уже самостоятельно обустроили свою жизнь. И для них в условиях полного забвения со стороны государства особое значение приобрели традиционные ценности, среди которых главное место занимал ислам. Именно мечети и мусульманская община становились центрами помощи и поддержки. Именно мусульманские организации становились более привлекательными для мигрантов, чем французские. К слову сказать, мусульманские организации на территории Франции возникли намного раньше, чем государственные органы по интеграции мигрантов. В результате именно традиционные ценности, а не демократические западные помогли многим мусульманам, в прямом смысле слова выжить.

Первыми организациями мигрантов-мусульман были «SOS расизм» и «Франс-Плюс», выступавших в защиту прав детей иммигрантов, поднимавших вопросы безработицы, досуга, культурных и этнических отличий, борьбу с расизмом и ксенофобией [4, с. 108]. К началу 1990-х годов они постепенно сходят на нет, и уступают место радикально-исламистским организациям вроде Союза исламских организаций [4, с. 111]. Первоначально исламские организации просто объединяли мусульман-мигрантов, что позволяло им вместе решать многочисленные проблемы, связанные с обустройством в новое общество. Однако позднее, наблюдая за дискриминацией мусульман и за попустительством центральных властей, начинают формироваться радикальные исламские организации во Франции. Фактически провал первых инициатив мигрантов, направлен на установления справедливого отношения к ним, подтолкнул мусульман к радикализации и к традиционным ценностям.

Сейчас проблема иммиграции во Франции – это прежде всего огромные мусульманские кварталы, живущие собственной жизнью, по своим законам и со своими традициями. Эти кварталы в свою очередь стали очагами бедности и радикального исламизма. Правительство Франции старалось донести свои высокие идеалы до собственных граждан и до мигрантов. Однако политическая демагогия по поводу путей интеграции мигрантов, пропаганда «высоких идеалов» не помогла мусульманам обрести достойное жильё, равные условия труда с полноправными гражданами. В той же степени как политическая риторика мультикультурализма в его теоретическом трактовании: равенство всех культур, необходимость предоставления доступа к общественным благам всему населению страны, вне зависимости от расовой, культурной и религиозной принадлежности, не скрыла от глаз французов маргинальное положение приезжих, и не была реализовано на практике в правовой и социальной сфере жизни общества так же широко и глубоко, как в теоретических моделях. Слов было явно недостаточно, а конкретных действий не следовало, если не учесть несколько нормативно-правовых актов за всю историю иммиграции во Францию, о которых говорилось выше, которые принесли кратковременные результаты по снижению численности иностранцев, но не интеграции тех, кто остался в стране. Франсуа Олланд, нынешний президент Франции, продолжает политику своего предшественника Николя Саркози. Безусловно, и предыдущие и нынешние представители власти проводят активную политику по интеграции иностранцев в стране, по снижению уровня миграции и по борьбе с нелегалами. Однако принятые меры направлены на работу с последствиями уже состоявшегося миграционного кризиса и являются довольно запоздалыми. Однозначно можно сказать, что эти меры не приводят к достаточным результатам, поэтому на политической арене сейчас набирает очки партия «Национальный фронт», которая выступает против евроинтеграции, против иммиграции из неевропейских стран, за возвращение к традиционным ценностям, а также в поддержку протекционистской политики. На региональных выборах 2010 г. партия «Национальный фронт» набрала 9,17%, а лидер партии Жан-Мари Ле Пен возглавил партийный список в регионе Прованс-Альпы-Лазурный берег и набрал здесь 22,87%, что почти в 2 раза превосходит аналогичный показатель партии на выборах 2004 г. На президентских выборах 2012 г. новый лидер партии Марин Ле Пен смогла набрать почти 20% голосов. Национальный фронт смог занять 1-е место в таких городах, как Авиньон и Перпиньян, а во 2-м туре набрал 6,8% голосов [11].

Таким образом, можно констатировать, что проблема нелегальной и даже легальной иммиграции является чрезвычайно острой для современной Франции, поскольку ведет к росту протестных настроений в обществе (причем как коренных жителей, так и мигрантов), подрывает

политическую и экономическую стабильность в стране, влечет за собой эскалацию межнационального и межрелигиозного насилия [12, с. 147]. Изучив ретроспективу политической практики мультикультурализма во Франции, сделаем некоторые выводы о ее особенностях в этой стране. Имея уже достаточно богатый опыт миграционной политики, Франция приняла специальный закон об иммиграции. Это весьма практичный шаг, поскольку он не только определяет концептуальные и понятийные основы миграционной политики, но и является весьма гибким инструментом в регулировании миграционного законодательства. Франция в зависимости от потребностей рынка труда то открывала, то закрывала миграционные ворота. Однако уже к 70-м гг. XX столетия страна осознала необходимость некоторого ограничения и контроля миграционных потоков. В этот период французские власти применили политику «селекции» мигрантов, т.е. поощрения въезда одних категорий мигрантов (как правило, высококвалифицированных специалистов) и ограничения для других. В результате периоды либерализации миграционного законодательства знаменуются побочным явлением – нелегальной миграцией.

В результате политики натурализации Франция получила большую часть инокультурных граждан (мигрантов первого и второго поколения), которые не восприняли ценности и традиции принимающего общества, несмотря на проводимую политику интеграции. Напротив, они сохранили этнические и культурные особенности страны, из которой прибыли. Потому, по нашему мнению, политика интеграции, которая была ядром всей политической практики мультикультурализма во Франции была провальной. Среди причин, которые затрудняют интеграцию мигрантов во французское общество главной, по нашему мнению, является исторически сложившаяся традиция компактного проживания иностранцев: более трети мигрантов проживают в районе Парижа. В настоящее время, помимо социальных проблем, а именно спада экономики и роста безработицы, в связи с чем потребность в труде мигрантов отпала, а люди остались, прибавились проблемы межэтнических конфликтов, ксенофобии и социальной напряженности.

Важным вектором французской миграционной политики стала борьба с нелегальной миграцией. Но существенных результатов Франция на этом поприще не достигла. Политика депортации и поощрения добровольного переселения на родину не дала существенных результатов. В результате неспособности справиться с проблемой французское правительство пошло по пути амнистий нелегальных мигрантов с последующей их натурализацией, что на практике также не способствовало их интеграции во французское общество.

Выходом из сложившейся кризисной ситуации, по нашему мнению, является кардинальный пересмотр подхода к интеграции инокультурного

населения Франции, который в первую очередь должен включить недопущение их проживания обособленными группами, а распределение их по всей территории страны под ответственность центральной власти, а не власти на местах. Это также может снизить уровень недовольства коренного населения центральной властью, которая, по их мнению, не предпринимают достаточных мер для обеспечения порядка в социальной сфере, стабильности в экономике и безопасности граждан из-за необходимости придерживаться принципов мультикультурализма.

Список использованной литературы и источников

1. Аршба О. И. Иммиграция, интеграция, натурализация: опыт западноевропейских стран / О. И. Аршба. – М.: Издательство Ин-та Гайдара, 2012. – 312 с.
2. Борисова П. С. Колониальная империя XXI века или исламская миграция в Европу на примере Англии и Франции // Студенческий научный журнал Северо-Западного института управления. 2015. № 1(1) / Сев.-Зап. ин-т упр. – фил. РАНХиГС. – СПб.: ИПЦ СЗИУ – фил. РАНХиГС, 2015. – 60 с.
3. Гришель А. М. К истории возникновения иммигрантского вопроса во Франции Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов. Вып. 15 / сост. С. В. Анцух; под общ. ред. В. Г. Шадурского. — Минск: Четыре четверти, 2016. – 352 с.
4. Деминцева Е. Б. Быть арабом во Франции. М.: Новое литературное обозрение, 2008. 192 с.
5. Денисенко М. Б. Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада / М. Б. Денисенко, О. А. Хараева, О. С. Чудиновских. – М., 2003. – 314 с.
6. Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН. Отдел народонаселения: URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates15.shtml> (дата обращения: 29.01.2016.)
7. Иришев. Б. Путь в Европу. Евросоюз: опыт интеграционной модели (эволюция, ценности, проблемы). Алматы: Раритет, 2009. 567 с.
8. Комиренко И. Д. Проблема эмиграции в алжиро-французских отношениях. Киев, 1975. 22 с.
9. Манцеров К. А. Сравнительный анализ правовой политики России и Франции в области иммиграции / К. А. Манцеров // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2010. – № 4 (16). – С. 27–37.
10. Морозов, Д. Ю. Североафриканская иммиграция во Франции / Д. Ю. Морозов. – М.: ИЭА РАН, 2009. – 40 с.
11. Национальный фронт Марин Ле Пен одержал победу в 11 городах на выборах во Франции <http://vz.ru/news/2014/3/31/679700.html>

12. Орехова С. В. Миграционная политика Франции: история и современность // Власть: Вып. № 3, 2015. – 192 с.
  13. Рыжов, И. В. Миграционная политика Франции: опыт для России / И. В. Рыжов, Д. М. Золина // Фаизхановские чтения. – 2008. – № 5, С. 15-22.
  14. Синяткин И. В. Североафриканская иммиграция во Франции: социокультурный и конфессиональный аспекты. М.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 2002. 103 с.
  15. Франция в поисках новых путей / под ред. Ю. И. Рубинского. М.: Весь мир, 2007. 625 с.
  16. Фролкин, Н. М. Трудовая иммиграция во Францию в новейшее время / Н. М. Фролкин. – Киев: Наукова думка, 1975. – 286 с., с. 10
  17. Франция выделила 5 млрд евро на мигрантов из Африки <http://newsland.com/news/detail/id/1225223/>
  18. Attentat contre "Charlie Hebdo" : la menace jihadiste est-elle plus importante qu'avant? sur [Francetvinfo.fr](http://www.francetvinfo.fr), 8 janvier 2015 http://www.francetvinfo.fr/faits-divers/attaque-au-siege-de-charlie-hebdo/attentat-contre-charlie-hebdo-la-menace-jihadiste-est-elle-plus-importante-quavant_791575.html
  19. Castles S. Migration and community formation under conditions of globalization // International Migration Review. 2002. Vol. 36, is. 4. P. 1143-1168.
  20. Costa-Lascoux J. L'intégration «à la française»: une philosophie à l'épreuve des réalités // Revue européenne des migrations internationales [En ligne]. 2006. 22 (2) – <http://ress.revues.org/254?lang=en> (обращение к ресурсу октябрь 2013)
  21. Démantèlement de la "jungle" de Calais : les propositions de relogements critiquées <http://www.france24.com/fr/20160302-demantelement-jungle-calais-propositions-relogements-critiques>
  22. Évolution de la part des populations étrangères et immigrées jusqu'en 2012 http://www.insee.fr/fr/themes/tableau.asp?reg_id=0&ref_id=NATTEF02131
  23. Hamilton, K. Challenge of Franch Diversity / K. Hamilton, P. Simon, C. Veniard // Migration Policy Institute. – Woshington, 2004. – URL: <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?ID=266>
- Nice attack: At least 84 killed by lorry at Bastille Day celebrations <http://www.bbc.com/news/world-europe-36800730>

ЗАГАЛЬНЕ І СПЕЦИФІЧНЕ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В СХІДНИХ І ЗАХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ

Актуальність вивчення історії розвитку зв'язків з громадськістю (паблік рилейшнз, PR) пов'язана з тим, що саме через призму історичної еволюції можна виявити закономірності їх подальшого розвитку, оцінити їх сучасний рівень і зрозуміти ті особливості, які притаманні їм у різних сферах діяльності, в різних цивілізаціях, державах і регіонах. Знання історичного минулого PR, комунікаційних традицій різних країн і народів дозволяє зрозуміти принципи їх функціонування, обґрунтованість використання різноманітних підходів при вирішенні тих чи інших завдань у різних економічних, політичних, ідеологічних, соціокультурних умовах.

У практичному відношенні вивчення історії PR також може принести чимало користі. Крім розширення кругозору, підвищення ерудиції в цілому, фахівці отримують в своє розпорядження багатий фактичний матеріал для аналізу і проведення аналогій. Історія, як відомо, являє собою циклічний процес: події, що мали місце в далекому минулому, періодично повторюються, хоча і з деякими змінами. Знання про те, як чинили наші попередники («давні» комунікатори) в аналогічних обставинах, дозволяє сьгоднішнім фахівцям взяти на озброєння їхні кращі, перш за все, гуманістичні методи засобів зв'язку з громадськістю, звісно, з поправкою на сучасний рівень розвитку цивілізації.

Паблік рилейшнз є наукою і мистецтвом досягнення гармонії за допомогою взаєморозуміння, заснованого на правді й інформованості. Основна увага PR приділяється суспільним процесам і відносинам, а PR-діяльність є засобом впливу на ці процеси задля діалогу між ланками суспільства з метою досягнення громадянського консенсусу.

Стрімкий та масштабний розвиток PR в кінці XX – початку XXI ст. ставить перед нами нові проблеми. Однією з них є «стара-нова» проблема «Захід і Схід». Тому різні її аспекти стають актуальними в нових реаліях. А вони передбачають, так чи інакше, з'ясування співвідношення типового і специфічного у функціонуванні PR.

Ще на початку XX ст. традиційні суспільства Сходу, які поступово долучалися до «благ цивілізації», стали використовувати ті форми комунікації, які були незвичні для них, але сприймалися як само собою зрозумілі на Заході. Наприклад, в ході політичної боротьби в Османській імперії (Туреччині), Бухарському еміраті, Хівінському ханстві «молоді реформатори» 1910-х рр. вперше стали видавати газети, друкувати і розповсюджувати листівки. Почали проводитися мітинги і збори, що раніше було прерогативою виключно влади або релігійних кругів. Створювалися партії, політичні рухи, просвітницькі організації, які

проводили роботу з різними групами населення. Подібна робота організовувалася переважно тими турками, бухарцями або хівінцями, які колись побували в Європі або США, отримали західну освіту і тепер намагалися застосувати на практиці отримані знання.

Засоби реклами виявилися затребуваними в країнах Сходу дещо раніше, ніж власне PR, тому й вплив Заходу найбільш яскраво проявився спочатку саме в рекламній комунікації. Дослідники реклами в арабських країнах відзначають, що в багатьох випадках тільки використовуваний алфавіт був «місцевим», тоді як і зміст повідомлень, і манера подання інформації, і стиль були цілком запозичені з європейського та американського досвіду. Цікаво, що деколи на рекламу навіть не поширювалися, наприклад, традиційні в Ісламі заборони на зображення людей і тварин, могли використовуватися не дуже звичні для мусульманського пересічного прийоми (еротизм, двозначний гумор тощо).

PR-фірми і відповідні підрозділи державних структур і комерційних організацій в багатьох країнах Сходу з'явилися порівняно недавно, проте ринок PR там активно розвивається: наприклад, в Китаї, де перші консультації в сфері публік рилейшнз були проведені тільки в 1980-і рр., менш ніж за 20 років з'явилося понад 1500 PR-компаній. І, звичайно, формувалися вони на основі західних аналогів, а нерідко – і за допомогою західних фахівців.

Сучасний рівень інформатизації та інтерактивності суспільства веде до високої швидкості розповсюдження офіційної та неофіційної інформації, а в деяких випадках може викликати розширення меж конфліктів, непорозумінь та кризових ситуацій, що обумовлює необхідність їх попередження за допомогою ефективного використання інструментів в області PR.

В умовах ринкових відносин як на Заході, так і на Сході явно зростає роль діяльності PR, котра простежується в багатьох сферах – економіці, політиці, ідеології, спортивному секторі, шоу-бізнесі тощо. І поряд з традиційними методами роботи в публік рилейшнз (прес-релізи, статті, репортажі, бюлетені, дошки оголошень, звіти, періодичні видання, фільми про роботу організацій, презентації, афіші, вивіски, символіка, рекламні оголошення на транспорті та ін.), в нинішніх умовах все більшого значення набувають електронні засоби масової комунікації, а саме – Інтернет, радіо, телебачення та мобільний зв'язок, які є спільними для східних і західних цивілізацій.

Зв'язки зі ЗМІ (media relations) за допомогою Інтернету вже сьогодні стали одним з дієвих інструментів повсякденної роботи PR-фахівця. Великим позитивним фактором в цьому сенсі є схильність журналістів до пошуку інформації для своєї роботи в мережі. Інтернет-технології зі зв'язків з журналістами досить різноманітні. Назвемо лише найбільш поширені з них. По-перше, це електронна пошта, як засіб оперативного

листування і як засіб поширення інформаційних бюлетенів по підписці. Журналісти підписуються на новини, поширювані тією чи іншою організацією з тим, щоб економити час і зайвий раз не відвідувати корпоративні веб-сайти. По-друге, слід згадати розповсюдження прес-релізів, яке здійснюється як за допомогою розсилки по електронній пошті, так і за допомогою розміщення на власному корпоративному сайті та інших тематичних сайтах, а також через інформаційні агентства. По-третє, використання таких форм комунікації як участь в конференціях, форумах і чатах.

Поява та стрімкий розвиток Інтернету привели до того, що традиційні форми діяльності зі зв'язків з громадськістю доповнюються новими, що включають в себе інтернет-технології. Так, PR-відділи різних організацій в терміновому порядку залучаються до роботи над створенням корпоративних веб-сайтів, а незалежні PR-агентства, поряд з традиційними послугами і формами роботи, все ширше використовують інтернет-технології.

В даний час, дійсно, склалася ситуація, що найбільшими світовими регіонами, що мають принципову відмінність в культурах, і які принципово по-різному відносяться до вектору розвитку світу, є Схід і Захід. Оскільки особливості в світогляді, менталітеті, релігіях, політичній системі стали деякою перешкодою в діалозі східних і західних народів, виникла необхідність їх взаєморозуміння. Крім того, в ХХІ ст. змінилася карта регіонального розмежування, і на ній політичний союз східних країн оформився у величезний регіон світового значення, регіон, який отримує роль одного з головних політичних «гравців». І нерозуміння Сходу і Заходу стало однією з явних проблем сучасної культури світового співтовариства, і її вирішення стає необхідним.

Безумовно, характер політичних систем будь-якої країни залежить від цивілізаційних особливостей, від рівня конкретного історичного розвитку, від специфіки політичної культури, що включає сформовані традиції. В силу того, що на Заході і на Сході культури і традиції народів особливо різняться, слід визнати наявність різних типів суспільств, існування різних оптимальних моделей їх політичних систем. З усвідомлення необхідності співіснування в мирі та єдності «різноманітного», того, що оптимальні моделі суспільного розвитку не можна підвести під одну загальну для всіх зовнішню форму, того, що вона диктується внутрішньою об'єктивною підставою, впливає, що немає однакової для всіх країн і народів політичної форми. Вона залежить від рівня розвитку культури країни, головним чином від її традицій, світогляду і суспільної свідомості.

Можна виділити, наприклад, наступні особливості формування політичного процесу на Сході в порівнянні з Заходом. У східних суспільствах влада завжди була еквівалентна власності, і, навпаки, в

суспільствах західного типу відбувся поділ власності і влади, яка могла бути просто найманою, а її головною функцією була функція управління. У східних суспільствах не було норм права, які захищали приватновласницькі відносини, там переважала державно-громадська форма господарювання, і держава в силу цього завжди домінувала над суспільством, а суспільство не вимагало захисту своїх свобод від держави. Хоча східні суспільства і створювали альтернативні структури протистояння державі, якими могли бути сім'я, клан, громада, каста, цех, секта, але вони були вписані в державну систему.

Крім того, в силу панівного впливу общинної (релігійної) етики на соціальні та політичні процеси Сходу, там не складалося потреби розвивати можливості індивіда боротися за свої права по відношенню до держави. На Заході ж двигуном змін, оновлень, в тому числі і політичних, був індивід, який виступав громадянином, що завжди має свої права.

Слід зазначити, що проблема взаєморозуміння Заходу і Сходу в даний час дійсно стоїть гостро і причина полягає в тому, що самі культури дуже різняться. У той час, як східна людина має в основі свого світогляду безперервний духовний досвід, що складається протягом тисячоліть і формується в рамках релігійних традицій, особливістю європейської культури є її антропоцентризм і реальний життєстверджуючий, секуляризований характер, незважаючи на те, що в середні століття саме християнство наклало свій відбиток на світогляд людини європейського Заходу. У той час як на Сході суспільства орієнтовані на традиційний устрій, сімейні цінності, культуру предків, при якій домінуючою формою суспільної свідомості залишається релігія, країни Заходу характеризуються творчою спрямованістю діяльності індивідів на основі технічного прогресу і високого рівня добробуту кожного члена суспільства. А релігія і політика виступають в якості автономних сфер, що виражено в словах Христа про необхідність віддавати «кесарево кесарю, а боже Богові».

Діалог передбачає взаємну повагу і взаємодію на пріоритетних засадах, але сьогодні ситуація в світі така, що західна масова культура «йде» на Схід як експансія своїх цінностей, в той же час, прибуваючи в західні країни, люди Сходу хочуть жити там, зберігаючи східні традиції, що породжує проблеми мультикультуралізму та толерантності. Головним засобом людини на шляху до єдності за умови збереження різноманіття культур є пізнання і розуміння особливостей «іншої» культури. Але в чому полягає головна відмінність культур Сходу і Заходу? Безумовно, значний вплив на формування різних світоглядів має саме релігія.

Протягом тисячоліть релігія, санкціонована нею традиція і культура, що складалася на цій основі, не тільки формували груповий досвід поколінь і стабільну систему загально визнаних нормативних цінностей,

але також являли собою фундамент духовного розвитку суспільства, квінтесенцію цивілізації.

Механізм в цьому сенсі був однаковим і в Європі, і на Сході: релігія освячувала непорушність сформованих норм. Але вражаюче різними були самі норми. Тому-то так не схожі на антично-християнську європейську цивілізацію з її динамічним приватновласницьким шляхом розвитку решта світових цивілізацій, перш за все східні, будь то арабо-ісламська, індуїстсько-буддійська або китайсько-конфуціанська. При всіх їх відмінностях між собою, всі вони разом узяті разюче відрізняються від європейської. І якщо у фундаменті відмінностей лежать різні соціально-економічні господарські структури, то зовні як за формою, так і по суті ця різниця постає у вигляді дуже неоднакових релігійно-культурних традицій і соціально-політичних інститутів. Традиції і інститути в усіх неєвропейських цивілізаціях були спрямовані на те, щоб не допустити таких нововведень, які могли б підірвати силу централізованої влади і свято збережену стійкість соціальних відносин, які склалися віками. А за інститутами і традиціями, за всією системою пануючих норм і духовних цінностей стояла релігія з її вищим беззаперечним «ultima ratio» («останній аргумент»).

Тож установка-орієнтація великих цивілізацій Сходу принципово відрізнялася від європейської з її ставкою на успішного і сильного індивіда, на суспільство як суму незалежних громадян тим, що не суспільство свавільних громадян-індивідів має нав'язувати свою волю існуючій системі, а, навпаки, система повинна безумовно панувати над людьми. Що ж стосується релігії, релігійної традиції і сформованих стереотипів культури, поведінки, мови, взаємовідносин, то вони в рамках кожної з цивілізацій були покликані конкретизувати задану установку і відповідним чином орієнтувати суспільство, використовуючи для цього століттями складені або нав'язані ззовні загально визнані в даному регіоні цінності, культи, обряди, міфи, норми побуту і багато іншого, аж до історично сформованих форм сприйняття характеру ментальної культури. Саме цією конкретикою цивілізації Сходу відрізнялися одна від одної, причому досить помітно, але ще більше вони відрізнялися від цивілізацій Заходу.

В таких східних країнах як Китай і Японія синтез релігій сформулював особливі стилі комунікації, які являються, по суті, специфічними та унікальними в порівнянні зі стилями західних цивілізацій.

Азіатським людям світ здається більш складним, ніж західним, і розуміння подій завжди потребує врахування багатьох важливих факторів, які не відносяться один до іншого простим, детерміністичним чином. Колективна, або взаємозалежна, природа азіатського суспільства сумісна з широким, контекстуальним поглядом людей Азії на життя і їх вірою, що

події дуже складні і визначаються багатьма факторами. Індивідуалістична, або незалежна, природа західного суспільства представляється спільною із західним фокусом на конкретних об'єктах, ізольованих від свого контексту, і з вірою західних людей, що вони знають правила, які керують об'єктами, і тому можуть контролювати їх поведінку.

Одна з найдавніших світових релігій, яка справила великий вплив на культуру і комунікацію Японії – Буддизм – поширилася в цій країні вельми швидко. В давнину японські воїни були далекі від ідеї смирення і досягнення Нірвани, тому вони «взяли на озброєння» досить своєрідний різновид Буддизму, що отримав назву Дзен.

Згідно з канонами Дзен, для досягнення Нірвани не обов'язково десятиліттями жити в монастирі. Досить вловити мить просвітління, яка може прийти до кожного. Бажаючи досягти просвітлення зобов'язаний бути байдужим до життя і смерті, володіти сильною волею, вести аскетичний спосіб життя. Адже весь навколишній світ – не більше ніж ілюзія, він ефемерний і непостійний, як міраж. Жорстка самодисципліна і безстрашність, які приписував Дзен, прекрасно підходили самураям. Який сенс триматися за життя, якщо ти незабаром відродишся для нового? Саме тому японські воїни йшли на смерть з посмішкою. І саме звідси бере свій початок звичай харакірі, або сеппуку.

Також однією з особливостей японської культури є Чайна церемонія (Тяною), яка відноситься до найбільш самотніх та унікальних видів мистецтва. Протягом багатьох століть Тяною відіграє істотну роль в духовному і суспільному житті японців. Це суворо розписаний ритуал, в якому беруть участь майстер чаю (той, хто заварює і розливає чай), і присутні при цьому дійстві. Перший – «жрець», що здійснює обряд, інші – учасники, що долучаються до нього. У кожного свої правила поведінки, які регламентують позу, рухи, манеру мови і, навіть, вираз обличчя.

Згадуючи про специфіку Китаю, не можна не згадати Велику Китайську Стіну – одну з найдавніших архітектурних пам'яток і символ могутності китайської цивілізації. Стіну будували тричі, протягом 2700 років. На будівництво заганялися військовополонені, ув'язнені і селяни, яких виривали з сім'ї і відправляли в північні райони. При зведенні стіни загинуло приблизно два мільйони людей, а їх рештки були замуровані в її основі. Тому в народі Велику Китайську Стіну досі нерідко називають китайською «Стіною плачу». І хоча Китайська Стіна є надбанням виключно китайської нації, безліч людей різних національностей щорічно прибувають в Китай з метою хоч трохи відчутися місцевою самотньою культурою.

В даний час, в силу зміни економічної ролі на світовому ринку, модернізація Китаю виявилася настільки стрімкою, що західні спостерігачі в буквальному сенсі не встигли змигнути оком. «Відсталася» середньовічна країна в одну мить перетворилася на потужну сучасну

державу. Немов з-під землі виростають заводи і фабрики, освоюються нові технології. Але це не заважає Китаю продовжувати залишатися досить замкнутою країною зі своїми специфічними нормами, цінностями, культурою та ідеологією. Навіть в китайській філософії термін «Піднебесна» використовується як синонім китайської цивілізації та порядку в їх розумінні, і позначає місце китайського народу в світі.

Серед специфічного та притаманного сучасним західним цивілізаціям, передусім Європі, цікаво відзначити вплив на громадськість шляхом залучення її до певної спортивної ідеології. Бізнесмени, спортивні адміністратори у своєму впливі на громадськість дуже активно почали використовувати спортивні змагання, особливо футбольні. Вони організовують різні фан-клуби, які намагаються керувати (інколи жорстко) поведінкою вболівальників. До таких фан-клубів, в першу чергу, відносяться Ультрас – групи найбільш активних вболівальників. Для них характерна міцна згуртованість, підпорядкованість своїм лідерам, певна ритуалізованість дій (вигуки, які супроводжуються відрепетируемими жестами), а також участь в різних заходах, які інколи ніякого відношення до спорту не мають. Цей вид впливу не можна недооцінювати, оскільки яскраві перемоги в тих чи інших змаганнях на рівні національних збірних перетворюються в потужний фактор єднання не тільки конкретних людей (вболівальників), але й цілої нації, сприяють виникненню відчуття єдинства, нероздільності.

Отже, досягнення постіндустріальної модернізації ряду держав Сходу багато в чому обумовлені збереженням традиційних політико-культурних ціннісних орієнтацій, єдності нації, скоординованими діями правлячої еліти, активним використанням державних важелів влади, що сприяють розвитку сучасних ринкових відносин в руслі національно-цивілізаційних пріоритетів. У цих державах вдалося висунути національну ідею, яка об'єднала переважну більшість народу на базі поваги традиційних культурно-політичних цінностей і активного включення в світові ринкові та інформаційні відносини.

Для сучасного Заходу, навпаки, характерна багатовекторність розвитку та тяжіння до мультикультурності. Але це часто не співпадає з інтересами та цінностями значних верств населення. Різкий наплив мігрантів в Європу створює вельми неоднозначну ситуацію. І тільки при певній асиміляції мігрантів в культуру західних країн можлива мультикультурність. Але Європа повинна твердо відстоювати свої, перш за все, християнські цінності (базову основу свого розвитку) і пов'язану з ними демократію. Якщо це буде відбуватись, «Схід» з більшою повагою відноситиметься до «Заходу», і зможе асимілюватися в західний соціум як в світ добра, гуманізму, віротерпимості, пошани до інших релігій. Якщо ж ні, то ситуація виникне непередбачувана. І культурне протистояння може

загостритись, а паблік рилейшнз в цьому, безумовно, виконуватимуть одну з домінуючих ролей.

Намагаючись порівняти PR в традиційних східних суспільствах за аналогією із західними, фахівці нерідко і оцінюють їх відповідно до критеріїв, вироблених американськими, англійськими, французькими комунікаторами. Тому, скидаючи з рахунків національну своєрідність, вони нерідко критикують відсутність в «східних PR» тих чи інших елементів, властивих комунікації в Європі або Америці. Зокрема, китайським фахівцям з PR в державній сфері ставилася в докір відсутність двосторонньої комунікації. При цьому англо-американські «критики» зовсім не враховували традицій взаємовідносин держави і суспільства в Китаї, що склалися протягом кількох тисячоліть.

Ділове спілкування східних та західних цивілізацій в сфері бізнесу та PR є одним з найважливіших компонентів взаємодії різних національних культур. Воно виступає складним процесом, опосередкованим ціннісною несумісністю національних бізнес-культур і повинно відбуватися так, щоб унеможливити будь-який міжкультурний конфлікт, спричинений зіткненням різних уявлень про належну поведінку. Цьому сприяє знання і дотримання вимог і правил культури міжнародного спілкування (крос-культурної комунікації) у бізнесі.

Проблема крос-культурної комунікації є особливо гострою, коли сходяться люди з істотними розбіжностями у поглядах на світ, звичаях, моралі, бізнес-етикеті тощо. Такі ситуації виникають між представниками, наприклад, європейської та арабської культур.

Безперечно, кожен народ має певною мірою специфічні уявлення про культуру міжособистісних стосунків, свої стандарти поведінки та спілкування - культуру знайомства, привітань, звертання тощо. Однак ділове спілкування у міжкультурному просторі послуговується фундаментальними міжнародними морально-етичними стандартами комунікативної поведінки, зокрема принципами чемності, пунктуальності, тактовності, поваги і толерантності. Обов'язковою умовою вдалого ділового спілкування між представниками різних культурних регіонів є ставлення до іншої культури як до рівноцінної, міжкультурна компетентність, знання національних звичаїв і традицій, специфіки національних бізнес-культур.

У арабській культурі, наприклад, важливу роль відіграє мусульманська духовна, звичаєва традиція, яку потрібно хоча б у загальних рисах знати і поважати, оскільки це одна з передумов ділового (бізнесового) успіху. Загалом вона орієнтована на встановлення доброзичливих стосунків із партнерами, а не на угоду. У більшості арабських країн угоди укладають за допомогою особистих стосунків (з членами родини, друзями, знайомими), що араби називають словом «васта» (дружба, знайомство). На час араби дивляться інакше, ніж

представники багатьох європейських країн. Для них більш важливі люди і взаємовідносини, ніж календар і годинник. Ліва рука в арабській культурі вважається нечистою. Під час їжі прийнято користуватися тільки правою рукою. Якщо треба щось передати арабу, це також робиться виключно правою рукою.

В азійських країнах на всі сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі і на культуру ділового спілкування, відчутно впливає релігія. Як і в арабському світі китайський бізнес зорієнтований спочатку на стосунки, потім – на угоду. Тому не варто сподіватися на вдалий бізнес із китайськими партнерами, не маючи з ними надійних, довірливих особистісних стосунків – «гуансі» («дух дружби»). Встановленню таких стосунків китайці віддають багато часу і сил. Китайська та японська культури - це культури низького контакту. А пильний, прямий погляд може сприйматися як спроба залякування або навіть знак прямої ворожості. Китайці та японці дуже пунктуальні і завжди намагаються зберігати стан гармонії. Можна легко втратити їхню повагу, проявивши незрілість або нестачу самоконтролю.

Майже в усіх європейських країнах ділові особи дотримуються формальностей у стосунках. Бізнес-культури багатьох північних європейських країн, передусім Німеччини, Великої Британії, орієнтовані на угоду, а ділова культура європейського Півдня (Іспанії, Італії) зорієнтована на стосунки. Загалом у цьому простежується закономірність: чим експресивніша культура, тим більше ділова сфера залежить від міжособистісних взаємин і неформальних контактів. Крім того, жителі країн Південної Європи більш схильні до поліхронності, тобто досить відповідально ставляться до часу. Найстриманішими бізнес-культурами Європи, де особливо цінується фактор часу, є британська і німецька.

Американська культура, не дивлячись на різноманіття етносів, які в ній представлені, теж має свій національний характер. У спілкуванні американці досить відкриті, їм не подобається підкреслена формальність. Вони ввічливі, тактовні, демократичні, не зважають на вік та соціальний статус співрозмовника. Однак дружні стосунки, що виникають у їхньому середовищі, досить формальні, а глибока емоційна прихильність є взагалі поодиноким явищем. Тут існують товариші по роботі, товариші по спорту, товариші родини тощо.

Отже, національна специфіка, манера ділового спілкування різних країн залишаються важливими елементами крос-культурного спілкування, яке тісно пов'язане зі зв'язками з громадськістю. Оскільки для ефективної взаємодії з представниками будь-якої культури необхідно хоча б частково в ній орієнтуватися, знати основні норми, аби не виникало конфліктних ситуацій як на міжособистісному рівні, так і на рівні держав.

Помітною тенденцією останніх десятиліть є активна асиміляція Заходом певних елементів культури Сходу. Це спостерігається,

наприклад, у святкуванні Нового року за східним календарем, що стало мало не певним ритуалом в деяких країнах Європи. Календарі із зображенням тих чи інших тварин, які асоціюються з певним роком, розповсюдження типової сувенірної продукції, пов'язаної з особливостями цих тварин, інтерпретацією їх сили та можливого впливу на долю людини – набули масових характер.

Енергійно розвиваються на Заході різноманітні суто східні види спорту. Від карате (з 1960-х років), тхеквондо, дзюдо до «екзотичної» на сьогоднішній день боротьби сумо. До речі, ще у 2003 р. в Україні з'явилася Федерація сумо, котра й зараз продовжує працювати; і українські спортсмени вже привезли чимало переможних медалей з різних чемпіонатів з сумо.

Одним з важливих факторів єднання людей, підкреслення того загального, що їх об'єднує виступають різноманітні заходи світового масштабу. До таких заходів відносяться зустрічі світових лідерів, міжнародні музичні конкурси, всесвітньо значимі спортивні змагання, зокрема Олімпійські ігри, в яких одним з головних елементів є підкреслення національних особливостей тієї країни, в якій вони проходять. Так, під час проведення Олімпіади в Пекіні цікаво відзначити, що порядок слідування команд у традиційній ході збірних визначався кількістю рисок в першому з ієрогліфів, утворюючих назву країни в китайській мові (в порядку зростання), що є досить незвичним явищем для багатьох людей інших національностей.

Хотілося б відмітити, що все більше й більше східних кулінарних рецептів з'являється на Заході. І це стосується не тільки поширення японських чи китайських ресторанів, а й появи східних страв в меню різних закладів, навіть, національної кухні.

Стрімкий розвиток в західних країнах набуває і так звана східна нетрадиційна медицина. До її найпопулярніших методів лікування відносяться: акупунктура (голковколювання), акупресура (точковий масаж), тайський масаж, шиацу (техніка японського масажу) тощо. Варто відзначити тибетську медицину та її трактат «Чжуд-Ши», які крім Тибету, Індії, Непалу, Китаю набули популярність також в Європі та Північній Америці, де широко застосовуються вітчизняними фахівцями з нетрадиційної медицини.

Прикладів, пов'язаних з активним проникненням східної культури на Захід (котрі часто підштовхуються різними PR) можна навести чимало, оскільки процес глобалізації, який охоплює економічну, фінансову та інформаційну сфери, ринкові відносини, культуру та інші галузі функціонування людства, неминуче веде до взаємовпливу різних культур, цивілізацій, країн.

Для західних цивілізацій, при характерній опорі на християнські цінності (перш за все католицизм і протестантизм), видимою є певна їх

дифузія. Глобалізація, а ще більше секуляризація йдуть швидкими темпами, тому проблеми соціальної моралі та комунікації явно виходять в число основних. Зазначимо, що західні цивілізації досить активно асимілюють певні цінності східних. З іншого боку, мігранти зі Сходу, в цілому, більш повільно асимілюються в культуру конкретних європейських країн. Звичайно, «західні PR» намагаються проводити політику мультикультурності, але вона зіштовхується з серйозними проблемами в плані діалогу різних культур.

Стосовно країн Сходу, відмітимо, що саме збереження традиційних цінностей і орієнтувань дозволило їм освоїти чимало досягнень західної техногенної цивілізації, не вестернізуючись в буквальному сенсі цього слова, модернізуватися економічно, зберігши основні риси своєї традиційної культури, зберігши, розвинувши, і примноживши свою ідентичність.

В результаті всезростаючого впливу на соціальну дійсність різних факторів міжнародного значення – економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну тощо, поступово стираються національно-культурні бар'єри і відбувається глобалізація культури. Але цей шлях надзвичайно тривалий і прогнозувати його вкрай важко. Безперечно, ми можемо стверджувати, що глобалізація не повинна деформувати менталітет народу, його релігію, національні ознаки – взагалі культуру та традиції. І кожна країна повинна це відстоювати. А суттєву роль і місце в цьому процесі повинні займати паблік рилейшнз, від гуманізму, об'єктивності та толерантності яких багато що залежить.

Список використаної літератури

- 1 Блэк С. Введение в паблик рилейшнз. / С. Блэк – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 317 с.
2. Джефкинс Ф. Паблик рилейшнз: Учебное пособие для вузов / Пер. с англ. под ред. Б. Л. Еремина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 416 с.
3. Ерасов Б. С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. Очерки общей теории. / Б. С. Ерасов. – М.: Наука, 1990. – 205 с.
4. Марков А. А. Теория и практика связей с общественностью: учеб. пособие. / А. А. Марков. – СПб.: СПбГИЭУ, 2011. – 163 с.
5. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. 2-е изд., испр. / М. М. Назаров – М.: Наука, 2002. – 239 с.
- 6 Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. / Г. Г. Почепцов – К: Ваклер, 2005. – 640 с.
- 7 Рубель К. В. Система зв'язків з громадськістю провідних країн світу. / К. В. Рубель. – К.: Знання, 1997. – 196 с.
- 8 Шишкина М. А. Публичные коммуникации в истории цивилизации. / М. А. Шишкина – СПб.: Роза мира, 2005. – 117 с.

ТРАНСГРЕСИВНІ ЦІННОСТІ ЯК ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

Одним з найважливіших джерел сенсу є цінності. Ми не будемо тут вдаватися в дискусію з приводу співвідношення цінностей і смислів. Відзначимо тільки, що для кожної людини деяка цінність може бути джерелом сенсу, а може і не бути ним. Особистість є складною системою, що має як стабільні, так і нестабільні складові. Частково її можна трактувати як відображення культури – особистість несе в собі всі найбільш важливі складові культури, в якій вона розвивається і функціонує. В особистості, як і в культурі, відбувається зіткнення тих чи інших тенденцій, що відбивають специфіку взаємодії людини зі світом. Ситуація, в якій людина знаходиться, призводить до того чи іншого прояву глибинних структур її особистості. При потраплянні людини до певної ситуації активізуються процеси осмислення даної ситуації і вироблення адекватної стратегії дій. При цьому найбільшою мірою активізуються найбільш засвоєні і закріплені структури особистості. Засвоєння культури відбувається двома шляхами: через пряме транслювання цінностей (у процесі цілеспрямованого виховання і т. п.) і непрямо – через спостереження, неформальну взаємодію з іншими людьми. В останньому випадку знання мають часто невербалізований характер і спрямовані на швидке та умовно адекватне орієнтування у навколишній дійсності. тримувані на різних рівнях передачі цінності можуть сильно відрізнятись, проявляється як незбіг декларованих цінностей з реальними вчинками. Р. Стернберг [6] підкреслював велику роль неявних знань у процесах прийняття рішень; логічно припустити, що і цінності (й оцінки), засвоєні неформальним чином, теж сильно впливають на наші рішення та поведінку, особливо в критичних ситуаціях. Потрібно сказати, що цінності, одержувані неформальним шляхом, краще засвоюються і закріплюються у структурі особистості, оскільки тісніше пов'язані з реальною життєдіяльністю людини.

Можна виділити дві протилежні за своїми функціями групи цінностей. Користуючись термінологією Ю. Козелецького, цінності цих груп можна відповідно назвати трансгресивними – спрямованими на творчість і розвиток, і охоронними – спрямованими на збереження стабільності існуючого порядку, норм тощо [4]. Безумовно, обидві групи цінностей важливі для існування суспільства, але саме перша група найбільш важлива для забезпечення виживання людини як виду. А. П. Назаретян вказує, що вирішення питань виживання людини можливе не через повернення до старих способів взаємодії з природою, а через

подальший розвиток науки і технологій, що створюють штучне середовище для життєдіяльності людини [5]. Це також стосується суспільного життя – тільки вдосконалюючи громадські структури, ми можемо сподіватися на гідне людини життя. Дослідження показують, що реалізація інновацій пов'язана з особливостями структури ціннісних орієнтацій особистості. Потрібно відзначити, що реалізація трансгресивних цінностей іноді знаходить вияв у протиправних діях, що може становити загрозу для суспільства. Але в кінцевому підсумку вона призводить до переходу суспільства на новий, більш відповідний людським правам і свободам, рівень розвитку.

За аналогією з поведінковими реакціями однієї людини, в історичному плані ми можемо охарактеризувати суспільство як таке, що більшою мірою прагне до ризику, інновацій, реформ або, навпаки, бачить основну цінність у збереженні своїх засад. Протягом всієї історії більшість спільнот обирало останню альтернативу, тільки європейська цивілізація послідовно вибрала інноваційний шлях, що призвело до існування сучасного світу (хоча, безумовно в більшості цивілізацій були періоди прагнення до інновацій, але вони змінювались довгими періодами застою). Хоча провідниками змін найчастіше були окремі особи і групи. У соціології їх називають «пасіонарний клас», і ведеться активне вивчення даного феномена. У психології даний феномен недостатньо вивчений. Особистість пасіонарія може являти собою найбільш виражений прояв вищих гуманістичних цінностей і смислів. Але також іноді несе в собі деструктивні тенденції, класичними прикладами є диктатори. Виникає питання: якою мірою самі цінності надають енергію пасіонаріям, а в якій вони просто виконують роль покажчика напрямку цієї енергії? Але в цілому, в суспільстві завжди переважають охоронні цінності, саме вони найбільше впливають на рішення пересічних людей. Можливо, це викликано тим, що будь-які інновації несуть в собі потенційну загрозу. Охоронні цінності пронизують всю нашу культуру, цілком можливо, що вони мають біологічну рироду. У всякому разі, виражене прагнення до творення нового є пізнішим еволюційним утворенням.

Суспільство завжди намагалося захистити себе від людей з нестандартною поведінкою і мисленням. Показовий приклад – ставлення до людей із психічними захворюваннями. Навіть у наш «освічений час» до таких людей нерідко ставляться з певною неприязню, піддають остракізму. Іноді носії прогресивних поглядів зараховувалися до психічно хворих. Але найбільш поширеним методом протидії реалізації трансгресивних цінностей завжди було переслідування, у тому числі кримінальне, їх носіїв. Є два шляхи утвердження в суспільстві трансгресивних цінностей: еволюційний і революційний. Перший – це коли влада не заважає і навіть сприяє утвердженню таких цінностей, проводить державну політику, відповідну настроям прогресивної частини

населення. Еволюційний шлях утвердження трансгресивних цінностей вимага від представників влади особистісної зрілості, досить високого рівня інтелекту, настановлення на діалог, що створює можливість для адекватних, зважених рішень в непростих ситуаціях суспільної кризи. Політик повинен знати, що суспільні вибухи найчастіше відбуваються в період великих очікувань змін на краще, і направляти енергію та ентузіазм в конструктивне русло [9]. Важливим вмінням політика є визначення моменту свого відходу від влади – іноді саме даний хід може забезпечити стабільність у суспільстві. Звичайно, ми назвали не всі якості, потрібні політику для реалізації адекватної державної політики в період змін, але недолік даних якостей призводить до дестабілізації ситуації, спрямування її на революційний шлях реалізації трансгресивних цінностей. В якості нормативної бази особистості політика повинна стати наявність чіткої просоціальної системи цінностей, спрямованої на утвердження гуманістичних ідеалів. Наприклад, політик має не допускати, прагнучи погасити політичний конфлікт, жертв серед мирного населення тощо. Для цього людське життя має найвищу цінність. Але, треба визнати, що влада є психопатологізуючим фактором для особистості, що може призводити до хибних рішень. Важливим завданням є недопущення до влади людей, потенційно схильних до патологічних проявів. Хоча, є гіпотеза, що група психічно хворих буде приймати більш моральні рішення, ніж група психічно здорових людей [3]. Все ж, роль психопатології у політиці залишається малодослідженою. Розвинений рівень інтелекту виявляється в умінні передбачати наслідки прийнятих рішень, у плануванні дій, у знаходженні способів контролю їх належної реалізації – у здатності керуватися принципами логіки та здорового глузду, уникаючи «халеп мислення». Наставлення на діалог виявляється в умінні чути всі протиборчі сторони і знаходити компромісні рішення. Також важливою складовою особистості політика є здатність не піддаватись шкідливим впливам з боку оточуючих і ситуації. Ця здатність є необхідною для прийняття адекватних рішень. Недостатній розвиток вищевказаних структур психіки у представників влади є важливим чинником у розвитку революційної ситуації. При цьому ми не відмітаємо об'єктивні причини і ситуаційні фактори, але хочемо вказати на вплив особистісних властивостей політиків, які пом'якшують (або, навпаки, поглиблюють) дію вищевказаних чинників. Потрібно відзначити, що прагнення до змін посилюється і послаблюється циклічно. Важливо зрозуміти психологічні умови активізації груп населення на протистояння влади. Ті, хто незадоволені наявним станом речей і прагнуть до змін, є завжди, але в цілому в суспільстві переважають охоронні цінності, прагнення до стабільності, безпеки. Існують соціальні механізми погашення революційних настроїв, які проявляються в утримуванні агресивних прагнень на побутовому рівні. Посилення виражених радикальних

настроїв іорганізованих груп опору владі пов'язане насамперед з придушенням соціальних механізмів контролю незадоволених прагнень особистості до кращого майбутнього. Адже члени так званих радикальних груп, незалежно від їх ідеології, найчастіше прагнуть змін життя на краще; ці групи виникають і активізуються у зв'язку з нездатністю влади задовольнити ці прагнення. Спроби покласти всю провину на представників революційних сил багато в чому безпідставні. Адже функція влади полягає в тому, щоб задовольняти потреби громадян країни, створювати психологічний комфорт– нездатність реалізувати дану функцію призводить до виникнення протистояння. Силова політика з метою усунення радикальних груп має своєю передумовою нерозвиненість когнітивних і особистісних структур осіб, що приймають рішення. Це, як правило, призводить тільки до загострення ситуації внаслідок посилення фрустрації і відчаю членів даних груп, змушених шукати інші способи реалізації своїх цінностей. Єдине, чого здатна досягти такого роду політика,– це зниження на короткий час активності даних груп в період переструктурування наявного у них образу ситуації і пошуку нових способів дій. Тільки усунення причин конфлікту здатне істотно знизити активність згаданих груп. Взаєморозуміння, діалог і максимально можлива реалізація цінностей і потреб людей здатні протистояти конфронтації. Треба відмітити, що йдеться, звичайно, не про іноземних загарбників, які видають себе за представників радикальних груп.

Разом з тим надмірне переважання трансгресивних цінностей призводить до дестабілізації в соціальній системі – виникає почуття невизначеності, небезпек, відсутності опори. Це почуття актуалізує охоронні цінності і викликає сильну охоронну мотивацію, особливо в особистостей авторитарного типу. Адже такі особистості не витримують умов невизначеності і у відповідь на загрозу в них активізуються охоронні смисли. В історичному плані ми знаємо, що за революцією часто йде контрреволюція, яка може стерти досягнення революції та погіршити стан справ в суспільстві. Контрреволюція виникає багато в чому саме завдяки вищевказаним особистостям. Потрібно відзначити, що феномена-вторитарної особистості, попри наявність фундаментальних праць з даної теми (наприклад: [1] [7]), залишається недостатньо вивченим. Ми спостерігаємо високий рівень агресивної поведінки в традиційних культурах, для яких є характерним високий рівень авторитарності, ієрархічність тощо. Крім того, авторитарність особистості великою мірою пов'язана з когнітивними вадами, про які йшлося вище. Взагалі для людей в традиційних культурах є характерними синкретичність та поверховість мислення, схильність до створення нераціональних міфологем, підвищена навіюваність тощо. Всі ці фактори впливають на адекватність прийнятих рішень, призводячи до різного роду помилок. Трансгресивні і охоронні

цінності тією чи іншою мірою присутні в психіці кожної людини. Вони можуть доповнювати одна одну: Д. Дейнер [2] вказує, що для успішної реформаторської діяльності реалізація прийнятих рішень повинна поєднуватись з деяким консерватизмом, що забезпечить стабільність в реалізації реформ та убереже від занадто нереалістичних прагнень. Тож, цікаво дослідити взаємодію вказаних груп цінностей в особі, яка приймає рішення.

Висновки

1. При прийнятті рішень треба враховувати цінності, що панують у суспільстві на даному етапі його розвитку. Брак розуміння цього призводить до суспільних збурень.

2. Можна виділити трансгресивні та охоронні цінності, як чинники суспільно-політичних рішень на різних рівнях суспільної ієрархії. Цікаво простежити взаємодію цінностей цих типів у процесі прийняття рішень.

3. Поєднання трансгресивних та охоронних цінностей як чинників прийняття рішень в процесі реалізації реформаторської діяльності сприятиме успіхові останньої.

4. Неадекватність рішень, що приймаються, великою мірою пов'язана з переважанням охоронних цінностей та браком у даної особи навиків взаємодії із системою з високим рівнем невизначеності.

Список використаної літератури та джерел

1. Адорно Т. Исследования авторитарной личности // www.klex.ru/a2q
2. Дернер Д. Логика неудач. М.: Смысл, 1997. 242 с.
3. Кемпинский А. Психология шизофрении // <http://www.klex.ru/3pf>
4. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологические эссе) К.Лыбидь, 1991. – 288с.
5. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (Синергетика-психология-прогнозирование) // www.klex.ru/2e0
6. Стенберг Р. Практический интеллект. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 272 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. 384 с.
8. Юревич А. В. Социальная психология революций // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т. 3, № 4. С. 110-132.

ГРОМАДЯНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Протягом десятиліть після здобуття Україною незалежності громадянське протистояння в державі перебувало в латентній фазі й характеризувалося лише короткими політичними кризами (без залучення широких соціальних верств), але останніми роками набуло більш відкритої форми. Події «Євромайдану» та анексія Криму, агресія Російської Федерації на сході України разом із загостренням протиріч між різними групами інтересів всередині держави запустили військові, політичні, економічні та зовнішньополітичні механізми внутрішньої та міждержавної конфронтації, яка супроводжується значною ескалацією внутрішньодержавного соціального конфлікту. У цьому конфлікті, особливо у його внутрішньо політичному аспекті, надзвичайно важливу роль ідіграє громадянське протистояння як комплексний багатофакторний процес внутрішньодержавної конфронтації між групами в суспільстві (включаючи представників політичної влади), який характеризується наявністю у сторін глибоких протиріч відносно сприйняття та оцінки тих чи інших ідеологічних понять. В контексті поширення глобалізаційних процесів у світі, деконструювання громадянського протистояння набуває міжнародного аспекту.

Про актуальність поглибленого вивчення психологічних механізмів досліджуваного феномену в соціальних медіа свідчать сучасні політичні та психологічні проблеми українського суспільства та світу, на які мають вплив зокрема і глобальні процеси. По-перше, комплексне розуміння громадянського протистояння на теоретичному та практичному рівні має відігравати значну роль в мінімізації негативних соціально-політичних наслідків в Україні. В Указі Президента України 399/2014 від 13 квітня 2014 «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» події, що відбуваються в цих областях, визначають саме як громадянське протистояння. Конфронтація груп громадян України, яка базується на протиріччях в сприйнятті та оцінках дійсності, не обов'язково приймає відкриту форму та передбачає агресивні дії, що не робить її менш небезпечною. Вона може відбуватися і на рівні політичних еліт з різною ідентичністю, і на побутовому. Розуміння історії та форм громадянського протистояння в Україні допоможе усвідомити його зв'язок із такими небезпечними для України явищами, як агресивний регіоналізм, мовне, міжрегіональне та міжконфесійне протистояння, а також прояви сепаратизму. Враховуючи роль міждержавних відносин в процесах

врегулювання конфлікту, необхідно враховувати міжнародний компонент в розробленні стратегії деескалації протистояння.

По-друге, в умовах ведення військових дій на території країни надзвичайно небезпечним фактором постає агресивна протидія різних «груп інтересів», які здійснюють свідомий цілеспрямований вплив на політичне життя суспільства. Враховуючи низький рівень політичної культури в Україні протидія цих «груп інтересів» часто асоціюється в першу чергу не з плюралізмом думок, а з дестабілізацією соціально-політичної ситуації та загостренням громадянського протистояння. При цьому розуміння груп інтересів не збігається з поняттями політичних еліт та політичних партій, оскільки в українських реаліях до впливових груп належать також фінансово-економічні, олігархічні, військові групи, які не належать до політичних еліт та не асоціюються з конкретними партіями. Мало того, зазначені «групи інтересів» можуть впливати одночасно на різні політичні партії, що належать до їх зони впливу. Це матиме наслідком конструювання різних дискурсів, що відповідають задачам певної «групи інтересів», але в той же час є конкуруючими, оскільки транслюються різними партіями, відповідно до ідеологічної платформи останніх. Ця взаємодія дискурсів є важливою для дослідження побудови відносин влади в суспільстві та впливу означених груп на конструювання/деконструювання громадянського протистояння. По-третє, поширення комунікативних технологій та розширення доступу до мережі Інтернет разом з присутністю користувачів у соціальних медіа сприяє політичній мобілізації суспільства. Революційні події за кордоном та політична криза 2013-2014 рр. в Україні довели значну роль соціальних медіа в політичній мобілізації суспільства, що серед іншого пов'язується високою соціально-політичною активністю значної кількості користувачів соціальних медіа. Попри те що цей канал трансляції дискурсу не є всеохопним, він справляє вплив на цільову аудиторію, яка долучаються до політичних перетворень в суспільстві. Таким чином соціальні медіа виступають каналом конструювання громадянського протистояння з використанням різно спрямованих дискурсивних практик. Крім того, завдяки соціальним медіа протистояння розширюється, залучаючи ті верстви населення, які зазвичай не відзначалися високою політичною активністю. Це поглиблює конфлікт ідентичностей та соціальну напруженість в суспільстві. Отже, актуальність дослідження українського політичного дискурсу в соціальних медіа і того, як конструюється в ньому громадянське протистояння, продиктована його важливим впливом на політичне життя країни, політичну ідентичність груп та інформаційно-психологічну безпеку України, і це дослідження має зв'язок із глобалізаційними процесами. Крім того, соціальні медіа використовувалися та використовуються не лише у внутрішній, а й у зовнішній політиці, та є важливим чинником зовнішнього впливу, який є

важливим інструментом глобалізації. В сучасному політичному житті дія соціальних медіа чинника найкраще вбудовується в концепцію «м'якої сили», запропоновану Дж. Наєм. Най пояснює це поняття як спроможність впливати на різних акторів шляхом приваблення, а не примушення або підкупу, та стверджує, що ця спроможність ґрунтується на можливості видозмінювати погляди інших [1, 95]. Для дослідника «м'яка сила» є в першу чергу привабливою, та постає з позитивного сприйняття культури, політики та ідентичності країни [2, x]. Для сьогодення одним з проявів «м'якої сили» залишається публічна дипломатія. Я. Мелісен зауважує, що публічна дипломатія стала типовим компонентом м'якої сили через своє залучення в загальну дипломатичну практику, зокрема США та Європейського Союзу [3, 23]. Він стверджує, що попри те, що публічна дипломатія є інструментом зовнішньої політики, вона має утримуватися від надмірного зв'язку із зовнішньополітичними цілями, оскільки такий зв'язок грає контрпродуктивну роль – публічна дипломатія має через дискурс пропагувати цінності, а не займатися міжнародним лобізмом. Для Мелісена, серед проблем публічної дипломатії також присутні слабквзаємодія (брак двосторонньої комунікації) та відсутність орієнтації назвичайних громадян.

Будучи одним з інструментів «м'якої сили», публічна дипломатія має бути спроможною легко підлаштуватися під вимоги часу. Один з напрямків, який дозволяє таку мобільність та гнучкість, є електронна дипломатія. Згідно з Н. Уесткотом, цілями електронної дипломатії є трансфер ідей, мереж та інформації [4,16]. Посилаючись на парадигму Дж. Ная, Уесткот підкреслює, що саме трансфер ідей через дискурс є основним джерелом успіху в зовнішній політиці, та зазначає, що присутність у віртуальному просторі дозволяє впливати на світову думку та підлаштовувати політику під різноманітні аудиторії [4, 17]. Він визначає, доповнюючи погляди Мелісена, що інтерактивність, тобто можливість співпрацювати з аудиторією в режимі реального часу та реагувати на її потреби, робить цей трансфер ідей найбільш ефективним. Дослідження громадянського протистояння в соціальних медіа як елементу ланцюга «електронна дипломатія – публічна дипломатія – зовнішня політика» та подальше узагальнення щодо значущості цього процесу потребує визначення кількох важливих аспектів. По-перше, необхідно висловитися щодо ефективності та ролі цього методу у зовнішній політиці, по-друге, зауважити щодо того, чи може дискурс в соціальних медіа інтерпретуватися як офіційні повідомлення. Це питання варто розглянути на прикладі країн Європейського Союзу, як базових та найбільш активних зовнішніх партнерів України, який зацікавлений в деескалації конфлікту в Україні та деконструюванні громадянського протистояння. З метою усвідомлення ефективності комунікацій в соціальних медіа важливо пам'ятати, наскільки ефективно відбуваються

процеси деконструювання протистояння в цьому середовищі, тобто, якою мірою соціальні медіа сприймаються цільовою аудиторією. З одного боку, подібне сприйняття може бути досить успішним, адже автентичність джерела вважається одним з визначних факторів переконливості повідомлення в Інтернеті [5, 186]. Людям часто властиво у пошуках інтерпретації та усвідомлення змісту повідомлення покладатися більше на персонально висловлені повідомлення у соціальних медіа, ніж на традиційну пресу [6, 18], і персоналізовані новини звучать більш переконливо та надійно.

Визначається, що довіра мусить мати раціональну основу, базуватися на знанні та розумінні специфіки медіа, їхніх механізмів функціонування. Занижений рівень медіа-культури часто призводить до того, що така довіра різко знижується [7, 225]. Соціальні медіа надають аудиторії інформацію з різних джерел, які люди з кола оточення споживача визначили цікавими та достовірними. Таким чином, користувачі більше не обирають джерело змісту, вони обирають саме повідомлення [8, 260], спираючись на рівень довіри до людей або рівень взаємопов'язаності з певними ньюзмейкерами в соціальних медіа. Це обумовлює плюралізм джерел та думок в соціальних медіа. З іншого боку, у функціонуванні соціальних медіа як джерела інформації актуальним є т. зв. «парадокс розмаїття», визначений Дж. Наєм як одна з характерних рис інформаційного суспільства. Згідно з Наєм, надмірний розвиток інформаційних технологій призвів до ситуації, коли величезні обсяги інформації відволікають людей від важливих повідомлень. Таким чином, в сучасних умовах більш важливим ресурсом є не інформація, а увага [1, 99]. Особливо актуальним цей парадокс є для консервативних груп суспільства, які менше довіряють інформації, опублікованій індивідами, аніж тій, що надійшла з інших джерел [8, 255]. У зв'язку з цим, важливо ретельно працювати над репутацією джерел. Як відомо, «Інтернет пам'ятає все», тому повідомлення в соціальних медіа, що виконують функцію публічної дипломатії, мають бути ретельно відібрані, транслюватися в рамках офіційної політики. Це приводить нас до обговорення: чи можливо розглядати такі соціальні медіа, як Твіттер або Фейсбук, та повідомлення посадових осіб у них як елемент офіційної дипломатичної стратегії, зокрема для ЄС? У сучасних умовах, персоналізована діяльність публічної дипломатії (соціальні мережі, блоги) надала цільовій аудиторії можливість безпосередньо спілкуватися з іноземними агентами політики, які в даний час сприймаються як звичайні ординарні люди, а не як безособова державна машина [9, 543]. Тим не менш, можна вважати, що соціальні медіа належать до сірої зони того, що є офіційним і приватним. Європейська Комісія розробила орієнтир із соціальних медіа для своїх співробітників. Цей документ стверджує, що заяви працівників є особистими і не можуть розглядатися як ті, що

представляють офіційну позицію Комісії, а співробітники не можуть говорити від імені Комісії. Тим не менш, цей акт також повідомляє, що Комісари, Спікери, Голови Представництва та прес-офіцери уповноважені та мають право говорити від імені Європейської Комісії та передавати політичні повідомлення. У відповідь на зростаючий інтерес до соціальних медіа, персонал що співпрацює з прес-офіцерами також був долучений до цієї групи [10]. Офіційні представники Європейського Парламенту також активно використовують соціальні медіа для щоденної комунікації [11]. Отже, електронна дипломатія ЄС функціонує в рамках публічної дипломатії, та повідомлення її агентів впливу у соціальних медіа можуть мати офіційне тлумачення. Крім того, значний обсяг акаунтів у соціальних медіа представників ЄС надає розуміння того, що Інтернет та соціальні мережі активно використовуються ним для поширення інтересів та цінностей та посилення традиційних каналів публічної дипломатії [12, 30]. В Україні європейська електронна дипломатія активно взаємодіяла з громадянським суспільством, зокрема під час подій «Євромайдану», та її інструменти були використані в якості реакції на переважну більшість значущих внутрішньополітичних подій. Отже, в контексті глобалізаційних процесів дослідження психологічних механізмів деконструювання громадянського протистояння має суттєве значення, враховуючи потужні можливості міжнародних акторів із роботи в цьому напрямку. Запропоновані в результаті дослідження глобального компоненту деконструкції громадянського протистояння для деескалації соціального конфлікту матимуть практичне значення для впровадження в діяльність українських органів державної влади, зокрема Міністерства закордонних справ та Міністерства інформаційної політики України. Результати дослідження матимуть практичну цінність з точки зору упередження конфліктних ситуацій та захисту інтересів держави, суспільства та громадян в інформаційно-психологічному середовищі. Крім того, результати дослідження та сформульовані на їх основі психологічні висновки можуть бути використані при розробці навчальних курсів з психології, філософії, психолінгвістики, теорії та практики комунікацій, конфліктології; у наукових роботах, присвячених вивченню громадянського протистояння, дискурсивних механізмів у соціальних медіа; для мінімізації негативних наслідків конфліктів між представниками різних форм ідентичностей в Україні. Отримані результати можуть використовуватися практичними політичними та соціальними психологами в ході розробки соціальних програм, та політичними консультантами в ході передвиборчого процесу.

Список використаної літератури та джерел

1. Nye J. S. Public diplomacy and soft power //The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Т. 616. – №. 1. – С. 94-109.
2. Nye J.S. Soft power: The means to success in world politics. – Public Affairs, 2004.
3. Mellissen J. The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice //The New Public Diplomacy-Soft Power in International Relations.
4. Westcott N. Digital diplomacy: The Impact of the internet on international relations. – 2008.
5. Kusumasondjaja S., Shanka T., Marchegiani C. Credibility of online reviews and initial trust The roles of reviewer's identity and review valence //Journal of Vacation Marketing. – 2012. – Т. 18. – №. 3. – С. 185-195.
6. Xiguang L., Jing W. Web-based public diplomacy: The role of social media in the Iranian and Xinjiang riots //Journal of International Communication. –2010. – Т. 16. – №. 1. – С. 7-22.
7. Баришполець О. Т. Психологія масової комунікації та медіа-освіти //БК 88.5 я 43 Н 12 Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології АПН України (протокол № 8/06 від 10 жовтня 2006 р.). – С. 220-231.
8. Ismail S., Latif R.A. Authenticity issues of social media: Credibility, quality and reality//World Academy of Science, Engineering and Technology. – 2013. – 74. – С. 265-272.
9. Zhong X., Lu J. Public diplomacy meets social media: A study of the US Embassy's blogs and micro-blogs //Public Relations Review. – 2013. – Т. 39. – №. 5. – С. 542-548.
10. European Commission. Social Media guidelines for all staff.– [Електронний ресурс] // Режим доступу до джерела:– ec.europa.eu/ipg/docs/guidelines_social_media_en.pdf
11. Vesnic-Alujevic L. Members of the European Parliament online: the use of social media in political marketing. – Wilfried Martens Centre for European Studies, 2013.
12. Duke S. The European External Action Service and Public Diplomacy //Discussion Papers in Diplomacy. – 2013. – №. 127.

MIGRATION, TOLERANCE AND GLOBALIZATION IN THE MODERN SOCIETY: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The issue of migration, which for quite a while has been one of the most topical themes in our national social and political discourse, is broad and versatile.

The problem of migration today had turned into an inalienable component of the modern life. By the beginning of the XXI-st century, according to the official statistical data of the International Labour Organisation, only the number of working emigrants in the world has reached from 36 to 42 millions (and with their family members, according to some statistical sources, their number is approximately 120 millions of people) [1]. Approximately 5 millions of the European Union citizens permanently live today on the territory of another EU country.

In the context of the globalisation processes, which have spread all over the world, migrations, and together with them the precipitately intensifying inter-culture dialogues, became everyday events. Every year over half a million of people come to the EU countries using different illegal channels, and 400000 more officially seek shelter on the European continent.

The differences in the levels of life and economic possibilities between countries and some other factors, which motivate people to leave their countries in the search of better life, have made the migration processes irreversible. The difference between the economical levels of the richest and the poorest countries in the world today exceeds 100 times, and between Ukraine and industrially developed countries it reaches 30 to 50 times. Great disproportions, in particular, in the salaries, have formed between the states – members of CIS.

Today migration is the main factor which promotes the multicultural processes and globalisation. The concept of multiculturalism presupposes “integration without assimilation”. Multiculturalism is the co-existence of many cultures in one space which, as a rule, has state borders. The multiculturalism practice continues the traditions of post-modernism, oriented at the openness, pluralism and inter-penetration of cultural worlds.

Traditionally, in our home and foreign academic and political circles, globalisation is identified with Americanisation. The modern fighters against globalisation in Europe and all over the world organise demonstrations under the slogan of opposition against the American culture. However, in the context of multiculturalism globalisation is considered without the American leadership, without the domination of American mass culture. The former United Nations Secretary General, Butros Gali said: “We do not cease to speak about globalisation. It is a reality indeed. The economy, finances,

communications are all globalised. The world encounters problems, which have reached global scales in the domains of ecology and organised crime, it struggles with global epidemics. What we need, though, is the globalisation of the democracy, its spreading to the international relationships. And the best way to achieve this is to support the cultural variety, which I call multi-culture” [2].

A multicultural society is capable of combining the equality of opportunities with cultural distinctions. It is a liberal society, which, having overcome the social injustice of capitalism, is also capable of overcoming the injustice based on racism.

There is no doubt that the actualisation and development of cultural distinctions enrich the society (if we perceive diversity as a treasure), but one cannot fail to see also the possible negative consequences, namely that it promotes the development of identification, based on the “we - they” opposition. Multiculturalism in itself does not guaranty the establishment absolute tolerance in such a society; on the contrary, it lays the base for intolerance where purpose-oriented politics on the achievement of tolerance is realised.

The integration of cultures in the modern situation of globalisation has set the problem of cultural tolerance, the problem of complex collective identities, of peaceful coexistence of different cultures in one country and equal rights of cultural values.

From the perspective of socio-cultural approach, tolerance in general stands out as tolerance and respect to everything “alien”, it is connected with the necessity to enlighten the society, to develop tolerance and respect to each other in its members, to destroy the psychological barriers, which lead to the appearance of phobias.

Tolerance means respect toward another culture, its understanding and adoption of its best features, an orientation at a positive dialogue, goodwill and neighbourly attitudes in the inter-ethnic relations.

National tolerance can be singled out as an independent semantic unit – it is a general human value, which bears specific features of a national character, national spirit, is an inalienable element of the mentality structure, oriented at freedom and justness [3]. National tolerance is especially vividly expressed in relation toward people of other nationalities and religious denominations, it counteracts intolerance. The purpose of national tolerance is the consolidation of society and nations, the achievement of international reconciliation with political means, liquidation of negative tendencies in the sphere of national relations. As the authors of the ethnologic dictionary point out, “national tolerance is a special frame of mind, a life psychological attitude, which enables people to assess another national “they” as equally important as their own “we”. It is an internal overcoming of intolerance and lack of receptivity of something “alien” at the level of one’s own mentality, the acceptance of the existence of a “different national truth”, another approach to national problems” [3].

According to the Declaration of Principles on Tolerance, adopted by UNESCO in 1995, tolerance is defined as a value and a social norm of a civic society, which shows in the right of all its individuals to be various, in the guarantee of stable harmony between various religions, political, ethnical and other social groups, in a respectful attitude to the diversity of various world cultures, civilisations and peoples, in the readiness to understand and co-operate with people, differing in appearance, language, religion, customs and beliefs. Constructive interaction of social groups, which have various values, religious and political views, can be achieved on the basis of establishing norms of tolerant behaviour and developing skills of intercultural interaction. In such understanding tolerance becomes a base both of ethnical diversity and a policy of consent and unity.

Thus, the modern understanding of the concept of tolerance is wide enough. Human rights defenders consider it primarily as a means of overcoming all the forms of racism and racial discrimination. This approach to tolerance does not mean disregard of other forms of intolerance. People simply recognise the fact, that intolerance in the modern society is expressed most vividly in discrimination based on the people's race, national or ethnical origin. From the human rights defenders' point of view, to overcome intolerance in the society we need appropriate state policy, legislative base and proper laws application.

Although tolerance is not a legal category, the concept of tolerance (in the sense of "permission and acceptance of differences") finds its reflection in the philosophy and ethics of law. Both the history and the present time set many examples of polar ethnical approaches in the legal systems of various countries. For instance, the traditions of general Japanese ethics of law prescribe the preservation of absolute national identity. The Japanese "hold all-round defence of identity" not only in their external affairs (against foreigners), but also in the internal policy (against ethnic and socio-cultural minorities) [4]. As the researchers emphasise, the European understanding of the minority rights is absolutely inapplicable in Japan, because all the "not quite Japanese people" inside the country strive not to isolation, but to assimilation, while the traditions and the prevailing public opinion don't grant it to them [4].

Tolerance is inherent to liberal-democratic paradigms. In Australia the policy of the immigrants integration provides them a possibility to preserve their cultural and ethnical identity. However, even in Australia concern is expressed in the recent years as to the preservation of the English-Celtic cultural heritage of the first Australia colonists in connection with the scale the immigration processes have taken.

It is necessary to note, that the formation of cultural tolerance is a bilateral process. The immigrant communities should also master the culture of communication, learn to be tolerant and display loyalty, demonstrate to the

local population the positive features they can contribute to the society development. The local community should help them to cope with these tasks.

In Europe, where national identification is historically very strong, the internal cultural differences are perceived rather sceptically by the majority of population. The low socio-economical and political status of the ethnic immigrants in Europe is the best confirmation of this fact.

The attitude towards immigrants is ambivalent. On one hand, immigration helps to solve difficult technical and economical problems in Europe, but on the other hand, the European public opinion tends to connect the growth of criminality with the increasing number of immigrants. This attitude, as well as the fear of Islamic fundamentalism, have resulted in the fact that the Europeans support more and more the ultra-right political forces, which include the slogan “Europe – for the Europeans” in their program documents. These parties receive the electors’ growing support at different levels of elections.

Being the main reason of the loss of ethnic and cultural structure homogeneity in the modern national states, immigration, on one hand, makes a positive contribution – enriches the society, but on the other hand it is associated with disorder, poverty and criminality. The majority of Europeans are not interested at all in the question, whether immigrants make a positive or negative contribution to the society. It is quite obvious to them, though, that this contribution changes the customary society. And many Europeans don’t welcome any changes in the society, where they live. They do not agree to the necessity of immigration, which introduces religions and traditions alien to the European mentality.

Nevertheless, one of the serious arguments to the benefit of immigration and thus, multiculturalism, consists in the fact, that by inviting foreigners many European countries try to overcome the natural decrease of their population. In this context immigration is a means of countering the ageing of the population.

According to the calculations made by UN, by 2050 the number of Europeans will decrease by 75 millions in comparison with today, despite the immigration. However without the migrants the losses would be catastrophic – they would make minus 119 millions of people. Contrary to the European tendencies, the population of North America will continue growing in the following decades, and the immigrants will enhance this tendency.

The activation of the processes of international migration, resulting in the changes of ethnic proportions and the growth of national and denominational variety in the countries, makes the international community respond intensively to these modern challenges. For example, the International Labour Organisation (ILO) beginning with 1990-s is carrying out extensive research in the field of struggle against discrimination of migrants and minorities in the sphere of production. A number of research works were published, which present examples of cases and characteristic features of discrimination in the field of employment in different countries. The research data obtained by the ILO

served as a basis of certain legislative and political measures taken in Belgium, Germany and Denmark.

Psychological Motives of Migration.

The people's mobility (in space and time) is a necessary condition and result of the open society forming, and thus, it is possible to assume that this millennium will be marked with an explosion of migratory processes.

The situation of emigration is extreme for a person, because it requires psychological readiness to live in absolutely new conditions. We can single out some general features of the emigration situation, which a person who has moved to another place of residency encounters. In every case the following events take place: 1) the former situation of life, with which a person was psychologically integrated, changes dramatically; 2) a new, unknown social situation saturated with a number of problems opens before the newcomer, it makes him/her enter a strange, alien world; 3) the person's picture of the world changes, and this results in corresponding changes in the mode of his/her life, or vice versa, the changes of his/her life mode cause modifications in his/her picture of the world. [6]

It is known that a human being lives and functions not only in the space and time of the real, physical and social world, but also in his/her own individual space and time, which depend on the person, is conditioned by him and is impossible without him. This understanding was formed due to the classical psychological researches in the field of psychological time as one of the major characteristics of an individual. This issue was examined in the works of Kronik A. A. (1984), Golovakha E. I., (1991), Ritkherman G. D. (1990), and Serenkov K. N. (1993).

The psychological content of the problem of time can be most fully expressed in the concept of *experience*. According to the well known Russian psychologist L. S. Vigotskiy (1984), an experience is "a unit, which presents in an integrated way, on one hand, the environment – things that are experienced, – and on the other hand, the way a person experiences them. Thus, all the features of a personality and all the features of one's environment are presented in an experience". One of the problems is related to a person's ability to master the time of his/her life – to expand its scopes, to preserve what he/she had acquired, to forecast the future. To achieve this, one must not only learn the regularities of the external, environmental – physical, biological and social – time, in which he/she lives, not only understand how these regularities show up in every person's unique life, but also to form on its basis one's internal well developed system of concepts on one's personal past, present and future.

On the whole, readiness to emigration has close connection with a specific kind of reflection of one's temporal prospect, namely with the inability to see one's future in the existent spatial co-ordinates. Emigration, regardless of its concrete form, is always preceded by a feeling of certain misbalance, violation of the usual equilibrium.

The lack of optimal terms for the realization of one's needs pushes the citizens of one country to move to another, where these needs can be realized. These needs can consist in the striving to improve one's economic conditions, to join with one's relatives, to attain ethnic development, to have wider possibilities for professional activity, to acquire a better social status, etc.

After 1991 an enormous stream of emigrants gushed from the countries of the former Soviet Union to the developed industrial countries. During the period from 1991 to 1993 175485 persons moved for permanent residence to other states only from Ukraine. From 1994 to 1999 the number of Ukrainians who emigrated to economically developed countries grew more than 1,5 times. This tendency is a direct manifestation of the "economic emigration" phenomenon, because the issue concerns the Ukrainians by nationality, for whom the ethno-cultural or patriotic motives of emigration are scarcely important. Besides the economic reasons, only the motives of reunion with their families are possible in these cases. In 2005 39580 persons have emigrated from Ukraine. [5]

The economic crisis in Ukraine, the absence of guarantees of human rights realization in different fields – all these facts undoubtedly ground the reasons of the modern emigration, in which different social strata and groups of Ukrainian people are involved. The emigrant moods in this country are most strong in students, research and management workers – that is, in people with college and higher school education. Till recently the predominating category of emigrants were young people aged under 35 years, but today the wave of emigration involves not only young people, but also seniors in the age of 61 years and more.

To the point of view of some researchers, which have considered the factors causing mass emigrant outflow from the former USSR republics, the economic determinism prevails, i.e., the emigration from the post-Soviet territory is based mostly on economic motives. At the same time, both the psychological research and the specific features of the migratory processes show that the leading role belongs not to the economic factors as such (they rather act as a background), but to the influence of psychological factors on the migratory moods [6]. Both individual researchers and large scientific collectives carry out wide scale investigations in different regions of the post-Soviet territory today. The majority of researchers agree that among the wide variety of motives for emigration of people from the post-Soviet states, the ethno-political reasons (the adoption of laws which violate human rights, interests, or national dignity), inter-ethnic tension and the motives of labour migration prevail.

Conclusion

Today migration is one of the most topical problems in Ukraine. We should be concerned about the brain drain and depopulation of our country. The solving of this problem requires certain measures taken at the state level and a

wider scientific research. The social and psychological approach allows to single out the social and the psychological aspects of the problem, to assess the emigration of different social groups in a differentiated way. The problem of migration can obviously be solved if Ukraine solves its internal crisis, foremost in the field of economy and peaceful life.

References

1. The State Committee of Ukraine on Statistics / www.ukrstat.gov.ua/.
2. Global does not mean one-coloured. The modern world needs preservation of linguistic and cultural pluralism // *"New Time"*, 2001, № 5, c. 26.
3. Ethnos, Nation, Society. An Ethnologic Dictionary. Moscow, publishing House «VITTAN». 1996, P. 148.
4. S. Korolev. The Japanese conception of human rights. In the book: Human Rights: the Conclusions of the Century, Tendencies, Prospects. Edited by E. Lukashева Moscow, 2002. P. 414-416.
5. L. Rybakovskiy. Demographic safety: geopolitical aspects and migration. In the book: Migration and National Safety. Issue 11. Press MAX, Moscow, 2003, P. 15-29.
6. A. S. Smirnov. A Study of the Life Plans of Potential Emigrants. 2001.
7. V. Susak Ukrainian Guest Workers and Immigrants in Portugal (1997-2002). Kiev, 2003, p. 197.
8. O. Ivashko, A. Ben'. Five millions of people are earning money abroad. In addition they are doing this illegally // *The Voice of Ukraine* April 3, p. 2.
9. V. Tyshkov. Ethnology and Politics. Scientific Publications. Moscow, «Science». 2001, P. 110.
10. Peter Stalker. Workers without Frontiers. The Impact of Globalization on International Migration. ILP, Lynne Rienner Publishers, USA, 2000, p.1.

РОЗДІЛ 6.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА ДОПОМОГА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

УДК159.9(091)

Н. А. Бастун

ВПЛИВ ІСТОРИЧНОЇ ГЕНЕЗИ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ НА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНУ ПРАКТИКУ

Термін «моральна дефективність» був вельми популярним у вітчизняній педагогічній практиці до середини 20-х років минулого століття. Ним характеризували дітей з поведінкою, що не відповідала нормам суспільної моралі. Цей термін (*moral insanity*) був уведений англійським психіатром Дж. Прічардом у 1835 і означав моральне божевілля - психічну хворобу, що пов'язана лише із моральною сферою, не зачіпає інтелект і має спадкову зумовленість [цит. за 4]. Теорія *moral insanity* розвинулася на основі ідей шотландської школи «філософії здорового глузду» кінця XVIII – початку XIX ст. [5], де йшлося про притаманність людині особливого морального почуття і вроджених моральних принципів [там само]. Це поняття у тодішній медицині стало теоретичною основою для подальшого виокремлення таких діагностичних груп, як психози, неврози, та психопатії.

На нього спиралися зокрема, такі автори, як Е. Дюркгейм (1902), Е. Крепелін (1906), швейцарські Е.Блейлер (1911) та К. Г. Юнг (1912). [4].

У російському перекладі (моральна дефективність), дане поняття набуло поширеності на теренах Російської імперії. У дитячій практиці, на його основі відбувалося становлення таких галузей, як дитяча психоневрологія та спеціальна педагогіка, проте, тоді це поняття мало локальну значущість. Стрибок у популярності терміну моральна дефективність припав на першу половину 20-х років минулого століття. Тоді, після першої світової і громадянської воєн, та внаслідок «червоного терору» сирітство й дитяча бездоглядність сягнули величезних масштабів. «Діти революції» з якими не справлялися педагоги, кваліфікувалися як морально-дефективні. До категорії «дефективних» зараховували і малолітніх злочинців, і безпритульних, і глухих та розумово відсталих дітей. Прикметно, що термін «моральна дефективність» був офіційним, – це відображено у державних документах того часу, таких, як Постанова про узгодження функцій Наркомосу УСРР і Наркомздоров'я УСРР, червень 1920 р.), та (Кодексі законів про народну освіту УСРР (1922) [4].

Проте, ще з дореволюційних часів фахівці зауважували значущість не лише спадковості, а й соціальних впливів на дітей згаданої групи [8]. Зокрема, правник М. Н. Гернет констатував, що «уроки вулиці» зістарюють обличчя дітей, бо тяжкі переживання, і відчайдушна боротьба за існування для них є передчасними [3].

Дуже різко проти терміну моральна дефективність виступали П. П. Блонський, Н. К. Крупська А. С. Макаренко та інші фахівці, вважаючи, що ним не виправдано таврують дітей, які постраждали унаслідок соціальних катаклізмів [2, 6, 9]. Завдяки зусиллям зазначених авторів з 1925 р термін «моральна дефективність» був виведений з офіційного ужитку (проте, надовго залишився в ужитку побутовому). Замість нього стали послуговуватися терміном важковиховувані діти, який хоч і не мав теоретичного підґрунтя, проте, відповідав запитам і тенденціям педагогічної практики, і не звучав образливо.

Наступний сплеск числа вуличних дітей в Україні припав на повоєнні роки – кінець 40-х та початок 50-х минулого століття. Незважаючи на значні зусилля держави, - організацію дитбудинків, шкіл-інтернатів і потужної системи «трудова резервів», неприкаяні підлітки, байдужі до шкільного навчання та схильні до асоціальної поведінки були поширеним явищем. Зокрема, за спогадами киян-дітей війни, чи не половина їхніх ровесників, - дворових приятелів і сусідів що мали подібні нахили, потрапила до місць позбавлення волі й додому вже не повернулася. У 90-ті роки – після розпаду Радянського Союзу – знову зросло число вуличних дітей, хоча й не так критично, як за півстоліття до того, – після війни. Серед них практично не було сиріт, проте, з різних причин, ці діти були позбавлені батьківського контролю. Багато хто з них вів бродячий спосіб життя, вживав наркотики, підпадав під вплив кримінальних злочинців тощо. У спокійні для суспільства часи число важковиховуваних дітей зазвичай зменшується, проте вони не зникають зовсім, і небайдужі батьки звертаються до фахівців з приводу їхньої опірності до виховних впливів. Найчастіше і батьки, і педагоги скаржаться на вперте небажання дітей навчатися, схильність до брехні, неробство, крадіяство, втечі з дому, безвольність егоцентризму тощо. У дошкільному й молодшому шкільному віці, поки дитина більш залежна від дорослих та мусить їх слухатися, вона не виглядає надто проблемною, хоча труднощів з її вихованням вистачає. Але на кінець молодшого шкільного віку і початок підліткового припадає найбільше звернень до психологів через особливості поведінки таких дітей. Прикметно, що підлітки з цілком благополучних сімей, чия рідня докладала неабияких зусиль до виховання своїх нащадків дивують дорослих примітивністю інтересів, які зазвичай обмежуються пасивними розвагами на зразок пошуку пригод «на власну чи чинсь голову», іграми, притаманними дітям мало дошкільного віку безцільним проведенням часу, схильністю до бродяжництва. та тим, що

вони не знаходять спільної мови із більшістю своїх ровесників, а зазвичай дружать з дітьми з неблагополучних родин [1].

Дитячі психіатри оцінюють такий стан як затримку психоемоційного розвитку, а з підліткового віку вже йдеться про формування психопатії нестійкого типу. Вони рекомендують цим дітям не лікування, а педагогічну корекцію шляхом індивідуального підходу, не розкриваючи його суті, вважаючи, що педагоги самі мусять віднайти цей підхід. Педагоги ж відносять таких дітей і підлітків до категорії важковиховуваних, бо пошуки індивідуального підходу до них найчастіше не мають успіху. У пенітенціарній педагогіці їх вважають правопорушниками неврівноважено-ситуативного типу із незначною негативною спрямованістю [7].

У 60-х роках минулого століття російський дитячий психіатр Є. Сухарева у своїй типології затримок психічного розвитку виокремила дисгармонійний інфантилізм [цит. за 1], Суть даного порушення полягає в тому, що при цілком нормальному, чи навіть випереджаючому фізичному і когнітивному розвитку й відсутності органічних уражень центральної нервової системи, у дитини спостерігається суттєве відставання у формуванні мотиваційно-потребової сфери та вольових якостей. Якщо порівняти психологічні особливості частини сучасних важковиховуваних із описами поведінки ровесників згаданих нами попередніх часів, то можна припустити, що спільні риси їхньої поведінки зумовлені перенесеною стресовою травмою.

Стрес – англійське слово, що означає напругу, тиск. Як науковий термін його ввели в ужиток фізіологи Уолтер Кеннон і Ганс Сельє, у науковий вжиток цей термін увійшов з 1946 р. [11]. Ним позначають особливий психофізіологічний стан, яким організм захищається від загрозливих, руйнівних впливів, і фізичних і психічних. Загалом, стрес є нормальною захисною реакцією здорової людини, яка забезпечує адаптацію до надзвичайних обставин. Проте, здатність людей до адаптації неоднакова і не безмежна, тому коли інтенсивність та тривалість небезпечного впливу, наприклад на психіку, перевищує можливості індивіда і не урівноважується адаптаційними резервами організму, то це призводить до психічної травми. Одна й та сама ситуація може бути для когось лише стресом, що мобілізує життєві сили, а для іншого – руйнівним потрясінням, – психотравмою [13].

Поняття психотравми виокремилося на Заході у кінці ХХ століття. На ті часи життя людей стало значно спокійнішим і впорядкованішим, ніж у попередні десятиліття, – аварії, катастрофи та масові потрясіння стали траплятися значно рідше і зачіпали вже порівняно невеликі групи людей. На тлі «спокійного суспільства» зміни психічного стану людей, які пережили сильні потрясіння стали помітнішими. Головна ознака психотравми це надсильне переживання зовнішніх подій, що руйнує

світосприймання та життєву позицію людини. Потужний вплив психотравми на людину робить її беззахисною проти потрясіння, що відбулося. Особи, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної події подумки знову і знову повертаються до неї. Вони просто не можуть про це не думати і не здатні позбавитися яскравих негативних спогадів і переживань, нічних жахів, спалахів гніву та нападів горя. Усе це стає постійним тлом повсякденного життя, виснажує людину і назавжди змінює її світобачення, позбавляє сенсу колишні життєві цінності та прагнення. Виникає емоційний бар'єр між собою колишнім і теперішнім та між оточуючими, які подібного удару не переживали. Існують також і вікові особливості психотравми. Найменш захищені від неї діти і кожний віковий період має свої особливості виникнення та перебігу психотравми. За дослідженнями О. А. Петрової найбільш травматогенним чинником у дитячому віці є ситуації пов'язані з епізодами повного позбавлення батьківської уваги, піклування, – стан беззахисності, та почуття жаху. За травмуючим впливом вони переважають чинник материнської жорстокості. [10] Аналіз низки випадків з власної консультативної практики та їхнє співставлення зі спостереженнями за дорослими, які відзначаються схожими рисами у поведінці, дозволяють нам висунути певні припущення про походження дисгармонійних варіантів психічного онтогенезу, коли цілком нормальний розвиток пізнавальної сфери у дитини поєднується з більш чи менш помітною стагнацією розвитку мотиваційно-потребової сфери, вольових якостей, а також моральності.

Типовою для даної групи дітей є нездатність до емпатії та пов'язаних із нею переживань й відтак, – закритість для нового емоційного досвіду. Посттравматичні емоційні гіперзахисти. роблять цих дітей закритими для переживань, емоційно малочутливими, і це перешкоджає засвоєнню ними моральних норм і особистісному розвитку в морально-духовному сенсі. Через мінімізацію внутрішнього світу, стагнацію особистісного розвитку, ці діти неспроможні налагоджувати емоційний контакт із ровесниками, з нормальним психічним розвитком, - вони видаються надто «складними», незрозумілими, а тому й нецікавими. Попри те, що цим дітям притаманний контраст між цілком нормальним, або й високим розумовим потенціалом їх характеризує повна нехіть до пізнання нового., Їх цікавить лише те, що прямо пов'язане з їхніми сьогочасними інтересами й потребами. А ці потреби зазвичай полягають у пошуку легких задоволень та не по роках примітивній ігровій активності. У свою чергу, такі інтереси і цінності призводять до відчуження зазначених дітей від загалу ровесників. І лише на перший погляд здається дивним гуртування дітей, що походять з благополучних родин із мікросоціально занедбаними ровесниками. Насправді їх об'єднує досвід неусвідомленої психотравми, зумовлений пережитою гострою чи хронічною травмуючою ситуацією та подібність у рівні розвитку (а

точніше відставання) мотиваційно-потребової і вольової сфер. Дитячий нейропсихолог А. В. Семенович [12] у своїх дослідженнях дітей хворих на бронхіальну астму описує у них наявність нейродинамічних, психоемоційних та розумових розладів, які вона називає «ефектом дорослого мозку». тобто, притаманні дорослим риси функціонування глибинних мозкових структур, які регулюють загальний тонус психічної діяльності. Вони особливо яскраво виявляють себе у 6-7 річному віці і мають слабку тенденцію до компенсації в подальші роки. До цих рис відносяться зниження емоційного тону, мінливість фонового настрою із переважанням настороженості й страху, труднощі у започаткуванні будь-якої діяльності, нестійкість уваги, низький темп мислення та висока стомлюваність. Глибинні мозкові центри є найвразливішими до будь-яких шкідливих впливів, і можливо, психічні стани, пов'язані у астматиків із переживанням страху смерті під час нападів задухи та кисневе голодування, сприяють «старінню» глибинних мозкових центрів й ті у свою чергу, задля самозбереження організму, працюють за аварійно-спрощеною програмою і перестають виконувати пускову роль у забезпеченні пізнавальної діяльності індивіда. Описані А.Семенович поведінкові зміни, притаманні і дітям, які зазнали психотравми, вони «убезпечують» їхню психіку від «надлишку» енергетичних витрат, пов'язаних не лише із потенційно небезпечними та емоційно нестерпними ситуаціями, але й також із тими, що вимагають сплеску емоцій при реагуванні на новизну. Зрештою, ця «економія» стає причиною мінімізації пізнавальної діяльності, як енергетично доволі затратної функції, що безпосередньо не пов'язана із базовими потребами, необхідними для фізичного виживання людини.

Перенесені у ранньому віці потрясіння пов'язані з відлученням від матері, коли дитина заходила у плачі майже до посиніння від паніки та жаху, напевне супроводжувалися і порушенням мозкового кровообігу, і кисневим голодуванням. Це могло спричинити «економність» функціонування мозкових структур і забезпечення ними лише тієї діяльності, що пов'язана із забезпеченням життєво важливих функцій організму та прагматично-гедоністичною складовою існування. У свою чергу, психічна травма зазвичай породжує емоційні гіперзахисти, завдяки котрим травматик, убезпечується від негативних емоційних станів, сприймаючи ситуацію, навіть загрозливу для життя, холоднокровно, на рівні її раціональної переробки. Але переструктурування нейродинаміки, внаслідок перенесеної психотравми, й відповідно, зміни емоційної сфери у дорослої людини не є тотожними тим, що виникають у ранньому дитинстві. Емоційні захисти, що з'являються внаслідок дитячої психотравми «убезпечують» індивіда від надлишку енергетичних витрат, пов'язаних не лише з потенційно небезпечними та емоційно нестерпними ситуаціями, але й також із тими, що вимагають реагування на новизну.

Зрештою, ця «економія» стає причиною редукції пізнавальної діяльності, як енергетично доволі затратної функції, що безпосередньо не пов'язана із базовими потребами, за А. Маслоу, необхідними для фізичного виживання людини.

Зі свого практичного досвіду ми визначили таку закономірність, що гальмування емоційного розвитку відбувається приблизно на тому віковому етапі, на який припала психічна травма. Це припущення підтвердилося у ході аналізу досвіду педагогів та батьків, які досягали певних успіхів у корекції дітей завдяки спілкуванню з ними на рівні їхнього реального емоційного віку та організації діяльності із включенням занять та уподобань, що мали справляти не лише гедоністичний, а й водночас, розвивальний вплив та були соціально схвалюваними.

Соціальні потрясіння, що нині відбуваються в Україні значно збільшили число дітей, які зазнали психічної травми. Отже, у контексті окресленої проблеми необхідною є популяризація інформації про значущість віддалених наслідків психотравми періоду раннього дитинства, оскільки саме вона може стати пусковим механізмом деформації особистісного розвитку, що маніфестуватиме у молодшому шкільному та підлітковому віці. Важливою такою є подальша розробка корекційно-виховних методів на основі теоретичних понять, відповідних сучасному рівню розвитку науки.

Список використаної літератури та джерел

1. Бастун Н. А. Передумови духовного розвитку у дитячому віці: можливі перешкоди // Проблеми загальної і педагогічної психології: Зб. наук праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Т. XII, ч.4/ За ред. С. Д. Максименка. К., Гнозис. – 2010. – С. 32-40
2. Блонский П. П. О так называемой моральной дефективности// Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения: В 2 т. – М., 1979. – Т. 1. – С. 189-201.
3. Гернет М. Н., Социальные факторы преступности Приват-доцента 1905. //Allpravo.Ru - 2004. www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum3470/
4. Дічек Н. П. А. С. Макаренко і проблема «морально дефективного дитинства» в ранньорадянський період // Рідна школа № 1–2 (січень–лютий) 2013 •С. 15-22
5. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних еоріях і некласичних інтерпретаціях Київ – Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка 2003
6. Крупская Н. К. О так называемой моральной дефективности // "На путях к новой школе" № 9 за 1923 г.
7. Методичні рекомендації на тему: «Злочинність серед підлітків й методи її профілактики lvivjust.at.ua/met_po_osv_krim.pdf

8. «Не имея родного угла...» Исторический опыт борьбы с беспризорностью детей his.1september.ru/article.php?ID=200304009.
9. Переписка А. С. Макаренко с А. М. Горьким. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1999. – С. 157–217.
10. Петрова Е. А. Детские психотравмы: проблема отсроченного влияния на личность взрослого человека // Вестник Новгородского государственного университета 2014г. №79 С. 96-99.
11. Селье Г. u.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B5_%D0%93%D0%B0%D0%BD%D1%81
12. Семенович А. В. Введение в нейропсихологию детского возраста. М.: Генезис 2005
13. Солодовникова О. В. Последствия перенесенной психотравмы – интернет ресурс: <http://www.solodovnikova.org/content/posledstviya-perenesennoj-psihotravmy>

М. П. Вернодубов

ШЛЯХИ САМОСТІЙНОГО ВИХОДУ ІЗ ПРЕДСУЇЦИДАЛЬНОГО СТАНУ

Негативні емоції та думки – найпідступніші вороги людини. Та й без них не можливо прожити. Зміна емоцій, їхня рухливість, динамічність – невід'ємна характеристика психічної діяльності. Та й небезпечні не будь-які негативні емоції, а лише ті, які раз за разом звучать у нашої підсвідомості і щоразу викликають втому, роздратування, відволікають від всього іншого. Ці неконструктивно-застійні емоції і завдають шкоди здоров'ю людини.

Неконструктивність емоцій виявляється в їхньому постійному зверненні до того, що вже сталося. Вони породжуються одними й тими ж неприємними спогадами. Звідси ні в якому разі не витікає, що не можна пригадувати та аналізувати те, що трапилося, навіть якщо це й не радісні спогади. Але повертатися до неприємних подій минулого доцільно саме з метою їхнього аналізу: чому це сталося, чи можна та як було цього уникнути, які причини призвели до небажаних подій, де були припущені помилки і таке інше людині, яка потрапила в коло негативних емоцій, такий аналіз дозволяє вбити двох зайців: зменшується можливість появи подібних ситуацій вподальшому ("на помилках вчаться"), і самі думки замість пасивно-похмурого стану набувають динамічності, цілеспрямованості, ніби заряджуючи енергією дії. Саме активність у досягненні реальної та актуальної мети дозволяє перебороти розгубленість, розчарування, нудьгу.

Зрозумівши, що ви потрапили в коло негативних емоцій і неприємних, травмуючих психіку спогадів, необхідно струсити себе психологічно, зусиллям волі спрямувавши думки на інший об'єкт, перемкнувши на щось інше свою увагу, фізично, в буквальному значенні струсити своє тіло, потрусити головою, руками. Допомагає і самонаказ (його можна вимовляти про себе або вголос, але обов'язково з інтонацією упевненості та вимогливості): "Все, досить. Висновки зроблені, урок життя пішов на користь. Тепер треба зайнятися...(чимось конкретним саме зараз)". Або: "Досить безцільно думати про одне й те саме.

Зараз це не принесе ніякої користі - тільки шкоду. Треба поберегти себе і свої нерви. Проаналізую усе наступного разу на холодну голову і зроблю для себе необхідні висновки. А зараз займуся "Нова діяльність, на яку ви себе таким чином перемикаєте, може здійснюватися в двох напрямках. Перший спрямований на виправлення ситуації, яка склалася, недопущення її розвитку і посилення. Наприклад: ви випадково отримали травму. Замість паніки подумайте, куди ліпше звернутися по допомогу, що зробити, щоб уникнути погіршення чи ускладнення.

Або ще одна досить поширена ситуація – сварка з близькою людиною. Найрозумніший шлях – здійснити реальні кроки до примирення. При цьому пам'ятайте, що ви збираєтесь миритися, а не з'ясовувати стосунки. Тому почати треба з визнання частини (або усієї) вини у скоєному – такий крок, як правило, підштовхує й іншу сторону зробити те ж саме. Якщо примирення неможливе (зараз) або небажане, займіться будь-якою справою, яка не має ніякого відношення до причини вашої сварки. Це і є другий напрямок перемикання своєї уваги і діяльності – почати займатися чимось принципово іншим, причому саме активно, мобілізуючи свою волю і енергію. Прикладів таких перемикань дуже багато. Переважна більшість людей віддає перевагу "зануренню з головою в роботу":

– можна займатися господарчими справами, які все одно ніколи не переробити;

– можна зустрітися з друзями, знайомими, з якими тривалий час не бачилися;

– зробити щось із справ, до яких довгий час "не доходили руки" і таке інше.

Слід підкреслити, що дуже важливо, щоб уся енергія і всі думки були спрямовані саме на цю нову діяльність. Тому вибирати треба тільки те, що захопить і руки, і думки. Назвемо деякі прийоми, які можуть допомогти у стані смутку, розгубленості, депресії: Виговоріться. Цей прийом можливий, коли поруч є хтось, кому ви безумовно довіряєте, обов'язково доброзичливий і схильний вислухати, хоч і мовчки. Проблема відсутності такого співрозмовника періодично постає перед багатьма людьми і є складовою частиною скарг на самотність. Тому цінить тих, до

кого можна звернутися в тяжку хвилину, і не упускайте можливості запропонувати ненав'язливо свою послугу людині, якій потрібно скинути тягар мовчання. В колективі, як правило, знаходиться людина, до якої багато хто вертається по допомогу. Таку людину умовно іменують "жилеткою". Звичайно ці люди немолоді, душевні, доброзичливі, вміють зберігати чужі таємниці. Часто трапляється, що полегшення приносить бесіда з випадковим сусідом в поїзді або в довгій черзі. Тут працює фактор анонімності – ця людина не знає вас і, швидше за все, ви більше ніколи не зустрінетесь. Самотні люди, які мають домашніх тварин, часто висловлюють їм усе, що наболіло. Наявність в домі собаки чи кішки продовжує життя їхнім самотнім господарям, виконуючи роль громовідводу негативних емоцій. Напишіть листа. Якщо такого слухача немає, у вас є інша можливість: опишіть усі ваші жалі й хвилювання у листі, до кого завгодно, хоча б до ваших нащадків у ХХІІ століття. Причому, цей лист зовсім необов'язково відсилати, а якщо ви його збережете, то через деякий час вам буде дуже цікаво і корисно перечитати його та зробити деякі висновки.

А втім, якщо таких листів набереться декілька, вони будуть корисні, коли ви вирішите проконсультуватися у спеціаліста-психолога. Це корисно періодично здійснювати кожному. У теперішній час це можливо зробити через соціальні мережі. У моїй практиці був випадок, коли один з моїх друзів за день написав мені біля 100 листів, у яких розмірковував по складну ситуації, що склалася у нього. При цьому він навіть й не очікував моїх відповідей, а просто писав и писав, щоб тільки виговоритися. І тільки наприкінці він подякував, що я його не перебивав. Зробіть собі подарунок. Цю рекомендацію можна виконати як буквально (зараз же зібратися, піти до магазину і купити що-небудь для себе або своїх близьких), так і в переносному розумінні – подарувати собі кілька годин або цілий день приємного проведення часу. Дозвольте собі займатися тільки тим, чого ви бажаєте. Хоча б кілька годин. При цьому пам'ятайте, що такі подарунки не можна робити дуже часто, бо радість значно потьмяніє. Допоможіть іншому.

Завжди існує людина, яка має потребу в будь-чій допомозі, хоча б навіть у тому, щоб її вислухали. Перекинувши свою енергію на допомогу ближньому, ви не тільки зробите добру справу, а й допоможете собі вийти з пасивно-занепадницького настрою, активізуєте себе, бо творити добро завжди приємно. Відчуйте землю під ногами. Ця рекомендація виконується головним чином фізично, але вона діє на загальний (в першу чергу, емоційний) стан людини. Згадайте, що такі відчуття, як: паніка, жах, розгубленість – охоплюють потопаючого, який втратив опору під ногами. Але у вас така опора є, в самому прямому розумінні, ви, при бажанні, можете відчути ногами землю. Так і зробіть: відчуйте ступнями тверду опору, на якій ви знаходитесь, пострибайте злегка, уявіть, що ви -

могутнє дерево, яке пускає в землю своє коріння. Головне – зрозумійте і всім тілом відчуйте різницю свого становища і становища потопаючого. Реальне відчуття твердого ґрунту під ногами впливає і психологічно, збільшуючи впевненість у собі, вливаючи заряд нових сил і оптимізму. Розчиніть журбу у сні. Якщо час пізній і ви зможете заснути – це найпростіший і найуживаніший спосіб розлучитися з сумом і поганим настроєм. Відпочивший мозок спрямує думки на конструктивні рішення та оптимістичне ставлення до життя і проблем, які неминуче виникають. Не випадково практично у всіх народів є прислів'я: "Ранок вечора мудріший". Не забувайте тільки перед тим, як заснути, настроїти себе на те, щоб, прокинувшись, глянути на світ впевнено і радісно. "Нема лиха без добра" Ця відома приказка може служити девізом спрямованості ваших думок і дій. Візьміть олівець і папір і постарайтеся неупереджено написати все те хороше, що наявне у вашому становищі або в події, яка навіяла на вас смуток і журбу. Склавши такий перелік, спрямуйте свої зусилля на втілення в життя того хорошого, і нехай воно поступово почне перетягувати погане. Звичайно, можна навести і багато інших рекомендацій, а може, ви й самі дослідницьким шляхом знайдете для себе щось підходяще. Адже тут необхідний індивідуальний підхід до самого себе. І ще одна рекомендація: не тримайте цей перелік рекомендацій тільки на крайній випадок. Використовуйте їх постійно, тренуйтеся вдома і на роботі.

УДК 159.9.615

В. В. Губская

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ МЕТОДИК В МЕДИКО-СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ С УЧАСТНИКАМИ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИИ

Одним из наиболее эффективных методов медико-социальной работы является арт-терапия. Арт-терапия заслужено признается специалистами одной из самых результативных форм психологической помощи в кризисных ситуациях. Для современной Украины актуальной задачей является поиск и применение новых эффективных арт-терапевтических методик в лечении посттравматического стрессового расстройства (ПТСР), в процессе социально-психологической реабилитации участников боевых действий.

Выдающийся психолог Л. С. Выготский в своем фундаментальном исследовании «Психология искусства» пишет, что «искусство есть важнейшее средоточие всех биологических и социальных процессов

личности в обществе, ... оно есть способ уравнивания человека с миром в самые критические и ответственные минуты жизни» (1998).

Таким образом, оно обращается к внутренним силам человека, происходящим из его творческих возможностей.

Большинство психологов указывают на то, что самые разные виды искусства терапевтичны по своей природе, поскольку содержат в себе средства приспособления «Я» к окружающей реальности, возможности совладать с травмирующей ситуацией. Использование арт-терапевтических методов и технологий – наиболее доступный способ достижения психологической комфортности (Копытин А. И., 2003). Как указывает Аллан Дж., находясь в трудной, стрессовой ситуации, человек, сам того не замечая, спонтанно рисует линии, «каракули» зачеркивает изображения, зачерняет пространство листа бумаги, чертит палкой по песку (1997). Как правило, данный процесс не контролируется сознанием и может быть использован как способ вынести травмирующие переживания вовне, освободиться от переизбытка эмоций и чувств. На наш взгляд, основным достоинством методов творческого самовыражения и арт-терапии в реабилитации участников военных действий является то, что они основаны на невербальном выражении чувств. В большинстве случаев тяжелого протекания ПТСР, невербальные средства являются единственно возможными для прояснения травмирующего эмоционального состояния пациента. В контексте медико-социальной и социально-психологической реабилитации участников боевых действий возникает необходимость поиска новых технологий арт-терапевтической работы. На протяжении года на базе военного госпиталя в структуре комплексного лечения ПТСР участников боевых действий в зоне АТО нами применялась методика рисования графических орнаментов и методика нейтрализации негативных эмоций с помощью раскрашивания мандал.

Для рисования графических орнаментов были использованы классические орнаменты украинских вышиванок. А для раскрашивания мандал были выбраны 20 основных видов мандал, из системы Дао, соответствующие следующим фрустрированным потребностям пациентов:

- 1) Гармония; 11) Вдохновение;
- 2) Исцеление; 12) Защита;
- 3) Интуиция; 13) Уверенность;
- 4) Видение смысла ; 14) Мотивация;
- 5) Прощение; 15) Трансформация;
- 6) Потребность в общении; 16) Возможность (вобода);
- 7) Воображение; 17) Созидание;
- 8) Любовь; 18) Благодарность;
- 9) Сострадание; 19) Инстинкт выживания;

10) Сила духа ; 20) Связь с окружающим миром;

Мы исключали мистическое влияние мандал, принимая только их символическое значение. В исследовании приняли участие 132 пациента: мужчины в возрасте от 21 до 35 лет с диагнозом ПТСР, которых мы наблюдали на протяжении года. В процессе арт-терапии пациентам на первом этапе предлагалось самостоятельно произвольно нарисовать классические орнаменты украинских вышиванок. На втором этапе, по такому же принципу (самостоятельного произвольного выбора) из 20 мандал предлагался выбор нескольких (самых приятных) для раскрашивания. При этом у пациентов была возможность воспользоваться цветными карандашами или фломастерами. В большинстве случаев пациенты выбирали карандаши.

Рисование и раскрашивание продолжалось без ограничения во времени. Каждый пациент проходил 5-10 сеансов рисования и раскрашивания. До начала арт-терапевтической сессии и по ее окончании, проводилось комплексное экспериментально-психологическое исследование, с помощью которого определялись фрустрированные потребности пациента и особенности его эмоционального состояния.

По результатам исследования можно сделать вывод о том, что методика рисования графических орнаментов и методика нейтрализации негативных эмоций с помощью раскрашивания мандал, значительно помогли пациентам избавиться от навязчивых идей о возвращении на место боевых действий и компенсировать фрустрированные психические потребности. На наш взгляд, эффективность применения указанных методик арт-терапии в медико-социальной работе с участниками боевых действий основывается на том, что они позволяют пациентам распознавать, исследовать и выражать свои чувства (в том числе и негативные) на символическом уровне.

В настоящее время, разработанные нами методики требуют дальнейшего исследования, усовершенствования и апробации в различных условиях с учетом особенностей возраста, боевого опыта, степени ПТСР и индивидуальной внутренней картины переживаний пациента.

Список использованной литературы

1. Л. С. Выготский. Психология искусства. 3-е изд. М.: Искусство, 1986. – 573 с.
2. Коробіцина М. Б. Психологічна діагностика психічних розладів та розладів поведінки у дорослих та відповідні реабілітаційні заходи. – Одеса:Астропринт. 2005. 82 с.
3. Копытин А. И. Основы арттерапии. СПб.,1999. – 356 с.

4. Копытин А. И. Руководство по групповой арт-терапии. СПб., 2000.
5. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб.: Питер, 2002. - 272 с.
6. Хухлаев О. Е. Обычная работа в необычных условиях: психологическое консультирование, осложненное травматическим стрессом – М.: МГППУ, 2006. - 128 с.

Калита Наталья

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТЬЮ (СДВГ)

Социальная и психологическая адаптация детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью (СДВГ) в настоящее время является серьезной проблемой для специалистов – врачей, психологов, педагогов. Еще в 2004 г. Всемирная ассоциация детской и подростковой психиатрии и смежных профессий признала СДВГ проблемой № 1 в сфере детского здравоохранения. По мнению большинства отечественных и зарубежных исследователей СДВГ встречается у 5-20 % детей в популяции [1, 2, 3].

Клинические проявления данного заболевания могут привести к формированию у детей паттернов оппозиционно-вызывающего поведения, которое часто сопровождается лживостью и агрессивностью. Подростки с СДВГ входят в группу риска по развитию аддиктивных расстройств: алкоголизма и наркоманий. Когнитивный дефицит у детей с данным синдромом приводит к нарушениям чтения и письма – дислексии и дисграфии; кроме того, у них часто встречается минимальная статико-моторная недостаточность, диспраксия – так называемая «неуклюжесть» [4].

Данные проявления обуславливают школьную дезадаптацию и низкую успеваемость детей с СДВГ, несмотря на их достаточно высокий интеллект.

На базе средних общеобразовательных школ г. Черноморска Одесской области нами было проведено исследование психологических особенностей детей с СДВГ, в котором приняли участие 190 детей, из них 102 мальчика и 88 девочек – школьники начальных классов (7-10 лет) и их родители.

Экспериментальную группу составили 96 школьников начальных классов (59 мальчиков и 37 девочек), которые воспитываются в разных социальных условиях (в полной семье – 57% , в неполной семье – 43%).

У детей экспериментальной группы присутствовали ведущие признаки СДВГ: невнимательность, гиперактивность, импульсивность, что было подтверждено клиническими исследованиями и диагнозом невропатолога.

Контрольную группу составили 94 школьника начальных классов (51 девочка и 43 мальчика) без признаков СДВГ, никогда не обращавшихся за психологической помощью, но посещающие те же средние общеобразовательные школы, что и дети экспериментальной группы. В контрольной группе 79% детей воспитываются в полной семье и 21% детей – в неполной семье.

В нашем исследовании были использованы следующие методы: наблюдение, беседа, проективная методика «Дом-Дерево-Человек», опросник J.Swanson, разработанный в лаборатории доктора биологических наук Ю. Д. Кропотова при Институте мозга человека и диагностирующий особенности поведения, тест Векслера, методика «Корректирующая проба», методика «Домик» Н. И. Гуткиной.

Данные методы исследования являются показательными в психологической практике для детей дошкольного и младшего школьного возраста. Однако необходимо помнить, что при диагностике СДВГ следует обратить внимание на то, что симптомы расстройства должны: 1) появиться до 7 лет; 2) наблюдаться не менее 6 месяцев в двух сферах деятельности ребенка (в садике или школе и дома); 3) не должны проявляться на фоне общего расстройства развития, шизофрении и др. каких – либо нервно–психических расстройствах; 4) должны вызывать значительный психологический дискомфорт и дезадаптацию [1, 2].

По результатам нашего исследования видно, что на фоне достаточно высокого уровня интеллектуальной деятельности у детей с синдромом дефицита внимания с гиперактивностью определяется тенденция к повышению невнимательности, о чем свидетельствует плохой показатель «устойчивости» внимания и низкий коэффициент концентрации внимания выявленный у 68% детей экспериментальной группы. Дети с СДВГ склонны к рассеянности, легкой непроизвольной переключаемости, поверхностному усвоению нового материала, что может быть связано с отсутствием мотивации настроя на деятельность.

У 54% детей экспериментальной группы наблюдается избыточная двигательная активность и импульсивность поведения, что сопровождается слабой успеваемостью в школе. Очень нетерпеливы, им трудно ждать подходящего времени для реализации желания, все должно осуществиться немедленно, они иногда «срываются», стараются получить что-то раньше других, не дожидаясь своей очереди, что часто вызывает негативную реакцию окружающих.

У детей с СДВГ определяются трудности в умении ориентироваться в своей работе на образец и в умении точно скопировать его. Наряду с нарушением произвольного внимания наблюдается нарушение

пространственного восприятия, сенсомоторной координации и тонкой моторики рук. Рисунки этих детей диспропорциональны, люди и животные не статичны, они полны движения. При раскрашивании рисунка наблюдается небрежность, штриховка выходит за края изображения. Нажим, как правило, неровный, а детали рисунка – размашистые.

У 61% исследованных нами детей с СДВГ наблюдаются нарушения в эмоционально-поведенческой сфере, им могут быть свойственны агрессивность, раздражительность, склонность к переменам настроения. Они испытывают значительно в большей степени чувство незащищенности, что может свидетельствовать о не реализации базисной потребности ребенка в безопасности. Дети с СДВГ чаще подвержены депрессии из-за ощущения своего неуспеха, чувства неполноценности, недоверия к себе. Они более восприимчивы к действию негативных стресс-факторов.

У детей с данным заболеванием в значительно большей степени выражена тревожность и враждебность, что провоцирует конфликты и трудности общения со сверстниками и взрослыми.

Проведенные нами исследования подтверждают несоответствие между реальным уровнем развития и той успеваемостью, которую можно ожидать, исходя из коэффициента интеллекта детей с СДВГ. Наиболее типичными для исследуемых нами детей оказались нарушение внимания, а также недостаточная сформированность функций организации, контроля и программирования. Ребенку с СДВГ необходима постоянная психологическая защита, помощь в структурировании времени, деятельности, подсказки, что делать в данный момент, что позже. При этом инструкции должны быть конкретными и краткими, а также носить нейтральный характер.

Список использованной литературы

1. Брызгунов И. П. Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях / Брызгунов И. П., Касатикова Е. В. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 96 с.
2. Заваденко Н. Н. Гиперактивность и дефицит внимания в детском возрасте. М.: «Академия», 2005. – 256 с.
3. Лютова-Робертс Е. К. Гиперактивные дети: Психолого-педагогическая помощь / Лютова-Робертс Е. К., Моница Г. Б., Чутко Л. С. – СПб.: Речь, 2007. – 186 с.
4. Тржесоглава З. Легкая дисфункция мозга в детском возрасте. – М.: Медицина, 1986. – 159 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З КЛІЄНТОМ (ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ)

У соціальній роботі професійне спілкування працівника з клієнтом розгортається як взаємозалежний обмін діями, уміннями та навичками. Наш багаторічний досвід практичного консультування клієнтів соціальних служб дозволяє зробити висновок, що ведучим у цьому процесі безумовно є співробітник (волонтер) соціальної служби. Саме рівень його комунікативної компетентності в сфері психології спілкування забезпечує безпроблемну взаємодію у системі «співробітник-клієнт». Фактично, це повинен бути фахівець в галузі психологічних знань.

На базі Лабораторії клінічної реабілітаційної психології та психологічних експертиз ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова було проведено опитування 32 співробітників обласного та районних центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ), віком від 25 до 50 років, стаж роботи яких складає більше 3-х років. До опитування були долучені також волонтери (з такими ж показниками віку та стажу соціальної роботи). Переважно жінки.

Основною метою опитування було дослідження основних етапів успішної взаємодії соціальних працівників та клієнтів. Всім учасникам було запропоновано послідовно описати етапи повсякденного спілкування з клієнтами центрів, у тих випадках, коли воно було результативним та ефективним. Далі співробітниками лабораторії було проведено спостереження за процесом консультування клієнтів ЦССМ та було використано метод експертних оцінок. В ході дослідження здійснювалася реєстрація та запис обставин і фактів поведінки соціального працівника(волонтера) та клієнта, фіксувалися помилки та успіхи організації комунікативного процесу на різних етапах спілкування.

За результатами аналізу та узагальнення отриманих даних, було розроблено «Психологічний алгоритм організації спілкування соціального працівника з клієнтом». Опишемо його основні складові, етапи, психологічні особливості та рекомендації.

1. Знайомство, встановлення контакту, стану гармонії, особистісної сумісності, яка сприяє взаєморозумінню, довірі, щирості, гармонійним діловим відносинам.

Контакт, як представлення себе кожній людині, як встановлення довірливої атмосфери необхідний для залучення клієнта до активної співпраці, підвищення його впевненості в тому, що соціальний працівник розуміє його і зичить добра. На початку спілкування важливо створити атмосферу психологічного комфорту. Часто у цій справі допомагають факти, які свідчать про зацікавленість спеціаліста у переживаннях людини: «Я розумію, що Вас непокоїть. Вам це неприємно, і Ви хотіли б

позбутися цієї проблеми... Давайте разом обговоримо її... Так, дує неприємно, що...». Усе це має бути сказано так, щоб клієнт зрозумів, що розмова дуже потрібна і спеціалісту, а не лише йому самому. Встановлення контакту з клієнтом відбувається протягом трьох-чотирьох хвилини бесіди, відтак слід перейти до наступного етапу спілкування. При цьому важливо пам'ятати, що різні клієнти, вимагають різного підходу, тому соціальному працівнику неодмінно слід враховувати їхні вікові, статеві, культурні особливості.

2. Орієнтація в ситуації спілкування, осмислення того, що відбувається, витримування паузи. Щоб зорієнтуватись у ситуації, слід уважно слухати клієнта, дати йому змогу висловлюватися, розкритись. Це вимагає від фахівця уважного слухання, постійного вияву зацікавленості, відвертості, доброзичливості й підтримки. Цілком доречними при цьому будуть різноманітні засоби рефлексивного слухання-стимулювання розповіді клієнта, підбадьорювання його простими репліками («Так-так, я Вас уважно слухаю...», «Зрозуміло...», «І що далі..», «Продовжуйте, це справді важливо...», «Чи не змогли б Ви зупинитися на цьому детальніше ... та ін.);

3. Обговорення проблеми, яка цікавить і є актуальною тощо.

Водночас з вислуховуванням клієнта соціальний працівник має підтримувати й розвивати розмову, висловлюючи власне ставлення до почутого, ставлячи різноманітні запитання, щоб краще з'ясувати, суть справи, залучити клієнта до спільного пошуку шляхів розв'язання проблеми.

Розвиток діалогу, отримання необхідної та якомога повної інформації значною мірою залежать від того, наскільки соціальні працівники вміють ставити запитання (відкриті – такі, що вимагають розгорнутої відповіді, та закриті, що передбачають однозначну коротку відповідь), фокусувати розмову на основній проблемі, клієнтові, контексті, оточенні, що сприяє спрямуванню розмови у потрібне русло, досягненню мети в оптимальний термін. Розумінню взаємодії у процесі спілкування сприяє пізнання, аналіз позицій учасників. За твердженням втора теорії трансакцій і транс акційного аналізу швейцарського психолога Еріка Берна, кожна людина може займати такі внутрішні позиції:

А) «Батько» – позиція, що виявляється у пред'явленні вимог, оцінюванні, осуді, схваленні, повчанні співрозмовника, керуванні ним, заступництві;

Б) «Дорослий» – позиція, яку характеризує розсудливість, раціональність, опора на отримання інформації, об'єктивність, рівноправне спілкування;

В) «Дитина» – позиція, якій властива надмірна емоційність, підкорення, безпорадність.

Таким чином, у спілкуванні кожен партнер реалізує відповідну трансакцію внутрішню позицію щодо партнера по взаємодії. Від позицій взаємодії партнерів залежить спосіб їх прилаштуванням. Реалізація трансакції може відбуватися на одному рівні, тобто позиції збігаються, або на різних рівнях позиції розходяться. В свою чергу, прилаштування залежить від сприйняття співрозмовником позиції свого партнера. Якщо визначений його ініціатором розподіл позицій влаштовує співрозмовника, то позиції утворюють ніби одне ціле, доповнюють одна одну. Така взаємодія забезпечує неконфліктне спілкування. Якщо партнер не сприймає позицію ініціатора, то трансакції пересікаються, що свідчить про загрозливо-конфліктну ситуацію. Наприклад, ініціатор позиції «Батько» (соціальний працівник або волонтер) звертається до позиції «Дитина» клієнта, а той відповідає зі своєї позиції «Батько» до позиції «Дитина» ініціатора. Тобто кожен із них прилаштовується партнера на різних рівнях. Треба звернути увагу, що крім очевидних, існують і приховані трансакції, коли зі слів партнерів можна зробити висновок про наявність взаємодоповнюючих позицій, а з психологічного підтексту виявляється, що стосунки учасників спілкування є напруженими. Досвід успішного професійного спілкування соціальних працівників свідчить, що оптимальною є форма взаємодії, за якої консультант займає позицію «Дорослий» і спонукає до такої позиції клієнта.

4. Розв'язання проблеми.

Спілкування на цьому етапі спрямоване на підтримку клієнта у здійсненні змін. Обговорення плану дій повинно початися з постановки завдань («Яким буде Вам наступний крок?», «Що будете робити в наступні один-два дні? Тиждень? Місяць?») і пошуку підтримки («Хто буде Вам у цьому допомагати?», «Що, на вашу думку, допоможе здійснити рішення?»).

У випадках, коли робота спрямована на зміну поведінки клієнта, його стосунків із соціальним середовищем, доречно оцінити його готовність зробити те, що він намітив («Оцініть, будь ласка, за шкалою від 1 до 10 свою впевненість у тому, що Ви зробите наступний крок»). Слід зазначити, що важливою є допомога у визначенні перешкод для змін і факторів, які закріплюють зміни. Консультанти під час бесід з клієнтами повинні посилювати їхню самостійність і впевненість у власних силах. (!«Схоже, Ви серйозно налаштовані зробити... Дивиться, у Вас є чітке уявлення, що саме потрібно зробити, і це означає, що Ви цього досягнете, навіть без особливої підтримки сторонніх!»), «Ви самі собі арбітр, і Вам вирішувати»), допомагати долати почуття втрати попереднього стилю життя, зміцнювати розуміння тривалих переваг змін. У деяких випадках консультантам доводиться вступати в конфронтацію з клієнтами і долати їх опір, використовуючи такі прийоми спілкування, в яких перефразовується, перебудовується сказане клієнтом:

Спілкування на цьому етапі може бути спрямоване і на визначення стратегії виходу із ситуацій, коли клієнти повертаються до попередньої поведінки (вживання наркотичних речовин, вчинення насильства, конфліктів з оточенням тощо). Фактично консультант повинен не тільки допомогти проаналізувати те, що трапилося, досвід, набутий унаслідок «зриву», а зосередитися на всіх «за» та «проти» негайного повертання до спроб змінити поведінку.

5. Завершення контакту (вихід із нього). Відносини між соціальним працівником і клієнтом мають завершальну стадію. До неї слід готувати співрозмовника заздалегідь. Важливо скласти план подальшої підтримки клієнта (друзі, родичі, соціальне оточення, групи самопомоги тощо).

Цей етап, часто сповнений почуттям втрати від розриву контакту між соціальним працівником і клієнтом, можуть переживати обидві сторони. Консультанти можуть вагатися щодо результативності свого внеску в розвиток клієнта, зміну його становища, якості та професійності своєї діяльності, побоюватися, що клієнт не зможе далі самостійно долати проблеми. Почуття втрати може спонукати клієнтів до різних реакцій на факт завершення взаємодії.

Можливі наступні основні негативні випадки та прояви поведінки.

1) Клієнти відмовляються прийняти факт завершення взаємодії та спілкуються так, ніби нічого не відбулося;

2) Клієнти повертаються до попередньої поведінки або вигадують проблеми, щоб продовжити взаємодію з фахівцем;

3) Клієнт звинувачує соціального працівника у некомпетентності, помилковому судженні щодо можливої самостійності клієнта;

4) Клієнт прагне першим розірвати стосунки до того, як соціальний працівник або психолог припинить роботу з ними.

Отже, етап завершення стосунків вимагає від консультантів добре розвинутих навичок підтримки надії клієнтів на позитивне вирішення актуальних проблем, віри у можливість бачення нових цілей і здатності їх досягати. Професійне завершення такого контакту повинно залишати у клієнта відчуття довіри до консультанта.

Розроблений нами «Психологічний алгоритм організації спілкування соціального працівника з клієнтом» був запропонований для впровадження в роботі ЦССМ та інших центрів соціальної роботи і отримав позитивну оцінку з боку державних службовців різних рівнів.

Таким чином, необхідною умовою успішної взаємодії у соціальній роботі є психологічна компетентність працівника (волонтера), знання психологічного алгоритму організації спілкування, використання якого сприяє взаєморозумінню, довірі, щирості, й налагодженню ефективних стосунків в системі «соціальний працівник – клієнт».

Список використаної літератури

1. Основи теорії та методології соціальної роботи. Одеській національний університет імені І.І. Мечникова. / [Л. М. Дунаєва М. Б. Коробіцина, М. Г. Лаврова, У. В. Варнава]. – О.: ВМВ, 2011 – 389с.
2. Варнава У. В. Певні аспекти консультування у соціальній роботі та психології / У. В. Варнава, М. Г. Лаврова, Г. О. Терещенко, Р. С. Карагіоз. – Одеса: Вид-во «ВМВ», 2014. – 66 с.
3. Коробіцина М. Б. Робота психолога в системі соціальних служб для молоді. Методичні рекомендації / М. Б. Коробіцина. – Одеса: типографія ООДА, 1998. – 24 с.

УДК 32:159.9(082)

Б. П. Лазоренко

ТЕХНОЛОГІЇ ОПТИМІЗАЦІЇ ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК В РЕАБІЛІТАЦІЇ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ

Розроблено концепцію оптимізації формування просоціальних практик проблемної молоді та комплекс технологій, які забезпечують трансформаційні процеси самоорганізованої конструктивності, динамічного трансферу та резонансної ідентифікації. Визначено основний принцип та критерії оптимальності формування просоціальних практик. З'ясовано такі її показники, як: успішність вирішення нагальних життєвих завдань проблемної молоді; сформованість її нового просоціального способу життя. Ключові слова: проблемна молодь, реабілітація, оптимізація, просоціальні практики.

Оптимізація формування просоціальних практик в умовах реабілітації проблемної молоді (далі ПМ) є актуальною темою в умовах сучасного розвитку українського суспільства. В контексті сьогодення проявляється і починають діяти конфліктогенні, асоціальні і криміногенні динаміки, в середовищі ПМ. Ці динаміки притаманні як ПМ східних регіонів, так і молоді інших областей України. Перш за все це стосується учасників АТО, які мають безпосередній досвід участі у бойових діях і будуть потребувати реабілітації та ресоціалізації, а також профілактики виникнення посттравматичних розладів та асоціальної поведінки. Оптимізація процесу формування просоціальних практик ПМ заощадить значні суспільні ресурси, які в даний час потрібні для нейтралізації та подолання негативних наслідків сучасних подій і будуть необхідні у найближчому майбутньому для реабілітації і ресоціалізації постраждалих. Метою статті є виклад концепції оптимізації формування просоціальних практик ПМ, визначення відповідних технологій такої оптимізації, її принципів, критеріїв та показників.

Стосовно предмета оптимізації нами виокремлена процесуальна модель формування просоціальних практик ПМ. Для розробки ефективних технологій її вдосконалення нами був обраний відповідний методологічний підхід щодо розуміння і здійснення оптимізації як специфічного способу діяльності. Загальний огляд визначень оптимізації дозволив з'ясувати, що в широкому сенсі цього слова оптимізація визначається як 1) процес вибору найкращого варіанту із можливих; 2) процес приведення системи в найкращий (оптимальний) стан. [1]. Щодо нашої мети найбільш слушним є розуміння оптимізації як діяльності по приведенню системи засобів і технологій формування про соціальних практик ПМ у найбільш оптимальний стан. Оптимізація передбачає забезпечення якості процесу і його кінцевого результату у відповідності можливостям суб'єкта, його потребам, наявним у мовам і реальній дійсності. В цілому - це досягнення максимуму ефекту процесу при мінімізації різних затрат – матеріалу, часу, засобів, людських ресурсів.

Під концепцією оптимізації формування просоціальних практик ПМ ми розуміємо комплекс технологій, який забезпечує підвищення якості і ефективності цього процесу, а також оптимальний алгоритм їх застосування у цьому процесі. Цей алгоритм є узгодженим із основними етапами трансформації асоціальних практик і формування просоціальних практик ПМ.

На етапі моделювання образу несвідомої сфери психіки важливою технологією оптимізації формування просоціальних практик ПМ є актуалізація самоорганізації спонтанних конструктивних процесів з трансформації неусвідомленого образу сімейно-родової системи проблемної особистості у наочну форму, з подальшим її усвідомленням. [2].

Це відбувається завдяки забезпеченню простору для більш повної і послідовної реалізації рушійних сил цієї самоорганізації до певної їх зупинки; сприяння молодій людині у досягненні заглибленої концентрації на власному запиті і мінімізації стороннього впливу на ці процеси з боку фасилітатора. Важлива роль останнього полягає у сприянні досягнення більш повного і чіткого усвідомлення молодою людиною своїх переносів і ідентифікацій із значимими фігурами сімейно-родової системи та їх наслідків – успадкування притаманних їм станів, поведінки і практик. Це досягається методикою обміну позицій фігур і відповідних цим фігурам функціональних ролей, з якими молода людина знаходиться у безпосередньому контакті у просторі моделювання образу її системи. Такий обмін є аналогом методики обміну ролей, яка використовується у психодрамі. Важливим при такому обміні є усвідомлення почуттів і станів, які виникають «на іншому боці». Вони бувають дуже несподіваними для молодих людей, які очікували ворожості, не прийняття, осуду, а відчули, навпаки, доброзичливість і підтримку. Для більш глибокого усвідомлення ці почуття важливо формулювати у

відповідних фразах їх визнання. Досить неочікуваним буває ситуація, коли в такому обміні людина формулює сама собі важливі несподівані для неї життєві настановлення, які сама ж має і реалізувати у своєму житті. Також на таке усвідомлення скеровані комунікативні практики і відтворення певних ритуалів. Сенс такого спілкування полягає у перекладі невербальних психоемоційних почуттів і ставлень, які мають місце між фігурами моделі системи у пряму мову. Ця мова має певні особливості, яка вирізняє її поміж інших форм. Вони полягають у її чіткості, лаконічності, простоті і суб'єктивній правдивості. Вона позбавлена традиційних захисних аспектів притаманних звичайній мові, таких як недомовки, завуальованість основної думки, натяків, тощо.

Важливою технологією оптимізації є ритуалізація спілкування у просторі моделювання образу системи. Ритуали реалізують функції впорядкування комунікацій і задають основну нормативну канву майбутніх просоціальних практик. На загал, ритуали формують і забезпечують поважне ставлення до проявлених фігур власної системи - правдиве визнання свого дійсного, а не удаваного ставлення до них. Їх сенсом є правильне поєднання людини з фігурами моделі, які представляють важливих членів її системи.

Важливою формою оптимізації етапу моделювання образу сімейно-родової системи проблемної особистості є така розроблена нами комплексна театралізована форма як театр спонтанності (далі ТС) [3]. Завдяки цій формі здійснюється колективне спонтанне моделювання і деконструкція попередньої образу сімейно-родової системи проблемної особистості. Цим скорочує кількість дій і ресурсів часу для з'ясування оптимальної стратегії трансформаційних процесів порівняно з тим, якщо б це відбувалось свідомо за допомогою цілепокладання, або емпіричним перебором варіантів з подальшою їх перевіркою. Також у цьому процесі конструюється новий образ системи несвідомої сфери психіки людини і прокладаються нові шляхи конструктивних процесів, які трансформують її у нову образну конфігурацію, завдяки чому також скорочується час і ресурси її пошуку за допомогою інших засобів.

Завдяки цій формі виявляються нові неочікувані, несподівані зв'язки важливих фігур образної системи людини, що дозволяє ведучому і учасникам з'ясувати напрям і способи подальшої реалізації важливих конструктивних процесів, зумовлених цими зв'язками. Побудований таким чином новий образ виявляє нові засадничі зв'язки образної системи людини, які становлять базу нових більш оптимальних у порівнянні із попередніми практик ПМ. Театр спонтанності (далі ТС) є комплексною технологією оптимізації формування просоціальних практик ПМ, оскільки оптимально поєднує в собі одночасно три основні технології – моделювання, деконструкцію і конструювання образу несвідомої сфери психіки. Він надає можливість учасників дійства долучитися і прожити у

власному досвіді такі специфічні феномени несвідомої сфери психіки як, самоорганізована конструктивність, динамічний трансфер, резонансна ідентифікація, колективна генерація творчих рішень життєвих завдань особистості.

Таким чином, на етапі моделювання зазначені технології забезпечують кінцевий результат цього етапу оптимізації – з'ясування неусвідомленого образу сімейно-родової системи молодої людини і тих її деформацій, які є підґрунтям її асоціальних практик. На етапі застосування кризових практик нами виокремлені наступні важливі технології їх оптимізації. Перш за все, це поглиблення і послідовне забезпечення обернення первинного наміру застосування звичних копінгів – здолати, позбутись, уникнути, втекти від небажаного. Тобто, переключення наміру з уникнення страхів, дискомфортних станів на їх сприйняття і переживання, послідовну трансформацію у конструктивні, продуктивні практики. Досвід переконує у тому, що у ПМ нерідко мають місце рецидиви проявів старих асоціальних практик. Оскільки нові способи поведінки ще не укорінились, можуть спрацьовувати звичні захисти та копінги. Тому у фасилітації процесу перебігу кризових практик доцільним є відслідковування цих рецидивів і повторне повернення разом із молодою людиною до оптимальної деконструкції старого образу системи і більш ефективного здійснення інгібіції старих умовно-рефлекторних автоматизмів включення особистісних копінгів – уникнення, витіснення, та інших і пов'язаних із ними негативних станів. Ці стани доцільно прийняти і прожити. Лише завдяки такому персональному досвіду переживання формується внутрішня переконаність у власній здатності правильно справитись із своїми набутими раніше негативними реакціями.

Однією із технологій сприяння довершенню інверсії наміру є встановлення і утримання позитивного вербального і тілесного контакту із фігурами образу системи, які є носіями для молодої людини негативних психоемоційних станів. Вербально – це поважне, шанобливе звертання, прийняття відповідної пози, прохання про дозвіл доторкнутись. Отримання такого дозволу і становлення контакту позначає початок прийняття раніше неприйняттого. Спочатку він фіксується у відповідній емоції, як правило позитивній, що є певною несподіванкою для молодої людини, і в подальшому ця емоція розгортається у різного роду переживання.

В цілому інверсія наміру готує ґрунт для катарсису, який ми розглядаємо як важливу технологію оптимізації конструювання нового образу сімейно-родової системи особистості. [4]. Як кризова практика катарсис суттєво впливає на формування просоціальних практик ПМ. Його основна функція полягає у забезпеченні цілощодої трансформації деформованого образу сімейно-родової системи молодої людини у новий більш гармонійний, який повніше відповідає реалізації основних життєвих

завдань особистості. Зміст катарсису становлять якісні переживання таких негативних станів, як страх, агресія, депресія, самотність, горе, вина, ненависть та інших. У забезпеченні такого якісного проживання цих станів полягає оптимізація катарсису як кризової практики. Ця якість досягається завдяки зв'язку проблемної особистості із власними ресурсами, фіксації на попередньому позитивному досвіді проживання аналогічних станів, на повазі до внутрішніх захистів, які забезпечують контроль глибини, тривалості і зупинки процесу переживання, а також підтримуючому контакті фасилітатора.

Під час катарсисного переживання можуть мати місце певні зупинки, які його поділяють на фрагменти, що мають бути засвоєні перш, ніж буде можливим наступний крок. Проте в цілому завдяки оптимальності загального процесу його результатом є якісна трансформація негативних станів у позитивні, які становлять підґрунття для формування нових позитивних патернів поведінки і відповідних їм просоціальних практик вирішення нагальних життєвих завдань проблемної молоді. В цьому сенсі катарсис образу деформованої сімейно-родової системи молоді визначено нами як ядро кризових практик.

Таким чином, кінцевим результатом цього етапу оптимізації є новий гармонічно сформований образ сімейно-родової системи проблемної особистості і відповідні йому патерни просоціальної поведінки – моделі просоціальних практик.

Змістом наступного етапу оптимізації є усталення набутих на попередньому етапі моделей просоціальних практик. Важливими технологіями оптимізації на цьому етапі є вдосконалення розробки та виконання домашніх завдань з розвитку нових моделей просоціальних практик у спілкуванні з близьким сімейним та зовнішнім соціальним оточенням.

Це досягається шляхом втілення у практику пілкування нового ставлення, утримання і зміцнення цих нових просоціальних стереотипів поведінки, перетворенню їх у панівні у структурі способу життя. Також це вдосконалення нарративних технологій у двох основних формах – письмовій у вигляді листів, і усній - укладання певних послань до важливих фігур, які опрацьовуються у форматі міні-тренінгів з метою більш ясного і чіткого формулювання і усвідомлення власної особистісної позиції, ставлення, намірів. Особлива увага при цьому приділяється інтонаціям з якими промовляються молодою людиною ці послання. Ці інтонації мають бути щирими і узгодженими (конгруентними) із змістом послань і виражати повагу, визнання важливості фігур, до яких вони скеровані.

У досягненні такої щирості і поваги суттєво сприяє методика обміну – ролями, яка запозичена із психодраматичного репертуару. Її

застосування допомагає оптимізувати рефлексію і самоусвідомлення молодою людиною особливостей свого ставлення і поведінки стосовно інших людей.

Важливими технологіями оптимізації соціально-психологічного супроводу і подальшого напрацювання просоціальних практик є проведення рольових міні тренінгів щодо укорінення нових моделей спілкування як основи просоціальних практик із подальшим перенесенням їх у реальну взаємодію із своїми близькими, з якими зв'язки або втрачені, або є конфліктними і неприйнятними. Ці ж моделі також активно опрацьовуються у спілкуванні із зовнішнім соціальним оточенням. Як показує досвід молода людина намагається реалізувати нові моделі спілкування і отримує свої результати. Не завжди вони є задовільними. Оптимізація просоціальних практик здійснюється за рахунок повторних процедур зворотного зв'язку, опрацюванню і корекцій отриманих результатів, подальшого їх вдосконалення до досягнення задовільного оптимуму. Така процедура оптимізації також застосовується при формуванні практик опанування навчання і здобуття професійних навичок. Як правило, ПМ тому і проблемна, що під час опанування навичок навчіння у неї сформувались стійка відраза до подолання труднощів пов'язаних із навчанням і опануванням тих чи інших професійних умінь. Свого часу це були для них нудні і складні заняття, оскільки супроводжувались насильством з боку батьків і вчителів.

Вони призводили негативні результати і такі ж емоції, оцінки та ставлення до молоді з боку старших. Тому молодь застосовувала до них ті ж самі захисти та копінги, як і у сфері особистісного спілкування. В зв'язку з цим оптимізація навчіння і набуття професійних навичок ПМ відбувається аналогічно оптимізації просоціальних практик спілкування.

Кінцевим результатом цього етапу оптимізації є формування усталених апробованих життям про соціальних практик взаємодії і своїм соціальним оточенням та вирішення нагальних життєвих завдань. Оскільки супровід здійснюється безпосередньо у групі взаємодопомоги, важливим аспектом оптимізації та укорінення просоціальних практик як основних поведінкових стереотипів способу життя проблемної молоді є гармонізація роботи групи взаємодопомоги як спільноти рівних. Така гармонізація відбувається завдяки більшій довірі і відкритості членів групи один до одного, актуалізації суб'єктності її учасників і їх стимуляції з боку фасилітатора до взаємного обміну як успішним так і не успішним досвідом вирішення своїх життєвих завдань. Такий обмін, успішним індивідуальним досвідом (який може бути запозиченим іншими як приклад), так і неуспішним досвідом (як прикладом того, що не варто повторювати у своїх практиках), сприяє гармонічному згуртуванню групи. У цьому сенсі важливими технологіями оптимізації просоціальних практик ПМ є підвищення ефективності групової фасилітації і наснаження

(емпауерменту) особистості у її роботі із собою. Також це передбачає опанування членами групи вміння переформатування можливих критичних зауважень у позитивні розвиваючі особистість приклади, що висвітлюють (власний досвід) у контексті взаємообміну цим досвідом. Також це обмін досвідом у вигляді коротких автонаративів – життєвих історій, щодо прикладів успішної трансформації життєвих проблем у життєві завдання, подальшого розгортання життєвих завдань у життєві плани (програми) з наступним їх виконанням і досягненням відповідних результатів. Головний акцент в оптимізації технологій соціально-психологічного супроводу ПМ робиться на впровадженні нових моделей спілкування і предметної активності у просоціальні практики вирішення своїх основних життєвих завдань. Успішне просування по реалізації цих завдань є основним способом закріплення нових просоціальних практик з одного боку і зростання персонального досвіду успішного життя та впевненості у своїх здатностях, з другого. У цьому практичному впровадженні нові просоціальні практики «шліфуються» та набувають для своїх суб'єктів досконалого типу. Кінцевим результатом етапу соціально-психологічного супроводу оптимізації про соціальних практик ПМ є їх закріплення як ядра просоціального способу життя у взаємодії із своїм соціальним оточенням, в тому числі і при зустрічі з колишніми товаришами, які продовжують практикувати асоціальний спосіб життя. В узагальненні концепції формування просоціальних практик ПМ для з'ясування досягнутої якості їх оптимізації важливим є визначення основного принципу оптимізації, ключової ланки її забезпечення, критеріїв оптимальності та основних її показників. Виходячи із методологічних настанов щодо визначення цих параметрів відносно процесів діяльності, зокрема про соціального способу життя ПМ, його основним принципом оптимізації слід зазначити мінімізацію необхідних затрат часу самої молодої людини, учасників групи взаємодопомоги, матеріальних ресурсів та людських зусиль близького родинного та зовнішнього соціального оточення при максимумі результату.

Мова іде про економність, раціональність, ефективність спільної діяльності у досягненні необхідної результативності при трансформації асоціальних практик цієї молоді у про соціальні, у реалізації важливих життєвих завдань, у розбудові нового способу життя, підвищення його якості. Наприклад, у реальному житті такої субкультури ПМ, як молодь, що живе з ВІД/СНІД це означає відсутність порушень законів, налагодження позитивних стосунків із своїм близьким оточенням (батьками, членами подружжя, дітьми), покращення власного стану здоров'я і його збереження, уникнення повторного ураження ВІЛ і його передачі своїм статевим партнерам.

Ключовою ланкою у забезпеченні оптимізації формування про соціальних практик ПМ є інверсія її початкового наміру із намагання

збереження свого попереднього асоціального способу життя - власної ізоляції, відсторонення від дошкільних страхів та негативних станів на устремління до встановлення конструктивного зв'язку з ними та подальше їх засвоєння як суттєвого позитивного життєвого досвіду. Набуття успішного досвіду такого обернення та отримання позитивних результатів, зміцнення віри в себе, у власну здатність робити те, що раніше сприймалися як неможливе. Серед критеріїв оптимальності формування просоціальних практик загальним є відповідність отриманого результату потребам молодшої людини у трансформації асоціальних практик у просоціальні. Більш конкретними критеріями оптимальності кризових практик є системність, взаємоузгодженість і гармонійність їх застосування саме як технологічного комплексу. У співвідношенні із критеріями основними показниками оптимальності формування просоціальних практик ПМ є успішність вирішення нагальних життєвих завдань ПМ, які вона свідомо ставить перед собою; сформованість нового просоціального способу життя; усталеність нових просоціальних життєвих цінностей.

Висновки

Розроблено концепцію оптимізації формування просоціальних практик ПМ та відповідний комплекс технологій, який забезпечує підвищення якості і ефективності цього процесу. Зазначений комплекс реалізує трансформаційні процеси самоорганізованої конструктивності, динамічного трансферу та резонансної ідентифікації при формуванні більш цілісного і гармонічного образу сімейно-родової системи проблемної особистості. До комплексу включено вдосконалення ефективності обернення первинного наміру, послідовне опрацювання рецидивів асоціальної поведінки і забезпечення якісного катарсичного переживання негативних станів. Важливе місце займають в ньому процедури зворотного зв'язку опрацювання рецидивів асоціальної поведінки, технології міні тренінгів з її корекції, домашні завдання з укорінення просоціальних практик і перетворення їх у стійкі форми способу життя.

Важливою складовою комплексу є гармонізація роботи групи заємопомогти як спільноти рівних, підвищення ефективності фасилітації і наснаження членів групи, обмін позитивним та негативним досвідом щодо формування нових просоціальних практик. Визначено основний принцип та критерії оптимальності формування просоціальних практик: системність, цілісність, гармонічність. З'ясовано такі показники оптимальності, як: завершеність трансформації асоціальних практик ПМ у просоціальні; успішність вирішення нагальних життєвих завдань; сформованість нового просоціального способу життя молодшої людини

Список використаної літератури та джерел

1. Оптимизация. Большой Энциклопедический словарь. 2000. dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/221030 - доступно 22.04.2016.
2. Лазоренко Б. П. Соціально-психологічні технології оптимізації кризових практик проблемної молоді / Лазоренко Б. П. // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей / Київський міжнародний університет, Ін-т соц. та політ психол. НАПН України. Серія : “Психологічні науки: проблеми і здобутки”; вип. 5. – К. : КиМУ, 2014. – С. 48–59.
3. Лазоренко Б. П. Театр спонтанності як технологія оптимізації практик особистісного життєконструювання / Б. П. Лазоренко // Простір арт-терапії : ресурси зцілення. XI Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція. – К. : ГО “Арт-терапевтична асоціація”, 2014. – С. 147–150.
4. Лазоренко Б. П. Катарсис как технология оптимизации жизнеконструирования проблемной молодежи. / Б. П. Лазоренко // Материали інтерн-конф. (24.11.2014 – 28.11.2014). м. Київ, ІСПП НАПН України, 2014 – доступно 22.04.2016: www.facebook.com/groups/1494925137433734/

УДК 159.95

Н. Н. Тепляков, В. С. Шефер

ОВЛАДЕНИЕ РЕБЕНКОМ СВОЙСТВАМИ ПРЕДМЕТНОГО МИРА И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В каждой исторической эпохе, уровень ее цивилизации не просто детерминирует качественные оценки и состояния ее граждан, но и пронизывает все сферы их жизнедеятельности, фиксируясь в их языке, в продуктах их деятельности, системы ценностей, мировоззренческих нарративах. Одним их феноменов, в котором эти исторические слепки и отпечатки культуры фиксируются – эпохи является язык. «Основным критерием, по которому различаются исторические эпохи, – пишет И. Г. Белявский, – являются перемены в трактовке отношения: «язык-действительность» Напомним, что «язык» в отличии от «речи» выступает как существующая вне индивидуума структура, обуславливающая индивидуальный способ высказывания»[1]. Проблема становления и развития личности как в ее раннем возрасте, так и на протяжении всей ее жизни определяется той системой отношений, которые складываются на определенном историческом этапе развития общества и цивилизации,

между этой личностью и окружающим его бытием (окружающим ее миром).

Качественное развитие личности ребенка с позиций исторической психологии определяется языком, а точнее той системой знаков, понятий и правил их использования, посредством которых человек познает, контролирует, конструирует этот окружающий мир и самого себя как части этого мира.

Но до того как сформироваться языковой системе, у ребенка должны сформироваться смыслы, понятия, значения предметной и объектной реальности его существования. Понятие – как одно из фундаментальных образований в процессе развития ребенка направлено на познание ребенком окружающего мира либо на рациональной, либо на логической основе. Изначально, для продуктивного исследования процесса формирования понятий необходимо определиться с теми сферами, которые в той или иной степени его обуславливают: сфера сознания, бытийное пространство, значимую систему значений и личностных смыслов.

В качестве предмета экспериментального исследования выступил процесс формирования у детей исходных жизненных понятий о физической и бытийной реальности. В основу разработки нашего экспериментального исследования легла методика двойной стимуляции Выготского-Сахарова по формированию абстрактных понятий.

Понятие – как основная категория познавательного процесса, формальной и диалектической логики, когнитологии, лингвистики, психолингвистики, психосемантики, детской психологии, психологии познания и др., характеризуется такими основными параметрами, как точность, объем, содержание, полисемантическую и т.п. На современном этапе развития науки проблема феномена «понятие» значительно расширила уровни и ракурсы своего исследования. Достаточно привести исследования таких философов, психологов: Е. К. Войшвилло [2], [3] Е. Орловской [9], З. Павляк [10], П. Матерной [7], Л. С. Выготского, [4] Л. С. Сахарова [12], А. Р. Лурия [5] и др. Значительный вклад в исследование процесса формирования понятий на уровне обыденного сознания внесла символическая логика, обозначив логический и фактический объем и содержательный план понятий.

Совокупность предметов, обобщённых в понятии, называется объёмом понятия, а совокупность существенных признаков, по которым обобщаются и выделяются предметы в понятии, – его содержанием. Так, например, содержанием понятия «параллелограмм» является геометрическая фигура, плоская, замкнутая, ограниченная четырьмя прямыми, имеющая взаимно параллельные стороны, а объёмом – множество всех возможных параллелограммов. Развитие понятия предполагает изменение его объёма и содержания. [8] Объем и

содержание понятий, по мнению некоторых ученых, находятся в определенной зависимости (так называемый закон обратного отношения объема и содержания понятий) Чем шире объем одного понятия по отношению к другому, тем уже оно по содержанию. Правда эта зависимость имеет ряд ограничений и поэтому не входит в разряд законов.

Стремление к ясности и точности в вопросе выявления природы и сущности феномена «понятие» привело к обилию его видов, уровней, типов. Достаточно перечислить такие дифференциации категории «понятия» как: абстрактные и конкретные; теоретические и эмпирические; житейские и научные понятия; широкий смысл понятия – узкий смысл понятия; экстенциональная (объемная) и интенциональная (содержательная) стороны понятия и др. [11] Кроме этого, сам термин «понятие» в рамках различных наук не имеет своего однозначного толкования, однозначной семантики. В одних определениях его сущность выводится из функции отображения и обобщения мышлением определенных существенных свойств и связей предметов и явлений (понятие – отображённое в мышлении единство существенных свойств, связей и отношений предметов или явлений; мысль или система мыслей, выделяющая и обобщающая предметы некоторого класса по определённым общим и в совокупности специфическим для них признакам. [8] Понятие – форма рационального познания, психическое явление, присущее только человеку как элемент мышления и элементарная форма существования мысли: отражение существенного в феномене, закреплённое словом, что моделируется треугольником Фреге [10].

В других определениях «понятие» выводится из результата применения категории к восприятию (Понятие есть результат применения категории к восприятию. [8] У Ф.Энгельса констатируется также подход к определению «понятия» через процесс сокращения. «Понятия суть «сокращения, в которых мы охватываем, сообразно их общим свойствам, множество различных чувственно воспринимаемых вещей»[6] Современные философы, дополняя положение Ф. Энгельса, включают в это множество еще и нечувственные объекты в форме других понятий (т.е. обобщение множество понятий в единое смысловое понятие). Общие представления о феномене «понятие» в пространстве исторической психологии и исторических эпох. Филогенетический анализ природы и сущности категории «понятие» показывает смену форм познания человеком окружающей его бытийной реальности. Переход от чувственной (сенсорной) формы познания окружающего мира к мыслительной, логической форме – приводит к зарождению феномена «понятие». Переход к орудийной деятельности наших предков вынудил их означать эти примитивные орудия каким-то знаком, что, по сути, и было одной из исходных форм понятия. Именно с появлением знаковой системы (в форме жестов, мимики, звуков, а в последствии слова, как

высшего уровня означивания орудия труда) и стало зарождаться мышление во всех его примитивных формах (наглядно-действенное мышление), открывающие возможности к обобщению, идеализации, анализу, синтезу. Окружающая действительность, созданные орудия труда, а самое главное орудийная деятельность как таковая, получает свое воплощение в языке, в речи. В итоге, человек оказывается в пространстве двух реальностей, одной – физической, а другой символической (в форме слов, понятий, речевых выражений). Исследование природы и сущности феномена «понятие» в большинстве научных исследованиях осуществляется, как правило, на уже сформировавшихся субъектах, т.е. ставших рядовыми представителями своего этноса, своей культуры. Такое развитие субъекта позволяет ему реализовать процессы обобщения, отвлечения, дифференциации свойств и характеристик предметов, вещей, для формирования, образования того или иного понятия. Но приведенная выше логика процесса формирования понятий не дает ответа на изначальный вопрос: «Как изначально появляются те характеристики и свойства (в их языковых формах), которыми человек наделяет конкретный предмет или вещь, и которые впоследствии берет человек для построения нового понятия?». Одним словом, как формируются понятия обозначающие свойства и характеристики предметов и вещей?». И если эта проблема в филогенетическом плане имеет очень схожие платформы формированием языка (его семантики и грамматики), то в исследованиях онтогенетического плана, на сегодняшний день, накопилось больше вопросов, чем ответов. Иными словами, интересным является проблема онтогенеза порождения понятий у ребенка от его рождения на свет, от произнесенного первого слова «мама», до формирования у него таких сложных понятий как: круглое, тяжелое, число, больше, меньше, добро, любовь, обман и др. Всегда ли содержательная сторона конкретного понятия у ребенка адекватно понимается, интерпретируется значимыми взрослым. Насколько адекватно те или иные сформированные у ребенка понятия трактуются его сверстниками?

Какую природу (формально-логическую или диалектическую) имеют примитивные исходные понятия у ребенка при их порождении и формировании?

Есть ли какие-либо аналогии в процессах порождения примитивных и научных понятий?

Мы предполагаем, что понятийный аппарат ребенка в такой содержательной сфере сознания как образ физической реальности, будет иметь свои специфические содержательные значения, личностные смыслы не всегда тождественные значениям и личностным смыслам этих же понятий для взрослых.

В основу разработки нашего экспериментального исследования легла методика Выготского – Сахарова по формированию абстрактных

понятий, базовой платформой для которой явились детерминирующие тенденции Н. Аха и их экспериментальное обоснование. [14] Сам же Н. Ах характеризует свою методику в краткой формуле: «Испытуемый получает задачи, которые он может решить только с помощью некоторых сначала бессмысленных знаков. Знаки (слова), служили испытуемому в качестве средств, для достижения известной цели, а именно для решения поставленных экспериментальных задач, и благодаря тому, что они получили такое использование, они приобрели определенное значение. Они стали для испытуемого носителями понятий, Ах считал нужным показать, что и в процессе образования понятий, как и в других процессах мышления, мы имеем дело с явлениями, регулируемые не столько законами ассоциации и репродукции представлений, сколько так называемыми «детерминирующими тенденциями». [13] Как указал сам Н. Ах, единственным существенным признаком этого понятия является регулировка психических процессов соответственно смыслу (значению) целевого представления» По большому счету мы подошли к главному вопросу: «Почему те или иные знаки (в нашем случае геометрические фигурки) приобретают для ребенка позитивный или негативный план? Как при помощи этих знаков формируются понятия о предметах бытийной реальности ребенка, понятий «хороший», «полезный», «неопасный» или «плохой», «бесполезный», «опасный». Предложенный Н. Ахом механизм формирования понятий через «наличие цели» и «наличие задачи», по мнению Л. С. Выготского должен был дополнен процессом развития и функционального употребления слова. При этом, важно подчеркнуть, что слово носить многообразные и качественно различные формы, характеризуя тем самым ту или иную стадию возрастного развития ребенка.

Именно такого рода динамика слова, его генетическая преемственность может приоткрыть завесу скрытым механизмам и процессам формирования понятий вообще, но и нравственных понятий в частности (их устойчивости и трансформации). При этом Л. С. Выготский, отдавая должную роль методике

Н. Аха, отводил таким образованиям, как «наличие цели» и «наличие задачи» в процессе формирования понятий второстепенную роль, выводя на первое место средства, с помощью которых выполняется та или иная психологическая операция, совершается та или иная целесообразная деятельность. По мнению Л. С. Выготского главным моментом при изучении образования понятий выступает слово, процесс его развития и функционального употребления. А поскольку слово может носить многообразные и качественно различные формы, характеризуя тем самым ту или иную стадию возрастного развития ребенка, оно несет в себе генетическую преемственность этих форм существования, а не преобразуется в застывший смысловой конструкт, в замкнутую в себе

семантику. Исходя из этого сущность функциональной методики двойной стимуляции

Выготского-Сахарова заключается в том, что она исследует развитие и деятельность высших психических функций с помощью двух рядов стимулов, из которых, каждый выполняет различную роль по отношению к поведению испытуемого. Один ряд стимулов выполняет функцию объекта, на который направлена деятельность испытуемого, а другой – функцию знаков, с помощью которых эта деятельность организуется. Наша модификация методики Выготского-Сахарова имела изменения не столько в техническом плане (в плане предлагаемых геометрических фигур и их формы), сколько в содержательном плане самого задания. Для модификации метода двойной стимуляции Выгодского – Сахарова в методику, которая могла бы помочь измерить смысловую наполненность формирующихся нравственных оценок как понятий, нам потребовалось провести несколько промежуточных, пилотажных исследований, предполагая, что непосредственные комментарии и суждения ребенка снимут пелену загадочности и двусмысленности в интерпретации результатов эксперимента.

Отталкиваясь от того, что мы исследуем процесс формирования нравственных понятий, мы постарались предложить детям максимально разнообразные геометрические и не геометрические фигуры, разного размера (большой, средний, маленький) выполненных, в этой серии эксперимента в плоскостном формате, т.е. из плоского картона белого цвета. Мы намеренно сделали фигуры нейтрально белого цвета, чтобы ребенок имел возможность рассуждать именно о форме, не отвлекаясь на цвет и объем, запечатлевая на них, как на белом экране свои глубинные проекции, смыслы, представления.

В состав форм фигур вошли те, которые были использованы в методике Выгодского – Сахарова: прямоугольные параллелограммы, треугольные призмы, цилиндры, в плоскости, преобразованные в прямоугольник, треугольник, цилиндр. Для разнообразия мы добавили геометрические и не геометрические фигуры :овал, круг, полумесяц, звезды и др. В итоге у нас получился набор из 22 плоских фигуры белого цвета, разной формы и размера. Условно данный эксперимент был обозначен нами как «плоскостной эксперимент» по параметру плоскости всех предлагаемых фигур. Эксперимент проводился в индивидуальном порядке. Для полноты отслеживания информации все исследования фиксировались на цифровое видео. Перед ребенком раскладывали 22 плоскостные фигуры белого цвета, разной формы и размера: - большие (15 см. диаметром), средние (8 см. диаметром), и маленькие (5 см. диаметром): прямоугольник (большой); цилиндр (большой); равнобедренный треугольник (маленький); полумесяц (большой); ромб (большой); квадрат (большой); пятиконечная звезда (средняя); круг

(большой и маленький); треугольник с прямым углом (большой, средний, маленький); параллелограмм (большой, маленький); овал (большой, маленький); знак бесконечности (большой, маленький); фигура в виде капли (маленькая); эллипс (маленький); фигура в виде листа ивы (средняя); фигура в виде треугольника с покатыми боками (средняя) и др.

В ходе проведения эксперимента ребенку говорили: «Перед тобой разложены фигурки белого цвета. Посмотри внимательно на них и расскажи, на что они похожи. Выбери из них те, которые тебе нравятся». После выбора ребенком той или иной фигуры, экспериментатор вступал с ребенком в своеобразный диалог, стремясь выяснить причины и объяснения такого выбора. Эти диалоги позволяли более глубоко проникнуть в семантику тех слов и понятий, посредством которых ребенок делал свой выбор, делал субъективную категоризацию фигурок, на позитивные и негативные. Кроме этого для нас показательными были сами ответы, т.е. их отнесенность к эстетической или этической сферам. Затрагивают ли эти пояснения сферу межличностных отношений или они носят исключительно констатационно - оценочный характер. Девочка 3-лет пришла на эксперимент с рисунком ежика, которого она нарисовала вместе с бабушкой. В качестве приятных и хороших фигурок отдала предпочтение округлым и круглым фигурам большого размера: белый большой овал; большой цилиндр; большой треугольник с покатыми боками; большой месяц; маленькая фигура в виде капельки; фигура в виде знака бесконечность; маленький круг. Она практически не дифференцирует фигурки на приятные и неприятные, т.е. нет четкой градации фигурок по этому признаку. У нее все фигурки хорошие, нравятся, но одни (большой формы фигурки) нравятся в большей, а другие (маленькие по размеру фигурки - маленький круг, маленькая звездочка пятиконечная, маленькая фигура знака бесконечности) – в меньшей степени. Даже те фигурки, которые она не выбрала не получили в ее вербальных оценках «не нравятся». Одним словом, окружающая реальность для ребенка трех лет дифференцируется на объекты и предметы которые нравятся и которые никакие (т.е. которые не окрашены негативными эмоциями, не опасны, не пугают ребенка). Для ребенка еще не существует парадигмы «приятный – неприятный (опасный)». Вторым испытуемым был мальчик 6 лет. Условия эксперимента идентичные. Мальчик, так же испытывает затруднения в объяснении своего выбора, хотя уже может определиться с мотивом выбора той или иной фигурки. Им были выбраны: большая фигура круга; большая фигура месяца; фигура в виде знака бесконечность; фигура треугольника с покатыми боками; фигура в виде цилиндра. В отличие от девочки 3-х лет мальчик четко обозначает фигурки, которые ему не нравятся; фигурка ромба («он какой-то кривой и не красивый вообще»); фигурка квадрата («он колючий, белый и не красивый»); фигурка в виде

листа ивы («как кокос не красивое»); фигурки большого и маленького треугольника с прямым углом («они мне не нравятся, но если их соединить, получаются как будто пазлы, а пазлы можно продавать»).

Эксперимент показал, что для детей наиболее предпочтительными являются фигурки круглых, обтекаемых форм больших размеров, а в более старшем возрасте вызывают негативное отношение, т.е. переходят в разряд «не нравятся». Появление дифференцирующей парадигмы «нравится – не нравится» позволило нам в серии дополнительных вопросов перебросить мостик от оценок предметной реальности (в виде фигурок) к социальной реальности в виде значимых других людей, образов и персонажей, которые обозначил сам ребенок. Так ребенку в произвольной форме перечислили людей и персонажи, с которыми он интенсивно взаимодействует в своей жизни: мама, папа, бабушка, сестра, близкий друг, хороший и плохой сказочные или из мультфильмов персонажи (определяет сам ребенок) - всего 8 персонажей. Его просили еще раз внимательно посмотреть на фигурки определиться, какую бы из них он дал маме и почему. Ответ мальчика «Я дал бы маме месяц, потому что он красивый, и мама красивая. Красивое, тянется к красивому». «Вот эта восьмерка (фигура в виде знака бесконечности). Это как напоминание Дня Победы. Мама любит бабу Зину, а она ходила на войну, помогает маме помнить про бабу Зину. (Для мальчика эта фигура похожа на военный бинокль)». «Дал бы звезду (пятиконечную), звезда тоже напоминает о Дне Победы». «Дал бы эту фигуру (большой ромб) напоминает звезду с неба, Космос». В этом эксперименте с мальчиком шести лет отмечается интересная особенность. Так отнесенная в разряд неприятных, фигурка большого ромба (кривой и не красивый), вдруг становится положительной, приятной и значимой, как только она приобретает совершенно иную, новую семантическую наполненность – означает как звездочка с неба, из Космоса. Здесь отмечается приоритет эстетического начала, а именно – все красивое отождествляется с хорошим, близким, приятным, добрым, дорогим, родным, а некрасивое – игнорируется («Из не красивых, ничего, не буду давать маме»). Категории эстетики и категории морали, нравственности – на уровне этого возраста еще не получили своей качественной дифференциации. Красивое и нравственное тождественны друг другу. Психология переходов оценок физического мира в структуру оценок, характеристик и качеств морального плана, т.е. формирование моральных понятий строится у нашего испытуемого по специфической ассоциативной логике, которая для значимых его взрослых очень часто остается загадкой. Вот один из примеров такой ассоциативной логики нашего мальчика: «Отдал бы фигурку круга маме, она напоминает колесо, а колесо напоминает обруч, а обруч напоминает цирк, потому ей нравится в цирке».

Результаты следующего испытуемого девочки 8 лет (ученица второго класса) показали следующее. Отсутствует приоритетность округлых фигур. В список приоритетных фигурок уже входят, фигурка восьмиконечной звезды – звездочка (большая и маленькая), фигуры треугольника с прямым углом и круга они похожи на сладости (конфеты), эллипс – похож на лимон, а лимон полезный для здоровья; круг (большой и маленький) похож на солнце; фигура в виде листа ивы (большая и маленькая); фигура в виде капли - похожа на каплю (любит все живое). Отмечается даже некоторая противоположность, а именно – в разряд «не нравятся» - были отнесены: овал – как ноль, а ноль это пусто, ничего; ромб – похож на воздушного змея, (мы однажды запускали воздушного змея, и он тут же поломался); цилиндр – похож на холодильник, а я боюсь холода; два авнобедренных треугольника не нравится т.к. все равно ромб (при соединении образуют ромб), а ромб похож на того самого змея, который поломался, когда мы его запускали; фигурка квадрата не нравится, там 4 стороны, не люблю цифру 4, в школе 4 плохих мальчика. Нельзя не обратить внимание на тот факт, что в процессе означивания фигурок в парадигме «нравится – не нравится» включаются личностные, эмоциональные и межличностные компоненты, что придает понятиям отдельных фигурок неожиданный смысловой характер (цилиндр – похож на холодильник, а я боюсь холода; фигурка квадрата не нравится, там 4 стороны, не люблю цифру 4, в школе 4 плохих мальчика и др.).

Если смотреть на эти результаты в рамках нашей проблематики формирования понятия тех или иных форм морали и нравственных ценностей, то в структуру «хороший – плохой» при описании другого человека входит геометрическая фигурка, семантическая наполненность которой детерминируется жизненным опытом ребенка. Это своеобразный знак как элемент языка при описании морального понятия «добрый», «хороший». У примитивный народов, рисунки (татуировки) графической формы, означали не статусные уровни члена племени, но и его моральную составляющую. С целью приближения нашего исследования к реальным условиям жизнедеятельности ребенка имеющийся набор фигурок белого цвета мы дополнили такими же фигурками, но различного цвета (черного, красного, зеленого, желтого). Требования к ребенку были те же – отобразить нравящиеся фигуры и объяснить, почему оставшиеся фигуры не нравятся.

В отличие от белых фигурок, цветные фигурки нашим испытуемым воспринимались совершенно иначе. Цвет кардинально менял семантику, смысл той или иной фигурки. Так, если в предыдущих экспериментах белый цилиндр воспринимался как холодильник («Цилиндр – похож на холодильник, а я боюсь холода»), то цилиндр окрашенный в желтый цвет у нашей испытуемой воспринимался как чаша со святой водой, с причастием (здесь необходимо сделать некоторое уточнение – некоторые из наших испытуемых со своими родителями

являются прихожанами Свято-Воскресенского монастыря и воскресной школы при нем в городе Теплодар). Параллелограмм с разной расцветкой приобретает совершенно различную смысловую окрашенность: «Желтый параллелограмм – как лучи света», «Черный параллелограмм похож на ночь». «Желтый равнобедренный треугольник, как палатка». Иногда детерминирующая функция цвета в сознании наших испытуемых приобретает причудливые формы. Так, образ пустыни у нашей испытуемой возник на базе желтого овала и желтого эллипса («Желтый овал и желтый эллипс – получается пустыня»). Или еще один пример такого причудливого преобразования: «Зеленый параллелепипед – у него разные стороны, как будтоветер дует, и трава колыхается в сторону». В ходе эксперимента был выявлен интересный феномен, а именно – цвет выступил не только как дополнение каждого из цветов в восприятии фигурок при их категоризации в бытийном пространстве личности ребенка, но и как интегрирующая субстанция отдельных фигурок в целостное, системное образование (пример ответа нашего испытуемого: «Четыре цветных овалов (желтые, красные, зеленые, белые) похожи на пасхальные яйца. Для меня это значит что яйца полезные, и их скорлупа для волос...»). «Если сложить красные и желтые капельки, будет человек»; «Цветные цилиндры вместе – флаг Украины или России, или Франции»; «Красный и желтый треугольник с покатыми боками если к ним прибавить красную капельку – похоже на крылья бабочки». «Желтый цилиндр и эллипс (лимон) похожи – на магнитофон если соединить». «Желтые и красные треугольники с покатыми боками, если соединить получатся кошачьи глаза». Интересно, что в какой-то момент девочка уже называет, подменяет слово «треугольник» обозначающее фигуру с тремя сторонами, словом «палатка» с которой у неё этот треугольник ассоциируется, а слово «эллипс» подменяется словом «лимон», по той же причине. Желтый цвет у нашего испытуемого отождествляется с «хорошим человеком», а фигурка в виде капельки желтого цвета отождествляется с животворной водой «...чтобы человек стал хорошим дать желтый овал, чтобы полюбил людей, извинился перед всеми за какие-то пакости». И напротив – зеленый цвет есть неотъемлемый компонент «злости», «опасности». Можно констатировать, что на данном уровне развития ребенка понятие «доброта», «хороший» описываются через такие графические и цветовые компоненты, как желтый цвет, овальная форма и форма в виде капли воды. В эксперименте выяснилось, что означивания воспринимаемых в эксперименте фигурок и их осмысление идет по мере того, как ребенок осваивает, интериоризует окружающую его предметную, объектную и социальную реальность. Это в свою очередь согласуется с типами ведущей деятельности в детском возрасте «предметно-манипулятивная игра», «сюжетно-ролевая игра». Одна и та же форма (треугольник, эллипс и др.) могут категоризоваться,

соотносится с предметами и объектами той реальности, которую усвоил на данный момент своего развития ребенок, реальность, которая получила свою означенность в словарном тезаурусе ребенка. На ранних этапах – это треугольник, на следующих – палатка, на последующих – воздушный змей.

Выводы

Подводя итог нашим экспериментальным исследованиям можно констатировать следующее. В рамках исторической психологии открываются новые горизонты исследования понятийного и категориального аппарата становления ребенка как личности, как субъекта своего этноса. Категории эстетики и категории морали, нравственности у ребенка еще не получили своей качественной дифференциации. Красивое и нравственное в возрасте шести лет тождественны друг другу. Психология переходов оценок физического мира в структуру оценок, характеристик и качеств морального плана, т.е. формирование моральных понятий, строится у ребенка по специфической ассоциативной логике, которая для значимых его взрослых очень часто остается загадкой. Процесс формирования смысла физического объекта или предмета, его понятийный уровень определяется не только их формой, но и их цветовой гаммой. Цвет кардинально менял семантику, смысл той или иной фигурки. В процесс формирования моральных понятий «добрый», «хороший» у ребенка включены такие графические и цветовые компоненты, как желтый цвет, овал и форма фигурки «капля воды». Означивания воспринимаемых в эксперименте фигурок и их последующее осмысление идет по мере того, как ребенок осваивает, интериоризует окружающую его предметную, объектную и социальную реальность. Одна и та же форма (треугольник, эллипс и др.) могут категоризоваться, соотноситься с предметами и объектами той реальности, которую усвоил на данный момент своего развития ребенок, реальность, которая получила свою означенность в словарном тезаурусе ребенка. На ранних этапах треугольник – это треугольник, на следующих этапах треугольник – это палатка, а на последующих этапах, треугольник – это воздушный змей.

Модифицированная нами методика Выготского-Сахарова по формированию нравственных понятий, может найти свое применение в воспитательном процессе, в процессе диагностики оценочной деятельности (суждений) ребенка и значимых взрослых (родителей, воспитателей, учителей).

Список использованной литературы

1. И. Г. Белявский / Развитие психолого-исторических представлений: Учеб. Пособие – К.: УМК ВО при Минвузе УССРБ, 1988. – 72с. с. 61
2. Войшвилло Е. К. / Понятие. М., 1967;
3. Войшвилло Е. К. / Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. М., 1989;
4. Выготский Л. С. /Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
5. Лурия А. Р./ Об историчности развития познавательных процессов. – М.: Наука, 1974. – 172с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. / Соч. 2-е изд. Т. 20. С. 550 .
7. Матерна П. / Понятие понятия. – В кн.: Логические исследования, вып. 2. М., 1993;
8. Новая философская энциклопедия./ В 4 томах. М.: Мысль, 2010. — Т. 1 - 744 с., Т. 2 - 634 с.
9. Орловска Е. / Логические аспекты изучения понятий. – В кн.: Логические исследования, вып. 1. М., 1993;
10. Павляк З., Орловска Е. Непейвода и др /Логические исследования=Logical investida. // РАН,Ин-т философии. Вып. 1. М: Наука, 1993.
11. Платонов К. К. / Краткий словарь системы психологических понятий //2-е изд. – М.: Высш.Шк. – 1984. –174 с. – С. 97.
12. Сахаров Л. С. / О методах исследования понятий./ Психология., 1930 т. 3
13. Тепляков Н. Н. /Психология мотивации: к истории создания динамической теории мотивации Курта Левина. / Учебно-методическое пособие для студентов психологических факультетов университетов.- Одесса: ОНУ им. И. И. Мечникова, 2003. – 53 с.
14. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления./ Выготский Л. С. Сахаров Л. С. / Исследование образования понятий: методика двойной стимуляции / М., Изд-во. Моск. ун-та., 1981. – 400 с.

М. Ю. Ржевский

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ КУРСАНТОВ МОРСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

На современном этапе подготовки курсантов морских специальностей (служащих Вооруженных Сил Украины (ВСУ)) акцент делается на качество морально-психологической подготовки личного состава, на стрессоустойчивости будущего офицера ВМФ и его

готовности к экстремальным условиям службы. (Зайченко А. Н, 2014, Шаппо В. В. с соавт., 2008,).

Опыт наших многолетних наблюдений свидетельствует, что возрастает роль не только индивидуально-психологических свойств личности и уровня развития познавательных психических процессов, но и физиологических, психофизиологических и психических функций, а также тренировки и развития эмоционально-волевой сферы.

Кроме того, на первый план выдвигаются социально значимые показатели – умение слажено взаимодействовать в коллективе и быть лидером. Поскольку на Военно-морском флоте личный состав кораблей – это ведущее звено в управлении сложными боевыми системами, роль человеческого фактора в безопасности плавания неопределима. (Донченко В. Г., 2001; Фомин С. Н., 2006; Пахомов В. В., 2007).

Между качеством деятельности военно-морского специалиста и его функциональным состоянием (ФС) установлена неопровержимая связь. Таким образом, исследование функциональной надежности курсанта в различных условиях учебно-боевой деятельности является актуальной задачей.

Как свидетельствует ряд психофизиологических исследований (Глушко А. Н., 2004; 2004; Бобров Ю. М., 2006; 2006; Онищенко А. В., 2008; 2010), высокое психоэмоциональное напряжение в процессе боевой деятельности, т.е. экстремальные условия, ведут к значительным изменениям в ФС организма моряков. Это, в свою очередь, влечет за собой снижение их военно-профессиональной работоспособности.

Наряду с этим, личный состав, даже в условиях мирного времени может подвергаться воздействию различных экстремальных и сверх-экстремальных факторов, которые появляются при возникновении аварий и различных повреждениях корабля (Довгуша В. В. с соавт., 1995; Никонов С. В., 2000).

Клинические, физиологические, и гигиенические исследования проводились учеными с начала прошлого века, однако, в большинстве случаев они касались работоспособности экипажа (в частности моряков-подводников) с целью исключения ошибок в управлении сложными техническими системами и создания системы сохранения, восстановления и повышения работоспособности в длительных походах (1981; Сапов И. А., Солодков А. С., 1980; Довгуша В. В., Мазенко И. Л., 2006).

Следует отметить, что изменения ФС организма при воздействии экстремальных и сверх-экстремальных факторов, в литературе освещены недостаточно. Это обусловлено тем, что в эксперименте в соответствии с основными положениями Женевской конвенции, а также основными положениями «Биоэтических правил проведения исследований на человеке и животных в авиационной, космической и морской медицине» недопустимо создавать условия несущие витальную. Однако современные

так называемые симуляционные учебные центры и тренинговые технологии позволяют осуществлять имитацию реальных условий службы без угроз жизни курсантов. В процессе отработки учебных задач у каждого курсанта появляется возможность индивидуальной ответной реакции на экстремальные раздражители, а так же анализа показателей (критериев) предпочитаемой реакции с помощью офицера-преподавателя.

Результаты проведенного нами анализа современных научных исследований свидетельствуют о том, что боеспособность частей и подразделений на 65 % обусловлена функциональными и психофизиологическими резервами и возможностями организма военно-морских специалистов и только на 35 % зависит от технических средств ведения войны (Дорофеев И. И., 2005;).

Таким образом, можно сделать вывод о том, что большая роль должна отводиться не только мероприятиям профессионального отбора в морские учебные заведения, но и качественной ученой подготовки в области комплексного развития профессионально-значимых качеств: индивидуально-психологических, познавательных, физиологических, психофизиологических, связанных с повышением стрессоустойчивости, а также тренировки и развития эмоционально-волевой сферы и социально значимых показателей.

Список использованной литературы

1. Донченко В. Г., 2001; Фомин С. Н., 2006; Пахомов В. В., А. Д. Бучнов, А. И. Лупанов и др. // Воен.-мед. журн. 2001. – № 6. – С. 14-22.
2. Дорофеев, И. И. Состояние нервной системы у военнослужащих с признаками нервно-психической неустойчивости на начальном этапе военно-профессиональной адаптации: Автореф. дис. канд. мед. наук / И. И. Дорофеев СПб, 2005. – 24 с.
3. Глушко А. Н. Психофизиологические подходы к повышению работо- и боеспособности военнослужащих / А. Н. Глушко // Воен.- мед. журн. 2004. – № 1. – С.66-68.
4. Мацевич Л. М. Охрана здоровья моряков / Л. М. Мацевич. М.: Транспорт, 1986. – 200 с.
5. Медведев В. И. Адаптация человека. СПб.: Институт мозга человека РАН, 2003. С. 233-246.
6. Медведев, В. И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В. И. Медведев Л.: Наука, 1982. – 104 с.

ЖИЗНЕННЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ, СОЦИАЛЬНАЯ ДЕЗАДАПТАЦИЯ И СТРУКТУРА АГРЕССИВНОСТИ В ГРУППЕ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Постановка проблемы. В данной статье поддается анализу взаимосвязь между жизненными перспективами (в том числе оценка социальной действительности страны), социальной дезадаптацией и структурой агрессивности в группе молодёжи.

В польской научной литературе в области психологии, социологии и педагогики ещё с 90-х годов тщательно исследуются проблемы стремления, перспектив, жизненных планов и целей, отношения к социально-экономическому строю страны, а также образа мира и пребывания в среде польской молодежи. С другой стороны, бращается внимание на так называемый синдром отсутствия перспектив, который тесно связан с чувством блокирования возможностей личного развития, с неспособностью осуществлять планы и жизненные намерения, с неуверенностью в своём будущем, угрозой безработицы и отрицательным восприятием ситуации в стране [3, 10, 14, 19]. Многие исследователи считают, что молодые люди, которые приобрели горький опыт с безработицей, а также пережили чувство отсутствия жизненных перспектив; которые находятся под воздействием чувства собственного достоинства и придерживаются убеждения о личной ненужности в обществе, являются более восприимчивыми к стрессу и разочарованию. Как следствие, в их поведении проявляется неприспособленность, в том числе агрессивная, особенно в ситуации, не позволяющей избежать разочарования каким-то другим способом при длительном отсутствии поддержки со стороны семьи и школы. Таким образом, чувство отсутствия жизненных перспектив и негативная оценка социальной действительности страны становится одним из важных факторов, побуждающих молодых людей к антиобщественному поведению или к преступной деятельности, а это, в свою очередь, позволяет предположить, что такое поведение часто является коррелятом агрессии как постоянной черты личности [19, 15, 5]. Следует, однако, подчеркнуть важность первичных групп в рассматриваемом контексте. Как известно, оценка молодыми людьми их личных возможностей, перспектив и стремлений в жизни (образование, профессиональная подготовка, материальное состояние, общественно-культурные отношения) может зависеть не только от социального статуса (происхождения) семьи или негативных контактов с родителями и их отрицательных воспитательных принципов, но и от качества связи с другими первичными группами (учителями, сверстниками), а также и от чувства удовлетворения от посещения школы

и веры в то, что приобретение интеллектуальных и образовательных компетенций окупится в будущем. [6].

Методологические основы исследования. Основной целью эмпирического исследования является изучение взаимосвязи между жизненными перспективами, в том числе оценки социальной действительности страны, социальной дезадаптации и структуры агрессивности в группе старшеклассников (учеников профессионально-технических училищ (ПТУ) и техникумов). Дополнительной целью исследования стал анализ взаимосвязи между нарушением контроля (неэффективным социальным контролем) со стороны первичных групп – семьи и школы, жизненных перспектив и негативной оценки ситуации в стране.

Выдвинуты следующие исследовательские гипотезы:

1. Существует зависимость между убеждениями о предстоящих трудностях, связанных с поисками работы, и социальной дезадаптацией молодёжи.

2. Существует взаимосвязь между отсутствием жизненных перспектив и социальной дезадаптацией молодёжи.

3. Существует зависимость между отрицательной оценкой ситуации в стране и социальной дезадаптацией молодёжи.

4. Существует зависимость между убеждением о будущих трудностях, связанных с поиском работы, и общим уровнем агрессии и её подвидами.

5. Существует взаимосвязь между отсутствием жизненных перспектив и общим уровнем агрессии и её подвидами.

6. Существует взаимозависимость между негативной оценкой ситуации в стране и общим уровнем агрессии и её подвидами.

7. Существует взаимосвязь между негативными факторами, связанными с семейной средой и отсутствием жизненных перспектив, в том числе неуверенности в профессиональной роли и пессимистической оценкой социальной действительности страны.

8. Существует взаимосвязь между негативными факторами, связанными со школьной средой и отсутствием жизненных перспектив, в том числе неуверенностью в профессиональной роли и пессимистической оценкой социальной действительности страны.

В представленных исследованиях были использованы следующие документы: анкета Чувства Напряжения и Ограничивающих Факторов, Шкала Социальной дезадаптации, опросник агрессивности А.Г. Басса и М. Перри (ВРАQ) 1992 года (Buss-PerryAggressionQuestionnaire).

Анкета Ощущения Напряжения и Ограничивающих Факторов

Анкета Чувства Напряжения и Ограничивающих Факторов разработана автором данной статьи в 2001 году на основе литературы по данному предмету [1, 2, с. 482-485]. Общая точность шкалы была

измерена при помощи коэффициента альфа Кронбаха и выносит 0,9280. Респонденты давали ответы по 4-балльной шкале.

В данной работе проанализированы результаты в следующих шкалах:

1. *Конфликты между родителями/Конфликты в семье* (ParentalFighting) (пункты, касающиеся агрессии или насилия между родителями, с особым упором на физическое насилие/пункты, касающиеся злоупотребления алкоголем в семье);

2. *Неуверенность профессиональной роли* (OccupationalStrain) (пункты, включающие убеждение о будущих трудностях в поиске работы).

3. *Привязанность к родителям* (ParentalAttachment):

- Восприятие любви родителей (пункты, касающиеся убеждения в том, что родители удовлетворяют потребности респондента, хвалят, проявляют интерес к его личности);

- Привязанность детей к родителям (пункты, которые свидетельствуют о любви и привязанности к родителям).

4. *Привязанность к школе* (SchoolAttachment):

- Чувство удовлетворения от посещения школы (пункты, касающиеся удовлетворение от посещения школы и чувства, что её завершение окупится в будущем).

- Поддержка со стороны школы (пункты, включающие положительные отношения учителей и учеников, а также чувство удовлетворения от взаимных контактов).

5. *Образовательные цели* (EducationalGoals) (пункты, касающиеся наличия стремлений и ожиданий в связи с дальнейшим образованием).

6. *Криминальные контакты* (Friend'sDelinquency) (пункты, касающиеся отношения с людьми/сверстникам, у которых поведение указывает на значительную степень деморализации и участия в преступлении, а также употребление наркотиков).

7. *Экономические факторы* (EconomicFactors) (пункты, касающиеся длительных существенных финансовых трудностей в семье).

8. *Жизненные перспективы* (LifeProspects) (образовательные, профессиональные, финансовые, семейные).

9. *Оценка социальной действительности в стране* (Assessmentofthecountry'ssocialreality) (равные возможности касательно происхождения, пола, места жительства, финансового положения, веры в существование ценностей, регулирующих общественную жизнь, опека и поддержка со стороны государства и других учреждений / организаций).

Шкала социальной дезадаптации.

Следующим инструментом можно назвать анкету проявлений социальной дезадаптации, измеряемой выделенными показателями на основе литературы по данной теме [11, 12, 17, 18] с использованием

метода self-report. Эти исследования направлены на определение типа, числа и частоты девиантных поведений, которые совершили респонденты, исходя из собственных заявлений. Шкала социальной дезадаптации состоит из 22 типа поведений, считающихся девиантными. Предполагаемые автором ответы являются одинаковыми почти для всех вопросов и отображают в некотором приближении увеличение данного типа поведения от никогда (нуль) до десяти и больше раз. В случае вопросов об употреблении алкоголя и наркотиков была введена временная цензура (напр., сколько раз в течение последнего года), предполагаемый ответ содержал следующие позиции: „никогда”, „несколько раз”, „1,2 раза в месяц”, „1,2 раза в неделю”, „чаще”. Коэффициент надёжности альфа Кромбаха (α Cronbacha) для шкалы социальной дезадаптации составляет 0,9262.

К проявлениям социальной дезадаптации относятся: пропуски лекций (касается школы, практики, работы), Совершение побега из дома, Конфликты в школе с преподавателями, Совершение членовредительства, Попытка суицида, Употребление алкоголя, напр., в последние несколько месяцев, Употребление наркотиков типа марихуана (травка), напр., в последние несколько месяцев, Употребление наркотиков типа ЛСД, амфетамин, героин, напр., в последние несколько месяцев, Продажа наркотиков типа марихуана (травка), Продажа наркотиков типа ЛСД, амфетамин, героин, Случайные сексуальные контакты, Совершение кражи, Участие в драке, Участие в избиении, Совершение актов вандализма, Ударить преподавателя, Ударить

Опросник агрессивности А. Г. Басса и М. Перри

Согласно концепции А. Басса и М. Перри, агрессия как личностная черта (агрессивность), состоит из четырех подчерт: физическая агрессивность, вербальная агрессивность, гнев, враждебность. Опросник агрессивности состоит из 29 пунктов и позволяет оценивать степень повышения общего уровня агрессии (общая агрессия), а также её увеличение, которое рассматривается в четырёх измерениях: физическая агрессия (использование физической силы против другого лица), вербальная агрессия (причинение словесных обид и вреда другим), гнев (физиологические реакции и аффективные компоненты), враждебность (отрицательное отношение к другим, чувство обиды и несправедливости) – [4, 8].

Исследования были проведены в марте 2013 года в случайно выбранном Комплексе Строительных школ № 1 в Кракове в группе 162 учеников мужского пола. Образец анкеты для исследований был разработан с учетом возраста, пола, наличия и готовности лиц к участию в исследованиях. Исследования носили анонимный характер, а участие в них было добровольным. В работе был использован метод опроса исследуемых (surveys), а также метод self-report. Собранный эмпирический материал представляет собой опрос 142 учеников: 85 из

профессионально-технических училищ; 57 студентов техникума (были отброшены 20 человек, поскольку они заполнили опросник неточно). Полученные данные обрабатывались с помощью статистического пакета SPSS. С целью верификации выдвинутых гипотез был использован коэффициент корреляции Пирсона.

Презентация результатов исследований

Социально-демографическая структура исследуемой группы

В анкете была одна рубрика, в которой дана социально-демографическая характеристика исследуемой группы. В рубрике содержалась следующая информация: возраст, структура семьи, масштаб местности, где родились исследуемые (измеряемая количеством жителей), а также образование и профессиональная активность их родителей.

Полученные данные показывают, что возраст исследуемых лиц находился в диапазоне от 15 до 20 лет (самое большое количество лиц относится к возрастной категории 17 и 19 лет).

В исследуемой группе обозначается преобладание лиц, который живут в городе с больше, чем 500 тысяч жителей (48% учеников) и деревни (41% учеников).

Анализируя структуру семьи исследуемых, было замечено, что в самом большом количестве представлены лица из полных семей (79% учеников), а затем из семей неполных (14% учеников). В категории образования родителей исследуемых учеников доминирует профессиональное образование (отцы – 66%, матери – 48%). Можно предположить, что определенно большее количество респондентов по происхождению из рабочих семей.

Анализируя профессиональную активность их родителей, можно сказать, что самой многочисленной категорией является категория работающих лиц (отцы – 83%, матери – 73%).

Взаимосвязь между чувством отсутствия жизненных перспектив, негативной оценкой социальной действительности страны и социальной дезадаптацией в группе учеников ПТУ и техникумов.

В первую очередь была предпринята попытка выяснить, существует ли в группе респондентов зависимость между чувством отсутствия жизненных перспектив, негативной оценкой социальной действительности страны и социальной дезадаптацией? (Гипотезы 1-3)

Полученные результаты представлено в следующей таблице 1.

Таблица 1.

Связь между чувством отсутствия жизненных перспектив, негативной оценкой социальной действительности страны и социальной дезадаптацией в группе учеников ПТУ и техникумов

Переменные	Социальная дезадаптация I – Проявления	Социальная дезадаптация II - Криминальные контакты
Неуверенность профессиональной роли	0,10	0,20*
Жизненные перспективы	0,20*	0,33**
Оценка социальной действительности в стране	0,17*	0,41**

*: $p < ,05$; **: $p < ,01$

Анализируя полученные результаты, оказалось, что:

1 Чем выше убежденность о предстоящих трудностях, связанных с поисками работы тем в среднем выше уровень интенсивности контактов со сверстниками и взрослыми, участвующими в преступной деятельности;

2. Высшему уровню отсутствия жизненных перспектив соответствует в среднем высший уровень социальной дезадаптации респондентов в области её проявлений и преступных контактов;

3. Высшему уровню пессимистической оценки ситуации в стране соответствует в среднем высший уровень социальной дезадаптации респондентов в области её проявлений и преступных контактов.

В связи с вышесказанным, можно предположить, что гипотезы 1-3 получили подтверждение. Следует отметить, однако, что полученные корреляции имеют слабый характер. Ни один из коэффициентов корреляции не превышал 0,50.

Взаимосвязь между чувством отсутствия жизненных перспектив, негативной оценкой социальной действительности в стране и структурой агрессивности в группе учеников ПТУ и техникумов

Дальнейшие усилия были направлены на то, чтобы определить, существует ли в группе респондентов связь между чувством отсутствия жизненных перспектив, негативной оценкой ситуации в стране и структурой агрессивности? (Гипотезы 4-6) Данные иллюстрируются представленной ниже таблицей 2.

Таблица 2.

Связь между чувством отсутствия жизненных перспектив, негативной оценкой социальной действительности в стране и структурой агрессивности в группе учеников ПТУ и техникумов

Переменные	Физическая агрессивность	Вербальная агрессивность	Гнев	Враждебность	Общая агрессивность
Неуверенность профессиональной роли	0,02	0,10	0,13*	0,45**	0,23**
Жизненные перспективы	0,08	0,01	0,19*	0,48**	0,27**
Оценка социальной действительности в стране	0,16	0,20	0,20*	0,40**	0,29**

*: $p < ,05$; **: $p < ,01$

В свете полученных результатов, выяснилось, что:

1. Чем выше убеждённость о предстоящих трудностях, связанных с поисками работы тем в среднем выше уровень враждебности и общей агрессии;

2. Высшему уровню отсутствия жизненных перспектив соответствует в среднем высший уровень гнева, враждебности и общей агрессии;

3. Высшему уровню пессимистической оценки ситуации в стране соответствует в среднем высший уровень гнева, враждебности и общей агрессии. В связи с вышесказанным, можно предположить, что гипотезы 4-6 получили подтверждение только в сфере гнева (полученные корреляции имеют слабый характер), враждебности и общей агрессии.

Взаимосвязь между семейной и школьной средами и восприятием личных жизненных перспектив, а также отрицательной оценкой социальной действительности страны в группе учащихся ПТУ и техникумов

В связи с дополнительной целью исследований, была проведена проверка действительно ли существует взаимосвязь между факторами, связанными с семейной и школьной средами, и размерами, охватывающими жизненные перспективы респондентов, и оценкой ситуации в стране? (Гипотезы 7-8) Данные иллюстрируются представленной ниже таблицей 3.

Таблица 3.

Связь между семейной и школьной средами и восприятием личных жизненных перспектив, а также отрицательной оценкой социальной действительности страны в группе учащихся ПТУ и техникумов

Переменные	Неуверенность профессиональной роли	Жизненные перспективы	Оценка социальной действительности в стране
Конфликты между родителями	0,17*	0,26**	0,21*
Экономические факторы	0,36**	0,45**	0,39**
Привязанность к родителям	0,18**	0,26**	0,11
Привязанность к школе	0,30**	0,35**	0,21**
Образовательные цели	0,09	0,25**	0,19*

*: $p < ,05$; **: $p < ,01$

Анализируя полученные результаты, оказалось, что:

-высшему уровню поведения, базирующегося на агрессии и насилии между родителями, соответствует в среднем высокий уровень неопределенности, связанной с будущей работой, отсутствием перспектив в жизни, негативной

оценкой ситуации в стране;

-чем сильнее убеждение в длительных материально-финансовых трудностях в семье, тем более ощутимо отсутствие перспектив в жизни, неуверенности в связи с поисками будущей работой и тем выше негативная оценка ситуации в стране.

-чем выше уровень отсутствия поддержки, любви и заинтересованности со стороны родителей, тем в среднем выше уровень отсутствия перспектив в жизни и неуверенности, связанной с будущей профессией.

-чем выше уровень неудовлетворенности от посещения школы, контактов с преподавателями и учениками, убеждения в том, что окончание школы не будет иметь положительного значения в будущем, тем в среднем выше уровень отсутствия жизненных перспектив,

неуверенности касательно будущей работы и тем выше негативная оценка ситуации в стране.

-чем выше уровень отсутствия или низкий уровень притязаний касательно дальнейшего образования, тем в среднем выше уровень отсутствия жизненных перспектив и негативной оценки в стране.

В связи с вышесказанным, можно предположить, что гипотезы 7-8 получили подтверждение. Следует отметить, однако, что ни один из коэффициентов корреляции не превышал 0,50.

Выводы

Полученные результаты корреспондируют с подходом многих исследователей, как классических, так и современных, которые, объясняя дезадаптацию и деморализацию молодёжи, её агрессивность и этиологию преступной агрессивности (в частности убийств), всё чаще обращаются к социально-экономическим факторам (Барнард, Вера, Вера, Ньюмен; Блиндер, Гриффит, Белл, Хирошович, Ньюмен, Лестер) [16]. В научной литературе в свете вышеуказанных отношений также представлены результаты исследований таких авторов, как-то: Конгер и др., Хенггелер, Скиннер, Элдер [21].

Одним из примеров эмпирических методов исследований, касающихся взаимосвязи между безработицей, социальной дезадаптацией и преступностью, в том числе агрессивной, являются проспективное и продольные/длительные исследования Фаррингтона и соавторов [20]. Авторы в своих работах исследовали 411 безработных Лондона, а полученные результаты одновременно показали, что разочарование и скука в безработных становятся одним из главных предикторов их поведения, нарушающего порядок, установленный законом. Приведенные выше данные подтверждает Фримен [20], делая обзор и анализ научной литературы по данной теме.

Другие исследователи обращают внимание на значительную роль профессионального статуса и формы личного руководства в выборе поведения-дезадаптации, а в следствии – преступной активности [7]. Доллард и соавторы считают, что люди, считающие, что их работа (актуальная или будущая) менее желанна, имеют большую, нежели другие, фрустрацию, тем самым проявляют более выразительную тенденцию к поведению, несоответствующему закону. Если речь идёт о форме руководства, то в ситуации, когда оно ведётся неуклюже и неадекватно по отношению к потребностям регулируемых лиц, то увеличивается объём разочарования и, таким образом, возрастает склонность к агрессивной реакции, причиняясь тем самым к росту числа преступного поведения, а также такого поведения, которое свидетельствует об социальной дезадаптации и деморализации.

В общем итоге можно отнестись к классической концепции «субкультуры насилия» Вольфганга и Ферракута [22, 23], в которой

ученые акцентируют своё внимание на наличие следующих социальных факторов, причиняющихся к росту вероятности убийств и относящихся к другому типу насильственных преступлений [13], а также поведения, свидетельствующего об социальной дезадаптации и деморализации [5]:

- Абсолютная социальная фрустрация, связанное с невозможностью удовлетворения главных личных потребностей;

-Относительная социальная фрустрация, возникающее в ситуации общественной дифференциации, при которой появляются элементы сравнения своей ситуации и социальной позиции с другими, при увеличении ожиданий и стремлений, невозможных для удовлетворения их легально;

-Социальные условия, предрасполагающие к возникновению «субкультуры насилия» (формирование, закрепление и распространение образцов агрессивного поведения).

В связи с вышесказанным, можно рискнуть констатировать, что убеждения респондентов относительно отсутствия жизненных перспектив, неуверенности, связанной с будущим функционированием на рынке труда, пессимистической, негативной оценкой социальной действительности в стране, могут способствовать вовлечению в деятельность деморализованных сверстников, а также появлению рискованного поведения (агрессии, употребления психактивных веществ, преступлений, суицидального поведения и т.д.) как компенсирующей стратегии по отношению к вышеуказанным источникам стресса и напряженности, связанных не только с разочарованием и лишением потребностей, но относительной депривации - субъективному убеждению (независимому от объективных условий) о незаслуженной, худшей ситуации по сравнению с другими людьми, из близкой или дальнейшей среды, которая может касаться соматической, психологической и материальной сфер, окружающей среды, семьи, школы, сверстников, стремлений и перспектив в жизни, а также других важных сфер жизни.

Библиография

1. Agnew, R. Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*. 1992, 30, 47-87.
2. Agnew, R., White, R. H. An Empirical Test of General Strain Theory. *Criminology*. 1992, 30, 475-499.
3. Borowicz, R. (1993). Młodzi bezrobotni. *Kultura i Edukacja*, nr 3.
4. Buss, A.H., Perry M., The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1992, 63, 452-459.
5. Czerwińska-Jakimiuk, E. *Przestępczość młodocianych. Interpretacja zjawiska w świetle ogólnej teorii napięcia Roberta Agnew*. Wydaw. Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków, 2011.

6. Czerwińska-Jakimiuk, E. Perspektywy życiowe uczniów szkół średnich i ich szkolne determinanty. W: M. Chodkowska, A. Mach (red.). *Pedagogika wobec zagrożeń marginalizacją jednostek, grup i regionów*. Wydaw. URz. Rzeszów, 2011a.
7. Dollard, J. Miller, N.E., Mowrer, O.H., Sears, R.S. (1961). *Frustration and aggression*. Copyright 1939 by Yale University Press, New Haven.
8. Gierowski, J. K., Rumszewicz, S., *Relationships between Psychological Gender and a Structure of Aggressiveness and Risk Factors of Violence in Juvenile Girls and Boys*. *Problems of Forensic Sciences*, 2006, LXVIII, 391
9. Hirschi, T. *Causes of Delinquency*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1969.
10. Kawula, S. (1999). Obszary nierówności społecznej na przełomie wieków – antynomie i pułapki. W: T. Sołtysiak (red.). *Poczucie nieegalitarności, ubóstwo, bezdomność a zjawiska patologii społecznej w aktualnej rzeczywistości kraju*. Wyższa Szkoła Humanistyczno–Ekonomiczna. Włocławek.
11. Kossowska, A., Krawczyk, J., Rzeplińska, I. *Zachowania dewiacyjne młodzieży w Warszawie w 1993 r. (badania typu self-report)*. *Archiwum Kryminologii*. 1995, 21, 81-103.
12. Kossowska, A. *Funkcjonowanie kontroli społecznej. Analiza kryminologiczna*. Warszawa: Agencja Scholar, 1992.
13. Krajewski, K. (1987). *Koncepcja podkultury przemocy a wyjaśnienie przestępczości agresywnej*. *Archiwum Kryminologii*. T. XIV.
14. Kwieciński, Z. (2002). *Wykluczanie*. Wydaw. UMK. Toruń
15. Machel, H. (2001). *Niektóre makroczynniki społeczne sprzyjające aktualnie przestępczości młodzieży w Polsce na tle procesu transformacji ustrojowej*. W: B. Urban (red.). *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
16. Majchrzyk, Z. (2001). *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
17. Siemaszko, A. *Rozmiary i uwarunkowania zachowań dewiacyjnych uczniów szkół ponadpodstawowych z terenu Warszawy 1979-1980*. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne*. 1983, 14, 103-124.
18. Siemaszko, A. *Metodologiczne problemy badań typu self-report*. *Archiwum Kryminologii*. 1988, 15, 33-93.
19. Sztumski, J. (2001). *Dzieci i młodzież w procesie przemian zachodzących w Polsce*. W: J. Sztumski (red.). *Pokolenie wygranych? Dzieci i młodzież w procesie transformacji społeczno-gospodarczej i politycznej Polski*. *Prace Naukowe UŚ w Katowicach*, nr 1962. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.

20. Terelak, J. (2001). Psychologia stresu. Bydgoszcz: Oficyna Wydaw. Branta.
21. Turner J. S., Helms, D. B. (1999). Rozwój człowieka. Warszawa: Wydaw. Szkolne i Pedagogiczne S.A.
22. Wolfgang, M. E. Ferracuti, F. (1967). The subculture of Violence. London: Tavistock.
23. Wolfgang, M. E., Ferracuti, F. (1967a). Subculture of violence – asocio–psychological theory. W: M. E. Wolfgang (ed.). Studies in homicide. Harper and Row. London–Evanston–New York. The Life Prospects, the Social Maladjustment and the Structure of Aggressiveness in the Youth Group

*Е. Е. Шевченко
Л. Иванова*

МЕТОДИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ДИАГНОСТИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦИАЛЬНОГО АСПЕКТА (ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ)

Среди современных педагогических инноваций существуют различные типы технологий: авторитарные, дидактоцентрические, личностно-ориентированные, гуманно-личностные, технологии свободного воспитания, эзотерические технологии. Личностно-ориентированные технологии ставят в центр всей образовательной системы личность ребенка, обеспечение комфортных, бесконфликтных и безопасных условий ее развития, реализации ее природного потенциала. Личность ребенка в этой технологии не только субъект, но субъект приоритетный; она является целью образовательной системы, а не средством достижения какой-либо цели (что имеет место в авторитарных и дидактоцентрических технологиях).

Личностно-ориентированные технологии характеризуются антропоцентричностью, гуманистической и психотерапевтической направленностью и имеет целью разностороннее свободное и творческое развитие личности ребенка. Личностно-ориентированные технологии учитывают такие аспекты. Во-первых, в процессе обучения интеллектуальные способности выступают в сложном взаимодействии, а не изолированно (память, внимание, мышление в учение никогда не существуют как отдельные способности в чистом виде).

Во-вторых, как отражается личностная ориентация ученика на проработку и усвоение учебного материала (его субъектные предпочтения, определяющие отношение к усвоению).

В-третьих, как происходит процесс усвоения материала.

В-четвертых, дифференцированные формы контроля знаний.

Технологии личностной ориентации пытаются найти методы и средства обучения и воспитания, соответствующие индивидуальным особенностям каждого ребенка: используют методы психодиагностики, изменяют отношения и организацию деятельности детей, применяют разнообразные средства обучения (в том числе технические).

Все сказанное позволяет утверждать, что конструирование и реализация личностно-ориентированного образовательного процесса невозможны без учета психологических закономерностей.

К методике психологического диагностирования личности относят тесты, направленные на изучение характера, способностей, эмоций, потребностей и других свойств человеческой личности.

В отношении же выбора конкретной методики всегда существовало множество мнений. Любая батарея тестов формируется исходя из профессиограммы, соответствующей определенному виду профессиональной деятельности. Профессиограмма содержит базовые сведения о психологических, интеллектуальных и деловых качествах, формирующих тот личностный базис, который наряду со специальными знаниями и умениями определяет необходимый «портрет» успешного специалиста в конкретной сфере профессиональной деятельности. Имея информацию о том, какими именно качествами должен обладать специалист, а также о степени интенсивности и специфике их проявления, психолог подбирает специализированные методики, разработанные и апробированные для диагностики этих качеств.

Можно выделить несколько направлений психологического диагностирования личности (и относящиеся к ним методики).

Анализ общего уровня развития (IQ) и структуры интеллекта

➤ Текст Векслера – от определенного уровня интеллектуальных способностей зависят возможности личности по овладению курсом обучения, по успешному вхождению в профессию, которая выбрана для обучения. Однако чрезмерное увлечение интеллектуальными тестами имеет и негативный оттенок. Дело в том, что, начиная где-то со значения 120 IQ (коэффициента интеллектуальности), статистически чаще личностные акцентуации человека входят в зону риска с точки зрения его успешной работы.

➤ Тест Айзенка по определению коэффициента интеллектуального развития – может использоваться как для измерения собственного коэффициента интеллекта, так и для конкурсного тестирования при приеме на работу и в учебные заведения.

➤ Тест структуры интеллекта Амтхауэра – тест разрабатывался в первую очередь для диагностирования уровня общих способностей в связи с проблемами профессиональной психодиагностики. При его

создании Р. Амтхауэр исходил из концепции, согласно которой интеллект является специализированной подструктурой в целостной структуре личности и тесно связан с другими компонентами личности, такими, как волевая и эмоциональная сферы, интересы и потребности.

➤ Интеллект понимался Амтхауэром как единство некоторых психических способностей, проявляющихся в различных формах деятельности. В тест им были включены задания на диагностику следующих компонентов интеллекта: вербального, счетно-математического, пространственного, мнемического.

➤ Краткий ориентировочный тест (КОТ) – это тест общей оценки интеллекта, позволяющий оценить: гибкость мышления, способность к обобщению и анализу, скорость и точность восприятия материала, распределение и концентрация внимания.

➤ Тест Гилфорда – на сегодняшний день является одним из самых широко используемых психологических тестов, который позволяет определить уровень развития интеллектуальных способностей человека, его креативность и умение решать сложные логические задачи. Такой тест применяется для профессий типа «человек – человек» и позволяет выявлять творческие задатки, а также успешность деятельности психотерапевтов и психологов, менеджеров, политиков и бизнесменов.

➤ Прогрессивные матрицы Ровена – используется для оценки степени ясности мышления.

Анализ структуры индивидуально-личностных качеств

Это психодиагностические методики, исследующие устойчивые особенности личности (темперамент, те или иные характерологические черты, психологические акцентуации, эмоциональные и поведенческие реакции и др.).

➤ Методика ММРІ (Минесотский многофазный личностный опросник).

Многие акцентуации личности являются ключевыми в понимании профессиональной предрасположенности человека. Поэтому его применение в интересах отбора является оправданным и необходимым.

➤ Методика Кэттелла – при наличии времени является хорошим подспорьем для психолога. У этой методики есть свои достоинства и недостатки. Но, как показала практика при диагностике лучших руководителей, эта методика может быть весьма полезной. Так, для лучших характерна высокая саморегуляция, самоконтроль и низкая психическая напряженность. И данные качества достаточно точно диагностируются данной методикой.

➤ Тест Шмишека-Леонгарда – позволяет объективно оценивать выраженность акцентуаций личности. Доминирующий тип акцентуированного характера определяется по максимальному числу баллов, которые наберет испытуемый в результате тестирования.

➤ Опросник Айзенка (EPI) – опросник предназначен для диагностики темперамента (экстраверсии, интроверсии и нейротизма), включает также девять вопросов, составляющих «шкалу лжи».

➤ Проективные тесты – методики, направленные на исследование личности и разработанные в рамках проективного диагностического подхода. Основаны на интерпретации проекций испытуемого на стимульный материал.

Анализ структуры коммуникативных установок личности

К числу требований касательно личностных качеств, неизменно предъявляемых к специалистам любой профессиональной сферы (ситуативно имеющих большую или меньшую значимость при трудоустройстве), относятся коммуникабельность, неконфликтность, умение работать в команде и т. п.

➤ Тест Лири – дает возможность понять проблему психологической совместимости личности в малых группах.

➤ Цветовая диагностика Люшера – позволяет измерить психофизиологическое состояние человека, его стрессоустойчивость, активность и коммуникативные способности.

➤ Тест Спилбергера на исследование тревожности – данный тест позволяет по уровню тревожности косвенно судить о развитости коммуникативных способностей и о коммуникативных проблемах, имеющихся у клиента.

При оценке личности, особенно взрослых людей, имеющих достаточный практический опыт, осознающих свои способности, возможности, было бы неправильным недоучитывать и их самооценку. Поэтому методика отбора может включать и анкету по формализованной оценке своих личностных особенностей, профессиональных навыков, умений, знаний. Эта информация бывает полезной, интересной, позволяющей глубже понять личность обследуемого.

Для примера опишем две известные и удобные в обработке методики, которые помогают автору определить с каким суммарным коллективным темпераментом группы курсантов предстоит работать и какие акцентуации личности выделятся в этом коллективе. И приведем живой пример исследования.

Методика диагностики свойств темперамента Г. Айзенка (Eysenck Personality Inventory, или EPI). Тест Г. Айзенка является одним из самых известных тестов. На его создание ушло несколько десятков лет. Двухфакторная модель личности, предложенная им, позволяет с помощью основных показателей (экстраверсия-интроверсия и нейротизм) оценить направленность личности на внутренний или внешний мир, а также выявить уровень эмоциональной тревожности (напряженности). Эти свойства структуры личности генетически детерминированы.

Г. Ю. Айзенк (1916-1997), – наиболее влиятельный факторно-аналитический теоретик личности. Он выяснил, что значительную часть внутренней корреляции поведения можно объяснить при помощи двух "суперфакторов" второго порядка – ортогонального **нейротизма (N)** и **экстраверсии (E)**.

Люди, имеющие в тесте высокий показатель N, как правило, эмоционально изменчивы. Они предрасположены к тревоге и беспокойству, к соматическим болям, депрессии и сильным эмоциональным реакциям (Eysenck, 1999). Люди с низким N имеют более высокую самооценку, менее напряжены, реже испытывают чувство вины и реже подвержены переменам настроения.

Нейротизм связан со способностью воспринимать идущие из среды предупредительные сигналы (связанные с грозящим наказанием) и со способностью реагировать на них. Сильная выраженность этой черты делает людей очень уязвимыми перед мнимыми и случайными неприятностями, излишне чувствительными к будущему наказанию. Например, у человека, имеющего высокий показатель нейротизма, может чаще возникать фобия.

В некоторых случаях люди с высокими показателями этой черты могут иметь репродуктивное преимущество, поскольку эффективнее избегают опасности. С другой стороны, люди с низкими показателями нейротизма часто демонстрируют репродуктивное поведение, сопровождающееся риском. Мужчины с низким показателем этой черты могут получить репродуктивное преимущество, совершая очень рискованные действия, которые повышают их социальный статус и, соответственно, их уровень привлекательности для женщин. Большинство из нас попадает в среднюю часть нормального распределения этой черты.

Черта интроверсии/экстраверсии (E) относится к различиям в общительности и к аспектам импульсивности. Интроверты обычно более сдержаны, рефлексивны и спокойны. Экстраверты, как правило, более активны, уверены в себе, беспечны, властны и авантюرنы. Предполагается, что эти различия обусловлены биологическими процессами, в частности, восходящей ретикулярной активирующей системой и лобными долями головного мозга (Eysenck & Eysenck, 1985). Интроверты чувствительны к наказаниям, тогда как на экстравертов сильнее влияют вознаграждения. Более половины всех вариаций в поведении, обусловленных этой чертой, по-видимому, связаны с генетическими факторами.

Экстраверты быстро начинают скучать, привыкают к стимулам, особенно интенсивным.

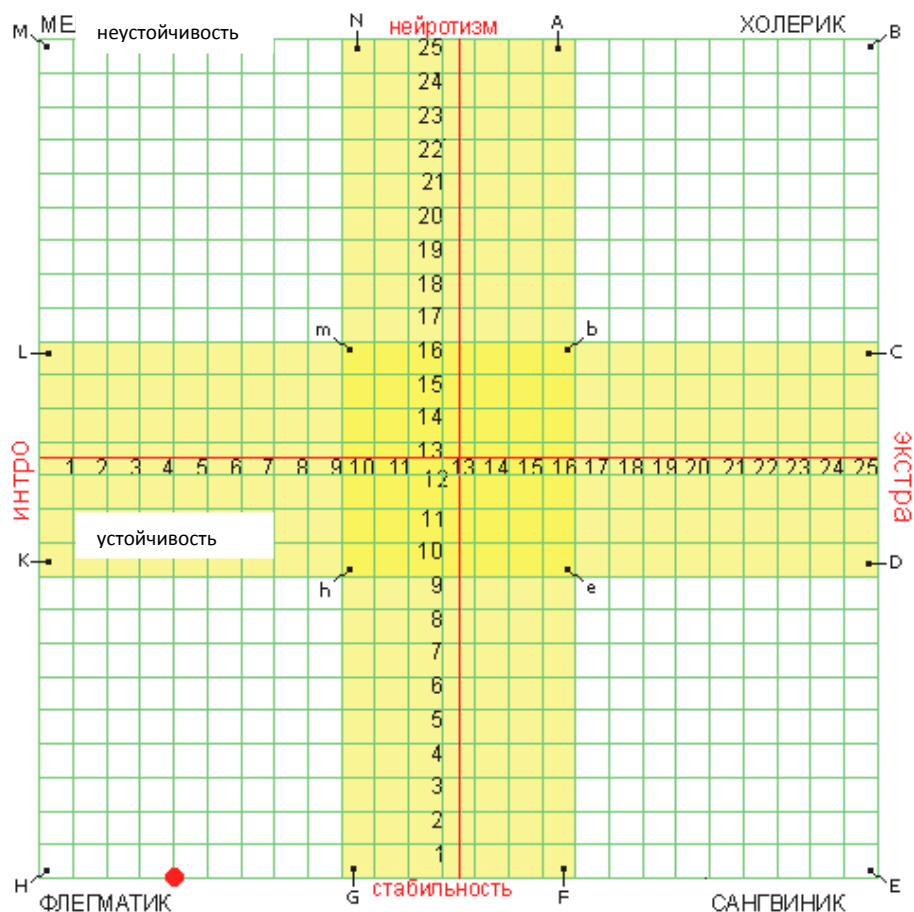
Экстраверсия может быть репродуктивно предпочтительной у мужчин, побуждая их сходиться с множеством партнерш –

количественная стратегия. Интроверты скорее накопят и сохранят материальные ресурсы, одарив ими единственную партнершу, что может дать репродуктивное преимущество, способствуя появлению потомства, имеющего высокий статус – качественная стратегия.

Сегодня в мире насчитывается несколько тысяч исследований, посвященных адаптации и использованию опросника Айзенка. Его описание представлено во всех руководствах по психометрике и психологии личности. В тесте предлагается 57 вопросов об особенностях поведения и чувств. Нужно быстро отвечать на вопросы («да» или «нет»), не затрачивая много времени на их обдумывание, так как наиболее интересна первая реакция. Здесь нет хороших или плохих ответов. Это не испытание способностей, а выяснение особенностей поведения. Все 57 вопросов делятся на три группы. 24 вопроса выявляют, экстраверт вы или интроверт. Следующие 24 вопроса связаны с вашей эмоциональной устойчивостью или неустойчивостью. А оставшиеся 9 вопросов определяют, насколько вы искренни в ответах. Каждый ответ, совпадающий с ключом, дает 1 балл. Баллы по трем шкалам суммируются.

Если вы набрали по первой шкале менее 12 баллов, то вы – интроверт (1-7 баллов – значительная интроверсия, 8-11 – умеренная), если у вас 12 баллов и более, то вы – экстраверт (12-18 баллов – умеренная экстраверсия, 19-24 – значительная). Если у вас по второй шкале 12 и менее баллов, то вы эмоционально устойчивы (до 10 баллов – высокая устойчивость, 11-12 баллов – средняя); если более 12 баллов – то вы эмоционально неустойчивы (15-18 баллов – высокая неустойчивость, 19-24 баллов – очень высокая). Если вы набрали по третьей шкале более 4 баллов, то ваши ответы не всегда были искренними и свидетельствуют о тенденции человека ориентироваться на хорошее впечатление о себе.

С помощью опросника можно также определить тип темперамента. Изобразим оси интроверсия/экстраверсия и устойчивость (стабильность)/нейротизм, на них отложим баллы: от 0 до 24. Пересекаясь в точке (12,12) оси делят плоскость на четыре части. Сочетание характеристик указывает на тип темперамента. В верхней правой части (неустойчивые экстраверты) размещаются холерики; в правой нижней части – сангвиники; в левой нижней – флегматики и в левой верхней части – меланхолики.

Рис. 1.1. Нормы по опроснику Айзенка

ХОЛЕРИК характеризуется высоким уровнем психической активности, энергичностью действий, резкостью, стремительностью, силой движений, их быстрым темпом, порывистостью. Он склонен к резким сменам настроения, вспыльчив, нетерпелив, подвержен эмоциональным срывам, иногда бывает агрессивен. При отсутствии надлежащего воспитания недостаточная эмоциональная уравновешенность может привести к неспособности контролировать свои эмоции в трудных жизненных ситуациях.

САНГВИНИК характеризуется высокой психической активностью, работоспособностью, стремительностью и живостью движений, разнообразием и богатством мимики, быстрой речью. Они стремятся к частой смене впечатлений, легко и быстро отзываются на окружающие события, общительны. Эмоции – преимущественно положительные – быстро возникают и быстро сменяются. Сравнительно легко и быстро переживает неудачи. При неблагоприятных условиях и отрицательных воспитательных влияниях подвижность может вылиться в отсутствие сосредоточенности, неоправданную поспешность поступков, поверхностность.

ФЛЕГМАТИК характеризуется низким уровнем психической активности, медлительностью, невыразительностью мимики. Он нелегко

переключается с одного вида деятельности на другой и трудно приспосабливается к новой обстановке. У флегматика преобладает спокойное ровное настроение. Чувства и настроения обычно отличаются постоянством. При неблагоприятных условиях у него может развиваться вялость, бедность эмоций, склонность к выполнению однообразных действий.

МЕЛАНХОЛИК характеризуется низким уровнем психической активности, замедленностью движений, сдержанностью мимики и речи, быстрой утомляемостью. Его отличают высокая эмоциональная чувствительность к происходящим с ним событиям, обычно сопровождающаяся повышенной тревожностью, глубина и устойчивость эмоций при слабом их внешнем проявлении, причем преобладают отрицательные эмоции. При неблагоприятных условиях у меланхолика может развиваться повышенная эмоциональная ранимость, замкнутость, отчужденность, боязнь новых ситуаций, людей и различного рода испытаний. Изучение валидности личностного **опросника Айзенка ЕРІ** осуществлялось обычным для исследований опросников Айзенка путем – поиском экспериментальных коррелятов психотизма, нейротизма и экстра/интроверсии; сравнением результатов, полученных в группах здоровых и больных. Коэффициенты ретестовой надежности ЕРІ для фактора экстра/интроверсии составляют 0,82-0,85, для фактора нейротизма – 0,81-0,84, коэффициент надежности методом расщепления – 0,74-0,91. В зарубежных исследованиях сообщается о достаточной валидности ЕРІ, иногда эти данные оспариваются.

1.2. Определение личностной акцентуации характера по опроснику Леонгарда – Шмишека для диагностики типа акцентуации (от лат. *accentus* – ударение) личности. Теоретической основой опросника является концепция «акцентуированных личностей» К. Леонгарда, который считает, что присущие личности черты могут быть разделены на основные и дополнительные. Основные черты составляют стержень, ядро личности. В случае яркой выраженности (акцента) основные черты становятся акцентуациями характера. Соответственно личности, у которых основные черты ярко выражены, названы Леонгардом «акцентуированными».

Акцентуированная личность это личность с **характерологическими отклонениями от нормы**, выраженными в чрезмерном усилении отдельных черт характера; им присуща тенденция к особенному социально положительному или социально отрицательному развитию. Термин «акцентуированные личности» занял место между психопатией и нормой. Акцентуированные личности не следует рассматривать в качестве патологических, но в случае воздействия неблагоприятных факторов акцентуации могут приобретать патологический характер, разрушая структуру личности. Выделенные Леонгардом 10 типов

акцентуированных личностей разделены на две группы: акцентуации характера (демонстративный, педантичный, застревающий, возбудимый) и акцентуации темперамента (гипертимический, дистимический, тревожно-боязливый, циклотимический, аффективный, эмотивный).

1. Демонстративный тип характеризуется повышенной способностью к вытеснению, демонстративностью поведения, живостью, подвижностью, легкостью в установлении контактов. Склонен к фантазерству, лживости и притворству, направленным на приукрашивание своей персоны, к авантюризму, артистизму, позерству. Им движет стремление к лидерству, потребность в признании, жажда постоянного внимания к своей персоне, жажда власти, похвалы; перспектива быть незамеченным отягощает его. Он демонстрирует высокую приспособляемость к людям, эмоциональную лабильность (легкую смену настроений) при отсутствии действительно глубоких чувств, склонность к интригам (при внешней мягкости манеры общения). Отмечается беспредельный эгоцентризм, жажда восхищения, сочувствия, почитания, удивления. Обычно похвала других в его присутствии вызывает у него особо неприятные ощущения, он этого не выносит. Стремление к компании обычно связано с потребностью ощутить себя лидером, занять исключительное положение. Самооценка сильно далека от объективности. Может раздражать своей самоуверенностью и высокими притязаниями, сам систематически провоцирует конфликты, но при этом активно защищается. Обладая патологической способностью к вытеснению, он может полностью забыть то, о чем он не желает знать. Это расковывает его во лжи. Обычно лжет с невинным лицом, поскольку то, о чем он говорит, в данный момент для него является правдой; по-видимому, внутренне он не осознает свою ложь или же осознает очень неглубоко, без заметных угрызений совести. Способен увлечь других неординарностью мышления и поступков.

2. Застревающий тип характеризует умеренная общительность, занудство, склонность к нравоучениям, неразговорчивость. Часто страдает от мнимой несправедливости по отношению к нему. В связи с этим проявляет настороженность и недоверчивость по отношению к людям, чувствителен к обидам и огорчениям, уязвим, подозрителен, отличается мстительностью, долго переживает происшедшее, не способен легко отходить от обид. Для него характерна заносчивость, часто выступает инициатором конфликтов. Самонадеянность, жесткость установок и взглядов, сильно развитое честолюбие часто приводят к настойчивому утверждению своих интересов, которые он отстаивает с особой энергичностью. Стремится добиться высоких показателей в любом деле, за которое берется, и проявляет большое упорство в достижении своих целей. Основной чертой является склонность к аффектам (правдолюбие,

обидчивость, ревность, подозрительность), инертность в проявлении аффектов, в мышлении, в моторике.

3. Педантичный тип характеризуется ригидностью, инертностью психических процессов, тяжестью на подъем, долгим переживанием травмирующих событий. В конфликты вступает редко, выступая скорее пассивной, чем активной стороной. В то же время очень сильно реагирует на любое проявление нарушения порядка. На службе ведет себя как бюрократ, предъявляя окружающим много формальных требований. Пунктуален, аккуратен, особое внимание уделяет чистоте и порядку, скрупулезен, добросовестен, склонен жестко следовать плану, в выполнении действий нетороплив, усидчив, ориентирован на высокое качество работы и особую аккуратность, склонен к частым самопроверкам, сомнениям в правильности выполненной работы, брюзжанию, формализму. С охотой уступает лидерство другим людям.

4. Возбудимый тип сочетает недостаточную управляемость, ослабление контроля над влечениями и побуждениями с властью физиологических влечений. Ему характерна повышенная импульсивность, инстинктивность, грубость, занудство, угрюмость, гневливость, склонность к хамству и брани, к трениям и конфликтам, в которых сам и является активной, провоцирующей стороной. Раздражителен, вспыльчив, часто меняет место работы, неуживчив в коллективе. Отмечается низкая контактность в общении, замедленность вербальных и невербальных реакций, тяжеловесность поступков. Для него никакой труд не становится привлекательным, работает лишь по мере необходимости, проявляет такое же нежелание учиться. Равнодушен к будущему, целиком живет настоящим, желая извлечь из него массу развлечений. Повышенная импульсивность или возникающая реакция возбуждения гасятся с трудом и могут быть опасны для окружающих. Он может быть властным, выбирая для общения наиболее слабых.

5. Гипертимный тип отличает большая подвижность, общительность, болтливость, выраженность жестов, мимики, пантомимики, чрезмерная самостоятельность, склонность к озорству, недостаток чувства дистанции в отношениях с другими. Часто спонтанно отклоняются от первоначальной темы в разговоре. Везде вносят много шума, любят компании сверстников, стремятся ими командовать. Они почти всегда имеют очень хорошее настроение, хорошее самочувствие, высокий жизненный тонус, нередко цветущий вид, хороший аппетит, здоровый сон, склонность к чревоугодию и к радостям жизни. Это люди с повышенной самооценкой, веселые, легкомысленные, поверхностные и вместе с тем деловитые, изобретательные, блестящие собеседники; люди, желающие развлекать других, энергичные, деятельные, инициативные. Большое стремление к самостоятельности может стать источником конфликтов. Им характерны вспышки гнева, раздражения, особенно когда

они встречают сильное противодействие, терпят неудачу. Склонны к аморальным поступкам, повышенной раздражительности, прожектерству. Испытывают недостаточно серьезное отношение к своим обязанностям. Они трудно переносят условия жесткой дисциплины, монотонную деятельность, вынужденное одиночество.

6. Дистимический тип отличает серьезность, даже подавленность настроения, медлительность, слабость волевых усилий. Для них характерны пессимистическое отношение к будущему, заниженная самооценка, а также низкая контактность, немногословность в беседе, даже молчаливость. Такие люди являются домоседами, индивидуалистами; общества, шумной компании обычно избегают, ведут замкнутый образ жизни. Часто угрюмы, заторможены, склонны фиксироваться на теневых сторонах жизни. Они добросовестны, ценят тех, кто с ними дружит, и готовы им подчиниться, располагают обостренным чувством справедливости, а также замедленностью мышления.

7. Тревожный тип: низкая контактность, минорное настроение, робость, пугливость, неуверенность в себе. Дети тревожного типа часто боятся темноты, животных, страшатся оставаться одни. Они сторонятся шумных и бойких сверстников, не любят чрезмерно шумных игр, испытывают чувство робости и застенчивости, тяжело переживают контрольные, экзамены, проверки. Часто стесняются отвечать перед классом. Охотно подчиняются опеке старших, нотации взрослых могут вызвать у них угрызения совести, чувство вины, слезы, отчаяние. У них рано формируется чувство долга, ответственности, высокие моральные и этические требования. Чувство собственной неполноценности стараются замаскировать в самоутверждении через те виды деятельности, где они могут в большей мере раскрыть свои способности.

Свойственные им с детства обидчивость, чувствительность, застенчивость мешают сблизиться с теми, с кем хочется. Особо слабым звеном является реакция на отношение к ним окружающих. Непереносимость насмешек, подозрения сопровождаются неумением постоять за себя, отстаивать правду при несправедливых обвинениях. Редко вступают в конфликты с окружающими, играя в них в основном пассивную роль, в конфликтных ситуациях они ищут поддержки и опоры. Они обладают дружелюбием, самокритичностью, исполнительностью. Вследствие своей незащитности нередко служат козлами отпущения, мишенями для шуток.

8. Экзальтированный тип: способность восторгаться, восхищаться, а также улыбчивость, ощущение счастья, радости, наслаждения. Эти чувства у них могут veto возникать по причине, которая у других не вызывает большого подъема, они легко приходят в восторг от радостных событий и в полное отчаяние – от печальных. Им свойственна высокая

контактность, словоохотливость, влюбчивость. Такие люди часто спорят, но не доводят дела до открытых конфликтов. В конфликтных ситуациях они бывают как активной, так и пассивной стороной. Они привязаны к друзьям и близким, альтруистичны, имеют чувство сострадания, хороший вкус, проявляют яркость и искренность чувств. Могут быть паникерами, подвержены сиюминутным настроениям, порывисты, легко переходят от состояния восторга к состоянию печали, обладают лабильностью психики.

9. **Эмотивный тип** родствен экзальтированному, но проявления его не столь бурные. Для них характерны эмоциональность, чувствительность, тревожность, болтливость, боязливость, глубокие реакции в области тонких чувств. Наиболее сильно выраженная их черта – гуманность, сопереживание другим людям или животным, отзывчивость, мягкосердечность, они радуются чужим успехам. Впечатлительны, слезливы, любые жизненные события воспринимают серьезнее, чем другие люди. Подростки остро реагируют на сцены из фильмов, где кому-либо угрожает опасность, сцена насилия может вызвать у них сильное потрясение, которое долго не забудется, может нарушить сон. Редко вступают в конфликты, обиды носят в себе, не выплескивая их наружу. Им свойственно обостренное чувство долга, исполнительность. Бережно относятся к природе, любят выращивать растения, ухаживать за животными.

10. **Циклотимный тип** характеризуется сменой гипертимных и дистимных состояний. Им свойственны частые периодические смены настроения, а также зависимость от внешних событий. Радостные события вызывают у них картины гипертимии: жажда деятельности, повышенная говорливость, скачка идей; печальные – подавленность, замедленность реакций и мышления, так же часто меняется их манера общения с окружающими людьми.

Опросник Леонгарда-Шмишека содержит 10 шкал, в соответствии с десятью выделенными типами акцентуированных личностей, и состоит из 88 вопросов, на которые требуется ответить «да» «нет». При подсчете баллов на каждой шкале опросника для стандартизации результатов значение каждой шкалы умножается на определенное число (это указано в "ключе" к методике). Применение опросника возможно как в группе, так и индивидуальном порядке, в том числе и с привлечением экспертов.

Максимальная сумма баллов – 24. По некоторым источникам, признаком акцентуации считается величина, превосходящая 12 баллов. Другие же, на основании практического применения опросника, считают, что сумма баллов в диапазоне от 15 до 19 говорит лишь о тенденции к тому или иному типу акцентуации. И лишь в случае превышения 19 баллов черта характера является акцентуированной.

К.Леонгард отмечал, что при ответах на вопросы клинического интервью, на основании которых Шмишеком и Мюллером был составлен основной текст опросника, отмечалась повышенная неустойчивость ответов для испытуемых с соответствующей акцентуацией. В терминах теории психометрического парадокса, можно ожидать, что опросник будет обладать значительной прогностической валидностью, но невысокой надежностью.

Цель исследования: определить темпераментальный состав группы и степень выраженных акцентуаций группы для планирования оптимальной учебной и психологической нагрузки, а также для определения наиболее эффективных форм контроля знаний.

Объект исследования: курсанты второго курса судоводительского отделения Одесского мореходного училища рыбной промышленности им.А.Соляника.

Предмет исследования: темперамент и особенности характера группы курсантов.

Задачей исследования являлось выявление суммарного и индивидуального темперамента и явных акцентуаций характера курсантов.

Объем выборки составил 21 человек. Все юноши из одной группы второго курса в возрасте от 16 до 18 лет:

- 4 респондента – 16 лет;
- 13 респондентов - 17 лет;
- 4 респондента – 18 лет.

Все исследуемые со средним образованием.

1. Результаты диагностики свойств темперамента по опроснику Г. Айзенка (Eysenck Personality Inventory, или EPI)

Таблица 2.1.

Данные исследования по тесту Г. Айзенка

№	интроверт/экстраверт	эмоциональная устойчивость	темперамент
1	14	12	сангвиник
2	17	8	сангвиник
3	7	8	флегматик
4	14	14	холерик
5	10	7	флегматик
6	14	15	холерик
7	9	12	флегматик
8	16	10	сангвиник
9	13	10	сангвиник
10	11	10	флегматик

11	13	14	холерик
12	14	13	сангвиник
13	7	15	меланхолик
14	8	4	флегматик
15	17	16	холерик
16	12	7	флегматик
17	13	5	сангвиник
18	10	5	флегматик
19	15	17	холерик
20	16	14	холерик
21	15	10	сангвиник

Крайние показатели (меньше 9 и больше 16) выделены цветом (голубоватые тона – интровертированность и эмоциональная устойчивость, красноватые тона – экстравертированность и эмоциональная неустойчивость).

Выделены такие показатели темперамента:

Таблица 2.2.

Суммарные показатели темперамента в группе

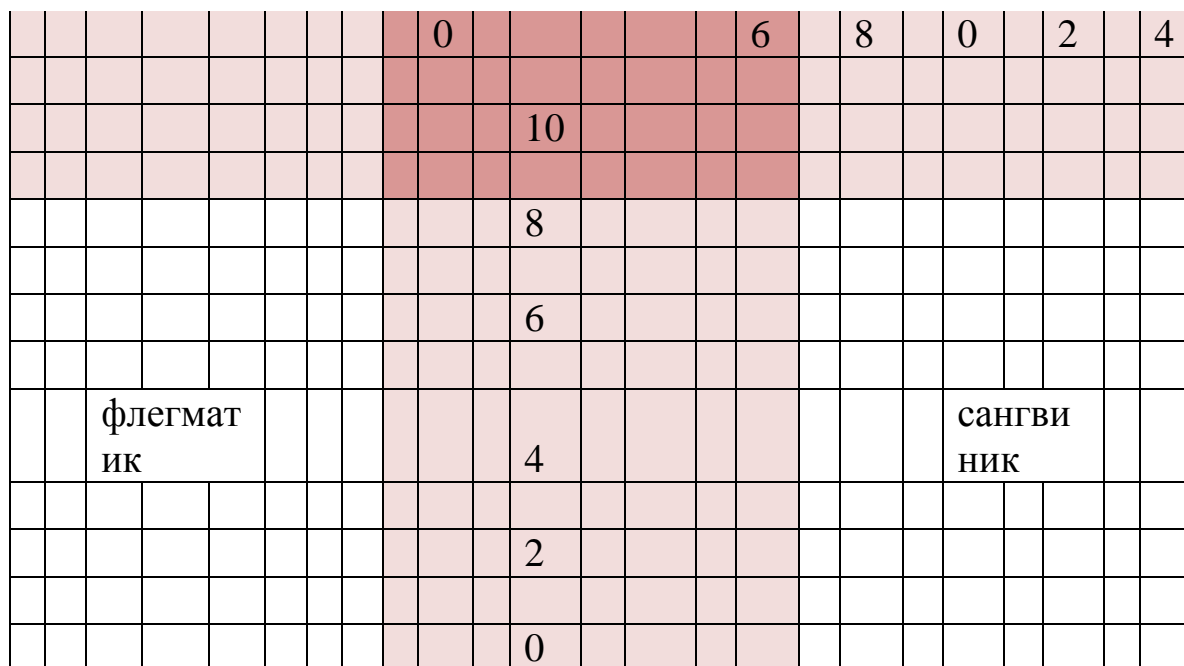
сангвиник	7
Холерик	6
флегматик	7
меланхолик	1

Результаты распределились следующим образом:

нейротичность

ЗМ **ОСТЬ**

								24											
								22											
								20											
								18											
								16											
								14											
ерсия	2	4	6	8	1	12	14	1	1	2	2	2	ерсия						

Рис. 2.1. Распределение темпераментов в группе

Из рисунка видно, что ярко выраженных типов темперамента в группе нет. Все респонденты попадают в средние переходные поля. И вместе с тем, можно выделить семь человек (33%) с достаточно устойчивым эмоциональным фоном и двух (10%) с неустойчивым, 12 человек попадают в средние показатели.

Три – достаточно интровертированы и четверо – ближе к экстраверсии. В целом показатели, уравнивающие друг друга.

2.2. Результаты личностной акцентуации характера по опроснику Леонгарда – Шмишека.

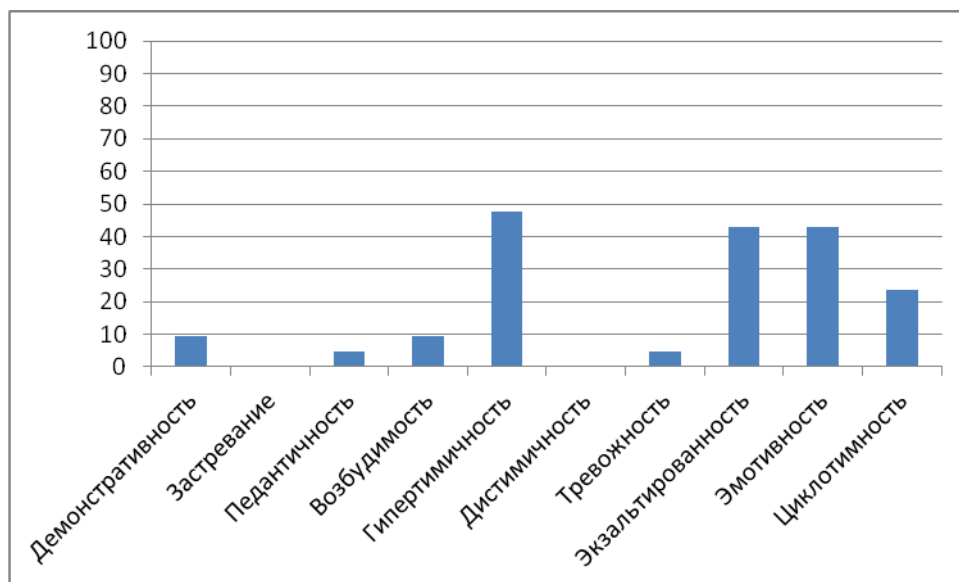
Таблица 2.3

Данные исследования по тесту Леонгарда-Шмишека

№	Демонстративность	Застывание	Педантичность	Возбудимость	Гипертимичность	Дистимичность	Тревожность	Экзальтированность	Эмотивность	Циклотимность	Количество акцентуаций
1	8	6	6	12	24	3	12	12	18	12	2
2	16	10	2	0	21	3	3	18	21	15	3
3	10	16	12	9	6	9	0	6	6	12	0
4	12	16	8	15	18	3	3	18	3	9	2
5	6	10	8	3	9	6	6	12	15	9	0
6	8	16	6	15	15	3	9	18	3	12	1
7	14	14	10	9	21	6	12	12	21	15	2
8	6	14	8	9	15	6	9	12	15	15	0

9	16	14	4	12	12	6	0	12	18	15	1
10	12	8	8	15	12	6	3	6	12	12	0
11											
12	12	12	10	9	12	9	15	24	18	12	2
13	20	16	20	18	18	12	6	24	18	21	7
14	14	14	12	3	6	6	18	12	21	12	2
15	10	12	4	3	9	6	12	12	12	6	0
16	14	14	8	15	21	3	6	24	15	18	3
17	8	8	8	9	12	9	9	6	6	3	0
18	8	12	10	0	18	3	3	18	12	18	3
19	16	12	4	9	18	3	3	12	6	9	1
20	20	10	6	18	24	9	9	24	18	21	6
21	12	16	4	15	24	3	15	24	18	18	4
	2	0	1	2	10	0	1	9	9	5	количество акцентуированных
	10	0	5	10	48	0	5	43	43	24	% содержание акцентуированных

Акцентуации в таблице 2.3 выделены коричневым цветом. Подсчитано количество акцентуированных респондентов по каждому из типов и подсчитано процентное содержание акцентуированных. Для наглядности представим результаты в виде диаграммы:

Рис. 2.2. Типы акцентуаций группы (%)

Из этих данных видно, что группа достаточно гипертимична (48%), экзальтирована (43%) и эмотивна (43%). Показатели застревания и дистимичности нулевые. Циклотимность составила 24%, а демонстративность и возбудимость по 10%. Это говорит о том, что в группе преобладает хорошее настроение, понимание шуток, болтливость, общительность, чрезмерная самостоятельность, склонность к озорству.

Им свойственна высокая контактность, словоохотливость, влюбчивость. Выраженная их черта – гуманность, сопереживание другим людям или животным, отзывчивость, мягкосердечность. Впечатлительны, слезливы, любые жизненные события воспринимают серьезнее, чем другие люди. Юноши могут остро реагировать на сцены из фильмов, где кому-либо угрожает опасность, сцена насилия может вызвать у них сильное потрясение, которое долго не забудется, может нарушить сон. Такие люди часто спорят, но не доводят дела до открытых конфликтов. Обиды носят в себе, не выплескивая их наружу. Возможно, будет свойственен недостаток чувства дистанции в отношениях с другими. Им свойственно обостренное чувство долга, исполнительность. Группа изобретательна, энергична, инициативна, преобладает большое стремление к самостоятельности. Группа будет трудно переносить условия жесткой дисциплины, монотонную деятельность. Вряд ли будет стремиться добиться высоких показателей в любом деле и проявлять большое упорство в достижении своих целей.

В группе выделяются два курсанта с преобладающим количеством акцентуаций (по шести и семи типам). Причем один из них холерик, а другой сангвиник. Это наиболее неуравновешенная часть группы. Возможно, что это лидеры группы. Десять респондентов с нулевыми или единичными акцентуациями, причем большее количество из них

флегматики – это самая устойчивая, спокойная и уравновешенная часть группы. Девять курсантов средне уравновешены. Выделяется один респондент с завышенной акцентуацией по тревожности и эмотивности, причем он меланхолик – возможно, склонный к рассуждениям, внутренне глубокий, чувствительный, тонкий человек.

Выводы

Исследование группы курсантов второго курса Одесского мореходного училища рыбной промышленности им.Алексея Соляника показало интересные результаты и помогло определить большой учебный потенциал коллектива. Группа может принимать увеличение учебной нагрузки, но под непосредственным контролем преподавателя.

Изучение дисциплины «Экономическая теория» рассчитано на 30 часов аудиторных занятий и 24 часа самостоятельной работы курсантов. Расписание предусматривает 2 часа аудиторных занятий в неделю. На каждое занятие два курсанта готовят «Новости экономики Украины» и «Международные экономические новости» (за неделю). Одним из условий является максимальная привязка новостей к изучаемой теме, а также аргументация, почему именно эти события были отобраны для занятия. Это достаточно сложное и интересное творческое задание, которое предполагает

самостоятельный отбор, осмысление и анализ материала; по возможности выявление связи с ранее происшедшими событиями в экономике и прогнозирование развития этих событий; выявление политических и социальных аспекты данного экономического события (если это возможно). Сообщение новостей предполагает ясную, четкую, грамотную речь (как у дикторов телевидения). Наиболее успешно с этим заданием (отбирали интересные события, интересно интерпретировали их, выявляли причинно-следственные связи с предыдущими событиями) справлялись эмоционально устойчивые интроверты, однако у них были трудности с изложением материала перед аудиторией. Именно интроверты с увлечением готовили эти задания на каждое занятие, хотя им оно и не задавалось. Экстраверты были достаточно поверхностны в подготовке задания, хотя излагали материал эмоционально и при любом удобном случае готовы развить дискуссию (слабо владея материалом).

Группа изобретательна, энергична, инициативна, преобладает большое стремление к самостоятельности. Темы и вопросы, выделенные на самостоятельное изучение, готовят регулярно, причем просят разнообразить задания.

Группа трудно переносит условия жесткой дисциплины, монотонную деятельность. Поэтому лекционный теоретический материал необходимо иллюстрировать большим количеством примеров, конкретных фактов, привязывать к современным событиям.

В группе выделяются два курсанта с преобладающим количеством акцентуаций (по шести и семи типам). Причем один из них холерик, а другой сангвиник. Это наиболее неуравновешенная часть группы. Возможно, что это лидеры группы. Десять респондентов с нулевыми или единичными акцентуациями, причем большее количество из них флегматики – это самая устойчивая, спокойная и уравновешенная часть группы. Девять курсантов средне уравновешены. Выделяется один респондент с завышенной акцентуацией по тревожности и эмотивности, причем он меланхолик – склонный к рассуждениям, внутренне глубокий, чувствительный, тонкий, скрупулезный. Эти характеристики особенно проявились в решении задач, и усвоении нового материала, если что-то не понимает – задает вопросы до тех пор, пока не поймет. Методики психологического диагностирования личности могут быть важной частью педагогической работы.

Результаты психологического диагностирования окажут большую помощь преподавателю и курсантам:

- при выявлении основных характеристик коллективов, а также индивидуально каждого курсанта;
- при организации учебного процесса в группе, выборе наиболее соответствующих форм проведения занятия;
- при определении учебной нагрузки индивидуально каждому курсанту;
- при выборе формы контроля знаний индивидуально каждому курсанту;
- в выборе методов, форм и приоритетных направлений воспитательной работы коллектива;
- во всестороннем развитии личности и реализации ее природного потенциала

Список использованной литературы

1. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М., Словарь-справочник по психодиагностике, Санкт-Петербург: ПИТЕР, 2004
2. Леонгард К., Акцентуированные личности, Киев: Издательство "Вища Школа", 1981
3. Леонтьев Д. А. Перспективы неклассической психодиагностики, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия, Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. № 4(12). URL: <http://psystudy.ru>
4. Описание методики диагностики свойств темперамента Г. Айзенка. (Eysenck Personality Inventory, или EPI), <http://testme.org.ua/test/start/146>
5. Характерологический опросник К.: Леонгарда-Г. Шмишека (акцентуации характера), <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/203-leongard>

Наші автори

Балл Георгій Олексійович, доктор психологічних наук, професор, член – кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії методології та теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Вернодубов Михайло Петрович, ст.викладач кафедри соціальних теорій Навчально наукового інституту інформаційних та соціальних технологій ОНУ імені І. І. Мечникова

Варнава Уляна Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова

Горностай Павло Петрович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії малих груп та між групових відносин Інституту соціальної та психологічної НАПН України

Граціотова В. І., аспірантка каф. історії та світової політики ОНУ імені І. І. Мечникова (Україна, Одеса)

Губенко Александр, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Київ, старший науковий співробітник, головний редактор всеукраїнського журналу «Практическая психология и социальная»

Гладченко Світлана Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Інституту інноваційної післядипломної освіти Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Губська В. В., практичний психолог міста Одеси

Данилюк Іван Васильович, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології КНУ ім. Т. Шевченка

Десятый Валерій, доцент, доктор мед.наук, Одеський національний медичний університет

Данілова Олена Сергіївна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної післядипломної освіти Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Ева Червіньська-Якимюк, професор, кандидат соціологічних наук, Інститут Філософії та Соціології Педагогічного університету міста Кракова, Польща

Завгородня Олена Василівна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інститута психології імені Г. С. Костюка НАПН України (м. Київ)

Иванова Людмила, клінічний психолог, практикуючий терапевт, м. Одеса

Карпенко Зіновія Степанівна, доктор психологічних наук, професор Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Кременчуцька Маргарита Костянтинівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Коваленко Олександр Павлович, доцент Інституту інноваційної післядипломної освіти, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Коробанова Ольга Леонидовна, Інститут соціальної і політичної психології НАПН України науковий співробітник лабораторії психології малих груп і міжгрупових відносин, кандидат психологічних наук, г. Київ

Коропецька Олеся Михайлівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної і вікової психології ВНДЗ Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника м. Івано-Франківськ

Коропецька Наталя Богданівна, студент ННПОДН (випускний курс), м. Івано-Франківськ

Кудюкіна Катерина Ильинична, аспірантка Інституту безперервної освіти Міністерства освіти Республіки Молдова, кафедра психології

Копилов Сергій Олегович, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Посада, науковий ступінь: старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології, кандидат філологічних наук

Крилова С. А., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософської антропології НПУ імені М. Драгоманова

Коробіцина М. Б., кандидат психологічних наук, доцент кафедри клінічної психології ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова

Ларін Д. І., магістр практичної психології, практичний психолог ДНЗ № 40, міста Києва

- Лефтеров В. А.**, професор, завідувач кафедри, доктор психологічних наук. Юр.Академія м. Одеса
- Литвин – Кіндратюк Світлана Данилівна**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Лазоренко Борис Петрович**, кандидат філософських наук, ведучий науковий співробітник, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
- Лаврова Марина Геннадіївна**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри клінічної психології ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова
- Мардоса Йонас**, професор, доктор гуманітарних наук, Литовський едукологічний університет
- Наконечна Марія Миколаївна** доцент кафедри загальної та практичної психології, кандидат психологічних наук Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. м. Ніжин
- Онищук Віталій Михайлович**, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедрою соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Попов Олександр**, професор Одеського національного медичного університету
- Петриківська Олена Сергіївна**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Філософського факультету, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
- Petia Genkova**, Professor Dr., Bussiness Psychology, Director International Affairs, University of Applied Science Osnabrueck, Germany
- Раковська Ніна Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри світової літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Ржевский Мирослав Юрійович**, аспірант кафедри клінічної психології Інституту інноваційної післядипломної освіти Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
- Сагайдак Александр Николаевич**, кандидат психологических наук; руководитель и член общественной организации «Ассоциация глубинной психологии «Теурунг»

Саустян К. Ю. ОНУ імені І. І. Мечникова, ІПО, студентка 5 (1) курс магістратури, спец.«Соціальна робота»

Смокова Людмила Степанівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології Інституту інноваційної післядипломної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Степура Євген Вікторович, науковий співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН

Тепляков Микола Миколайович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології та психології розвитку особистості ОНУ імені І. І. Мечникова

Фокіна Світлана Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Хамітов Н. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософської антропології НПУ імені М. Драгоманова

Шефер Валентина Сергіївна, здобувач кафедри загальної та психології розвитку особистості ОНУ імені І. І. Мечникова

Шевченко Елена Евгеньевна ст.преподаватель высшей категории ОМУРМ им. А. Соляника, г. Одесса

Юрченко Зоя Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Яремчук Оксана Василівна, доктор психологічних наук, професор Інституту інноваційної післядипломної освіти, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Яровий Дмитро Олександрович, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, аспірант

Наукове видання

*Пізнавальний та
перетворювальний
потенціал історичної психології
як науки*

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

**III Міжнародної науково-практичної
інтернет-конференції**

1 лютого - 1 березня 2016 року

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА МУЛЬТИКУЛЬТУРНІСТЬ

Підп. до друку 15.12.2016. Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 20,46. Тираж 100 пр.

Зам. № 1520.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua